

GİRİŞ

A- ERMENİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Ermenilerin hangi ırka mensup oldukları ve hangi coğrafyada yaşadıkları tartışma konusudur. Ermeniler, var oldukları tarihten itibaren daima başka devletlerin yönetimi altında kalmışlar ve bağlı oldukları devletlerin hizmetinde bulunmuşlardır.

Tarih boyunca Medlerin, Perslerin, Selekilerin ve Romalıların idaresinde asırlarca kalan Ermeniler, Roma İmparatorluğu'nun, Doğu ve Batı olmak üzere iki bölgeye ayrılmasıyla Sasanîlere karşı hâmlerini kaybetmişler ve 386 yılında üzerinde yaşadıkları toprakların bir kısmı Roma İmparatorluğu'na terkedilip, kalan kısmı da, Erivan dahil olmak üzere Sasanîlerin yönetimi altına girmişti.

Daha sonraki yıllarda kiliseler, Ermeniler üzerinde söz sahibi olmuşlardır. 429'da ise, feodalite ile din büyüklerinin baskısı sonucu Arsaklı hanedanının hâkimiyetine son verilince, Sasanîlerin genel valileri tarafından yönetilen Ermeniler, kısa bir süre içerisinde tamamen İran hâkimiyeti altına girmişlerdir.

Bu arada Ermeniler, İranlılarla Bizanslılar arasındaki savaşlara sebep olmuşlar ve üzerlerinde sıkça dinî baskılar uygulanmıştır. İslâm orduları, Kadisiye (636) ve Nihavend (640) zaferleri sonucu İranlıları kovarak Ermenilerin topraklarına yerleşmişlerdir. İslâm akınlarını durduramayan Ermeniler, Araplar ile antlaşma yaptılar. Araplar zamanında Ermeniler, genel valiler ile yönetilirdi. Ermeniler, Abbasilere tâbi oldukları dönemde isyanlar çıkarmışlardır.

B- TÜRK - ERMENİ MÜNASEBETLERİ

Türklerde millet olarak yaratılıştan var olan adilâne ve hoşgörülü davranma duygu ve düşüncesi, kurdukları devletlerin bünyesinde muhtelif din ve mezheplere mensup çeşitli milletlerin rahatça yaşamalarını sağlamıştı. Ermeniler, "Cihana hâkim olmak" mefkûresi ile hareket eden Türklerdeki bu toleranslı düşünceyi sezen ilk Hıristiyan topluluk olmuştur. Ortodoks olan Bizanslılar, Kafkaslarda küçük bir prenslik halinde yaşayan Ermenileri de kendi hâkimiyetlerinde bulunduruyorlardı. Bizanslılar, idareleri altında yaşayan diğer milletleri zorla kendi dinlerine sokmaya çalışmışlardır.

Bu sebeple, Gregoryan mezhebinde olan Ermenilere de büyük baskı yapmışlar ve onların Ortodoksluğa girmelerini istemişlerdir.¹ Ortodoks Bizans'ın baskılarından bunalan Ermeniler, Müslüman Selçuklu Türklerinin toleranslı tutumlarını görür görmez, onların hâkimiyetine girmeyi tercih etmişlerdir.² 1015 yılında Çağrı Bey'in seferleri ile başlayan Ermeni-Türk münasebetleri, daha sonra düzenli fetih hareketleri ile daha da sıklaşmıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071 yılında Bizanslılara karşı kazandığı zafer, Anadolu'nun Türkleştirilmesi konusunda dönüm noktası olmuş ve dolayısıyla Ermeniler bu fetih hareketlerinden oldukça etkilenmişlerdir.

Ermeniler, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve Anadolu beylikleri olan Mengüçoğulları, Saltukoğulları, Danişmendliler ve Artukoğulları, döneminde hiçbir zaman baskı ve zulme uğramamışlardır. Bu dönemde Ermeniler, Müslüman Türk devlet yapısının bariz vasıflarından olan örfi hukukun himayesi altında huzur içinde yaşamışlardır.

Osmanlı Beyliği kısa sürede siyasî ve askerî gücünü artırıp, büyük ve güçlü bir cihan devleti haline gelmiş ve 1515-1517 yılları arasında bütün Doğu Anadolu bölgesini barışçı yollarla idaresi altına almıştır. Böylece Osmanlılar, Tebriz-Halep ve Tebriz-Bursa İpek Yolu'nu tam olarak kontrolleri altına geçirmiş oldular. Bu zafere rağmen Osmanlılarla Safevîler arasındaki mücadele, 1639'da IV. Murad döneminde Kasr-ı Şirin Muahedesi'nin imzalanmasına kadar devam etmiştir.

İran ile 1723-1727 ve 1743-1746 tarihleri arasında savaşlar cereyan etmiş, fakat Kasr-ı Şirin hududu³ değişmeden kalmıştır. Bu dönemde Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'ne hukuken bağlı; Karadeniz sahilleri ile Gürcistan ise Osmanlı yönetimine tâbi idi.

¹ *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi*, (Türkçe ter. , H. D. Andreasyan), Ankara 1962, s. 73, 80-82, 98, 99, 111, 113.

² Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1979, C. I, s. 294-304, C. II, s. 471-474; Urfalı Mateos, s. 171, 172.

³ Osmanlı-İran arasında yaklaşık yüzelli yıldır süren savaşlardan sonra, 17 Mayıs 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Revan ile Kafkasya'nın Safevî elinde olan bölgeleri İran'a bırakılıyor, buna karşılık İran da Osmanlı topraklarındaki baskın ve misyoner hareketlerine son veriyordu. Bugünkü Türk-İran sınırı büyük ölçüde bu antlaşmaya dayanmaktadır. Bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, T. T. K, Ankara 1983, s. 54-56; Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (Çev. Mehmet Harmanlı), İstanbul 1983, C. I, s. 275.

Türk-İran savaşlarının bir kısmı Ermenilerin bulunduğu coğrafi bölge üzerinde cereyan etmiştir. Ancak, gerek Osmanlı, gerek İran tarihi bakımından bu bölgede o tarihte oturan Ermenilerin ismi geçmez.⁴

a- Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Durumu

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u aldıktan sonra, sırf kendi teşebbüsü ile Ermenilerin Bursa'daki ruhanî reisleri Hovakim'i İstanbul'a getirtmiş ve Rum Patrikhanesi'nin yanında bir de Ermeni Patrikhanesi kurdu (1461).⁵

Daha önce İstanbul'un fethini müteakip, Ortodoks Patrikliği'ne de Gennadius II getirilmiş ve böylece İstanbul'da iki patrikhane teşekkül etmişti. Patrikhane, dinî hususlar dışında, fert ve aile hukuku konularında kendilerine bağlı cemaatler⁶ üzerinde tek otorite idi ve hükümetin tasdiki şartıyla onları hapsettirmek veya sürmek selâhiyetine de sahip idi.⁷ Padişah tarafından tayin edilen patrik, sadece hükümete karşı mesul durumdaydı.

Ortodoks patriğine; Hz. İsa'da çift kişilik gören bütün mezheplerin, Gregoryan Ermeni patriğine ise tek kişilik gören mezheplerin mensupları bağlanmıştı.

Akdamar katagikosları, dinî hiyerarşi bakımından daha üstün olmakla beraber, hukukî bakımdan İstanbul patriği ile kıyaslanacak herhangi bir otoriteye sahip değillerdi.

İran hâkimiyetinde kalan Eçmiyazın katagikosunun ise, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler üzerinde tesirini hissettirebilmesi söz konusu değildi.⁸

Patrikhanenin teşkili ve kalabalık bir Ermeni cemaatinin yerleşmesinden sonra, İstanbul zamanla Ermenilerin dinî ve millî hayatlarının merkezi haline gelmiş; XIX.

⁴ Shaw, *a. g. e.* , s. 275; Gürün, *a. g. e.* , s. 55.

⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 149.

⁶ Patrik Hovakim'den sonra İstanbul'a gelen Ermeniler, Yenikapı, Samatya, Narlıkapı, Edirnekapı, Balat Kapısı'na ya da bir başka isimle Karagümrük odaları, Malta odaları, Çarşamba odaları, Ayakapı, Tekke odaları, Kömürcü odaları, Ahırkapı odaları çevresine yerleştiler. 1475'de, Osmanlı Ordusu'nun aldığı Kefe'den İstanbul'a birçok Ermeni getirildi ve Salma Tomruk'da Edirnekapı'da yerleştirildi. 1479'da Fatih, Karaman Ermenilerini İstanbul'a getirterek, bunları Samatya taraflarına yerleştirdi. 19. yüzyıla kadar İstanbul Patrikhanesi'ne ait fermanlarda *Altı Topluluk Patriki* ismi kullanılmaktaydı. Uras, *a. g. e.* , s. 149.

⁷ Patrik Hovakim'in unvanı "*Bütün Türkiye Ermenilerinin Patriki*" idi. Uras, *a. g. e.* , s. 149.

⁸ Gürün, *a. g. e.* , s. 55.

asrın başlarında şehrin Ermeni nüfusu 150.000'e yaklaşarak, dünyadaki en kalabalık Ermeni toplumu teşekkül etmişti⁹. Ermeniler bu gelişmelere paralel olarak kendi dillerinde kültürel faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti'ndeki basın hürriyetinden Ermeniler son derece memnun idiler.¹⁰

Ermenilerin Tanzimat Fermanı'na kadar hukukî durumlarında dikkate değer bir değişiklik söz konusu olmamış ve Ermeniler, Osmanlı Devleti içindeki diğer toplumlar gibi huzur içinde yaşamışlardır. Tanzimat Fermanı'nın, Osmanlı idare sistemindeki ilk menfi tesiri Lübnan'da görülmüştür.

Lübnan ahali, Müslüman ve Hıristiyanlardan teşekkül eden Dürzî, Nusayrî ve İsmailî gibi küçük mezhepler ile Katolik Marunîler, Rum Melkitler ve Rum Katoliklerden oluşan Hıristiyan cemaatlerden meydana geliyordu.¹¹ Buradaki en tesirli iki toplum Dürzîler ile Marunîlerdi. Mısır olaylarından evvel Lübnan'ın hazineye yolladığı senelik vergi 2650 kese iken, Mısırlı İbrahim Paşa işgal sırasında bunu 6550 keseye çıkartmış, Mısır olayı bittikten sonra Lübnan'a tayin edilen vali ise bu miktarı 3500 keseye indirmişti. Ahali bu miktarın eski seviyeye indirilmesini istiyor, ancak hazine boşalmış olduğundan buna imkân bulunamıyordu. Bu durum Müslüman Dürzîlerin ayaklanmasına yol açtı. Diğer yandan Vali Mehmed Selim Paşa, Tanzimat Fermanı çerçevesinde mukâtaa usulünü kaldırarak, verginin normal yoldan toplanması usulünü koyunca, bu da nüfûzları ve otoriteleri kalmayacağı düşüncesi ile mukâtaacı Hıristiyanların ayaklanmasına sebep oldu.¹² 1840 yılında hem Dürzîlerin, hem Marunîlerin ayaklanması, aynı zamanda bu iki cemaatin birbirleri ile de savaşmaları neticesini doğurmuştu.

Lübnan'daki bu vaziyet, özellikle Katoliklerin hamisi durumunda olan Fransa ile onu yalnız bırakmak istemeyen İngilizlerin müdahalesine zemin hazırlamıştı. 1840'lı yıllarda olan bu olaylar, dinî azınlıklar için ıslâhat yapılması konusunda müdahalede bulunulan ilk husus olması açısından mühimdir.¹³

Bu ilk müdahalenin ardından ikinci müdahale 1860-1861 yılları arasında vuku bulmuş ve İngilizlerin Müslüman Dürzîleri, Fransızların da Katolik Marunîleri desteklemeleri sonunda taraflar arasındaki var olan kargaşa artarak devam etmiştir.

⁹ Gürün, *a. g. e.*, s. 56.

¹⁰ Uras, *a. g. e.*, s. 150; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1970, s. 51.

¹¹ Shaw, *a. g. e.*, C. II, s. 172-173.

¹² Gürün, *a. g. e.*, s. 59.

¹³ Gürün, *a. g. e.*, s. 60.

Lübnan ve Şam valilerinin duruma hâkim olamamaları üzerine ayaklanma Şam'a sıçramış ve mesele uluslararası bir mahiyet kazanmıştır. Hariciye Nâzırı Fuad Paşa duruma el koymak mecburiyetinde kalmış ve Ermenilerin gayelerine ulaşmak için ilk basamak olarak gördükleri idarî düzenlemeleri tatbik etmiştir.¹⁴ Ermenilerin nasıl bir yönetim tarzını kendi emellerine uygun gördüklerini açıklığa kavuşturmak için, idarî yapıyı kısaca özetlemek gerekir. İdarî açıdan özerk olan sancağın mutasarrıfı Hıristiyan olacak, kendisine vezir payesi verilecek, görevi üç yıl sürecek. Sancak, altı kazaya bölünecek. Mutasarrıf, altı Müslüman ve altı Hıristiyandan müteşekkil bir meclisle istişareden sonra Cebel-i Lübnan'ı serbestçe idare edecekti. Cebel-i Lübnan'da 3000'i geçmemek üzere gönüllü ve ücretli jandarma toplanarak mutasarrıfın emrine verilecek, Osmanlı askeri, mutasarrıfın isteği olmaksızın sancağa giremeyecekti. Vergiyi de mutasarrıf toplayacak ve İstanbul'a her yıl 3500 kese vergi gönderecekti. Başlangıçta Ermeni meselesi ile alâkalı gibi görülmeyen Lübnan meselesi, daha sonra Ermenilerin ilham kaynağı olacaktır.

Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenileri doğrudan ilgilendiren bir husus da, 7 Kasım 1864 yılında çıkan Teşkilât-ı Vilâyât Reformu'dur. Buna göre eyalet, sancak ve kazaların birer meclisleri olacak, bu meclislerin üyeleri seçimle gelecek ve idare âmirleri bu meclisleri istişarî birer organ olarak kullanacaklardı. Üyeler din ve mezheplere göre bir nisbet dahilinde seçileceklerdi. Mahkemelerde de hâkimler, kaza çevrelerinin nüfus kompozisyonlarına göre Müslüman ve Hıristiyanlardan seçilecekdi. Yılda bir kez de kaza temsilcileri biraraya gelerek genel kurulu oluşturacaklardı.¹⁵

Tanzimatın getirdiği ve Ermenileri doğrudan alâkadar eden bir diğer yapılanma da, Meclis-i Vâlâ'nın, Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye adlarıyla iki meclise ayrılmasıdır. Şûrâ-yı Devlet teşriî bir meclis gibi kanun yapma, bütçe tanzim etme, yüksek idare işleriyle uğraşmakla görevli olup, baş dâire halinde çalışacaktı. Vilayet meclisleriyle, Şûrâ-yı Devlet'in irtibatlandırılması ve her vilayetden belirli üyelerin Şûrâ-yı Devlet'e gelerek meclis kararlarını bildirmeleri ve Şûrâ'nın tasvibine sunmaları önemli ve demokratik bir merhale idi. Bu şekilde Ermeniler nüfuslarının yoğunluğu ölçüsünde teşriî konularda söz sahibi olmuşlardır.

Meclis-i Vâlâ'nın diğer bir yan organı olan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye, temyiz ve istinaf mahkemelerini ihtiva ediyor ve üyeleri hayat boyu seçiliyordu. Medenî hukuka dair işler Şer'î mahkemelerde kalıyor ve bunlar şeyhülislâma bağlı bulunuyor; ceza ve ticaret davaları laik mahkemelere; Hıristiyanların medenî davaları da kendi dinî

¹⁴ M. Tayyip Gökbilgin, "1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Bellekten*, C. X / 40 (1946), s. 641-703. Shaw, *a. g. e.*, C. II, s. 172-173.

¹⁵ Shaw, *a. g. e.* C. II. s. 123-125.

reislerine bırakılıyordu. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren gayrimüslim tebaaya karşı uyguladığı yönetim biçimine uygun düşen ve bir noktada gayrimüslim tebanın haklarını daha geniş muhtevaya yayan bu reformlardan Ermeniler de doğrudan etkilenmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren büyük bir titizlikle uyguladığı şer'î ve örfî hukuka dayanarak gayrimüslim tebaaya herhangi bir baskı (doğrudan veya dolaylı) uygulaması mümkün değildi. İslâm hukuku, zımmîlere özel bir bahis ayırarak, hak ve sorumluluklarını tespit etmişti.¹⁶ Zaten en eski Türk devletlerinden Osmanlı Devleti'ne kadarki uygulamalarda, azınlıkların baskı altına alındığına dair herhangi bir uygulama göze çarpmamaktadır. Bunun aksi örnekleri ise oldukça çoktur. Fatih kanunnâmeleri, Kanunî kanunnâmeleri ve III. Murad kanunnâmelerinde, gayrimüslim teba ile ilgili olan hükümler açıktır.¹⁷ Bu durum Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Islâhat Fermanı'nda da gayet sarihdir. Tanzimat ve Islâhat Fermanı'nda çeşitli din ve mezheplerdeki tebanın kanun önünde eşit muameleye tâbi tutulacakları, bunlardan birinin diğerine tercih edilmeyeceği ve birbirlerinin işlerine karıştırılmayacakları yolundaki taahhütlerine devletin ciddiyetle sadık kaldığı herkesçe bilinen gerçeklerdendir.

Ermenilerden bazılarının inanç veya menfaat saikasıyla mezhep değiştirmeleri yüzünden, aralarında çıkan kavgalarda devletin tamamen tarafsız hareket ettiği, ihtilâfların bir an evvel sonuçlanması için yardımcı olmaya çalıştığını delillendirmek mümkündür.¹⁸

Din adamlarının seçim ve tayin usullerinde eskiden Fatih zamanında verilmiş olan haklara Tanzimat'dan sonra da riayet edilmesi hususunda devletin çok titiz davrandığı

¹⁶ Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 1990 C. II, s. 186, 339, 342.

¹⁷ Bu konuda geniş malumat için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. I-VIII, Fey Vakfı, İstanbul 1990-1994.

¹⁸ 24 Şubat 1847 tarihli bir belgede "Protestanlığa dönen Ermenilerin diğer mezhepten olan soydaşlarınca rahatsız edilmemeleri için Osmanlı Hükümeti'nin aldığı tedbirler dolayısıyla İngiliz Büyükelçiliği'nin Hariciye Nezâreti'ne teşekkürü" söz konusudur. BOA. HR. SYS, kr. 1328, iç nr. 3. Yine aynı hususla ilgili olarak, 12 Eylül 1856 tarihli bir diğer belgede "Ermeni Patrikhanesi'nden alınan 3 Eylül 1856 tarihli yazıda, Arapkir kazasında Protestanların Ermenileri kendi mezheplerine celbetmek için onları teşvik ettikleri ve bu keyfiyetin önlenmesinin talep edilmekte olduğu, böyle dinî baskının Osmanlı Devleti'nin kabul ettiği usullere aykırı olduğu ve bu gibi hususlar, cemaatler arasında nefret uyandıracığından, bölgedeki Protestan cemaati reislerine gerekli tebligatın yapılarak bu gibi olayların önlenmesi" gerektiğini Hariciye Nezâreti'nin Tarsus Valiliği'ne gönderdiği yazıdan anlıyoruz. BOA. HR. MKT, kr. 20.

görülmektedir. Bu cümleden olarak patriklere verilen beratlarda¹⁹ gerek patrik, gerekse kiliseye ecdadın verdiği imtiyaz ve muafiyetlere²⁰ riayet edildiğini gösteren cümlelerin özellikle yer alması, Osmanlı Devleti'nin gerileme devrinde dahi gösterdiği hakşinaslık ve din serbestiyetine verdiği önemi gösteren işaretlerdir. Ayrıca, din değiştirenler üzerinde herhangi bir tazyikte bulunulmaması için gösterilen titizlik bilhassa göze çarpmaktadır.²¹

C- RUS-ERMENİ MÜNASEBETLERİNİN BAŞLAMASI VE GELİŞMESİ

Rus-Ermeni münasebetlerinin başlaması XVII. yüzyılın ortalarına rastlar. Rusya'nın kuvvetlenip genişleyeceğini anlayan Ermeniler, onunla dostluk kurmak için 1659'da Rus Çarı Aleksî'ye altın işlemeli bir taht hediye etmişlerdir. I. Petro'nun Rusya'nın başına geçmesinden sonra İran'ın yönetiminden kurtularak bağımsız bir devlet haline gelmek isteyen Ermeniler, Petro nezdindeki faaliyetlerini artırmışlar ve Petro'nun askerî gücünden faydalanmak istemişlerdir.²² I. Petro da Doğu ticaretinden istifade etmek için Ermenilerden faydalanmayı düşünmüş ve bu temaslar neticesinde Çar, Ermenileri Rus topraklarında yerleşmeye davet etmiş, kendilerine dinî ve dünyevî

¹⁹ Konuyla ilgili olarak 10 Mart 1849 tarihli Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitabeti'nden Ermeni Patrikhanesi'ne gönderilen ferman iyi bir misal teşkil etmektedir. Belgede, "Yaşlı olmasından dolayı istifa eden Ermeni Patriği Matyus yerine usulüne uygun olarak seçilmiş olan Merzifon Murahhasası Piskopos Agop'un patriklik beratı ve patrikliğin yetki ve sorumluluklarıyla ayinlerdeki serbestiyeti" belirten ifadeler yer almaktadır. BOA. Y. E. E, kr. 36, ks. 18, z. 93 evrak nr. 553/364. Konuyla alakalı Mâbeyn Başkitabeti'nden Ermeni Patriği Piskopos Agop'a yazılan bir fermanında, "Her sınıf tebaya tanınan dinî serbestinin devam ettirilmesi ve her türlü suistimalin önlenmesi hususunda Ermeni milletine ecdat tarafından tanınmış olan imtiyâz-ı ruhaniye ve idarî yetkilerin devam ettirilmesi" bildirilmektedir. BOA. Y. E. E, kr. 33, ks. 18, z. 93, evrak nr. 553/1.

²⁰ Yukarıda geçen bahisler hakkında 3 Ocak 1898 tarihli belge iyi bir örnektir. Hariciye Nezâreti'nden Sivas Valiliği'ne gönderilen belgede, Tokat kazasında Ermenilere ait iki manastır müştemilâtından olan bağ mahsulatından, murahhasların yemek için evine götürdükleri şıralık üzümünden oşür ve cizye adı altında para istendiği, bunun mevcut nizama uymadığı, durumun Ermeni patriği ve cemaat meclisi tarafından verilen müşterek dilekçede belirtildiği ve murahhaslar ve piskoposların kendilerine ve kiliselerine mahsus olan eşyalardan cizye ve gümrük vergisi alınmaması gerektiği ilave olunarak, adı geçen murahhasın yalnız kendi ihtiyacı için evine götürdüğü üzümünden herhangi bir şey istenmemesinin talep olunduğu, talebin uygun görülerek gereğinin yapılması istenmektedir. BOA. HR. MKT, kr. 35.

²¹ Ayrıntı için bkz. BOA. HR. MKT, kr. 2, iç nr. 2; BOA. HR. MKT, kr. 4 iç nr.1; BOA. HR. MKT, kr. 23; BOA. HR. MKT, kr. 25; BOA. HR. MKT, kr. 33; BOA. HR. MKT, kr. 39, iç nr. 97.

²² Hüsameddin Yıldırım, *Türk-Rus-Ermeni Münasebetleri*, Ankara 1990, s. 30.

her türlü imtiyaz ve garantileri vermeye hazır olduğunu bildirmiştir.²³ Büyük Petro ve Katerina devrinde yüzbinlerce sanat erbabı Ermeni Rusya'ya gitmiştir.

Ermenilerle Ruslar arasındaki bu münasebetler kısa zamanda gelişmiş ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreği sonlarında bir nevi ittifaka dönüşmüştür. I. Petro'nun Kafkaslara inmesi ile Rus Hükümeti, Hıristiyan Gürcü ve Ermeni prenslikleriyle ayrı ayrı dostluk ve ticaret antlaşmaları imzalamıştır. Bu antlaşmalara göre Ruslar, Gürcü ve Ermeni cemaatleriyle ticaret yapmayı ve bu iki topluluğun ileri gelenlerinin çocuklarını da okutmayı kabul etmişlerdir.²⁴

I. Petro zamanında Ermeniler, bağımsız bir Ermenistan kurabilmek için Rus Hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunmuşlardır. Petro, Ermenilere hep ümit vermiş; Doğu, Kafkasya ve Ermeni işleriyle ilgilendiğini belirtmiş, ama aslında Ermenilerin bağımsızlığı ve Ermeni Devleti'nin kurulmasıyla ilgilenmemiştir. Tersine bütün gücünü Rusya'nın doğu yolunda engeller yaratmamak için Ermenistan'ın işgalinde kullanmıştır. Petro gibi Katolik yöneticiler de kendi emellerine ulaşabilmek için Ermenileri bir araç gibi kullanmak istemişlerdir.

1768-1774 Türk-Rus harbinde Ermeniler, II. Katerina tarafından cesaretlendirilerek, Rusya'nın himayesi altında bir "Ararat Krallığı" kurma ümidine düşürülmüşlerdir. II. Katerina, Osmanlı seferleri esnasında Ermenileri gözden kaçırmamış ve onları Müslümanlar ve Türkler aleyhine kışkırtmıştır. Bu teşviklerden cesaret alan Osep Argotyan adlı bir Ermeni Piskoposu, "Ararat Krallığı" projesini hazırlayarak Petersburg'a takdim etmiş ve bu proje Çariçe Hükümeti tarafından da tasvip olunmuştur.²⁵ Fakat bu proje uygulanamamıştır.

a- Rusların Kafkasya'yı Ele Geçirmesi

1783 yılında himaye usulüyle Gürcistan'ı kendisine bağlayan Rusya, Kafkasya'da kendine bağımlı bir devlet kurmayı düşünmüş ve bunun sonucu olarak da, Gürcülerin yanı sıra, henüz İran sınırları içinde bulunan Eçmiyazin ve Katolik tesirinden uzak kalmış Ermeniler üzerindeki faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlamıştı. Gürcü ve Ermeni cemaatleriyle daha önce yapılan antlaşmalar yenilenmiş ve bu antlaşmalara göre Ruslar, Hıristiyan Gürcü ve Ermeni prensliklerine İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı koruma

²³ Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, T.T.K. Belgeler, sayı: XVII, 1988, (s). 368.

²⁴ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1985, s. 37.

²⁵ Yusuf Akçura, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri*, Ankara 1985, s. 21.

vaad etmişlerdir. Çar I. Aleksander, 1801'de Tiflis'e Rus askeri göndermiş, Bakü, Nahçıvan ve Erivan hanlıklarını işgal etmiştir. Bundan sonra Ermeniler üzerinde Rus hakimiyeti başlamış, Ermenilerin kendi yayılmacı emelleri için iyi bir alet olabileceğini anlayan Ruslar, onları bu amaçla kullanmaya başlamıştır.²⁶

1806-1812 yılları arasında devam eden Osmanlı-Rus savaşı, imzalanan Bükreş Antlaşması'yla sona ermişti. Bükreş Antlaşması'nda yer alan bir maddede "Harp esnasında Devlet-i Aliyye'ye karşı düşmanca harekette bulunan tebanın affedilmesi" hususu yer almıştır. Bu maddeyle Balkanlardaki Ortodokslarla birlikte, harp esnasında Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler de kastedilmiş, Ruslar bu madde ile "hakikaten Hıristiyan tebanın hamisi olduklarını" göstermek istemişlerdir.²⁷

b- Ermenilerin Rusların Kontrolüne Girmesi

1826 yılında, İran Prensi Abbas Mirza, I. Aleksander'in ölüm haberi üzerine 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması'nı bozmuş ve Ruslarla mücadeleye başlamıştır. Ermeniler, zor durumda kalan Ruslara yardım etmişlerdir. Ermenilerin başında bulunan Katagikos Nerses Aşdaragesi, Ermenilere Ruslarla birlikte savaşmalarını emretti; gönüllü Ermeni alayları kurdu ve her tarafta kuvvetler topladı. Kısa zamanda kendisini toplayan Ruslar, Ermenilerin gönüllü işbirliği ve katkılarıyla İranı yendiler. Revan, Ermeniler tarafından Ruslara teslim edildi. 8 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla İran, 1813'de kaybettiği araziye ilaveten, Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını da Rusya'ya terk etmek zorunda kalmıştır.

Böylece Güney Kafkasya'da İran hakimiyetinde yaşayan Ermeniler Rus İmparatorluğu'nun yönetimine girerken, Eçmiyazın Katagikosluğu da Rusya sınırları içinde kalıyordu.²⁸

Çar I. Nikola, Türkmençay Antlaşması'yla ele geçirdiği bölgeleri "Ermeni İli" olarak ilan etti.²⁹ Ruslar 3,5 ay gibi kısa bir sürede Azerbaycan'dan Rusya topraklarına 8000'den fazla Ermeni aileyi göç ettirdi. Sınır boyuna yerleştirilen bu nüfus, bölgeye ekonomik yönden bir canlılık getireceği gibi, askerî yönden de faydalar getirecek ve bir güvenlik koridoru oluşturacaktı.

²⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 50.

²⁷ Kurat, *a. g. e.*, s. 51.

²⁸ Gürün, *a. g. e.*, s. 57.

²⁹ Uras, *a. g. e.*, s. 757.

1828 yılında başlayan Türk-Rus savaşı esnasında Ruslar, Doğu Anadolu'ya da saldırmışlar, bölgedeki Ermeni halkın da yardımıyla Kars'ı ele geçirmişler ve Erzurum'a kadar ilerlemişlerdi.³⁰ Kars, Ahıska, Bayezid, Erzurum gibi önemli kaleleri ele geçiren Rus kuvvetlerinin bu başarısında, Türk tarafının kıta hareketi ve mevkiine dair bilgilerle düşmanı besleyen Ermenilerin de büyük payı olmuştur. 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'yla savaş sona ermiş, Osmanlı Devleti kaybettiği toprakların büyük bir kısmını geri almıştır. Fakat buna mukabil Rusya, Tuna nehrinin ağzındaki adalar ile Kafkasya'daki stratejik önemi olan bazı yerleri ele geçirmiş ve böylece Karadeniz'in batısından ve doğusundan biraz daha güneye inmiştir. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile irtibatı kesilmiş, bütün Kafkasya Rusların eline geçmiştir.

Ruslar Erzurum'a doğru ilerlerken, yapılan tahrikata uyarak onları nümayişle karşılamış olan bölge Ermenilerinden yüz bin kadarı, barış yapıldıktan sonra Erzurum ve Eleşkirt bölgesinden Rusya'ya geçerek Erivan, Ahıkelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirildiler.³¹

Ermeniler, Çar'ın Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını Ermenistan vilayeti olarak ilan edip, halkın tamamının Rus olduğunu kabul etmesinden sonra bu vilayetin bağımsız bir hale geleceğini ve Çar'ın aynı zamanda "Polonya Kralı" olduğu gibi "Ermenistan Kralı" ünvanını da alacağını ümit ediyorlardı. Bu ümitleri fazla uzun sürmedi. Rus müdahalesi kuvvetli ve sistematik bir şekilde yerleşmeye başladı. Ruslar, Ermenilerin kutsal şehri Eçmiyazin'i ele geçirdikten sonra Ermeni Katagikosluğu'nun haklarını sınırlayıp, Ermenilerin kültürel ve dinî konulara ait mevcut hukukunu da kontrol altına aldılar. 1836'da Katagikos Ohannes zamanında Pologenia adı verilen bir kanun çıkarıldı. Bu kanuna göre Rusya, Eçmiyazin katagikosunu bütün Ermenilerin katagikosu olarak tanıyor ve kendisinin değişik memleketlerdeki Ermenilerin gönderecekleri temsilciler tarafından Eçmiyazin kilisesince seçilmesini kabul ediyordu. Fakat bu seçimi Çar'ın tasdik etmesi şarttı. Ruslar, bundan sonra Ermenilerin dinî işlerine de karışmaya başlamışlardır.³²

c- Berlin Antlaşması'ndan Sonra Rusya'nın Ermeni Meselesine Bakışı

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rus orduları, Doğu Anadolu'da bazı bölgeleri işgali edince, buralardaki Ermenilerle temasa geçti. Rus ordusunda pekçok Ermeni asker ve subay bulunuyordu. Hatta Rus kuvvetlerinin büyük kısmına komuta

³⁰ Shaw, *a. g. e.* , C. II, s. 60.

³¹ Gürün, *a. g. e.* , s. 57.

³² Uras, *a. g. e.* , s. 172.

eden General Loris Melikof da bir Ermeniydi. Rusya bu arada Doğu Anadolu üzerindeki emelleri için bölgedeki Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya başlamıştı. Bu sırada Rus ordusundaki Ermenilerle Osmanlı Ermenileri birleşerek, bölgedeki Türklere karşı birçok hareketlerde bulundular. Bundan dolayı, savaştan sonra birçok Ermeni, Rus kuvvetleriyle birlikte Anadolu'yu terketmek zorunda kaldı.

Doğu cephesinde Ruslarla işbirliği yapan, Ermeni Patriği Nerses, Batıda da Rusların Ayastefanos'a geldikleri sırada Grandük Nikola'nın karargâhına giderek, Osmanlı Devleti ile yapılacak antlaşmaya Ermeniler lehine hükümler konulmasını istedi. Aslında Rusya'nın amacı da buydu. Bundan dolayı Ayastefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde konuldu. Bu şekilde Rusların, Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaları ve antlaşmaya onlar hakkında³³ bir hüküm koydurtmaları ile 3 Mart 1878'de Ermeni Meselesi resmî olarak ortaya çıktı.

Rusya'yı, özellikle Doğu Anadolu üzerinde etkili hale getiren bu gelişme, aynı zamanda İskenderun yoluyla Akdenize, diğer taraftan da Dicle-Fırat yoluyla Basra Körfezi'ne çıkma emellerinin gerçekleşmesini hedefliyordu. Böylece Doğu Anadolu'yu da Balkanlaştırmak amacıyla olduğunu ortaya koyan Rusya, bunların gerçekleşmesiyle Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz sahibi olabilecekti.

Bu durum, Doğu çıkarlarının tehlikeye düştüğünü gören İngiltere'yi telaşa düşürmüş ve harekete geçirmiştir. Nitekim İngiliz Hükümeti, bu tehlikeyi önlemek üzere bir taraftan Osmanlı Devleti'ni zorlayarak Kıbrıs'a yerleşmiş ve aynı zamanda Doğu Anadolu'da ıslâhat yapılacağı vaadini almıştır. Diğer taraftan da Berlin Kongresi'nde, Ermeni Meselesine müdahil taraf olmuştur. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle büyük devletler, Ermenilerin bulunduğu yerlerde ıslâhat yapılmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişler ve bunun uygulanmasının kontrolünü de üstlenmişlerdir. Bu şekilde Ermeni Meselesi, sadece Rusya'nın ilgilendiği bir konu olmaktan çıkartılarak, diğer devletlerin de söz hakkının bulunduğu, devletler arası bir mesele haline getirilmiştir.

Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra da Rusya, Osmanlı Devleti sınırları içindeki Ermenileri tahrik etmeye devam ediyor, ama Ermenileri muhtar bir topluluk olarak görmek istemiyordu. Çünkü böyle bir durum kendi hakimiyeti altındaki Ermeniler için de kötü örnek olabilirdi.

Çar II. Aleksander'in uygun siyaseti yüzünden milliyetçilik duyguları çok gelişen Kafkasya'daki Ermenilerin durumu, 1881 yılından itibaren değişmeye başladı. Bu

³³ BOA. HR. SYS, kr. 185, dosya nr. 67, iç nr. 80/4; BOA. Y. E. E, kr. 86, ks. 31, z. 126, evrak nr. 1903.

tarihte II. Aleksander öldürüldü ve yerine oğlu III. Aleksander geçti. Bu olay Rusya'nın iç ve dış politikasında önemli değişiklikler meydana getirdi. Bu tarihten itibaren Rusya, dışardaki her türlü bağımsızlık hareketlerine karşı olumsuz bir tavır aldı. İçeride ise Ruslaştırma siyaseti izledi ve Rusya, Kafkas Ermenilerini ümit kırıcı surette sıkıştırdı, millî duygularını ezdi, kiliselerine el attı, okullarını kapattı.³⁴

III. Aleksander, Rusya'nın geleneksel Doğu Hıristiyanlarını himaye siyasetini terketti. Yakın Doğu'dan İngilizleri çıkartmak ve kendi güvenliklerinin temini için Türklerle uyusmak lüzumunu hissetti. Bu uzlaşmanın şartlarından biri de Ermenilerden yüz çevirmek, Türkler aleyhine dönük tahriklere karşı koymaktı.

İç bünyesindeki kaynaşmalardan tedirgin olan Rusya, hiçbir kıpırdanmaya fırsat vermek istememiş, kendi toprakları içindeki Ermenilere göz açtırmamak, ancak Osmanlı ülkesindeki Ermenileri kıskırtmak şeklinde özetlenebilecek bir politika takip etmeye başlamıştır.³⁵ Böylece hem karışıklıklar içerisindeki Osmanlı Devleti biraz daha zayıflayacak, hem de Ermenilerin düşündükleri muhtar idare İngilizlerin değil, ancak Rusların himayesinde kurulabilecektir.

Ayrıca bu dönemde Rusya, Yakın Doğu işleriyle ilgilenmeyi bırakarak gözlerini Uzak Doğu'ya çevirmiştir. Asya'nın orta ve doğusunda büyük zenginlikler vardı. Uzak Doğu'da büyümek Yakın Doğu'ya göre daha zahmetsiz olacaktı. Çin gibi henüz ciddi askerî teşkilattan mahrum ülkelerin kısmen ele geçirilmesi mevzubahisdi.

İngiltere, bu yeni Rus siyasetini kendisi için eskisinden daha tehlikeli görecekti ve Rusya'yı eski amaçlarına, yani Boğazları ele geçirmek için teşvike çalışacaktır. Zira İngiltere, Çin ve Hint'teki menfaatlerinin Rusya tarafından tehdit edilmesi durumunda, oralarda kötü şartlarda ve müttefiksiz olarak Rusya ile karşılaşmak istememiştir.

Bu yeni Rus politikası Osmanlı Devleti'ne belli bir süre de olsa nefes aldırılmıştır. Uzak Doğu içlerine dalan Rusya, Yakın Doğu'da kendisini meşgul edecek önemli olayların çıkmasını istemiyordu.

İngiltere, 1894-1895 yıllarında Rusya'yı Uzak Doğu'dan uzaklaştırıp tekrar Yakın Doğu işlerine döndürmek için teşebbüslerde bulunmuş,³⁶ özellikle Doğu Anadolu'da yapılacak ıslâhat konusunda Rusya ve Fransa'yı yanına almaya çalışmıştır. Bu üç devletin birlikte hazırlayarak sundukları ıslâhat lâyihası, Osmanlı Devleti tarafından

³⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara 1991, C. I, s. 67.

³⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara 1962, s. 133.

³⁶ Bayur, *a. g. e.*, s. 71-73, 75-80.

reddedilmiştir. Rusya bu ıslâhat lâyihasına imza atarken, Avrupa ve Rus kamuoyu karşısında İngilizlerden geri kalmak istememiştir.

Rusya, Ermeni ıslâhatı konusundaki tavrını İngiltere'ye açıkça bildirmiştir. Rus Hariciye Nâzırı Lobanoff, Petersburg'daki İngiliz elçisine, "ıslâhat lâyihasını hiçbir şekilde bir ultiatom olarak düşünmediklerini, Bâb-ı Âlî'nin karşı tekliflerine göre tehditkar bir lisan kullanmayı tasvip edemeyeceklerini" söyleyerek, aslında Rusya'nın, Ermeni komitelerinin hedefi olan bağımsız bir Ermenistan'ın çekirdeğini teşkil edecek bir bölgenin Küçük Asya'da ihdası için zora başvurmayı kabul etmeyeceğini bildirmiştir.³⁷

Rusya, şimdiye kadar takip ettiği politikadan kendisinin değil, başta İngiltere olmak üzere diğer Batılı devletlerin yararlandığını anlamış ve Orta Doğu'ya sarkmasını önlemek amacıyla bir set oluşturmayı planlayan İngiltere'nin oyununa gelmemiştir. Özellikle Balkanlarda Bulgaristanın, Rusya'nın desteğiyle özerk hale gelmesine rağmen kendisinden yüz çevirerek İngiltere'nin himayesine girmesi Rusya'yı tedbirli davranmaya itmiştir.

1905 yılına kadar devam eden bu Rus politikası Uzak Doğu'daki Japonya yenilgisiyle son bulmuş, artık Rusya yeniden Avrupa işleriyle meşgul olmaya başlamıştır. Rus Hükümeti Ermenilerle ilişkilerini tekrar geliştirmeye yönelmiş, onları yumuşatmak ve Çarlığın Ön Asya'daki politikasında kullanmak amacıyla daha önce aldığı kararlardan geri dönmüş, el koyduğu malları kiliseye iade etmiş ve kapattığı okulları yeniden açmıştır.

D- OSMANLI - İNGİLİZ MÜNASEBETLERİ

İngiltere'nin Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenilere karşı ilgi duyması 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra başlar.

1787'de Osmanlı-Rus Savaşı başlayınca İngiltere Hükümeti'nin başında bulunan William Pitt, Rusya'nın devamlı güneye sarkması ve kuvvetli bir Karadeniz devleti olması halinde, İngiltere için tehlike olabileceği endişesini ilk defa hissetmiş ve Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemek lüzumunu duymuştur. Pitt'in 1783'de başlattığı bu politika değişmeden bir asır, Gladstone'un başbakan olmasına kadar sürmüştür. Pitt 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşında Avusturya'yı Rus ittifakından ayırmayı başardığı gibi, özellikle Fransız ihtilalinden sonra Prusya'yı da yanına alarak Rusya'yı tazyike başlamış, hem savaşın sona erdirilmesini, hem de Odesa'nın geri

³⁷ Bayur, *a. g. e.* , s. 92.

verilmesini temin için işi harbe girmeye kadar götürmüştür. Hükümet içindeki ihtilâf dolayısıyla savaşa katılmak projesi yürümemekle beraber, Rusya harbe son vermeye mecbur kalmıştır.

İngiltere'nin bu tarihten itibaren 1814'e kadar Fransa ile mücadelesine şahit oluyoruz. Bu mücadele sebebiyle 1806 Fransa-Rus harbinde İngiltere, takip ettiği politikaya rağmen Fransa'ya karşı yalnız kalmamak için Rusya'yı desteklemiş ve hatta donanmasını Marmara'ya sokmuştur. Ancak 1807'de Tilsit'de Rusya ile Fransa anlaşınca Osmanlı-İngiliz dostluğu yeniden başlamış, 1812'de Viyana Kongresi toplandığı zaman İngiltere, Osmanlı hudutlarının Kongrece teminat altına alınmasına çalışmış, Rus tehlikesinden korkmaya başlamış olan Avusturya Şansölyesi Metternich'in de desteklemesine rağmen, Rus Çarı Aleksander buna yanaşmamıştır.

Yunan isyanında İngiltere'yi Yunanistan'ın yanında görüyoruz. Bununla beraber, İngiliz Başbakanı Caning'in bu tutumunu Rusya ile ittifak olarak görmek doğru değildir. Zira Caning'in, Yunanistan'ın ergeç istiklâlini kazanacağına, bunu Rusya'ya borçlu olmak yerine İngiltere'ye borçlu olursa, Akdeniz'de kendisine dost bir devlet ortaya çıkacağına inandığı kabul edilir.

Bu isyan sırasında başlayan 1828-1830 Osmanlı-Rus Harbine İngiltere seyirci kalmış, ancak Eflak-Boğdan'ın fiilen Rus nüfuzuna girişi, hem İngiltere'yi, hem Avusturya'yı ciddi endişeye sevketmiş ve Doğu'da Rusya'nın Kafkasya'ya yerleşmeye başlaması, Hind yoluna bir hazırlık olması sebebiyle İngiltere'yi büsbütün huzursuz etmiştir.

Bu sebeptendir ki, İngiltere, 1853 yılında Rus Çarı II. Nikola'nın İngiliz Büyükelçisine "Kollarımızın üzerinde çok hasta bir adam var, samimiyetle belirtmeliyim ki, gerekli bütün hazırlıklar yapılmadan bu hasta ölüverirse büyük bir felaket olur" şeklindeki, Osmanlı Devleti'ni taksim teklifini kabul etmemiş ve Kırım Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştı. Rusya'nın İngiltere'ye Girit ve Mısır'ı peşkeş çektiği; Eflâk-Boğdan, Sırbistan ve Bulgaristan'ı ise kendisine istediği bilinmekteydi.

Kırım Harbi'nden mağlup çıkan Rusya, bir süre doğuya, Asya'ya dönmek zaruretini duymuş, Vladivostok'u ele geçirerek Sibiry'a'nın işgalini tamamladıktan sonra, Türkistan'ın işgaline girişmiştir. Rusya'nın Asya'daki bu yayılışı, özellikle Türkistan'ın işgaline başlanması, İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarları için tabiatıyla bir tehlike teşkil etmekte idi.

1870'li seneler, Avrupa'da, Almanya ve İtalya'nın millî birliklerini tamamladıkları ve Rusya'nın da 1863'deki Polonya isyanından sonra başlattığı Panislavizm politikasını şiddetlendirdiği yıllardır.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı Osmanlı Devleti tek başına sürdürdü ve savaşın sonunda çok ağır şartları olan Ayastefanos Antlaşması'nı imzaladı. Ancak, bu antlaşmaya gerek Avusturya, gerek İngiltere şiddetle itiraz ettiler. Bismark'ın da onlara katılması, Berlin Kongresi'nin toplanmasına ve Berlin Antlaşması'nın imzasına yol açtı ve Rusya'nın kazançları büyük ölçüde elinden alındı.³⁸

Berlin Kongresi'nden sonra İngiltere'nin siyasetinde büyük bir değişiklik oldu. 1880 yılında ikinci defa başbakanlığa gelen Gladstone, Pitt'in vazetmiş olduğu ve bir asırdır yürütülen politikayı değiştirerek Osmanlı Devleti'nin coğrafi bütünlüğünü korumaya son verdi. Bu politik değişikliğe dinî faktörlerin ve Gladstone'un konformist görüşleri ile İslâm düşmanlığının büyük rolü olmuştur.³⁹

Berlin Kongresi'nden sonra tekrar Uzak Doğuya yönelen Rusya, Asya'da İngiltere ile yeniden rekabete girdiği gibi, Osmanlı Devleti'ne karşı da bir dostluk siyasetine dönüyordu. Ancak bu da çok uzun sürmedi. 1905'de Japonya'ya yenilince 1907'de İngiltere ile Rusya, Asya'daki nüfuz sahaları üzerinde bir anlaşmaya vardılar. Bu tarihten sonra İngiltere, Rusya ve Fransa ile birlikte Osmanlı Devleti'nin taksimine dair projeler yapmaya başlayacak ve I. Cihan Harbi'nde bu planları gerçekleştirecektir.

E- OSMANLI DEVLETİ BÜNYESİNDE ERMENİ MESELESİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

On dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında, kısmen Batı misyoner hareketinin kıskırtmasıyla Ermeniler arasında, özellikle yeni Katolik ve Protestan topluluklarda kültürel canlanma baş gösterdi. Bunlar kendi kültürel merkezlerini geliştirdiler; klasik Ermeni edebiyatı çalışmalarını canlandırdılar, klasik kilise dili yerine kendi konuşma dillerinde kutsal kitap bastılar ve halkın anlayacağı yeni bir edebiyat dili meydana getirdiler. Buna tepki olarak Gregoryanlar da hükümet baskısı altında demokratikleşme sürecindeyken, kültürel bir uyanış dönemine girdi, halkın etkisiyle "*millet okulları*"na lâik eğitim sokuldu. Birçok zengin Ermeninin, öğrenim için Fransa'ya gönderdiği çocukları, burada Fransız kültürünün etkisi altında kaldı. Bunlar yurda dönüşlerinde toplum içinde radikal reformlar istemekle kalmayıp; laiklik ve özerklik de istediler. 1860'lı yıllarda bu Ermeni milliyetçilerinin bir bölümü Yeni Osmanlılara katılıp, hem kendi toplumlarında, hem de Osmanlı toplumunda temsili hükümet kavramının yerleşmesi için başarıyla çalıştılar. Ermenilerin bağımsızlığını savunan bir azınlık grubu, karşısında Gregoryan mezhebini ve Osmanlı Devleti'nin yönetiminde refaha kavuşmuş

³⁸Karal, *a. g. e.*, s. 71-72.

³⁹ Karal, *a. g. e.*, s. 71-72; Shaw, *a. g. e.*, s. 238-239; Uras, *a. g. e.*, s. 208.

olan zengin Ermeni tüccar ve memurlarını buldu. Bu yüzden bu bağımsızlık taraftarları ancak aydınlar üzerinde tesirli olabildi.

Berlin Kongresi'yle son bulan uluslararası bunalım, Ermeni milleti içinde de görüş değişikliğine yol açtı. Bulgaristan ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarına kavuşmaları, pek çok Ermeni'yi aynı emeli beslemeye yöneltti. 1877'de Rusların Doğu Anadolu'yu işgalleri, yüzyılın başlarında Kafkasya'yı ele geçirmiş olan Çarın hizmetinde yükselen Ermeni subay ve yöneticilerin öncülüğünde başarılmıştı. Bunlar Osmanlı Devleti'ndeki soydaşlarına başvurarak, padişaha karşı yardımlarını istediler. Osmanlı Ermenilerinin büyük bir çoğunluğu padişaha sadık kaldılarsa da, sadık kalmayan Ermenilerin faaliyetleri bir güvensizlik duygusunun yerleşmesine yol açtı. Patrik Nerses'in Ayastefanos ve Berlin'de, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin özerkliği için Avrupalıların desteğini araması ve daha sonra Rusların Osmanlı Devleti'ni yıkmak için Ermeni milliyetçiliğini beslemeye yönelik gayretleri, Ermeni hadisesinin sınırlarını genişletti.

Avrupalı güçler, Ermenilerin özerklik, hatta bağımsızlık isteklerini önemsemeyince, Ermeniler, amaçlarına ulaşmak için ikna yerine şiddete yöneldiler. Özellikle İstanbul, Trabzon, Erzurum, Van ve Rusya'daki zengin Ermeniler arasında ve Avrupa'nın başlıca kentlerinde Ermeni ihtilal toplulukları kuruldu. Bunlar yayınladıkları gazete ve broşürleri yabancı posta idareleri aracılığıyla Osmanlı topraklarına gönderdiler. Milliyetçi derneklerden en şiddet yanlısı olanları Batum'dan Rize'ye silah ve cephane göndermeye başladı. Tebriz'de yaşayan Ermeniler de Müslüman köylüleri dehşete düşürmek için Osmanlı-Rus sınırından içeri ajanlar yolladılar. Sırp ve Bulgarların aksine, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu bir tek bölge dahi olmadığı için, Ermeni talepleri zayıf kalıyordu. Bunun yanı sıra Çar Aleksander, Osmanlı Devleti'ni yıkmak için radikal doktrinlere başvurma çabasının, kendi tebası arasında da isyan hareketlerini kışkırtacağı düşüncesiyle, ihtilalci Ermenilerden kısa bir süre sonra desteğini çekti.

Bu güçlükler karşısında kalan Ermeni milliyetçileri, giderek şiddetlerini artırdılar ve kendi davalarını desteklemeleri için zengin Ermenilere karşı da baskıya başvurdular. Bununla, Müslümanları da misillemeye kışkırtıp, İngiliz ve Rus hükümetlerinin Osmanlı Devleti'ne müdahalesini amaçlıyorlardı. Ermeni bürokratlarının padişahın kendilerine olan güvenini de sarsmak düşüncesi, Ermeni teşkilatlarının diğer hedefiydi. İhtilalci Ermeniler, Doğuda kendi gerilla çetelerini kurdular; Osmanlı vergi tahsildarlarına, postacılarına ve yargıçlarına saldırdılar, Müslüman köylülerini basıp köylülerin tamamını öldürdüler. Ermeni köylü ve tüccarlarını ölümle tehdit ederek kendilerini saklamalarını ve beslemelerini sağladılar.

Ermeni ihtilalcilerin Osmanlı Devleti içinde istedikleri başarıyı sağlayamamaları üzerine, Ermeni ihtilal hareketlerinin faaliyet alanı, Osmanlı Devleti'nin sınırları dışına

da taşındı. Harekete iki grup egemendi: 1887'de Fransa ve İsviçre'deki Ermeni öğrencileri tarafından kurulan Hınçak (Çan) Komitesi⁴⁰ ile 1890'da Rusya'da, Çarın imparatorluğu içinde radikalizmi yok etme politikasının bir parçası olarak bütün Ermeni milliyetçilerini birleştirmek için kurulan Ermeni İhtilalci Federasyonu (Taşnaklar-Taşnaksutyun)⁴¹. Bunların programlarında Osmanlı topraklarına girecek eylem gruplarının kurulması, hükümet memurları gibi Ermenilere de saldırmak ve kıyım hareketlerini kışkırtmak bulunuyordu. Böylece işe dış güçler karışacak ve milliyetçiler bağımsız ve sosyalist bir Ermeni Cumhuriyeti kuracaklardı.⁴² Bunu da Müslüman halkın kovulacağı, ya da toptan öldürüleceği Doğu Anadolu'nun altı vilayetinde başarmayı umuyorlardı. Taşnaklar İstanbul, Trabzon ve Van'da bir dizi hücre kurmalarına rağmen, 1895'e kadar terörist faaliyetlerde bulunamadılar. Diğer yandan Hınçaklar, Osmanlı Devleti sınırları içinde ve dışında daha başarılı olmuşlar, Erzurum, Harput, İzmir, Halep ve Cenevre'de merkezler kurmuşlardı. Bunlar özellikle Makedonya, Girit ve Arnavutluk'ta olmak üzere, Osmanlılara karşı harekete geçmiş olan diğer milliyetçi gruplarla işbirliğine girdiler.

Yine yabancı posta idareleri aracılığıyla imparatorluğa bölücü yayınlar gönderildi, halka açık yerlerde bombalar patlatıldı, memurlar masaları başında, postacılar yollarda öldürüldü. Hükümetin düzeni korumak için bütün çabalarına mukabil, kısa bir süre sonra Hınçaklar isteklerine kavuştu, karışıklıklar başladı. II. Abdülhamid, huzurun yeniden tesisi için Doğu'daki terör hareketlerinde orduya yardımcı olmak üzere mahallî Hamidiye jandarma teşkilâtını kurmuştur.⁴³

Ermeni terörü üç yıl sürdü (1890-1893): Hükümet düzeni korumak için kimi zaman çok sert davranmak zorunda kaldı. Ancak Hınçaklar davalarını Avrupa'da savunmak için gerekli misillemeyle karşılaşmamışlardı. Bu yüzden Ermeni nüfusunun en çok bulunduğu Muş'un güney batısındaki Sason'da büyük bir eylem düzenlediler.⁴⁴

⁴⁰ Hınçak Komitesi'nin faaliyetleri için bkz., Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın nu: 15, Ankara 1994; Uras, *a. g. e.*, s. 498, 499, 502, 503, 507, 518, 543, 546, 553, 571, 572, 578, 579, 593, 603, 614, 669.

⁴¹ Taşnakların faaliyetleri için bkz., Uras, *a. g. e.*, s. 364, 366, 368, 373, 378 - 382, 498, 507, 510, 512, 521-522, 524, 527, 532-544, 571-580, 585-588, 591, 593, 596-612, 614-615, 630, 638, 643, 644, 648, 672, 673, 674, 694, 695, 697-699, 732, 733, 738, 740, 749.

⁴² Taşnaksutyun'un gayesi isyan ederek Türkiye Ermenistanı için siyasî ve iktisadî hürriyet elde etmektir. BOA. Y. A. Hus, nr. 239/31; BOA. HR. SYS, kr. 296, dosya nr. 25, iç nr. 62, evrak nr. 170, BOA. Y. A. Hus, nr. 273/3; BOA. Y. A. Hus, nr. 240/60.

⁴³ H. Nâzım Paşa, *a. g. e.*, C. I, s. 153, 172, 178, 209; Shaw, *a. g. e.*, s. 254-300.

⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. H. Nâzım Paşa, *a. g. e.*, C. I, s. 3 - 5, 22, 59, 60, 152 - 155, 159, 207.

Buradaki çeteler çiftçileri çok rahatsız etmekteydiler. Vali geçmiş vergi borçlarını toplamaya girişince, Hınçaklar vergi tahsildarlarını silahla karşılamaları için köylüleri kandırdı. Emniyeti sağlamak üzere ordu işe karıştı, isyancılar dağa çıkarken yol üstündeki Müslüman köylerini yakıp yıktılar.

Bu olaylar üzerine ihtilâlcî propaganda ağı, daha önce olduğu gibi Avrupa kamuoyunun tepkisini geliştirmek için hemen yürürlüğe konuldu. Bir kere daha gerçek durum ve kışkırtmalar unutuldu. Osmanlı hükümeti bölgede 25 köyü yakıp yıkmaktan ve 20.000 Ermeni köylüyü öldürtmekten suçlandı. Osmanlı ve yabancılardan teşkil edilen bir karma komisyon, iddianın asılsızlığını ortaya çıkardıysa da, politikacıların dikkatle izlemeye özen gösterdikleri Avrupa kamuoyu, Müslümanlar hakkında kötü olan her şeye inanmaya hazır. II. Abdülhamid, Avrupa'yı yatıştırmak ve politikacıların zaten bildikleri durumu kabul etmelerini kolaylaştırmak için Doğu'da reformlar yapmaya bir daha söz verdi, Avrupa devletleri de müdahaleden vazgeçti .

Avrupa devletlerinin bu tutumundan düş kırıklığına uğrayan Hınçaklar, bu kez İstanbul'da herkesin gözü önünde bir karışıklık çıkarmayı planladılar. 30 Eylül 1895'te komisyonun raporunu protesto için bir gösteri yürüyüşü düzenlendi. Önce belli başlı büyükelçiliklere, ardından da Bâb-ı Âlî'ye yürünecekti. Başkent'in büyük halk kitleleri bu durum karşısında galeyana geldi. II. Abdülhamid asayişini sağlamak için kolluk kuvvetlerini göndermek isteyince, yabancı elçiler bu tedbirlerin Ermenileri sindirmek amacını güttüğünü ileri sürdüler. Kargaşalık Avrupalıların oturdukları mahallelere sıçrayıncaya kadar hiçbir şey yapılmadı, ancak iş bu safhaya gelince elçiler sıkıyönetim ilan edilip askerlerin duruma el koymasına izin verdiler (9 Ekim 1895).⁴⁵ Trabzon ve diğer bazı şehir ve kasabalarda da bu tür olaylar görüldü.⁴⁶ Avrupa'da, Müslümanların, hükümetin göz yummasıyla "Hıristiyanları öldürdükleri" çılgınlıkları tekrar işitmeye başlandı. Ancak İngiliz kabinesinin harekete geçemeyecek kadar bölünmesi ve Rusya'nın da İngiltere'ye Boğazların denetimini verecek herhangi bir davranışa karşı olması yüzünden, dış müdahaleye gerek görülmedi. Bir kez daha düş kırıklığına uğradılar.

Genel güvenlik zayıfladığı için 1895-1896 kışı Anadolu'da karışıklıklarla dolu geçti, ancak ilkbaharda ordu işe karışana kadar bir şey yapılmadı. İstanbul'da hâlâ yabancı müdahalesini bekleyen Ermeni teröristler, yeniden harekete geçtiler. 14

⁴⁵ İngiliz gazeteleri, İstanbul olaylarında karışıklık esnasında topluluğun polis ve jandarma tarafından dağıtılmasının İngiltere'de iyi karşılanmadığını, bu halin Ermeni meselelerine eğilen büyük devletlerin işlerini zorlaştırdığını ifade ediyorlardı. BOA. HR. SYS, kr. 286, dosya nr. 9, iç nr.83, evrak nr. 822.

⁴⁶ H. Nâzım Paşa, *a. g. e.* , C. II, s. 318, 372.

Ağustos 1896'da bir grup Ermeni, Beyoğlu'nda Osmanlı Bankası merkezini ele geçirdi. Binaya bombalar yerleştirildi, banka memurlarından bazıları rehin alındı, Avrupa'nın ilgisini çekmek umuduyla uzun bir işgal için hazırlıklar yapıldı. Bundan kısa bir süre sonra ikinci bir grup Bâb-ı Âlî'ye girdi, birkaç subayı yaraladı, sadrazamı tabancayla tehdit etti. İhtilalciler İstanbul'un eski mahallelerinde koşuyorlar, bombalar atıyorlar, silahlarını rastgele ateşliyorlardı. Masum kalabalık içinde yaralananlar, ölenler oldu.⁴⁷ 21 Temmuz 1905 Cuma günü cuma namazını kılmak amacıyla Yıldız Camii'ne giden padişahın arabasına da bir bomba atıldı, yirmiden fazla polis öldü.⁴⁸ Doğu vilayetlerine yeni bir soruşturma komisyonu gönderilmesi, bölgeye Hıristiyan vali ve kaymakamlar atanması, buralarda görevli Müslüman askerler yerine Hıristiyan polis, jandarma ve askerlerin getirilmesi, beş yıl süreyle bütün vergilerden bağışıklık ve bu süre sonunda vergilerin beşte dört oranına indirilmesi, bölgede okullar ve diğer ihtiyaçlar için devlet harcamalarının artırılması, son olaylarda suçlanan ya da hüküm giyen Ermenilerin affı ve el konulan mallarının geri verilmesi için Avrupa elçiliklerine bildirimler bırakıldı. Her biri millî birliği ve siyasî istiklaliyeti ihlal eden bu istekleri II. Abdülhamid reddetti. Bir gün süren bir işgaliden sonra bankayı ele geçiren teröristler yakalandılar, diğerleri de dağıtıldı. Gerilimi azaltmak ve bu tür çatışmaları önlemek için, padişah bir süre sonra genel af ilan etti. Söz konusu olan vilayetlerde Hıristiyanlar azınlıkta olmalarına rağmen buralara Hıristiyan idareciler tayin etmeye başladı.

Tam bu sırada Lord Salisbury, yeni Çar II. Nikola'nın (1894-1917) desteğini alarak İngiliz donanmasını İstanbul'a gönderip, padişahı Ermeni isteklerini kabule zorlamaya çalıştı.⁴⁹ Rusya, bu hareketin bölgedeki İngiliz nüfuzunu artıracığından

⁴⁷ Osmanlı Bankası'na yapılan saldırının ayrıntıları için bkz. Uras, *a. g. e.*, s. 506-519.

⁴⁸ II. Abdülhamid'e yapılan bu suikast girişiminin teferruatı için bkz. Uras, *a. g. e.*, s. 524-531.

⁴⁹1896 ortalarına doğru II. Abdülhamid, Ermeni isyanlarına son verdimen gayesiyle Ermeni komiteleriyle bir müzakereye girişmek teşebbüsünde bulundu. Bunun için de bir taraftan Ermeni isyanlarının yuvası olan Patrikhaneyi elde etmeyi ve diğer taraftan da komitelerle temasta bulunmayı uygun gördü. Dışişleri Müsteşarı Artin Dadyan Paşa, dış ülkelerdeki isyan teşkilatlarıyla ilişki kurmakla görevlendirildi. Taşnaksutyun Komitesine, hükümetce ıslahatın uygulanacağını bildirilerek, buna karşılık kendilerinin de Türkiye'deki isyan hareketlerini durdurmaları teklif edildi. Sonuçta Taşnaksutyun heyeti Padişaha dört istekte bulundular. Bunlar, Türkiye'den çıkmış olan bütün Ermenilerin vatanlarına dönmelerine müsaade edilmesi, Ermenilerin isyanlarda ve göçler sırasında Türkler ve Kürtler tarafından ellerinden alınmış bütün mallarının geri verilmesi, siyasî suçlarla hapsede bulunan bütün Ermenilerin serbest bırakılması, Ahlat ve Bitlis olaylarını çıkaranların, kanunun bütün şiddetiyle cezalandırılması ve zarar gören köylülerin tazminatlarının ödenmesi idi. Taşnaklar bu isteklerini ileri sürmelerine mukabil, görüşmeler yine kendileri tarafından kesilmiştir. Türkiye Ermenilerinin kaderi birtakım Rusya Ermenilerinin elinde kalmıştı. Bunlar, bütün Türkiye Ermeniliğini, yine içerdeki taraftarlarından kuvvet alarak, istedikleri yöne götürüyorlardı. Uras, *a. g. e.*, s. 537-539.

korkarak, padişahı sıkıştırmak için tek taraflı müdahaleye karşı çıkan Fransa'ya katıldı. Salisbury'nin çabaları sonuç vermedi; yabancı desteği olmayınca da Ermeni komitecileri dağılıp kendi aralarında kavgaya başladılar.

Kışkırtıcı hareketler kısa sürede unutulunca, Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki Ermeniler, yine yüksek memurluklara atandılar, Ermeni tüccarları ve çiftçileri çalışmalarını yeniden sürdürdüler. Ancak bu olayların sonuçları da ağır oldu. Yüzyıllardır süregelen uyum sona ermişti. Zengin tüccarlar, ihtilalci dernek üyeleri ve aydınlar, Ermeni halk yığınlarının kendi hareketlerine katılmadıklarını, hatta kendilerini desteklemediklerini görünce, Osmanlı Devleti'ni terkedip İran'a, Mısır'a, Avrupa'ya ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ne göçtüler. Ermeni meselesi, 27 Mayıs 1909'daki Adana olayı⁵⁰ hariç tutulursa, Birinci Dünya Savaşı'nda yeniden ısıtılıncaya kadar ortadan kalkmış görünüyordu.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra, Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği yaptığını ve Anadolu'da birbiri ardından isyanlar çıktığını haber alınca, hadiselerin yatışacağı zannıyla kesin bir tedbir alma yoluna gitmemiştir. Ancak Ermeni mezâlimi artınca, Dahiliye Nâzırı Talat Paşa, Erzurum Mebusu Vartkes Efendi'ye Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmaya devam etmeleri halinde çok şiddetli tedbirler alınacağı ihtarında bulunmuştur. Ermeniler Talat Paşa'nın bu ihtarına kulak asmayarak işbirliğini devam ettirmişler ve hatta bu kitapta da görüleceği üzere, mezâlimlerini daha ziyade artırmışlardır.

INTRODUCTION

⁵⁰ 1895-1896 yıllarında yabancı müdahalesini sağlayamayan Ermeniler, Adana olaylarını çıkararak müdahaleyi gerçekleştirmek istemişlerdir. Bu maksatla Adana ve çevre köylerinde yoğun bir silahlanma yarışına girmişler ve yer yer çıkan iç isyanlardan da faydalanmak isteyerek ayaklanmışlardır. Adana olaylarının ayrıntısı için bkz. Uras, *a. g. e.*, s. 550-568.

A- A BRIEF OUTLINE OF ARMENIAN HISTORY

The Armenian race and the geography of their territory are subject to discussions. From the very beginning of their history, Armenians have always been subject to the rule of other states and served these states.

Having been ruled by Meds, Persians, Seleucids and Romans for centuries in the history, Armenians lost their protectors against Sassanids when the Roman Empire was divided; by 386, a part of their territories was left to the Roman Empire, while the other part, including Erivan, was annexed by Sassanids.

Afterwards, the Church began to exert a great influence over Armenians. When the rule of Arsaklı dynasty was abolished by the pressure of the feodality and the religious elite in 429, Armenians who had been governed by the Sassanid governors, were totally submitted to Iranian rule in a short period.

In the meantime Armenians were the cause of several wars between Iran and Byzantium and were frequently subject to religious pressures. As a result of the victories of Kadisiye (636) and Nihavend (640), the İslâmic armies drove out the Iranians and settled in the Armenian territories. Unable to stop the Muslim tide, Armenians made an agreement with the Arabs. In this period, Armenians were governed by general governors. During the Abbasid period, Armenians stirred up several rebellions.

B- TURCO - ARMENIAN RELATIONS

The innate national characteristic of Turks, namely tolerant and just treatment of other nations who were living within their states regardless of their religion or sect, permitted to the minorities to live freely. Armenians were the first Christians to understand this tolerance in the philosophy of the Turks, who pursued the goal of "global sovereignty". The Armenians, then a small principedom living in Caucassus, were governed by Orthodox Byzantium who was forcing the other nations under their rule to accept its own religion. They also employed great pressure on Gregorian Armenians to accept Orthodoxy.¹ Bored under Byzantine pressure, Armenians preferred the rule of Muslim Seljuk Turks as soon as they discovered this tolerance.² Turco-Armenian relations that started with the wars of Çağrı Beg, became more

¹ *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, (tr. into Turkish by H.D. Andreasyan), Ankara 1962, pp. 73, 80-82, 98, 99, 111, 113.

² Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Istanbul 1979, Vol. I, pp. 294-304, C. II, pp. 471-474; *Urfalı Mateos*, pp. 171-172.

constant with the later periodical conquests. The victory of the Great Seljuk Sultan Alparslan in 1071 against Byzantium was a turning point in the turkification of Anatolia and therefore, Armenians were deeply affected by these conquestal movements.

Armenians had never been subject to oppression or pressure under the rules of Great Seljuk State, Anatolian Seljuk State or other Anatolian principalities such as Mengucogulları, Saltukogulları, Danismends and Artukogulları. During these periods Armenians lived in peace under the protection of customary law, a founding feature of Muslim Turkish state.

Improving its political and military power in a short period, Ottoman principality became a strong world power and annexed all Eastern Anatolia in a peaceful way during the years 1515 and 1517. Thereby Ottomans gained the absolute control of the Silk Road from Tebriz to Halep and from Tebriz to Bursa. Despite this victory, the struggle between Ottomans and Safevids lasted until the signing of Kasr-ı Şirin Agreement in 1639 during the reign of Murat IV.

Although several wars with Iran occurred in between 1723-1727 and 1743-1746, the border laid by the Kasr-ı Şirin³ remained unchanged. During this period Crimean Khanate was legally bound to Ottoman Empire and the Blacksea bank and Georgia were ruled by the Ottomans.

Although, several Turkish-Iranian wars occurred on the territories where Armenians inhabited, neither Ottoman, nor Iranian historical documents mention Armenian names living in this region at that time.⁴

a- The Situation of the Armenians Living under the Ottoman State

Sultan Mehmed the Conqueror, brought Hovakim, the Armenian ecclesiastical leader, from Bursa to Istanbul and established an Armenian Patriarchate near the Greek Patriarchate with his personal initiative (1461).⁵

³ After one hundred fifty years of war, Ottomans and Iranians signed the Kasr-i Sirin Agreement on 17 May 1639. According to this agreement some regions of Revan and Caucasus which had been in the possession of Safavids, were left to Iran and in turn, Iran promised to cease the raids and missionary movements on the Ottoman territories. Current Turkish-Iran border is based on this agreement to a large degree. See; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, T.T.K., Ankara 1983, pp. 54 - 56; Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (tr. by Mehmet Harmancı), Istanbul 1983, Vol. I, p. 275.

⁴ Shaw, *op. cit.*, p.275, Gürün, *op. cit.*, p. 55.

Beforehand, just after the conquest of Istanbul he had appointed Gennadius II. as the Orthodox Patriarch and by the establishment of the Armenian Patriarchate the numbers of patriarchates located in Istanbul arose to two. The Patriarchate was the only authority over its own community⁶ in the fields of individual and family law, as well as the religious affairs and had also the right to imprison or send them to exile, providing that it took the approval of the government.⁷ The patriarch was appointed by the sultan and responsible only to the government.

The members of all sects who believed that Christ had one nature tied themselves to the Orthodox Patriarchate, whereas those who believed He had two natures followed the Gregorian Armenian Patriarchate.

Although he was superior in terms of the religious hierarchy, the Catholicos of Akdamar did not enjoy such legal authority that was comparable to the authority of Patriarch of Istanbul.

Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni.

Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni.

Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni.

Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni.

⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Istanbul 1987, p. 149.

⁶ Armenians who moved to Istanbul following the Patriarch Hovakim settled around Yenikapı, Samatya, Narlıkapı, Edirnekapı, Balat Kapısı. Following the conquest of Kefe in 1475, a considerable number of Armenians were brought to Istanbul and settled in Edirnekapı, Salma Tomruk. In 1479, Mehmed the Conqueror brought the Armenians from Karaman to Istanbul and located them in Samatya region. Until 19th century, the patriarch assumed the title of *Patriarch of Six Society* in the documents of Istanbul Patriarchate. Uras, *op. cit.*, p. 149.

⁷ The title of Patriarch Hovakim was "The Patriarch of all Turkish Armenians", Uras, *op. cit.*, p. 149.

Catholicos of Etchmiadzin, who remained under Iranian rule, was not able to employ any influence over the Armenian people living in the Ottoman State.⁸

Following the establishment of the patriarchate and the settlement of a large number of Armenians, Istanbul became their national and religious center and by the early nineteenth century, it had hosted the largest Armenian society over the world with approximately 150 000 Armenian population.⁹ On the other hand, Armenians kept on their cultural activities in their own language. They were quite contented with their freedom of press under the Ottoman State.¹⁰

Until Tanzimat Edict there was no notable change in the legal situation of the Armenians and they lived in peace, just like the other communities within the Ottoman State. The first negative effect of the Tanzimat Edict on the Ottoman administrative system was observed in Lebanon.

The inhabitants of Lebanon composed of little Christian or Muslim sects such as Druses, Nusairi or Ismaili; and Christian communities such as Catholic Marunis, Greek Melkits and Greek Catholics.¹¹ The most influential societies were Druses and Marunis. Before the Egypt Crisis, Lebanon had been used to send 2650 *kese* to Treasury as annual tax, whereas Ibrahim Pasha of Egypt increased this amount to 6550 *kese* during the occupation. After the Crisis, the governor who was appointed to Lebanon decreased the amount to 3500 *kese*. The inhabitants demanded the amount to be decreased to its previous level, but this was not possible as the Treasury was almost empty. As a result the Muslim Druses revolted. On the other hand, when Governor Mehmed Selim Pasha abolished the *mukataa* the farming out system* and brought a new system in which the tax is collected in usual ways in accordance with the Tanzimat Edict, the Christian tax farmers rebelled, as they believed that their influence and authority would diminish.¹² So, in 1840 both Druses and Marunis revolted and as a result, these two societies also began to fighting with each other.

This situation in Lebanon has prepared the ground for the intervention of France that was regarded as the protector of Catholics, and Britain, who did not want to leave

⁸ Gürün, *op. cit.*, p. 55.

⁹ Gürün, *op. cit.*, p. 56.

¹⁰ Uras, *op. cit.*, p. 150, Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (tr. by Metin Kıratlı), Ankara 1970, p. 51.

¹¹ Shaw, *op. cit.*, Vol. II, pp. 172-173.

* Public revenue farmed out for a term of years for a fixed sum. (T.N.)

¹² Gürün, *op. cit.*, p. 59.

France alone. The incidents of 1840s are therefore notable, as it caused the first foreign intervention that required reforms for religious minorities.¹³

The second intervention came during 1860-1861, and as Britain supported Muslim Druses, whereas France supported Catholic Marunis, the conflict between the parties intensified. For the governors of Damascus and Lebanon were not able control the situation, the rebellion spread to Damascus and the question was elevated to international level. As a result, the Minister of Foreign Affairs Fuad Pasha had to take the control and employed administrative regulations, that was regarded by Armenians as the first step of achieving their goals.¹⁴ In order to explain what kind of an administrative style Armenians found eligible for their interest, one must summarize the overall administrative structure. The governor (*mutassarif*) of the *sanjak*, which would be autonomous in administration, was to be appointed among Christians and assigned the rank of vezir and his term would be of three years. The *sancak* would be divided into six districts. *Mutasarrif* would govern Mount Lebanon freely, after consulting with a council which would be consisted of 6 Muslim and 6 Christian members. A number of volunteer and paid soldiers, whose number was not exceeding 3000, would be collected from Mount Lebanon and put under the order of the *mutasarrif*; and no Ottoman soldier would be able to enter the *sancak* without his permission. The tax was also to be collected by the *mutasarrif*, who would annually send 3500 *kese* to Istanbul. The Lebanon problem, which at first glance is seen irrelevant to Armenian question, has been a source of inspiration for Armenians.

Another development which directly affected the Armenians living in the Ottoman State was the *Teşkilat-ı Vilayat Reformu*,* that was put into effect on 7 November 1864. Accordingly, provinces, sub-provinces and districts would have a council, whose members were appointed by election and these councils would become consultative bodies of administrators. The members would be elected according to their religions and sects and according to a certain rate. On the other hand, the judges of the courts would be appointed among Christians and Muslims in accordance with their corresponding population rate in the districts. Once a year, the representatives of the districts would gather and form the general council.¹⁵

¹³ Gürün, *op. cit.*, p. 60.

¹⁴ M. Tayyip Gökbilgin, "1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Bellekten*, Vol. X, 1946, pp. 641-703; Shaw, *op. cit.*, Vol. II, pp. 172-173.

* Provinces' Reorganization law. (T.N.)

¹⁵ Shaw, *op. cit.*, Vol. II, pp. 123-125.

Tanzimat brought another novelty that directly concerned the Armenians; the division of *Meclis-i Vala* into *Şura-yı Devlet* (Council of State) and *Divan-ı Ahkam-ı Adliye* (Civil Court). *Şura-yı Devlet*, would function as an head office, and just like a legislative council would legislate, allocate the budget and fulfil high administrative functions. Important steps were taken in democratization by providing a contact between the provincial councils and *Şura-yı Devlet* and presenting the former's decision to the approval of the later by representatives who came from each province. Thereby, Armenians gained a voice in legislation in accordance with their population rate.

Another body of *Meclis-i Vala* was *Divan-ı Ahkam-ı Adliye*, that consisted of a Court of Appeal and a Court of Cassation and whose members were appointed for life. Issues pertaining to civil law were left to canon courts under the jurisdiction of Sheikhulislam, whereas criminal and commercial cases were left to secular courts; civil cases of Christians were heard by their own religious leaders. Armenians were directly effected by these reforms, which were in line with the overall treatment that the Ottoman State provided for its non-muslim subjects since its establishment and in some respects extended their rights..

The customary and canonical law, that was carefully observed by the Ottoman State since its establishment, did not permit to exert any pressure (direct or indirect) on non-muslim subjects. Islamic law had a separate volume for non-muslim subjects, where it fixed their rights and duties.¹⁶ As a matter of fact, from the earliest Turkish State to the Ottoman State one cannot find out any policy according to which the minorities had been oppressed. But there are a lot of examples proving the contrary. The Codes of Mehmed the Conqueror, Suleyman the Magnificent and Murad III. involved clear articles about non-muslim subjects.¹⁷ So, did the *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* (Imperial Edict) and *Islahat Fermanı* (Royal Decree of Reforms). It is a widely accepted fact that the State kept its promises given by the *Tanzimat* and *Islahat Fermanı*, according to which all subjects would be held equal in the law regardless of their religion or sect, and none of them would be discriminated and permitted to interfere the others.

When several members of the community changed their religion, either for personal belief or for interest, some clashes erupted between the Armenians. It is

¹⁶ Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-Islam Hukuk Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 1990, Vol. II, pp. 186, 339, 342.

¹⁷ For more information on the subject, see. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Vol. I-VIII, Fey Vakfı, İstanbul 1990-1994.

possible to bring evidences that the State behaved completely impartially during these disputes and made efforts to help their rapid settlement.¹⁸

The rights that were given to the minorities by Mehmed the Conqueror for the election and appointment of the clergy were not abandoned after the Tanzimat, but carefully observed by the State. In the letters of priveleges¹⁹ given to the patriarches, it was stated that the priveleges and immunities given to the Church and Patriarch by the predecessors²⁰ were observed; these are evidences that the Ottoman State gave importance to the freedom of religion and justice, even during the period of its decline.

¹⁸ In a document dated 24 February 1847: "British Consulate General Expresses Gratitude to Ottoman Government for its measures taken to prevent the disturbance of the Armenians who converted to Protestantism by his brethrens from other sects." BOA. HR. SYS. internal no.3. Another letter on the same subject, dated 12 September 1856, was sent to Governor of Tarsus by the Ministry of Foreign Relations: "In a letter that was received on 3 September 1856 from the Armenian Partriarchate it is stated that in the district of Arapkir the Protestants have incited the Armenians to accept their sect, and prevention of these events is required; since such religous pressures are against the principles adopted by the Ottoman State; and such disputes would provoke hatred between the communities; the prevention of such events by giving necessary notice to the leaders of Protestant community in your district". BOA. HR. MKT, kr. 20

¹⁹ The letter of privileges, dated 10 March 1849, that was sent to Armenian Patriarchate by Headclerk of the Palace serves as a good example. The document mentions "the duties and powers as well as the freedom of ceremony of the Patriarchate; the letter of priveleges given to Bishop Agop, the delegate of Merzifon, who was elected in accordance with the rules in the place of the Armenian Patriarch Mathias who had resigned because of old age." BOA, Y.E.E, kr.36, ks. 18, z. 93, document no. 553/364. Another firman related to the subject was written to Armenian Patriarch Bishop Agop by the Headclerk of the Palace and stated that "the administrative power and religious priveleges, that were given to the Armenian nation by the predecessors in order to prevent all kind of maltreatments and to maintain the freedom of religion bestowed to all subjects, were to be observed." BOA. Y.E.E, kr. 33, ks. 18, z. 93, document no. 553/1.

²⁰ The document, dated 3 January 1898, which was dispatched to the Governor of Sivas by the Ministry of Foreign Affairs serves as a good example for above-mentioned argument: In the district of Tokat, some people wanted to levy tax on the grapes that were the product of the vineyards of two Armenian monastaries and that were brought home by the delegates in order to eat. The Armenian Patriarch and the Council of the community informed the situation with a petition. This action was found inappropriate and it was stipulated that no custom tax or *tithe* should be levied on the properties of the churches or the delegates and bishops. It was asked (by the petition) that no tax should be levied on the grapes that the said delegate brought home only for his own needs. As the claim was found just, necessary measures were to be taken. BOA. HR. MKT, kr. 35.

Besides, the State's caution in keeping a non-pressure policy over converted subjects is remarkable.²¹

C- THE BEGINNING AND THE DEVELOPMENT OF RUSSIAN-ARMENIAN RELATIONS

The Russian-Armenian relations began in the middle of the seventeenth century. Understanding that Russia would strengthen and extend its boundaries, Armenians presented Czar Alex a golden ornamented throne in order to gain his friendship. When Peter I. succeeded to the throne, the Armenians who wanted to get rid of the Iranian rule and establish their own state, accelerated their activities to influence Peter in order to benefit from his military power.²² Peter I. also thought to benefit from Armenians in Eastern trade and after these contacts he invited Armenians to settle on the Russian territory and announced that he was ready to give all kind of privileges and guarranties, both religious and wordly.²³ During the reigns of Peter the Great and Katerina, hundred thousands of artisans emigrated to Armenian Russia.

The relationship between Armenians and Russia improved in a short period and during the first quarter of the eighteenth century it turned out into a kind of alliance. When Peter I. advanced to Caucasus, the Russian Government signed agreements of friendship and trade with Christian Georgian and Armenian princedoms. According to these agreements, Russia agreed to trade with Georgian and Armenian communities and to educate the children of the elite of these two communities.²⁴

During the reign of Peter I., Armenians made efforts within the Russian Government in order to establish an independent Armenia. Peter always fostered their hopes, expressed interest in Eastern, Caucasus and Armenian issues, but in fact he was not interested in Armenian independence or in the establishment of an Armenian State. On the contrary, he strived to occupy Armenia in order to remove all obstacles from the Eastern road of Russia. Not only Peter, but also the other Catholic governors wanted to use Armenians as a means to achieving their own goals.

²¹ For details see, BOA. HR. MKT., kr. 2, internal no. 2; BOA. HR. MKT, kr. 4, internal no. 1; BOA. HR. MKT, kr.23; BOA. HR. MKT, kr. 25; BOA. HR. MKT, kr. 33; BOA. HR. MKT, kr. 39; internal no. 97.

²² Husameddin Yıldırım, *Türk-Rus-Ermeni Munasebetleri*, Ankara 1990, p. 30.

²³ Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, T.T.K. Belgeler, sayı: XVII 1988, p. 368.

²⁴ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1985, p. 37.

During the Turkish-Russian war of 1768-1774, Katerina II. encouraged Armenians to establish an "Ararat Kingdom" under Russian protection. As a matter of fact, Katerina II. did not neglect Armenian factor during her wars with Ottomans and incited them against Turks and Muslims. Encouraged by the support an Armenian Bishop Osep Argotyan designed the project of the "Ararat Kingdom" and submitted it to Petersburg; this project was approved by the Government of the Czarina²⁵, but never realised.

a- Annexation of the Caucasus by Russia

Russia binded Georgia to herself in 1783 by the procedure of the protectorate, and planned to establish a dependent state in the Caucasus. Therefore, it accelerated its activities over the Armenians who remained unaffected by Etchmiadzin and Catholic influence in the Iranian territory, as well as the Georgians. The agreements made with Georgian and Armenian communities were renewed and accordingly, Russia promised these Christian principedoms to protect them against Iran and Ottoman State. In 1801, Czar Alexander I. sent his soldiers to Tiflis; Khanates of Baku, Nahcivan and Erivan were occupied. So, Russian domination over the Armenians began and, understanding that Armenians may be useful for their expansion goals Russia began to look at them in this way.²⁶

The Ottoman-Russian war continued between the years of 1806 and 1812 and ended with the Bucharest Agreement. An article of Bucharest Agreement stipulated the "forgiving of the subjects who were antagonistic against the (Ottoman) State during the war". This article pointed at the Armenians, who had cooperated with Russians during the war, as well as the Orthodox people of Balkans; with this article Russia wanted to assert its status as the protector of Christian subjects".²⁷

b- Russian Control over the Armenians

In 1826, upon the news of death of Alexander I., the Prince of Iran Abbas Mirza breached the Gulistan Agreement of 1813 and began to fight against Russia. Armenians helped Russia, that was caught in a difficult situation. The leader of Armenians, Catholicos Nerses Asdarakes ordered Armenians to fight with Russians,

²⁵ Yusuf Akçura, *Osmanlı İmparatorluğunun Dağılıma Devri*, Ankara 1985, p. 21.

²⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, p. 50.

²⁷ Kurat, *op.cit.*, p. 51.

established volunteer troops and gathered forces in many places. With the volunteer cooperation and contribution of Armenians, Russia recovered in a short period, and won the war. Revan was submitted to Russia by Armenians. In accordance with the Turkmençay Agreement of 18 February 1828, Iran was to leave the Khanates of Erivan and Nahçıvan to Russia, in addition to the territories it lost in 1813.

Thus, the Armenians of Southern Caucasus, who had been ruled by Iran, came under the Russian rule and Catholicos of Etchmiadzin became located within the Russian boundaries.²⁸

Czar Nikolas I. declared that the territories gained by Turkmençay Agreement were "Armenian Provinces".²⁹ Afterwards, within a very short period of 3,5 months 8000 families emigrated to Azeirbeijan of Russia. This population was settled on the border, so that they would vitalize the trade, play a positive role in terms of military strategy and formed a *cordon sanitaire*.

During the Turkish-Russian war that broke out in 1828, Russians attacked Eastern Anatolia and captured Kars with the help of the Armenian people of the region and advanced to Erzurum.³⁰ Russian forces took some important fortresses such as Kars, Ahıska, Beyazid and Erzurum; in this achievement the Armenians played an important role by giving information on the location and movement of the Turkish troops. The war ended with the Adrinople Agreement of September 14th, 1829 and the Ottoman State restored some of its territories. However, Russia gained several strategic places in the Caucasus and the islands in the mouth of the Danube. Thus, Russia further progressed southwards from the east and west of the Blacksea. With this agreement Ottoman State lost contact with the Caucasus which was entirely surrendered to Russia.

Affected by the provocations, Armenians made demonstrations in favour of the Russians during their progression towards Erzurum, and after the peace approximately 100 000 of them immigrated to Erivan, Ahıkelek and Ahıska of Russia from Erzurum and Eleskirt.³¹

Armenians hoped that the Czar would declare the Khanates of Erivan and Nahçıvan as Armenian land and when the people of the region accepted Russian identity this land would become independent. Thus, the Czar would adopt the title of

²⁸ Gürün, *op. cit.*, p. 57.

²⁹ Uras, *op. cit.*, p. 757.

³⁰ Shaw, *op. cit.*, Vol II, p. 60.

³¹ Gürün, *op. cit.*, p. 57.

"King of Armenia", just as he adopted the title "King of Poland". But these hopes did not last. Russian interference was placed in a systematic and strong way. Taking over their ecclesiastical centre Etchmiadzin, Russians limited the authority of Armenian Catholicos and took the control of their legal system in religious and cultural issues. In 1836, during the reign of Catholicos Ohannes a code was put into effect, under the title of Pologenia. In accordance with this Code, Russia recognized the Catholicos of Etchmiadzin as the Catholicos of all Armenians and accepted his election by the Church of Etchmiadzin, where other Armenian people would send representatives. But this election was to be approved by the Czar. So, Russia began to interfere in the religious life of Armenians, too.³²

c- Russian Position about Armenian Question after the Treaty of Berlin

During the Russian-Ottoman war of 1877-78, Russian troops got in touch with the Armenians of Eastern Anatolia, that they partially occupied. The Russian army included many soldiers and officers of Armenian origin. The commander of a large part of Russian forces, General Loris Melikof, was also of Armenian origin. During the occupation, Russia began to provoke the Armenians in the region to revolt against Ottoman State to achieve its own goals over the Eastern Anatolia. During this period, the Ottoman Armenians and the Armenians in the Russian forces jointly organized actions against the Turks of the region. For this reason, many Armenians had to leave Anatolia with the Russian forces after the war.

Having cooperated with the Russian troops in the Eastern front, Armenian Patriarchate Nerses also visited the Grand Duke Nicholas in his headquarter at San Stefano and asked him to put several articles in favour of Armenians in the forthcoming agreement. In fact, Russians had the same goal in mind. Thus, an article about Armenians was included in the Treaty of San Stefano. So, the Armenian Question emerged officially, on 3 March 1878, because of Russian provocation of the Armenians against the Ottoman State and insistence on including a relevant article in the agreement.³³

³² Uras, *op. cit.*, p. 172.

³³ BOA. HR. SYS, kr. 185, file no. 67, internal no. 80/4; BOA. Y. E. E, kr. 86, ks. 31, z. 126, document no. 1903.

This development did not only strengthen the Russian influence over Eastern Anatolia, but also constituted a step towards the fulfillment of Russian plans which aimed to reach on the one hand to Persian Gulf across Tigris and Euphrates, and on the other hand to Mediterranean over İskenderun (Formerly Alexandretta). Russia aimed at balkanizing Eastern Anatolia and if it could fulfill these goals, it would have enjoyed a great influence over the Ottoman State.

This situation worried Britain, who thought that her interests were in danger. Thus, in order to prevent the escalation of the danger, British Government forced Ottoman State to promise the reforms in Eastern Anatolia and to permit her settlement in Cyprus. On the other hand, she became an intervening party to the Armenian Question at the Congress of Berlin. By the Article 61 of the Treaty of Berlin, the big powers persuaded the Ottoman State to introduce reforms in the provinces inhabited by the Armenians and undertook the control of these reforms. Thereby, Armenian Question was elevated to international level, where not only Russia, but also the other states had a say.

After the conclusion of the Treaty of Berlin, Russia continued to provoke the Ottoman Armenians, but did not want their independence, considering that this might soon encourage their own Armenian population to make similar demands.

The situation of the Caucasus Armenians, whose national aspirations were fostered by the policy of Czar Alexander II., began to change after 1881. At that date, Alexander II. was killed and his son Alexander III succeeded him. This development caused important changes in domestic and foreign policies of Russia. From this date onwards, Russia adopted a negative attitude towards all kinds of independence movements outside of its borders. Inside its borders, it pursued a policy of Russification and employed great pressure on the Caucasus Armenians by crashing their national feelings, taking the control of their churches, and closing their schools.³⁴

Alexander III. put an end to the traditional Russian policy of protecting the Eastern Christians. In order to expel Britain from the Near East and to provide their own security, he thought that it was necessary to agree with the Turks. One of the conditions to such an agreement was turning away from the Armenians and resisting provocations against Turks.

Disturbed by domestic developments, Russia adopted a new policy which foresaw no chance of recovery to its own Armenians, but stipulated the provocation of

³⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara 1991, Vol. I, p. 67.

the Ottoman Armenians.³⁵ So, Russians planned that the Ottoman State, already overwhelmed with problems, would weaken and the autonomous administration, which aimed at by Armenians, would be established only under the protection of Russia, not that of Britain.

In addition to these developments, during this period Russia began to get involved in the Far Eastern affairs instead of the Near Eastern ones. The eastern and middle part of Asia was full of wealth. It was easier to strengthen in the Far East than it was in the Near East. It was possible to obtain some parts of the countries, such as China which lacked notable military force.

Britain found this new Russian policy more dangerous for herself than the previous one, and encouraged Russia to turn to its old goals which aimed at capturing the Straits. As a matter of fact, Russia might threaten her interests in India and China, and Britain was reluctant to fight against Russia under bad conditions and without any allies.

The new Russian policy gave a brief respite to Ottoman State. Interested in the Far Eastern affairs, Russia was against the emergence of any problem in the Near East that would occupy her.

During 1894-1895 Britain attempted to pull Russia into the Near Eastern affairs in order to take it away from the Far East³⁶ and especially, tried to take Russia and France in her side about the reforms that would be introduced in Eastern Anatolia. The Reform Bill, which was jointly prepared by these three states was rejected by the Ottoman State. The aim of Russia in signing this Bill, was not to be seen in the Russian and European public opinion at the behind of Britain .

Russia clearly expressed Britain its attitude about Armenian reforms. When Russian Minister of Foreign Affairs Lobanoff told British Ambassador in Petersburg that "they never thought of the reform bill as an ultimatum and they would not approve the use of a menacing language against the counter offers of Ottoman Government", he was implying that Russia would not accept the use of force in order to establish a region which would serve as the nucleus of an independent Armenia in Asia Minor, the ultimate aim of the Armenian committees.³⁷

³⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Vol. VIII, Ankara 1962, p. 133.

³⁶ Bayur, *op.cit.*, pp. 71-73, 75-80.

³⁷ Bayur, *op.cit.*, p. 92.

Russia understood that the policy it had carried until then, was to the benefit of Western countries, especially Britain, not to hers. So, it was not deceived by the plans which aimed to set an obstacle to her extension to the Middle East. The reality that Bulgaria turned away from Russia and came under the protection of Britain, although it was itself who gave support to its autonomy, alarmed Russia to act with caution.

This Russian policy lasted until its defeat in Japan, in 1905, and then it began to involve itself in the European affairs. Russia tried to develop its relations with Armenians again; it abolished the previous decisions, restored the confiscated assets to the churches and reopened the schools in order to appease the Armenians and use them in the Near Eastern policy.

D- THE RELATIONS BETWEEN THE OTTOMAN STATE AND BRITAIN

The British interest in Ottoman Armenians began with Kucuk Kaynarca Agreement of 1774.

When the Russian-Ottoman war of 1787 broke out, William Pitt, the head of the British Government realised for the first time that Russia could become a threat against Britain, if she progressed in the South and became a strong Blacksea State. So, she found it necessary to support the Ottoman State against Russia. This policy, commenced by Pitt in 1783, continued unchanged for a century until Gladstone became Prime Minister. Pitt successfully set Austria apart from Russian alliance during Russian-Ottoman war of 1787-1792; after the French Revolution he also took Prussia on his side and exerted great pressure on Russia to end the war and to give Odessa back. He even dared to make war in order to achieve this. Although this was not materialised because of the disagreements within the government, Russia had to put an end to the war.

From this date until 1814, Britain was in competition with France. Despite her policy, because of this competition Britain had to support Russia during the Russo-French war of 1807 in order not to remain alone against France and she even brought its navy into Marmara. But when Russia and France made an agreement in Tilsit in 1807, the friendship between the Ottoman State and Britain began to flourish again. During the Congress of Vienna in 1812, Britain tried to take the Ottoman borders under the guarantee of the Congress, although he was supported by the Chancellor of Austria Metternich, who began to worry about the emerging Russian threat, Czar Alexander rejected the offer.

During the Greek Revolt, Britain sided with the Greeks. However, this attitude of Prime Minister Canning must not be regarded as an indicator of an alliance with Russia. It is believed that Canning thought that Greece would ultimately gain its independence, and if it became indebted for it to Britain instead of Russia, Britain would gain another friend in the Mediterranean.

Britain remained as a spectator during the Russo-Ottoman war of 1828-1830 that started during the Revolt, but when Russia took the actual control of Walachia and Moldavia, both Britain and Austria were seriously worried. Russian settlement in the Caucasus accelerated British suspicions, as it constituted a step on the way to India.

For this reason Britain refused to divide the Ottoman State, when Russian Czar Nikolai II. told British Ambassador: "We hold a number of sick men in our arms, I sincerely say that if this sick man is dead before the conclusion of the necessary arrangements, it would be a disaster." Britain also sided with the Ottoman State during the Crimean War. It is known that Russia offered Crete and Egypt to Britain, and wanted Walachia-Moldavia, Serbia and Bulgaria for itself.

Defeated in the Crimean War, Russia had to turn to the East, to Asia, and completing the occupation of Siberia by capturing Vladivostok it began to occupy Turkistan. Naturally, these Russian conquests in Asia, especially the occupation of Turkistan, posed a threat against British interests in India.

The 1870's were the years when Germany and Italy completed their national unification in Europe and when Russia escalated its Pan-Slavism policy, that it had commenced after the occupation of Poland in 1863.

The Ottoman State fought alone in the Russo-Ottoman War of 1877-78 and at the end of the war signed the Treaty of San Stefano whose provisions were very heavy. Both Austria and Britain rejected the Treaty vigorously. When Bismarck joined them, the Congress of Berlin was gathered and Treaty of Berlin was signed, whereby most Russian gains were taken back.³⁸

The British policy has changed considerably after the Congress of Berlin. Gladstone, who was elected as the Prime Minister for the second time in 1880, changed the policy that was taught by Pitt and kept untouched for a century; he abolished the policy of protecting territorial integrity of the Ottoman State. In this

³⁸ Karal, *op. cit.*, pp. 71-72.

political change, religious factors as well as Gladstone's conformism and antagonism against Islam played an important role.³⁹

After the Congress of Berlin, Russia turned to the Far East again and commenced a friendship policy against Ottoman Empire, while she began to compete with Britain again in Asia. But this policy did not last, either. When Russia was defeated in Japan in 1905, she and Britain agreed on their respective areas of influence in Asia, in 1907. From this date on, Britain began to make plans with France and Russia for the partition of the Ottoman State; these plans were realised during World War I.

E- THE EMERGENCE OF THE ARMENIAN QUESTION WITHIN THE OTTOMAN STATE

During the early nineteenth century, partially due to the provocations of Western missionary movements, a cultural revival arose among the Armenians, especially within the young Catholic and Protestant communities. They flourished their own cultural centers, revived the classical Armenian literature, published the Holy Book in their daily language instead of church language and created a new literature language comprehensible by the people. As a reaction Gregorians, who were in a democratisation process under the pressure of the government, also entered in a period of cultural awakening; secular education began in the *millet schools* by the demand of the people. Wealthy Armenians sent their children to France to be educated and they were deeply influenced by French culture. When they returned home, they did not only demand radical reforms, but also secularism and autonomy. During 1860's some of these Armenian nationalists joined the New Ottomans and made efforts in order to establish a representative government both in their own community and in the Ottoman community. A minority group claiming independence was opposed by Gregorians and wealthy officers and merchants, who had prospered under the Ottoman rule. Therefore those who claimed independence would have influenced only intellectuals.

The international crisis, that ended with the Congress of Berlin, changed the opinions of the Armenian people. The independence of Bulgaria and Serbia encouraged many Armenians to adopt the same goal. The Russian occupation of Eastern Anatolia in 1877 was realised under the leadership of Armenian officers and governors that were in the service of Czar who captured the Caucasus in the early

³⁹ Karal, *op. cit.*, pp. 71-72; Shaw, *op. cit.*, pp. 238-239; Uras, *op. cit.*, p. 208.

century. They asked the help of their brethren living in the Ottoman State against the Sultan. Although most Ottoman Armenians remained loyal to the Sultan, the activities of those who did not, created a sense of distrust. Patriarch Nerses' search for European support at Berlin and San Stefano for the autonomy of East Anatolian Armenians and Russians efforts to foster the Armenian nationalism in order to destroy the Ottoman State caused the escalation of the Armenian Question.

When European powers neglected the claims of Armenians for autonomy and even independence, Armenians resorted to violence instead of persuasion. Revolutionary Armenian committees were established in major European cities and among rich Armenians of Istanbul, Trabzon, Erzurum, Van and Russia. They sent their newspapers and brochures to the Ottoman territory by foreign postal services. The most pro-violence societies dispatched weapons and arsenals from Batum to Rize. Armenians of Tebriz dispatched agents from Ottoman-Russia border in order to horrify the Muslim peasants. Unlike Serbs and Bulgarians, Armenians were not in majority in any region within the Ottoman State, therefore their claims remained too weak. In addition to this, Czar Alexander ceased to support revolutionary Armenians, as he understood that his recourse to radical doctrines in order to destroy Ottoman State might evoke rebellions among his own subjects.

Confronting with such difficulties, Armenian nationalists aggravated their violence and resorted to terrorism even against their rich brethren in order to get their support. Their goal was to provoke Muslim counter-action and thereby procure British and Russian intervention into Ottoman affairs. Another goal of the Armenian societies was to break the trust of Armenian bureaucrats in Sultan. Revolutionary Armenians established guerilla bands, assassinated Ottoman judges, mail carriers and tax collectors, attacked Muslim villages and massacred all inhabitants. By threatening the Armenian peasants and merchants by death, the terrorists obtained their protection and food.

When Revolutionary Armenians found that they were not successful as much as they aimed within the Ottoman boundaries, they extended the area of revolutionary movements to the outside of the Ottoman borders. Two groups dominated the movement: the Hintchak (Bell) Society⁴⁰ that was founded by Armenian students in

⁴⁰ For the activities of Hintchak Committee, see Huseyin Nazım Pasha, *Ermeni Olayları Tarihi*, Vol. I, II, the General Directorate of Prime Ministry State Archives, Headoffice of Ottoman Archives, Pub. No. 15, Ankara 1994; Uras, *op. cit.*, pp. 498 - 499, 502, 503, 507, 518, 543, 546, 553, 571, 572, 578, 579, 593, 603, 614, 669.

France and Switzerland in 1887 and Armenian Revolutionary Federation⁴¹ (Dashnaks or Dashnaksutiun) which was established as a part of Czar's policy of uniting all Armenian nationalists in order to destroy radicalism within the Empire. Their programmes included establishment of activity groups that would enter to the Ottoman territories, attacks to Armenians as well as to officers and provocations to massacres. Thereby, they planned, that foreign powers would intervene and so the nationalists would be able to establish an independent and socialist Armenian Republic.⁴² And they planned to realise this in six provinces of Eastern Anatolia, where all Muslim people would be driven away or killed. Dashnaks did not resort to terror until 1895, although they founded several centers in Istanbul, Trabzon and Van. On the other hand, Hinchak was more successful within and outside of the Ottoman State and founded several centers in Erzurum, Harput, Izmit, Halep and Geneva. They also cooperated with other nationalist groups, who were active against Ottomans, especially in Macedonia, Crete and Albania.

They sent secessionist publications to the Empire by foreign postal services, attacked public places with bombs, and killed officers at their tables and mail carriers on the roads. Despite of the governmental efforts spend to maintain the order, Hinchaks achieved their goals; agitations arouse. Abdulhamit II. founded a local Gendarme organization, Hamidiye, in order to support the army against the terrorist movements in the East and reestablish the peace.⁴³

Armenian terrorism lasted three years (1890-1893): sometimes the Government had to act very severely in order to keep the peace. But Hinchaks did not meet any counter-action that will enable them to defend their case in Europe. Therefore they organized a large operation in Sasun, the southwest of Muş, where the highest Armenian population was living.⁴⁴ Here, the bandits had been disturbing the farmers. When the local governor attempted to collect the previous tax loans, Hinchaks persuaded the peasants to confront the tax collectors with weapons. Then the army

⁴¹ For the activities of Dashnaks, see Uras, *op. cit.*, pp. 364-366, 368, 373, 378 - 382, 498, 507, 510, 512, 521-522, 524, 527, 532-544, 571-580, 585-588, 591, 593, 596-612, 614-615, 630, 638, 643, 644, 648, 672, 673, 674, 694, 695, 697-699, 732, 733, 738, 740, 749.

⁴² The goal of Dashnaksutiun was to gain political and economic independence for Armenia of Turkey by rebellion. BOA. Y.A. Hus, no. 239/31; BOA. HR. SYS, kr. 296, file no. 25, internal no. 62, document no. 170, BOA. Y.A. Hus, no. 273/3; BOA. Y.A. Hus, no. 240/60.

⁴³ H. Nazım Pasha, *op. cit.*, Vol. I, pp. 153, 172, 178, 209; Shaw, *op. cit.*, pp. 254-300.

⁴⁴ For wider information, see H. Nazım Pasha, *op. cit.*, Vol. I, pp. 3 - 5, 22, 59, 60, 152 - 155, 159, 207.

intervened to maintain the security; while they were running to the hills rebellions burned the Muslim villages on their way.

Upon these events, a network of revolutionary propaganda was operationalized, as it had been before, in order to develop the reaction of European public opinion. The realities and provocations were forgotten again; the Ottoman Government was accused of killing 20000 Armenian peasants and destroying 25 villages in the region. Although a joint commission, consisting of Ottomans and foreigners, exposed that the claim was exaggerated, European public opinion, that was carefully followed by the politicians, was ready to believe in all kind of bad claims about Muslims. Abdulhamid II. promised again to make reforms in the East, that he was already making, in order to appease Europe and to convince the politicians to something that they had already known; then European states abandoned the idea of intervention.

Disappointed by the reaction of the European states, Hinchaks planned to provoke a clash in Istanbul which will be done in public. On September 30th 1895, a demonstration was organized in order to protest against the report of the commission. They first marched to the embassies and then to the Sublime Porte. The masses of the capital city were agitated by this event. When Abdulhamid II. attempted to send police force in order to keep the peace, the foreign ambassadors claimed that these measures aimed at suppressing the Armenians. Nothing was done until the clash spread to the quarters where Europeans were living; after this stage the ambassadors approved the imposition of martial law and intervention of soldiers (September 9th, 1895).⁴⁵ Such incidents took place in Trabzon and other towns and cities, too.⁴⁶ In Europe, the outcries were heard again claiming that Muslims had killed Christians and the government connived at that. But foreign powers did not intervene; British Cabinet was so divided that Britain was not able to act and Russia was against any action that would submit the control of Straits to Britain. Terrorists were disappointed once again.

The winter of 1895-1896 passed in disorder troublesome as overall security was weakened; but nothing was done until the intervention of the army in the spring. The Armenian terrorists, who were still waiting for a foreign intervention, started their activities in Istanbul. On August 14th, 1896, a group of Armenians occupied the Ottoman Bank in Beyoğlu. They planted bombs into the building and took some of the

⁴⁵ British newspapers stated that the dispersion of crowd by the police and gendarme during the conflict in Istanbul was not welcomed in Britain and this made the job of great powers, interested in Armenian problem, more difficult. BOA. HR. SYS, kr. 286, file no. 9, internal no 83, document no. 822.

⁴⁶ H. Nazım Pasha, *op. cit.*, Vol. II, pp. 318, 372.

officials hostage. In order to draw the attention of Europe, they made preparations for a longer occupation. After short period, a second group entered to the Sublime Porte, wounded several officers and threatened the Grand Vezir with guns. Revolutionaries were running in the old streets of Istanbul, throwing bombs, and shooting haphazardly. Some innocent people were wounded and killed.⁴⁷ On July 21st, 1905, the car of the Sultan, who went to Yıldız Mosque for the Friday prayer, was bombed; more than twenty police were dead.⁴⁸ Communiques were left to the European embassies demanding the following: dispatch of a new investigation committee to the Eastern provinces, appointment of Christian governors and top officials to the region, appointment of Christian police, gendarme and soldiers to the region instead of Muslim ones, exoneration from all kind of taxes for five years and a 4/5 reduction in taxes at the end of this period, increase in the governmental expenditures in the region for schools and other needs, amnesty for the Armenians condemned or accused in the last events and restitution of their confiscated properties. Abdulhamid II. rejected these demands, since each of them was violating the national unity and political independence. The occupation lasted one day and at the end of this period the terrorists occupying the bank were captured and the others were dismissed. After a short period, Sultan declared amnesty in order to release the tension and prevent conflicts. Christian administrators were appointed to the said provinces, although they were in minority.

Meantime providing the support of Czar Nikolas II. (1894-1917), Lord Salisbury forced the Sultan to accept the Armenian demands by sending the British navy to Istanbul.⁴⁹ However, Russia joined France which was opposing any unilateral

⁴⁷ For the details about the attack upon the Ottoman Bank, see, Uras, *op.cit.*, pp.506-519.

⁴⁸ For the details about the assassination attempt against Abdulhamid II., see Uras, *op.cit.*, pp. 524-531.

⁴⁹ In the middle of the 1896, Abdulhamid II. attempted to negotiate with Armenian committees in order to give an end to Armenian rebellions. To achieve this he thought of gaining the Patriarchate, that was the source of Armenian rebellions, and to contact with the committees at the same time. The undersecretary of Ministry of Foreign Affairs, Artin Dadyan Pasha, was charged with the duty of providing contact with rebellious organizations in the foreign states. Dashnaksutiun Committe was announced that the state would make the reforms and was asked in turn to stop the rebellions in Turkey. As a result Dashnaksutiun delegation presented the Sultan four demands. These run as the following; all Armenians who had left Turkey were to be permitted to return home, all of the properties that had been taken from the Armenians by Turks and Kurds during the rebellions and migrations were to be returned, all Armenians who had been put into prison because of political offenses were to be released, and those who had stirred the events in Ahlat and Bitlis were to be severely punished in accordance with the laws and all suffered peasants were to be compensated. Although they offered these demands, the negotiations were cut by Dashnaks. The fortune of Armenians of Turkey was left to the hands of the Armenians

intervention to press the Sultan, since Russia was worrying that this development might increase the British influence in the region. Salisbury was not successful; without foreign support Armenian revolutionaries were divided among themselves and began to fight with each other.

When the provocative activities were forgotten, Ottoman Armenians were appointed to high offices, again. Armenian merchants and farmers turned to their jobs. But the outcome of the events were very heavy. The harmony that lasted for centuries came to an end. Rich merchants, members of revolutionary committees and intellectuals left the Ottoman State for Iran, Egypt, Europe and especially USA, when they found that Armenian masses did not join their movements and not even support them; except for the events of Adana of 27 may 1909⁵⁰ the Armenian Question seemingly disappeared until it was warmed up again during the world war I.

After it entered the World War I., the Ottoman State received the news that the Armenian committees were cooperating with the enemy and stirring up perpetual rebellions, but it did not take severe measures, hoping that the events would be calmed

Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni.

Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni.

Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni.

Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni.

of Russia. The later were driving the Armenian society of Turkey according to their own aspirations, by taking strength from their followers inside. Uras, *op.cit.*, pp. 537-539.

⁵⁰ Armenians, who were not able to provide foreign intervention during 1895-1896 tried to achieve this by Adana events. To this end they started an armament race in Adana and its villages and rebelled in order to get benefit from the occasional domestic rebellions. For the details of the Adana events, see Uras, *op. cit.*, pp. 550-568.

down. But when Armenian cruelties increased, the Minister of Interior Talat Pasha warned the deputy of Erzurum Vartkes Efendi that severe measures would be taken if Armenians continued to cooperate with the enemy. But Armenians neglected this warning and continued to cooperate with the enemy; and even they increased their cruelties, as it is explained in this book.

II. BÖLÜM

BELGELERİN

ÖZET VE TRANSKRİPSİYONU

*ERMENİLERİN REVAN'DA YİRMİ BEŞ KÖYÜ YAKARAK AHALİSİNİ
KATLETTİKLERİ*

Ermenilerce yakılan ve ahalisi katledilen Revan sancağı merkez kaymakamlığına bağlı yirmi beş köyün isimlerinin bildirildiğine, Nahçıvan ve diğer kazalara bağlı olup yakılan köyler hakkında da malumat alındığında bildirileceğine dair.

***Concerning the burning of five villages in Revan and the assassination
of their inhabitants by the Armenians.***

A writing stating that the names of twenty five villages attached to the chief town of the sanjak of Revan burnt and their population massacred by the Armenians have been communicated and that informations about Nahçıvan and other sub-prefectures which were also burnt, will be forwarded upon receiving informations.

29 Z. 1323 (24. II. 1906)

**Saltanat-ı Seniyyenin
Tiflis Başşehbenderliği
Aded: 1045-16**

Hâriciye Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Sâmîsine

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Revan sancağının yalnız merkez kâ'im-i makâmlığına tâbi' Ermeniler tarafından ihrâk bi'n-nâr ve ahâlîsinin kısm-ı a'zamı katli'âm edilen İslâm karyelerinin esâmîsi mu'ahharan Tiflis'e gelen şâyân-ı i'timâd bir zât tarafından beyân olunmağla ber vech-i zîr tahrîr olunur.

1- Hores, 2- Çehri, 3- Cennetli, 4- Tos, 5- Betlice, 6- Köyrali, 7- Sarımsenk, 8- Mangüs, 9- Gözecik, 10- Güllüce, 11- Tutiya, 12- Damagirmez, 13-Goh, 14- Kemal, 15- Kamerli, 16- Bozavant, 17- Toprakkala, 18- Masûmlu, 19- İpekli, 20- Uğrubeğli, 21- Çidemli, 22- Novibayezid (Yenibayezid), 23- Dokuzlu, 24- Tutuplu, 25- Hamamlı.

Revan sancağı dâhilindeki Nahçıvan vesâ'ir kâ'im-i makâmlıklara tâbi' ihrâk edilen İslâm karyeleri hakkında ma'lûmât ahzedildikce onların dahi arzına müsâra'at edileceği ma'rûzdur. Ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 14 Zi'l-hicce sene 1323 ve
Fî 26 Kânûn-ı Sâni sene 1321

Tiflis Başşehbenderi
bende
Mehmed Re'fet

Mektûbî-i Hâriciyye
Numara: 7451
Fî 11 Şubat sene [1]321

Huzûr-ı Sâmi-i Sadâret-penâhîye Tezkire-i Aliyye

Rusya'nın Revan sancağının yalnız merkez kâ'im-i makâmlığına tâbi' olup Ermeniler tarafından ihrâk ve ahâlisinin kısm-ı a'zamı katli'âm edilen yirmi beş İslâm karyesinin esâmîsini ve mezkûr sancağın sâ'ir kâ'im-i makâmlıklarına tâbi' olan ve ihrâk edilen diğer İslâm karyeleri hakkında istihsâl edilecek ma'lûmâtın dahi bildirileceğini şâmil Tiflis Başşehbenderliği'nden ahzolunan 27 Kânûn-ı Sâni sene [1]321 târihli ve 16 numaralı tahrîrâtın sûreti leffen takdîm kılınmağla emr ü fermân.

BOA. HR. MKT, nr. 2995/1

– 2 –

*KARS VE ARDAHAN HAVALİSİNDE MÜSLÜMANLARA
VE ESİRLERE YAPILAN SOYKIRIM*

Kars ve Ardahan havalisinde soykırıma uğrayan Müslümanların sayısının 30.000'e vardığı, muhafazası Ermenilere verilen Osmanlı esirlerinin çok kötü muamele gördükleri ve tüfek dipçikleriyle öldürüldükleri; Osmanlı ordusu içinde bulunan Ermeni ve Rumların kasden esir düşerek Ruslara bilgi sızdırdıkları, Kafkasya Ermenilerinin de önce Osmanlılara esir düştükleri ve sonra kaçarak öğrendiklerini Ruslara bildirdiklerine dair.

***Massacre of prisoners and Muslim population in the
neighborhood of Kars and Ardahan.***

The number of Muslims committed to the guards of Armenians and massacred by them after being inflicted physical pains upon and struck by the butt of rifles reached 30.000; the Armenians serving in the Ottoman

army were deserting and deliberately surrendering to Russians to disclose informations about the said army; Armenians from the Caucasus were first allowing to be taken prisoners by the Ottomans and afterwards evading and delivering to the Russians the intelligence they gathered.

19 R. 1333 (6. III. 1915)

Bâb-ı Âlî
Hâriciye Nezâreti
Umûr-ı Siyâsiyye Müdüriyet-i Umûmiyyesi
Mühimme Kalemî
Kayıt Numarası: 90
Fî 21 Şubat sene [1]330

Hulâsa: Kafkasya'daki İslâmlara ve üserâya mezâlim

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Kars ve Ardahan havâlisinde hükûmetin tahrîkiyle bi'l-hâssa Ermeniler tarafından itlâf edilen Müslüman erkeklerin adedi otuz bine vardığı ve hânelerinin ihrâk edildiği ve karlı ve buzlu dağlara dökülen bî-çâre kadın ve çocukların hâli dil-hırâş bulunduğu ve muhâfazası Ermenilere verilen Osmanlı üserâsının bunlar tarafından envâ'-i sû-i mu'âmelâta ma'rûz kaldıkları ve tüfenk dipçigiyle döğülerek itlâf edildikleri mevsûkân istihbâr kılındığı ve Ruslarla temâsda bulunan asâkir-i Osmaniyye miyânında Rum ve Ermenilerin bulunmasını Kafkasya'daki hayır-hâhlarımızın tenkîd etmekte oldukları ve rivâyet olunduğuna göre bunların bi'l-iltizâm esîr düşdüklerini ve Kafkasya Ermenilerinden bir kısmının da amden bize esîr düşerek ve sonra kaçarak öğrendiklerini Ruslara söylediklerini binâ'en alâ-zâlik bu bâbda ihtiyât edilmesi Tahran Sefâreti'nden bildirilmiştir. Harbiye Nezâret-i Celîlesi'ne tebliğ-i keyfiyyet olundu.

Üserâmıza hüsn-i mu'âmele edilmesi esbâbının istihsâli zımında İtalya Sefâreti nezdinde mükerreren teşebbüsât-ı kaviyye icrâ olunmuş ve aksi takdîrde Rus esirlerine karşı tedâbir-i şedîde ittihâz olunacağı bildirilmiştir, efendim.

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-1, nr. 2

– 3 –

*ERMENİ ÇETELERİ İLE RUSLARIN MÜSLÜMANLARA VE
MUSEVİLERE YAPTIKLARI SOYKIRIM*

Rusların Ermeni çeteleriyle birlikte Hasankala'dan hudûd-ı asliyyeye sürüldüklerinde beraberlerinde götürdükleri iki bin islâm ahalisinden bir kısmını öldürüp bir kısmını ülke içlerine sevkettikleri, Erzurum'da dokuz kişiyi idam edip on dört yaşına kadar olan erkek nüfusu meçhul yerlere gönderdikleri; Pekreç nahiyesinde Ermenilerden oluşan bir mahkemenin üç-dört yüz kişiyi astığı, Aşkale, Tercan, Ilica, Tavuskerd ve Artvin cihetlerinde İslâm namına birşey bırakmadıkları, Van'da Ermenilerin iki yüz kadar kadın ve çocuğu öldürüp Mahfuran Deresi'nde sekiz-on bin Müslümanı katlettikleri, Narman hududunda Hot karyesi ahalisinin mitralyözlerle tamamen imha edildiği, Bitlis'in Çukur nahiyesindeki Morh-i Süflâ muhacirlerinin çoğunun kılıçtan geçirildiği, Ergani, Cinis, Pezantan ve Semerşeyh karyelerinin ahaliyle birlikte yakıldığı; Kürt Bedirhani Kamil'in şarlatanlığı sebebiyle Bitlis'e yakın bir yere yerleştirilen pek çok köy ahalisinin açlıktan öldüğü, ağır hasta çocukların Bitlis Hastahanesi'nde vahşice öldürüldüğü, Balekan karyesinde katledilenlerin cesetlerinin köpeklere yedirildiği, Çukur'da esir edilen kadın ve kızlara tecavüz edilip ihtiyarların yakıldığı, çocukların süngüyle öldürüldüğü vesâir katliama dair Erzurum, Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerinden gelen telgraf sûretleri.

***Massacres of Muslims and Jews by Armenians
and Russian bandits***

While Russians together with Armenian bandits were forced back from Hasankala to their own frontiers, they killed a part of the two thousand muslim folk they took away and drove the remaining to an unknown destination in the inland; in Erzerum the Russians and the said bandits executed nine people and sent the whole male population above fourteen years to no one knows destination; in the sub-district of Pekreç a self appointed Armenian tribunal sentenced some three-four hundred people to the gallows and hanged them; in the surroundings of Aşkale, Tercan, Ilica, Tavuskerd and Arvin no one muslim was left alive; in Van Armenians after having killed about two hundred women and children, massacred eight to ten thousand muslim people in the valley of Mahfuran; the population of the village Hot on the boundary of Narman were entirely exterminated with machine-guns; the majority of immigrants living in Marhi Sufla of the subdistrict of Çukur attached to Bitlis were put to the sword; the entire villages of Cinis, Pezantan, Ergani and

Şemerşeyh with all of their inhabitants were burnt up and due to the pretentious ignorance of the Kurdish Bedirhani Kamil many villages' inhabitants settled in the vicinity of Bitlis perished from starvation; seriously ill children cared of in Bitlis Hospital were savagely slain; in the village of Balıkan Corpses were thrown to the dogs to feed on; Çukur women and girls were raped and old people burnt, small children were bayoneted and many other massacres committed; all these facts are stated in copies of dispatches sent by the governorships of Erzurum, Bitlis and Mamuretülaziz.

21 B. 1334 (24. V. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

*Erzurum Vilâyeti'nden alınan 10 Mayıs sene [1]332
târîhli telgrafnâmenin sûretidir.*

C. [cevab] 8 Mayıs sene [1]332. Rusların işgâl eyledikleri yerlerde İslâm ahâlî hakkında yaptıkları mezâlim büyük bir târîh teşkil eder. Geçen sene Rusların Hasankala hattından hudûd-ı asliyyeye tard ve teb'îdi üzerine Pasinler ahâlîsinden iki binden ziyâde ahâlî-i İslâmiyyeyi berâber getirerek bir kısmını itlâf, diğerk kısmını dâhile sevketmişlerdir. O zaman Salimli karyesine giren bir Ermeni çetesi, köyde ne kadar bâkir varsa ırzlarına tasallut etdikleri gibi kendilerine teslim olmayan Reşid Bey'in gelini[ni] katl ve kâ'imvâlichesini cerheylemişlerdir. Garb ordusu[nun], Yüzveren köylerinde elli üç İslâm cenâzesi götürdüğünü Köprü köyünden 19 Kânûn-ı Evvel sene [1]331 târîhinde arzetmiş idim. Bu sene Erzurumun sukûtundan sonra, Rusların işgâl etdikleri yerlerde yaptıkları kitâl ve i'tisâf geçen seneden pek fazladır. Erzurum şehrinde dokuz kişiyi i'dâm ve on dört yaşına kadar bütün nüfûs-ı zükûru muhtelif ve mechûl istikâmetlere sevketmişlerdir. Erzurum'dan, Aşkale'dan ve ahîren Tercan'dan firâr edip gelebilen Reşid Bey ve rüfekâsının verdikleri îzâhâta göre Kazak ve Ermeni çetelerinden mürekkeb müfrezelerin Aşkale, Ilıca, Tercan kazâlarında mal nâmına ne gördülerse kâmilen gasb ve gerilere sevkeylemekde buldukları ve Hovik karyesiyle Pekiç nâhiyesinde, başda imâm olduğu hâlde yüzü mütecâviz İslâmı çoluk çocukları önünde katl ve pek çok muhadderât-ı İslâmiyyeye tasallut etdikleri ve Rusların pîşdâr kuvvetlerinin Ermeni bakâyâ süvârîlerinden ibâret bulunduğu anlaşılmıştır. Ruslar Erzurum'da bütün câmi'lerdeki halıları toplamış ve geriye sevketmiştir. Geçen sene taht-ı işgâlimizde iken terkolunan Tavuskerd ve Artvin cihetlerinden kaçanların ifâdesine göre, Ruslar orada İslâm nâmına birşey bırakmamışlardır. Pekiç nâhiyesinde

Ermenilerin teşkil ve mahkeme tesmiye ettikleri hey'et-i zâlimenin verdiği kararla Tercan ve civâr kurâsında kalan ileri gelenlerden üç-dört yüz kişi i'dâm edilmiştir. Bunların esâmîsini yakında arzederim. Erzurum vilâyetinde elli binden fazla mevâşî ve üç yüz bin koyun Ruslar tarafından alınmış ve ahâlî-i İslâmiyye yedinde çift hayvânâtı bile bırakmamışlardır. Ermenilerin en büyük mezâlimi Van'da cereyân etmiştir. Vanın sukûtu ihtimâliyle on dört kayığa irkâben Tatvan iskelesine sevk edilen bin iki yüz kadın ve çocukdan, ancak yedi yüzü Bitlis'e vâsıl olmuş, muhâlefet-i havâdan dolayı Erciş önüne düşen yedi kayıktan üçü Ermeniler tarafından batırılmıştır. Diğer kayıklara karşı dört sâ'at devam eden yaylın ateşi üzerine, elli mütecâviz kadın ve çocuk şehîd olmuş ve bu miyânda Erzurumlu Ârif Efendi ile iki polis, bütün efrâd-ı â'ileleriyle şehîd düşmüşlerdir. Van'dan Norduz tarîkiyla Bitlis'in Pervari kazâsına kaçmak isteyen sekiz-on bin Müslüman, Mamhuran [Mahfuran] deresinde kâmilen katli'âm edilmişlerdir. Bunlar içerisinde kurtulabilen Van Ma'ârif Müdürü Şerif Bey bu ahvâle şâhiddir. Adana Vâlîsi Cevdet Bey o zaman Halil Bey müfrezesiyle binlerce kadın, çocuk cesedi görmüşlerdir. Ordunun lutf-ı hakla ahd-i karîbde ilerlemesi üzerine Rus ve Ermenilerin yaptıkları fecî'alar tamamen görülecek ve tafsîlâtı arz edilecektir.

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

*Bitlis Vilâyeti'nden alınan 11 Mayıs sene [1]332 târihli
telgrafnâmenin sûretidir.*

C. [cevab] 9 Mayıs sene [1]331

1- Hudûd köylerinde ta'arruz-ı nâgehânî ile bidâyet-i harbde kalan kırk bini mütecâviz ahâlî-i İslâmiyye cins ve sinn tefrîk edilmeyerek nâmûslarına ta'arruz ile imhâ edildikleri, kaçabilen pek az efrâdın ifâdeleriyle sâbitdir.

2- Narman hudûdunda Rusya'nın Hot karyesi ahâlîsini mitralyözlerle kâmilen imhâ edip bazı hânelerden tek tük kadın ve erkek olarak kurtulanlar Erzincan'ın Mitini karyesinde iskân edilmişler. Hot'a civâr köylerin de aynı ta'arruza hedef olduklarını ifâde ediyorlar. Ruslar İslâm tebe'alarına ta'arruzla harbe başlıyorlar.

3- Üç yüz otuz bir Şubatı'nın üçünde Bitlis'e mülhak Çukur nâhiyesinin Morh-i Süflâ muhâcirîni Bitlis'e gelirken Kazak askeri tarafından muhâsara ile oraya civâr mahalde bulunan askerlerimizin muvâcehesinde kılınçdan geçirilmişlerdir ki, ancak üç yüz kadın kurtulabilmişlerdir.

[4]- Van'ın Şatak köylerinde kalan İslâm ahâlînin bu son günlerde katli'âm edildiği haber alınarak Ergani, Cinis karyelerinin nüfuslarıyla birlikte Ermeni ve Ruslar tarafından ihrâk edildiği Mekteb Müdürü Mutîullah Bey'in tahkîkâtıyla sâbit olmuştur. Hoşablı Bahri Bey nezdine o havâlî muhâcirîninden gönderilen câsûslar da bu katli'âmı te'yîd etmişlerdir. Arâzînin hâlî kalmasından ve erzâksızlıktan müte'essir olan Rus kumandanı, Van'da on iki Ermeniye i'dâm ve iştirâk eden Rus efrâdını tecziye ile Hoşâb'da kalan Kürdleri teskîne tevessül etmişlerdir.

5- Bitlis'de Kürdleri Ruslara ısındırmak denâ'etinde kullanılan Bedirhânî Kâmil'in Çukur'da, Gölbaşı, Ağaçur Kotni, Pan [Pav], Çapkis, Meşkan, Kakito, Müştak, Siz, Zurnaçur [Zirnaçur], Kisham, Morh-i Ulyâ, Müsürüp [Müsürü], Bizatum [Bizatun], Tahtalı-yı Boy[r]an, Muş'un Martektuk [Mongok] ve civâr köylerinin ihrâk ve ahâlîsinin Ermenilerle birlikte Ruslar tarafından imhâsını te'sîr-i nüfûzuna ve teşebbüsüne mâni' olduğu şarla[ta]nlığıyla Prens Şahofski ile Rus kumandanına bildirmesi üzerine ele geçen efrâdı Bitlis'e karîb bir köyde ikâmet ettirmişler ise de açlıktan kısm-ı küllîsi telef olup bir kaç Mutiki [Mutki]'ye firârla ahvâli söylemişlerdir.

6- Van'da pederi Yüzbaşı Selim Efendi ile vâlide ve akrabalarına vukû' bulan ta'arruz-ı şenî'i, muhâcirîn arasında aylarla [aylarca] dolaşmış, nihâyet Şırnak dağlarında yalnız gezmede iken getirilen jandarma kumandanının beslediği sekiz yaşındaki Mehmed, vekâyî'-i fecî'anın şâhid-i ma'sûmudur.

7- Uzak yakın hiç bir akârîbi olmadığından dolayı Bitlis Dârü'l-eytâm'ına toplatılan beş yüze karîb etfâlin biraz müdrîk olanları ne kadar vekâyî'in şâhididir. Bunların yetmişi Diyârbekir Dârü'l-eytâm'ına gönderilmişdi. Ağır hasta olan ma'sûmların Bitlis Hastahânesi'nde vahşiyâne itlâf edildiği mervîdir.

[8]- Muhâcirînin istîlâ edilen mahaller nüfûsunun üçde biri râddesinde[n] az olması, târîhinde bir misli daha görülmemiş katli'âma ma'rûz olmalarındandır ki, arâzî-i müstevliyenin . _ atılacak derecede hâlî bulunmasıyla müsbitdir. Şimdilik esîrlerin iştirâklerini ketm ile Ermenilerin cins ve sinn tefrîk etmeyerek Kürdleri imhâ ettikleri Siird'de ifâde olunmuştur. Bu bâbda kumandanlık nezdinde ifâdât-ı mazbûtaları olacaktır.

[9]- Kosor(?)'un Pezentan karyesi bir ferd kurtulmamak üzere şenâ'atden sonra ihrâk edilmişlerdir. Bulanık'ın Semerşeyh karyesi ahâlîsi şenî' ef'âlden sonra katli'âm olunmuşlardır. Çukur'un Müsürü karyesi ahâlîsinden on beş nefer kesildikten sonra, parça parça olunmuşlardır. Baltan [Balekan] karyeli iki kişinin, Meşkan karyesi önünde şehîd edilerek na'sları kelblere yedirilmiştir. Çukur'da esîr edilip sevk edilen yüz sekiz kişiden on üçü Bulanık yolu üzerinde itlâf edilirken, diğerleri muhâfızlara ta'arruzla firâr etmişlerse de Bitlis'de ve Surih karyesinde genç kadın ve kızlara şenâ'at icrâsıyla dâhile sevk, ihtiyarlar ihrâk, sibyan süngü ile itlâf olunmuşlardır.

10- Van polis müdür vekili olup, Bitlis Serkomiseri Vefik Efendi'nin sûret-i şehâdetini, Komiser Mehmed Efendi'nin mecrûhiyetini, ma'sûmînin katlini Bitlis'den firârında Deliktaş'daki ilticâgâhından gördüğünü yazan Siird Jandarma Tabur Kumandanı Muvaffak Beyin hâtîrât-ı mufassalası pek fecî' vekâyî'i hâkîdir ki, posta ile gönderilecektir.

11- Diyarbekir'deki Bitlis komiser ve polislerinin o sırada çıkan ahâlîyi bildiklerinden fecâ'ate dâ'ir meşhûdât-ı vâkı'alarının tanzîm etdirilmesi menût-ı re'y-i sâmilere dir.

Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

*Mamûretülazîz Vilâyeti'nden alınan 11 Mayıs sene [1]332
târîhli telgrafnâmenin sûretidir.*

C. [cevab] 8 Mayıs sene [1]332. Rusların Ermeni çeteleriyle birlikte Bitlis ve Muş ve civârında istilâ eyledikleri sâ'ir mahallerde; kadınları ve çocukları katletmek, ırz ve nâmûsa tecâvüzde bulunmak gibi birçok fecâyî' ve şenâyî'de buldukları, zulm ve tecâvüzlerinden kurtulup da buralara can atmış olan muhâcirînin ifâde-i müdelleleleriyle mertebe-i sübûtdadır. Bu bâbda gerek mülhakât ve gerek merkezce muhâcirlerden müfredâtıyla alınacak ma'lûmâtın ehemmiyetleri telgrafla ve diğerleri posta ile arz olunacaktır.

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 9-11, 17

– 4 –

*ERMENİLERLE RUSLARIN VAN'DAKİ MÜSLÜMAN AHALİYE
YAPTIKLARI SOYKIRIM*

Rusların Van'ı işgali sırasında Ermenilerle birlikte Müslüman ahaliye yaptıkları soykırım ve vahşetlerle ilgili olarak Van Jandarma Sabit Alay Kumandanı Ali Cevad, Van Belediye Reisi Abdurrahman, mütekaidin-i askerîyye'den Vanlı Mülazim Recep ve Van komiserlerinden Komiser-i Sani Zübeyr tarafından tutulan zabıtlarda ve mezâlimden kurtulanların ifadelerinde "..... Ağcakala karyeli bir kadının ve ondan aldığı düğün tedârikâtını mustashiben (beraberinde) yolda giderken Aspaşın Ermenileri tarafından hetk-i ırzı irtikâb ve eşyası da Havasor nâhiyesi komitesine aşırıldığı tahkikât-ı amîkada renk vermişdi..."

"...Târîh-i harb olan [1]330 senesi kânûnlarında Gevaşın Pelli karyesindeki sekiz kişilik jandarma karakolu, kâmilen katl olundular....", "...[1]331 senesi Mart'ı zarfında harbde hastalanarak memleketlerine gönderilmekde olan Diyarbekirli Bişar Çeto'nun mücâhidlerinden olup merkez-i vilayete bir sâ'at mesâfede Yedikilise nâm Ermeni mü'essesesine misâfir edilmiş yedi kişi kâmilen katl ve maktûllerin bir kaçının na'şlarının ve kâtillerden bir-ikisinin elde edilerek mehâkim-i adliyyeye teslim edildikleri...", "...Dir nâhiyesinde salhâne şekline koyulan bir karyede mükellefe bir kızcağızın hetk-i ırzı irtikâb ve sonradan iki emcikleri kesilerek cân-hırâş bir hâlde bırakıldığı ve o havâlîde nice sibyanın boğazlanmış oldukları..." gibi hususların yer aldığı hakkında

**Massacre perpetrated by the Russians against Muslim
population in Van**

According to a report drawn up and signed by the commander of the stationed Gendarmerie regiment Ali Cevad the mayor Abdurrahman, the retired army officer Lieutenant Recep and the deputy superintendant of police of Van, Zübeyr and the testimonies of those who escaped the atrocities "a woman from the village of Ağçakale while returning home after she had bought some necessary articles for a wedding was assaulted by Armenian from Aspashin, raped and her effects seized and handed over to the Armenian committee of the subdistrict of Havasor; this incident has been ascertained after thorough investigations _"on the date of 1330 during the months of december and january, 1331 in this year of war, the Armenians made an attack on the gendarmery outpost of the village Peli, attached to Gevaş and killed the whole guards of eight persons stationed there _"; in march of the year 1331 seven combatants fighting under the command of Bişar Çeto from Diyarbekir while going home on sick leave, were received as guests at Yedikilise, an Armenian establishment at a distance of one hour of walking from the administrative center of the provinces' capital and were all of them assassinated and some of their bodies were found and together with two of the murderer apprehended, were handed over to the court of justice _" In a village of the subdistrict of Dir turned into slaughterhouse, a young girl in her attire was violated and her nipples cut off, she was uttering a soul rending cries and many little children in the neighborhood, were also massacred with their throats slit _

2 Ş. 1334 (4. VI. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti
Şu'be: 2

Van Vilâyeti'nin 22 Mayıs sene [1]332 târîhli tahrîrâtı sûretidir.

15 Mayıs sene [1]332 târîhli şifreli telgrafnâmeleri mücebince bu kerre de icrâ kılınan tahkîkât ve ifâdâtı mutazammın zabıt varakası leffen pîşgâh-ı sâmi-i nezâret-penâhîlerine takdîm kılınmağın ol bâbda.

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti

Sûret

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Zâhiren âşık-ı hürriyyet, ma'nen harîs-i istiklâliyyet sahnelerinde senelerden beri Memâlik-i Osmaniyye'nin nukât-ı adîdesinde nice bin ma'sûmun hûn-ı nâ-haklarını irtikâb sûretiyle icrâ-yı şekâvet eyleyen Ermeniler vaktâki Meşrûtiyyet neşr ve i'lân olundu; vâdî-i firârda, cebellerde mârrîn [ü] âbirîni katle me'mûr olanların hâmil oldukları esliha-i mücehhezeleriyle alenen merkezlere saldırıldılar. Sanki iki komşu beyninde vukû'a gelmiş eşya-yı hasîsenin zarâr u ziyânları mesâ'ili misillü "Es-sulhu seyyidü'l-ahkâm" medlûlünce yaptıkları bütün fenâlıklar iyilik mukâbilinde görülüp muhît-i vilâyetdeki Müslim nezdinde uhuvvet-i ebediyye hemen tabakât-ı âliyyeyi buldu. Müsâdemâtda maktûl düşen şakîlerin hâneleri ve kabirleri askerî bandolarıyla ta'ziye olundular. Müslümanların ehl-i servetleri, olanca nükûdunu Ermeni esnâfın eteklerine dökmekle a'lâ-yı sermâyelerini takviye etdiler. Makori (?) nâhiyesi eşrâfindan Necib Ağa'nın ve Kôr Hüseyin Paşa'nın ve buna mümâsil birçoklarının mu'âvenetleri ve iki bin lira peşînâtı verilip Vanlı Serkis nezâretiyle tüccârdan Vanlı Siirdlizâde Ârif Efendi'nin elektrik fabrikasının i'lân-ı harb ilcâsıyla Iğdır'dan i'âde olunmak gibi memleketin i'tilâsı azmindeki fedâkârlıklar dahi bir emr-i müberhendir. Gerçi bu meveddetin temâdî edeceği, Ermeni fesedesini iyiden iyiye safahât-ı te'emmüle daldırdığı nev'an-mâ rû-nümâ idi. Gerek bu meveddetin, gerekse kendilerindeki mümâşâtın ta'lîli ile efkâr-ı mazmûrelerini ileri sürmek sevdâkârlıklarını

okudan ve fakat bu plan içinde siyâsî oyunlarını düşünen İngilizlerin bakstonları ve Moskofların müfsidleri de geldiler. İran'dan tahrîk ettirdikleri bir kaç Kürd haydûdlarına Âdilcevaz kazâsı dâhilinde dört kişi, dilenci Ermeniye katletdirmekle harekât-ı bâğiyânelerini i'âde ve icrâya ve hükûmeti mu'âhezeye ve iddi'âya kalkışdılar. Bunu müte'âkib Gevaş mu'allimlerinden olup mücerred bu pürûzelerinde muhâlifü'r-re'y bulunmasından nâşî Rafayil'i de emsâli misillü tepelediler. Bi'n-netîce ca'îli dostluklarını fi'l-i şekâvetlerde alkışladılar. Vukû'âta ber-vech-i zîr başladılar. Ağçakala karyeli bir kadının ve ondan aldığı düğün tedârikâtını mustashiben yolda giderken Aspaşın Ermenileri tarafından hetk-i ırzı irtikâb ve eşyası da Havasor nâhiyesi komitesine aşırıldığı tahkîkât-ı amîkada renk vermişdi. Yek-diğeri seneler beyninde ta'kîb etmek üzere Karçikan hânedânından olup bilâ-cins-mezheb dest-i mu'âveneti dirîğ etmeyen Hacı Musa Bey a'sâr iltizâmından dolayı hükûmet konağında ma'sûmen kendi karyesine gitmekde iken Ermenilerin Kendivi karyesinde ve Karkarlı Hacı Yusuf Ağa yedi ortağıyla mültezimi bulunduğu köyleri cibâyet üzere iken karyenin birinde yapılan bir siper önünde da'vet edilip ortaklarıyla berâber itlâf ve alay-ı süvârîden ramazânda on beş gün me'zûn Hayranlı Mehmed Çavuş, Aht dağında kafası taş ile ezilmek ve Haleb tâcirlerinin Saray kazâsından götürdükleri sürülerin avdet ettirilen üç kişi çobanları Havasor nâhiyesinin Kirs karyesinde ve Esbişad karyesinden yolcu yedi kişiyi Kozluca karyesinde ve Çobanoğlu'nun İmâmı Abdullah Efendi yolda ve Muradiyeli Kâmil Çavuş Tasmalyokuşu'nda, Karçikan hânedânından Cafer Bey Van'ın Derebey mahallesinden geçirilen cadde üzerinde, Pakis [Paksi] karyeli İsmâil merkez-i vilâyete on dakîkalık mesâfede, Kalacık karyesinin çiftçileri tarafından ve Zivistanlı İsmâil Bey Van'a gelirken Keşişoğlu karyesi kurbunda, Norduz Mal Müdîri Tevfik Efendi ve refâkatindeki bir jandarma neferi ve Van Müftüsü Şeyh Mehmed Sıddık Efendi me'mûren bulunduğu sırada Havasor'da katledilmek gibi harekât-ı bâğiyeye-i sâbite te'vîl götürür mesâ'ilden değildir.

Târîh-i harb olan [1]330 senesi kânûnlarında Gevaş'ın Pelli karyesindeki sekiz kişilik jandarma karakolu kâmilen katlolundular. Vezâ'if-i askeriyeye iştirâk edip ahîren merkez-i kazâya giden Gevaş Nâ'ibi İsmâil Hakkı Efendi merkez-i kazâya bir çeyrek mesâfedeki Atlan karyesinde katl ve na's-ı ma'sûmu ihtifâ ve berâberindeki jandarma neferi Sayyad'ın na'sını da karye-i mezkûreliler kendi arabalarıyla alenen Hükûmetin pîşgâhına götürdükleri pek vâzıh ef'âl-i cinâ'iyedendir. Bu mes'elenin tahkîkâtına me'mûren giden Komiser Zübeyr ve rüfekâsı efendiler maddenin şâhid-i âdilleridir.

[1]331 senesi Mart'ı zarfında harbde hastalanarak memleketlerine gönderilmekde olan Diyarbekirli Bişar Çeto'nun mücâhidlerinden olup merkez-i vilâyete bir sâ'at mesâfede Yedikilise nâm Ermeni mü'essesesine misâfir edilmiş yedi kişi kâmilen katl ve

maktûllerin bir kaçının na‘şlarının ve kâtillerinden bir-ikisinin elde edilerek mehâkim-i adliyyeye teslim edildikleri inkâr edilecek mesâ’ilden değildir.

Van	Mütekâ‘idîn-i	Van Belediye	Van Jandarma Sâbit
Komiserlerinden	Askeriyyeden Vanlı	Re’îsi	Alay Kumandanı
Komiser-i Sâni	Mülâzım	Abdurrahman	Ali Cevad
Zübeyr	Receb		

Rusların Saray kazâsı merkezine ilk duhûllerinde iki yüz nüfûsu câmi‘ Köprüköyü karyesi Ermeni çeteleri tarafından basılarak ahâlîsinden erkek ve kadın ve çocuklar tamamen katl ve karye bi’t-tamam tu‘ma-i nehb ve ihrâk olunduğu Nâhiye Müdür Vekîli Polis Mehmed Hulusi Efendi tarafından müşâhede kılındığı ve Erzurumdan aksar-ı tarîk maksadıyla berây-ı tebdîl-i hevâ memleketlerine gelirken Karakeşiş karyesinden kayık ile Van Gölü’nden geçerek İrin karyesine çıkan efrâddan bir çoğunun na‘şlarının dalgaların çalkantılarıyla deniz kumluklarına çıkarıldıklarını görenler de oldu. Yolların Ermeniler tarafından seddedildiğine binâ’en tahkîkâta gidilemedi. Çünkü birçok merkezlerin hutût-ı telgrafiyeleri kat’ edilmişdi. Hatta Şatak kazâsı, Ermeniler tarafından bir nev’ abluka olunmuşdu. Diyarbekir’den gelen Hamid Ağa mücâhidleri, Van’a üç sâ‘at mesâfede vâki‘ Engil ve Atlan karyeleri arasında yapılan siperler geçirilmeğe âdetâ müsâ‘ade istihsâli zımında Van komite rü’esâsından Rusyalı Viremyan ile Meb‘ûs Münib Efendi me‘mûren giderek oradan ser-hadde geçirebilmişlerdi ki, bunlar alenî isyân netîcesi idi.

Komiser-i Sâni	Mütekâ‘idîn-i	Van Belediye Re’îsi	Van Jandarma Sâbit
	Askeriyyeden		Alay Kumandanı
	Vanlı Mülâzım		

Rusyalıların Van muhîtini istîlâdan ve bir aralık ric‘atlerini ta‘kîb esnâsında görülen mezâlim ve fecâyî‘, kavânîn-i insâniyye ve kavâ‘id-i beşeriyye karşısında tebriye edilemeyecek sûretlerdedir. Tüyer ürperten vahşetleri senelerce ta‘dâd edilse tükenir şeylerden değildir. Dir nâhiyesinde salhâne şekline koyulan bir karyede mükellefe bir kızcağzım hetk-i ırzı irtikâb ve sonradan iki emcikleri kesilerek cân-hırâş bir hâlde bırakıldığı ve o havâlîde nice sıbyânın boğazlanmış olduklarını görenler pek çokdur. Bunun kısm-ı küllîsinin nâkil ve şâhidi olup, o havâlîde ta‘kîbâtda bulunan Baçerge(?) Hudûd Yüzbaşısı Hâlid Efendi’nin huzûrumuzda alınan ifâdât-ı muhlifesiyle sâbitdir.

Vanlı Komiser-i Müttekâ'idîn-i Van Belediye Re'îsi Van Jandarma Sâbit
Sânî Askeriyyeden Vanlı Alay Kumandanı
Mülâzım

Rusların Van muhîtinî istîlâdan ve Saray kazâsına çekildikleri ve oradan tekrâr kuvve-i Osmaniyye'yi ric'at etdirdikleri, üç-beş gün bir müddet içinde ve bu kargaşalıkda tesâdüf edilebilen ve kavânîn-i düveliyye ve kavâ'id-i harbiyyeye muhâlif görünenlerden olup kâ'inât-ı vukû'âtında hiç bir târîh-i beşerîyyetin de neşretmediği ve böyle zâlim bir ellerin halkedilmiş olduğu da işidilmediği işlerden birisi de, yolcu ve fukarânın mahall-i melce' ve ma'îşetleri ve esnâ-yı şitâda can kurtarıcı mü'essesât-ı meşhûreden Gevaş'da Hacıhanı, Ağdad, Perkuri, Zive ve Hacızive, Pirkal, Mîrhasanveli ve Müküs'de Arvas, Şatak kazâsında Kurandest, Van'da Vanzivesi, Monlakâsım, Van'da Hindibaba, Şeyhabdurrahmangâzi, Şeyhgazalî, Gevar kazâsında Alılan, Yaplan, hikâyesinde Şeyhhamidpaşa tekye ve mü'esseseleri ve birçok me'âbid ve mesâcid bi'l-küllîyye bombalarla atılmış ve bir kısmı kasden hedmedilmiş olduğu[nu] o havâfide bulundurulan kuvve-i seferiyyenin bir çoğu da görmüşdür. Hele milyonlar sarfedilerek Amerika erbâb-ı hayrâtı taraflarından Van merkezinde vücûda getirilmiş ve yüzlerce yetimlerin melce' ve hayatı ve bî-kes fukarânın meccânen mahall-i tedâvîleri ve insâniyyet-i mücesseme menşe'i bulunan büyük bir mü'essesenin ma'an baykuş vîrânesine döndürülmüş ve kocaman bir vilâyetde şenlikden eser bırakılmamış olduğu gayr-ı münker cinâyetlerden olmadığını gören Yüzbaşı Hâlid ve birçok zâbitân ve kazâ-i mezkûr halkından o havâfiye askerle gidenlerin ifâde-i muhlifelerinden anlaşılmışdır.

Vanlı Komiser-i Müttekâ'idîn-i Van Belediye Re'îsi Van Jandarma Sâbit
Sânî Askeriyyeden Vanlı Alay Kumandanı
Mülâzım

Kavâ'id-i düveliyyede istîlâ edilen bilâd sekenesinin ta'arruzdan masûn olduklarını bilenlerden ve gerekse zevceleri harbde şehîd düşenlerden ve mahremsiz â'ilelerden olsun ve gerek hasta ve gerekse yürümeğe kudretleri olamayanlardan ve Van'da kalanlardan olup kuvve-i askeriyyenin duhûlünde kurtulanlardan Hâtuniye mahalleli Mirac oğlu Süvari Çavuşu Osman'ın zevcesi Nigar'ın muhlifen alınan ifadesinde:

«Van'ın tahliye gecesi komşularıyla yola çıkmış Kurubaş karyesi kurbünde askere ulaşmış ise de biri on yaşında kerîmesi Refika ve on iki yaşlarında oğlu Kemal ve altı yaşlarında Celâl ve beş yaşlarında kerîmesi Şefika, bir buçuk yaşlarında Cemil ismindeki çocuklarının yürümeğe gayr-i muktedir olmalarına ve bunları sevkedecek

vesâ'itin bulunamamasına binâ'en karye-i mezkûreyi geçememiş ve silâh, top seslerinin de ihâfesinden korkarak sıkışıp yol üstünde kalmış olduğu bir sırada ve sabah oldukça karyeden bir cemm-i gafir Ermeni etrâfa yayılmış ve bunlara tesâdüflerinde Ermenice "Bu kadının erkek çocuklarını getiriniz, öldürünüz" denildikde, Ermeni lisânına âşinâ bulunduğundan, bütün çocuklarıyla bir arada katledilmelerini istihâm etmekle sinirlenmiş ve bu arsa-i cinâ'iyye-i mücâdelede uğraşırken Yedikilise mütevellîsi ve Van'ın esbak Sandık Emîni Rupen Efendi gelerek "Katletmeyiniz, merkeze gönderiniz" yollu tenbihâtı üzerine Haçyoğan mahallesine götürdüler, bir hâneye bıraktılar. Hayli sâ'at mürûrunda daha hayli â'ile getirildi, oradan da Amerika mü'essesesine sevk olunduk. Bir müddet adam başına birer somun verilirdi. Bir aralık da akşamları birer mikdâr yahni verildi. Verilen somunları yiyenlerin saçları dökülerek ve kanlı sular akarak ölür ve na'şları da şişer idi. Beş çocuğumdan dördü bu yolda telef oldu. Amerika mü'essesesine Rusların topladığı zükûr, inâs tahmînen sekiz bini mütecâviz görünüyordu. Bunlar bahçelerde ve mü'essesenin dâhil ve hâricinde bulundurulmuyordu. Orada iki ay kaldık. O kadar nüfûs bu müddet içinde yedikleri somunlardan telef oldular, bunlardan yüz elli kadar[1] ancak kurtuldu. Oradan bizi Hacı Ziya Bey'in hânesine doldurdular. Gerek evvelce bulunduğumuz mü'essesede ve gerekse bu hânedede edeb-i beşer hâricinde yapılmadık şenâ'at kalmadı. İhtiyâre kadınlara ale'l-inâd fi'l-i zinâ icrâ olundu. Yedi yaşından yukarı erkek çocuklara varınca, Ermeni gençlerinin tecâvüzât-ı kesîrelerinden telef oldular. Bulduğumuz müddet içindeki geceler, Kazaklar gelir beğendikleri kız ve kadınları götürür, sabahleyin bazılarını getirirlerdi. Gündüzleri de Kazaklar ve Ermeniler içeriye girer gözü tuttıklarını götürürlerdi ve çok vakitlerde o kadar şenlik içinde alenen fi'l-i şenî' yapıldı. Beğenmedikleri kadınların da yüzlerine tükürmekle ta'zîb ederlerdi. Bizi dışarı çıkarır vefât eden cenâzelerin ırzına muvâcehemizde taş ile kazık çakar, sonra da kuyulara doldururlardı ve "Sizi de böyle yapacağız" derlerdi. Hatta muhâsebe ketebesinden Hoca Hüseyin Efendi'nin kerîmesine ve Yoğurtcu Oğullarından Kumru'ya ve benim tanıyamadığım on beşden ziyâde nisvâna vâki' olan şenî'-i kesîreden dolayı terk-i hayat etdiler. Rusların ve birlikte Ermenilerin yaptıklarını ta'dâd etmek, mûcib-i âr ve hayâ ve en ednâ vicdânları titretecek şeylerden olmağla bu kadarla iktifâ ve medeniyet hâmîleri olduklarını bildiğimiz ve işittiğimiz bunların bu hâline binlerce la'net okur âlem-i medeniyet nâmına iddi'â ediyorum.» diye huzûrumuzda bast-ı makâl eylemiştir.

Vanlı Komiser-i

Sânî

Mütekâ'idîn-i

Askeriyeden Vanlı

Mülâzım

Van Belediye Re'îsi

Van Jandarma Sâbit

Alay Kumandanı

***Van'dan esâretten kurtarılan Van'ın Norşın mahalleli Kadık oğlu Hüseyin
Efendi'nin zevcesi Zeliha Hanım'ın huzûrumuzda
muhlifen alınan ifâdesinde;***

«Şamram mahallesinde bir hânede muhtefî bulunduğumuz gece Ermeniler "korkmayın!" diye dellâl çağırdılar. "Yalandır, inanmayalım" diye zevcim Hüseyin Efendi'ye ve komşularıma söyledimse de işgâ etmediler. Sabahleyin yirmi yaşında Âgah ve on beş yaşlarında Ahmed ile on sekiz yaşlarında Veysi isminde dâmâdımla zevcim kendilerini kurtarmak için dışarıya atıldılar. Nerede itlâf olunduklarını göremedim. Onu müte'âkib "Teslîm olunuz!" dediler. Otuz kadar saklanan zükûr ve inâsı dışarı bahçeye çıkardılar. Bunların içinden ebeveynini gâ'ib eden on yaşlarında ve Bilâl isminde bir çocukla, isimlerini bilemediğim aynı esnânda diğer üç çocuğun muvâcehemizde rovelverle öldürdüler. Maksad-ı asılları erkek öldürmek, kadınların gençlerini götürmek olduğu ilk hatvede anlaşılıyordu. Bizi oradan Amerika mü'essesesine götürdüler. Erkek çocukları seçmek ve gizlenenleri bulmak için de hizmet nâmıyla istenildiler. Ebeveyni öldürülen bir çocuğun te'mîn-i hayatı zımında dışarı verildi. Çocuk, mü'essesenin bir tarafına götürüldü. Berây-ı ta'zîb arkadan kesilirken bağirtısını işiden Rus zâbitleri nasılsa çocuğu kurtardılar. Mü'essesedeki hastahâneye götürdüler, ne olduğu anlayamadı. Bizi oraya götürürken soydular. Nemiz varsa aldılar; hemen uryân denecek bir hâle getirdiler. Mü'essesede tahmînen sekiz bin nüfûs Müslim ahâlî göründü. Bir aralık birer somun ve bir aralık da yahni verdiler. Fakat bunları yiyenlerden kanlı sular akarak iki ay zarfında telef oldular. Yüz elli kadar kalanların mu'ahharan Hacı Ziya Bey'in hânesine götürdüler. Bizim asker geldi, bizi kurtardılar.» demekle ve esîr-i harb olup, kalanların mal ve ırzları her türlü ta'arruzdan masûn olacaklarına emniyet ettiğimizizin aksine çıkan bu fecâyî'a la'net okuyarak ve kemâl-i te'essürle ifâdesine hâtime verdi.

Komiser-i Sâni Müttekâ'idîn-i Van Belediye Re'îsi Van Jandarma Sâbit
Vanlı Askeriyeden Vanlı Alay Kumandanı
Mülâzım

***Esâretten kurtulup gelenlerden Van'ın Topçuoğlu mahalleli(?) esnâfın
dan Ali oğlu Reşid'in muhlifen ve huzûran alınan ifâdesinde;***

«Van'dan ilk çıkışımızda Hoşab kazâsına gitdik. Fikrimiz oradan Siird'e geçmek idi. O civârda bir nev' mahşer ve yâhûd Tufân-ı Nûh olmuşcasına kazâ ve nevâhî halkı karınca misillü kaynıyordu. Tahmînim seksen bin nüfûsa karîb bulunuyordular. Halil Bey'in fırkası da, Şahmanis karyesinde çayın köprüsünden geçiyordu. Bunların nihâyeti gelinceye kadar Ruslar ulaşıdılar, ahâlînin önünü aldılar. Analarının kucaklarından çocukları alıp suya fırlatdılar. Âlem-i insâniyyet ve medeniyyetin kabûl edemeyeceği derecelerde kemâl-i dehşetle o kadar nüfûsu kama ve kılınçlarıyla doğradılar.

Kâffesinin lâşelerini suya doldurdular. Bunlardan ancak iki bin kadar bir nüfus kaldı. Nasılsa bunları da bizler dâhil olduğumuz hâlde tekrâr Hoşab'a getirdiler. Lisâna getirilmesi mûcib-i âr ve hayâ ve beşeriyetin kabûl etmeyeceği fenâlıklarda bulundular. İki ay kadar kaldık. Gecenin birinde üzerimizde kalan muhâfızların çekildikleri görüldü. Osmanlı askerinin Van'a girdikleri anlaşıldıkda hemen oradan Van'a gitdik, askerle birleşdik. Askerimiz oradan tekrâr geriye çekildi. Gerek bizler ve gerekse nerede kaldıklarını sormadım; hayli aşîret halkı ile askerın peşine yürüdük. Van alınmışdır diye Bitlis ve Diyarbekir havâlisinden ve Karçikan kazâsı muntehâsında barınan hayli Van ahâlîsi ve köylüleri de Van'a bir sâ'at mesâfedeki Edremid karyesine Van'ın yukarısındaki Engil ve Atlan karyelerine kadar ulaşmışlardı. Min-haysi'l-mecmû' bu nüfus dahi on beş bin kadar var idi. Rusların bu noktadaki baskınlarından, gerek bu ahâlî ve gerekse aldıkları iki bini mütecâviz asker esîrleri mitralyöz ve şarapnel mermiyâtıyla ve pek bir cüz'î zamanda imhâ olundular. Bu muhârebede ancak bin kadar bir nüfusla kurtulduk.» diye ağlamağla ve âlem-i vahşetde evlâdının ziyâ'larından bahsle ve medeniyet hilâfında yapılan şu hakâretlere kemâl-i nefret ve la'netle sözüne hâtime verdi.

Vanlı Komiser-i
Sânî

Mütekâ'idîn-i
Askeriyeden Vanlı
Mülâzım

Van Belediye Re'îsi

Van Jandarma Sâbit
Alay Kumandanı

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 56-62

– 5 –

ERMENİ VE RUSLARIN YAPTIKLARI SOYKIRIM

Ermeni çeteleri ve Rusların Müslüman halka ırza tecavüz, ihtiyar ve çocukları hanelere doldurup yakma, cami ve türbeleri harab edip tahkir etme, cesetleri parçalayarak ateşte pişirip sağ olanlara yemeleri için zorlama gibi birtakım mezâlim uyguladıklarına dair Diyarbakır ve Trabzon vilayetlerinden gönderilen yazılar.

***Massacre and atrocities perpetrated by Armenians
and Russians***

According to writings sent from the provinces of Diyarbekir and Trabzon Armenians bandits and Russians assaulted muslim population, raped women, crammed in houses old people and small children and then burned them, profaned and destroyed mosques and saints' sepulchres, grilled corpses cut into pieces and then forced the survivors to eat them.

3 Ş. 1334 (5. VI. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

*Diyarbekir Vilâyeti'nin fî 21 Mayıs sene [1]332 târîhli
telgrafnâmesi sûretidir.*

Mültecilerden Karakilise'nin Girekol karyesi Muhtârı Nezir bin Esad ve Poti karyeli Mehmed bin Hacı Ağa, Varto kazâsının Veliköy karyesinden Van'da bulunan Mehmed bin Bay Mirza'nın, Dirik kazâsı Mahkeme Re'îsi Abdülmecid, Müstantık Kemal, Jandarma Kumandanı Mülâzım Sabri ve Polis Me'mûru Mustafa efendiler ma'rifetleriyle ma'a't-tahlîf alınan ifâdelerinden istîlâya ma'rûz ve İslâmlarla meskûn kurâ ve kasabâtda Rusların Ermeni çeteleriyle birlikde genç kadın ve kızlara tahammül-güdâz işkencelerle alenen fi'l-i şeni' icrâ ve beğendiklerini alıp sevkedikleri ve kaçıp kurtulabilen binlerce ihtiyâr ve çocukları, diri diri hânelere doldurularak ihrâk ve câmi' ve türbeleri harâb ve tahkîr ve bir takım İslâmların cesedlerini parçalayarak ateşde pişirip sağ olanların önüne atarak ekletmelerini icbârla telezzüz ve daha kaleme alınması mümkün olmayan envâ'-i fecâyî' vahşeti irtikâb etdiklerini görüp işitdiğini mübeyyin ifâde-i mazbûtaları irsâl kılındığı Dirik Kâ'im-i makâmlığı'ndan iş'âr kılınmağla evrâkların vürûdunda derhâl takdîm kılınacağı ma'rûzdur.

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

85 numaralı tezkireye melfûfdur.

Sûret

Of kazâsının Savan karyesinden olup düşmanın istilâsından sonra bir takrîble kaçarak buraya gelen Şehbâz oğlu on beş yaşlarında Mustafa bin Mehmed, ber-vech-i âtî ifâdede bulunmuşdur:

«Bundan bir ay evvel askerimizin ric'ati üzerine köyümüze giren düşman askeri etrâfi keşf ve tarassud ederek askerimizin adem-i mevcûdiyetine istihsâl-i kanâ'at etdikden sonra, kemâl-i dikkat ve ihtimâm ile hânelerimizi, erkek ve kadınlarımızın üzerleri bi't-taharrî nukûd, ziynet-i inâs-ı beytiyye ve'l-hâsıl emvâl-i menkûle nâmına buldukları ve ele geçirdikleri eşyanın kâffesini ahz ve zabteylediler. Bu mu'âmeleyi bitirenden sonra benim gibi birden bire çıkamayıp da geride kalan kadınlarımıza ta'arruz ve tecâvüze başladılar. Karyemizden Şah Ali oğlu Mehmed'in zevcesi Nazlı'ya, Altun oğlu Hamdi'nin zevcesi Fâtıma Hûriye ve Şehbaz oğlu İsmâil'in zevcesi Âişe ve Astavel oğlu Hüseyin'in kızı Emine ve Molla Ali oğlu Ali'nin zevcesi Sâliha'ya şahısları ve tavr-ı vaz'iyetlerinden Ermeni olduklarını anladığımız efrâd tarafından vâki' olan tecâvüz ve icrâ edilen fi'l-i şenî'in bi'z-zât şâhidiyim. Ben köyden bir hafta çıkamadım. Düşman askerinin vahşiyâne tecâvüzâtı ve gasb ü müsâdere mu'âmelâtı üç gün kadar devam eyledi. Bundan sonra zükûr ve inâs büyük ve küçük herkes Rize'ye doğru sevk etmek üzere iken dört nüfûsdan ibâret olan â'ilem efrâdıyla bir gece köyden kaçmağa muvaffak olarak buraya geldim.» diyerek beyânâtına nihâyet vermekle ifâdesi bi'l-kırâ'e kendisiyle tarafımızdan imzâ edildi.

Fî 23 Mayıs sene [1]332

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-4, nr. 3-4

– 6 –

*ERMENİLERİN RUSLARLA BİRLİKTE TRABZON VE VAN
HAVALİSİNDE MÜSLÜMANLARA YAPTIKLARI MEZÂLİM*

Ermenilerin Ruslarla birlikte İslâm ahalisine ve özellikle kadınlara yaptıkları mezâlime ve kötü fiillerle ilgili Trabzon, Van ve Diyarbakır vilayetlerinden gelen raporlar hakkında Dahiliye Nezâreti'nden Hariciye Nezâreti'ne yazılan yazılar.

***Atrocities committed by the Armenians and Russians against Muslims
in Trabzon and in the neighborhood of Van.***

Letters from the ministry of the interior sent to the foreign ministry upon receiving reports sent form the governerships of Diyarbekir, Van

and Trabzon which state that Armenians and Russians outraged and committed atrocities against the population of these cities, especially the women.

12 Ş. 1334 (14. VI. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Vakf-ı Kebîr Kâ'im-i makâmlığı'nın 10 Mayıs sene [1]332 târîhli ve 100 numaralı şifresi sûretidir.

Ermeni çetelerinin ilk Loma hattından ric'atde Viçe nâhiyesinin Sümela karyesinden Tahsildâr Osman Efendi hânesine ilticâ eyleyen birçok kadın ve çocukları katleyletikleri ve Âb-ı Hemşîn karyesinde otuz kişilik bir çetenin bir kaç hâneyi abluka ile derûnunda bulunan kadın ve çocukları toplayıp dereye sevk ve orada itlâf eyledikleri ve bunlardan kurtulan iki kadının mecrûhen bu taraflara gelmiş olduğu ve Âb-ı Süflâ karyesinde kalan kadınlara bazı Ruslar tarafından "Kaçınız! Kaçınız! Ermeniler geliyor. Sizi de keserler" dedikleri ve Of kazâsının Kelali karyesinden beş neferlik bir çetenin, bir kadına jandarma huzûrunda fi'l-i şenî'a mücâseretlerinde jandarmanın mümâna'at etmesi ile merkûmu süngü ile katl ve kadına cümlesinin fi'l-i şenî' icrâ etdikleri ve bunlardan bir mel'ûn, kadının yanağının bir kısmını dişleriyle kopardığını karârgâhda ifâdesi alınıyor iken görmüş idim. Yine bu karyelerde tarafımızdan zabtolunan istihkâmlarda bir kaç kadın zuhûr etmiş idi. Of'dan asker çekildikten sonra Rusların ve Ermenilerin orada birçok ulemâyı hatta müftî efendiyi de katleyletikleri Sürmene'de söylenmekte idi. Akçaâbad köylerinde Ruslar ve Ermeni çetelerinin ve hatta Rum ahâlî yedinde bulunan mevâşîyi kâmilen toplayıp ve birçok hâneleri ihrâk ve kadınları gerilere sürmekte oldukları rü'yet olunuyor.

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Sûret

Seferberliğin ibtidâ-yı i'ânında harîs-i meşrûtiyyet olduklarının beyânıyla hâdim-i vatan şeklinde ca'li hareketleri Avrupaca da mukayyed olan Ermeniler, kısmen Van Jandarma Alayı'na alınmışlardı. Bunlardan Nalbantyan Nersis zâbita me'mûru sıfatıyla ma'iyetlerinde Marotyian Marot ve Bodpodyan Mortad ve Koclu, eşkiyâ-yı meşhûreden David dahi merkûmun ma'iyetine verilmişti. Bir aralık harbin cereyânını dinlemekte te'ennî gösterdiler. Rusların Sarây kazâsını istîlâdan ve oradan tekrâr ric'atden sonra buldukları noktalar harîminde Ermenilerin kıyâmlarına mu'âvenet ve zâhiren müzâherete ibtidâr ettikleri görülünce, jandarmadan terhîs olundular. Evvelce bunlara büyük çapdaki tüfenklerin tırnakları kâmilen çıkarıldıkları hâlde teslim alındı. Bu tırnaklar Müslim başıbozuklardan Abdülhakem ve Yunus ustalara yapıldığı gayr-i münker vukû'âtlardandır. Binâ'en-aleyh Rus kıta'âtının Van hudûdunu tecâvüz ettiği târihe kadar seferberlik i'ânı içinde Ermenilerin cânib-i âli-i hükûmetden gördükleri pederâne ve nüvâziş-kârâne âtifete karşı fırsatı ganîmet bildikleri ve Rusyalılara olan mu'âvenet zamanı[nı]n hulûl ettiği hülyâlarına ittibâ'an yaptıkları cinâyetin, ihânetin yüzde bir cüz'üne â'id olup mukaddemâ Erzurum'da Üçüncü Ordu Kumandanlığı ve Diyarbakir'de Otuzüçüncü Fırka Vekâleti'nden yazılan listenin sûreti de merbûtdur.

Vaktâki Ruslar hudûd-ı Osmaniyeye birâz pâ-y-endâz oldular. Ermenilerin artık hâb-ı râhatları kesildi. Akurâne Müslüman köylerine ve yolculara ve postaları durdurmağa kıyâm ve tekâlif-i harbiyyeyi red ile berâber Müslüman köylerinden celbedilen erzâkın da memergâhlarını sed ve birçok yolcuyu katl ve hareket-i bâğıyyelerinde hod-gâm oldular.

Tenkîllerine ve itâ'at-i mutlakadan inhirâf edilmemesi rü'esâ-yı hükûmetle beldenin Müslim eşrâfindan mürekkep bir hey'etle tebliğ ve seviye-i uhuvveti temdîd husûsları tefhîm olduğuna cevâben Terzi Başyan Avadis Efendi'nin ifâdesinde; "Ne yapalım, [1]312 senesi iğtişâşında ebeveyni telef olanların çocuklarına söz anlamılamıyor ve durdurulamayacaktır." demesi ve komite rü'esâsından bulunan Aram ve İşhan'ın telkînât-ı aleniyyesiyle kıyâm tâm alevlendi. Şatak kazâsı bu şitâbdan bir mâh akdem hükûmeti taht-ı tazyîka aldı. Gönderilen milis kuvvetleri kazâ merkezine duhûle imkân bulamadı.

Şatak kal'asında metrûk bir aded kâr-ı kadîm balyemez topu âdi demir mermiyle milislere atıldı. Me'mûrînden bir kısmı gecenin birinde kaçabildiler ise de suları geçemeyen birçok ma'sûmları nehir mahlûkuna gıda ve bu uğurda fedâ olup gitdiler.

1- Rus çetesinin 7 Kanûn-ı Sâni sene [1]330 tarihinde Mahmûdî kazâsından Erçek nâhiyesi merkezine kadar ileriledikten ve oradan tekrâr ric'at ettikten sonra esnâ-yı ric'atlerindeki vukû'ât, âtiyyü'l-arz fecâyi'i mutazammındır.

2- Mirgehî karyesinde Molla Hasan nâm karye muhtârının bayrak çekerek vâki olan istîmâmı ısgâ ve kavâ'id-i harbiyyeye istinâd edilerek yirmi yedi erkek ve 12 kadın

ve 18 çocuk ki, cem'an 57 nüfûs zebh-i hayvânî misillü tîğ-ı zülme alınarak şehîd edildikleri bizzât görüldü. Kız ve gelinlerinin de götürüldükleri tahkik kılındı.

3- Çarüksüz karyesinde bir çocuk dahi kuzu misillü kızartılarak bir süngü üzerinde bir direğe rabtedildiği jandarma Reşid tarafından bir hânedede bulunarak huzzâra irâ'e edildi.

4- Kazâ-yı mezkûra muzâf Ahurik ile Avzerik karyeleri arasında maktûl dört kişinin elleri karınlarına sokulmuş mesâneleri ağızlarına bırakılmış bir hâlde bıraktıkları da görüldü.

5- Kezâ Kavlik'de yedi yaşında Fâtıma ve dokuz yaşlarında Güfaz nâmlarında iki sabiyyenin ön ve arkadan birçok fi'l icrâ ve bu yüzden ayağa kalkamayarak âfâkı titretecek bir figân içinde ve fotoğrafleri medeniyet hâdimleriyle vahşeti ref'e me'mûr olmak üzere ortaya atılanların enzâr-ı medeniyetlerine muhtâc-ı irâ'e bir hâlde idiler. Bu karyede Alo nâmında ve yetmiş yaşını mütecâviz bir şahıs dahi katledilip mesânesi ağzına sokulamadığı anlaşılacak çene kemikleri süngülerle kırıldıktan sonra vaz' edildiği de harb orduları beyninde şâyân-ı istiğrâb ahvâldendir.

6- Bu kazânın Astuci karyesinde Kemo nâmında bir şahsın da Zeliha nâmındaki â'ilesinin altı aylık kız çocuğu da, kadıncağız tandırda ekmek pişirdiği sırada tesâdüf eden düşman efrâdı tarafından çocuğu kuzu misillü tandıra atılıp vâlidesinin gözü önünde kızartılmış olduktan sonra bunun yenmesi mezbûre kadına vâki' olan teklîf-i cebrin netîcesine muvâfakatı olmadığından, kadının sağ bacağı tandırda ihrâk edilmiş ve bu sâ'ik-i vahşetle hâlet-i nez'de bulunduğu bi'z-zât görüldü. Bunun Ruslara mülhak Ermeni efrâdı tarafından yapıldığına cezm-i kavî hâsıl olmuş ise de mâdemki kuvvet Rus kıta'âtıdır, mes'ûliyeti de harb efrâdı nâmını alan o kıt'aya münhasırdır. Bu karyenin diğer çocukları tezek yığınları içinde bırakılarak ihrâk oldukları da, bazılarının tamamen mahvolamayan na'şlarından anlaşılmışdır. Hükûmet konağı kâmilen ihrâk olunmuşdu. Kışlanın da bir kısmı yanmış iken ateşi askerimiz taraflarından itfâ olundu.

7- Kazânın Heretil karyesinde Hacı Osman nâmında birini katl, üç nüfûs kızları ve iki gelinine hâric-i tahammül şenî' şekâvetin icrâsı ile müte'essir olan bu zavallılar bi't-tab' terk-i hayat etdiler. Kazâ-yı mezkûrdan Rusların istilâ ettikleri karyelerin inde't-tahmîn iki bine karîb etfâl ve nisvânın şehîd edildikleri ve genç kız ve gelinlerin de götürüldükleri vâzihan sâbitdir. Bununla da iktifâ edilmeyip merkezi Kotur olan nâhiye halkından Gülbeyaz nâm, muhtârın on altı yaşlarındaki mahdûmuna bir kaç kişi tarafından fi'l-i şenî' yapıldığı gibi Müslim erkekler kâmilen bir samanlığa doldurulup üzerlerine nöbetçi bırakılmış ve bunların nisvânına yirmi dört sâ'at ef'âl-i şenî'a-i rezîleden sonra şehîd edilmişlerdir. Bezdikân karyesinde aynı cinâyet ve eser-i vahşetin icrâ olunduğu da gayr-ı münker ahvâlden görünmüş ve bu esbâb-ı cinâ'iyye ve hilâf-ı

harbiyyeden dolayı kazâ halkından kalanları mecbûr-ı hicret olmuş ve mezâhim-i râhiyye ilcâsıyla yüzde sekseni yollarda telef olup bitmiştir. Harbin düvel-i mu'azzama taraflarından vukû'una ve istilâyâ uğrayan bilâd ahâlisinin her türlü ta'arruzdan masûn olacakları ve öteden beri kava'id-i düveliyye ve harbiyyenin bu merkezde temâdî edeceğine i'timâd eden Van ve mülhakâtından hicret edemeyerek Rusların ikinci istilâlarında vukû'a getirildikleri ve mu'ahharan kıta'ât-ı Osmaniyeye Van'a duhûllerinde bazı harâbeliklerde ve dağlarda gizlenenlerden kurtulanların ifâdesi ve gerekse bi'z-zât müşâhade edilen ef'âl-i cinâ'iyenin tafsîlâtı.

8- Van'ın Halılağa mahallesinden Van Muhâsebe Mümeyyiz-i sâbıkı Hasan Efendi ve halîlesi ve kerîmesi ve birâderi mekteb mu'allimlerinden Hüseyin Efendi ve halîlesi ve dört nefer sabîleri katledilmiş ve mûmâ-ileyh Hasan Efendi'nin kerîmesine icrâ edilen rezîlâne şenâ'at, kavâ'id-i harbiyyeye karşı olanca ma'nasıyla denâ'etdir. Hele muhâsebe me'mûrluğundan mütekâ'id Beşir oğlu Derviş Efendi'nin ve halîlesinin ve eniştesi a'mâ Hayri ve zevcesinin gözleri önünde Hayriye nâmında ve Şâdiye nâmlarındaki iki bâkireye yapılan vahşî ve kasdî şenî'in tafsîlâtını vermek değil insân, ağaçdan olan kalem de yazmaktan hayâ eder. Bunlardan birisi bu şenî-i rezîleden müte'essir olduğundan Van Vâlîsi Cevdet Bey tarafından Vastan kazâsı merkezine sevk edilen bir kaç kadın miyânında iken terk-i hayat etmesi Rus târîhlerini yaldızlayacak evsâfdandır! Sâ'atlerce devam eden bu şenî' şekâvetden sonra, ebeveynleri de zebhe uğramışlardır.

9- Mahalle-i mezkûrdan Nalçacı oğlu Edhem ve harbde bulunan üç kardaşın on beş nüfûs neferi esîr-i harb olacak iken nâ'il-i şimşîr-i gadr oldukları gibi Şatak Sandık Emini Vehbi Bey'in zevcesi, peder ve vâlidesi ve amcası Yusuf Bey, kavânîn-i harbiyyeden gözledikleri mahzûziyyet-i insâniyye meydânda hûn-ı nâ-hakları Rusyalıların târîhini tezyîd eden mürekkeblere karışmıştır.

10- Mahalle-i mezkûre ahâlisinden olup her devletin mevzû' kanunlarında ta'addiyât-ı cismâniyyeden masûn ve kavâ'id-i kanûniyyede mevki'-i ihtirâmları bulunan doksan yaşında mahalle imâmı İsa Efendi ve yetmiş yaşlarında mu'allimlikden mütekâ'id Râsih Efendi ve Hayrâtiye İmâmı Hoca Hacı Derviş Efendi birer eşeğe bindirilmiş ve birkaç gün sokaklarda gezdirilmekle teşhîr edilmiş. Sakalları traş ve çirkâbla telvîs olunduktan sonra vucûdları tedricen şerhalanmak şartıyla şehîd edilmişlerdir. Mumâ-ileyh Râsih Hoca'nın altmış yaşındaki zevcesine yapılan fi'l-i şenî' ve âlet-i ta'zîbiyye ile vaki' eser-i tazyikle seyelân-ı demden Bitlis'de terk-i hayat ettiği kavânîn-i umûmiyye huzûruna irâ'e edilecek mesâ'ildendir. Mahalle-i mezkûrdan Sefil Kavas oğullarından Hurşid ve birâderi Kâmil'in on iki nüfûs â'ilelerinden üç nüfûs kurtulabilmiş, dokuzu Türk kanlarını seyelâna me'mûr edilen ve o yolda mahkûmiyet kararını verenlerin târîh-i medeniyyelerine bir kat daha teveşşuh etmişlerdir. Çilingir oğlu Süleyman Ağa ve halîlesi ve mütekâ'idîn-i mülkiyyeden gözleri a'mâ Halil

Efendi'nin ve muhâsebe ketebesinden mahdûmu Sıdkı Efendi ve â'ilesi ve tahsildâr olup seferberlikden biraz akdem sokakdan geçerken keyfe me't-tefak cerhedilen Hacı Efendinin genç bir zevcesi, ikisi erkek, üçü inâs beş çocuğu, akrabasından Cebeci oğlu Hacı Yakub Ağa'nın hânesinde hûn-ı ma'sûmları i'dâm karârını verenlerin adâlet-i kanûniyyeleri bi't-tab' tabakât-ı âliyyeye irtikâ eylemiş bulunacaktır.

Keremzâde Hidayet Efendi'nin yetmiş yaşlarında halîlesine, kavânîn-i vahşiyeye imtisâlen Şamram mahallesinde ve Mehmed Bey'in hânesinde, bilâ-te'eddüb icrâ-yı fi'l-i şenî'den sonra iki yüz kadın ve çocuk miyânında ve şakî şarkılarıyla na'ş-ı ma'sûmları şak ve şerhâlanmışlardır. Ve hasta yatan Mülâzım İzzet ve Cerrah Mehmed efendiler bu adâletin kurbânı olup gitmişlerdir.

11- Van'ın Mehmedbey mahallesinde Sa'dullah'ın kızı ve Cemâl'in de zevcesi Seher ve biri beş, biri yedi yaşlarında çocukları, vâlidesinin elinden alınarak kama ile parçalandı. Kör Hamza oğlu Abbas'ın zevcesi, üç kerîmesi doğranmış. Halil Çavuş'un Âyişe ismindeki hemşiresi dayak altında ezilmiş, seksen yaşlarında Câbî Hacı Abdullah Efendi ve halîlesinin taş ile kafalarının ezildiği bi'z-zât görülmüştür.

12- Şabane mahallesinden hasta yatan mütekâ'id Mülâzım Abdurrahman Efendi odasından dışarıya çıkarılarak bidâyeten suratına teşerşür icrâ ve hayli döğüldükden sonra öldürülmüş olduğu bi'z-zât na'şından anlaşılmış ve komşuluğundan kurtulabilenlerin şehâdetleriyle sâbit olmuş ve tüccârdan Hacı Ömer Efendi Ermenilerden iki hizmetkârının mu'âvenetlerine ve Rusya'nın düvel-i mu'azzamadan olduğuna i'timâd ederek kaçmamış, Rusların istilâsında parası alındıktan sonra ârzûları vechile rûh-ı pâki cesedinden ayrılmış. Topçuoğlu mahallesinin sâbık muhtârı Bekir Efendi'nin on iki yaşında yeğeni Zâhire fi'l-i şenî'in te'sîriyle mahalle-i mezkûrdan Sohbetoğlu mahallesine gelinceye kadar bu on beş dakikalık mesâfede terk-i hayat edip Rusların tekrâr Van'a avdet ve ta'kîblerine binâ'en defni kâbil görülemediğinden bir duvârın altına uzatılarak duvârı mezbûre-i ma'sûmenin üzerine yıkılmak sûretiyle tedfîni yapılmıştır.

13- Hâfizefendi mahallesinden İsmâil vâlidesi Güleş, Mahmud'un hemşiresi Âdile ve Menkelüz oğlu Bayram ve Kasab Abbas katledilerek Abbas'ın hüsna kerîmesi Fikriye, diğeri Şâdiye de Ruslar tarafından götürülmüştür ki, isbâtı sehlû't-tahkîk mümkündür. Eminpaşa mahallesinde Gardiyan Ali ve iki hafidi ve halîlesi ve gelini ve kanun hizmetinde bulunan Bayram'ın Mustafa isminde ve yedi yaşında mahdûmu, Seyyid Çavuş'un mahdûmu, Mustafa'nın iki erkek çocuğu ve halîlesi, Hacı Kaya oğlu İbrâhim Çavuş'un genç halîlesi Feride dahi arsa-i vahşetide hisse-i nasîbelerini almışlardır.

14- Van'ın Abbasağa mahallesinde mütekâ'id mukîm Alay Kâtibi Mehmed Ali Efendi kendisinin bağçesine çıkarılarak bidâyeten parasının alındığı ve sonra kendisi de

bir ağaca bağlanıp yirmiyi mütecâviz mermi vurulduktan sonra bu bî-çârenin seksen yaşındaki hemşiresi ve kendi halilesi de can acısıyla mûmâ-ileyhe koşar iken bunların ikisi de kama ile parçalandıklarını gören ve zevcesiyle erkek çocuğu şehîd edilen kadının şehâdeti ve bunların düştükleri yerde kalan na'şlarıyla görülmüş ve bunun komşusu sobacı esnâfından Necib Efendi ve halilesi aynı şekâvete giriftâr olmuştur.

15- Van'ın Selimbey mahallesi ahâlîsinden olup "Rusyalılar düvel-i mu'azzamadandır, girdikleri mahallerde bi't-tab' kavâ'id-i harbiyyeyi muhâfaza ederler" diye âsûde bulunanlardan Süvar oğlu Hâlid ve Ziya ve Rıza ve birâderi Fâik, Çevik oğlu Hoca Mehmed Efendi elli mütecâviz komşularıyla büyük bir hânede intizâr-ı adâletde iken Ruslarla müşterek Van Ermenilerinden Panos'un delâletiyle o civârı dolaşan müfrezeye vâki' olan istîmânda; erkekler ve kadın, çocuklar toplatdırılmış. Erkekler ve erkek çocuklar bir dizi olmak üzere dizilmiş ve kadınlardan işe yaramayanları ve kız çocukları da bu erkeklerin önüne sıra edilmiş. Panos'un "arş" kumandasıyla erkeklere ateş edilmiş. Ölmeyen erkekler boğazlanmış ve bu mahallenin telefâtı üç yüzü mütecâviz bulunmuştur. Mûmâ-ileyh Hoca Mehmed Efendi'nin halilesi tarafından ihtifâ edilen iki erkek çocuğuyla sâ'ir mahalde yakalanarak Amerika mü'essesesindeki Rus kumandanlığına götürülüyorken Senemke câddesinde Hacı Ziya Bey'in hânesindeki kuyuya atılmış ve Cevdet Bey'in Van'a duhûlünde kendisini ihtifâ eden kadın getirilmiş ve ifâdesi alındıkda aynı mes'eleyi tasvîr eylemiştir.

16- Tebrizkapısı mahallesinden kendisi harbde bulunan Sâlih ve â'ilesi Fâtıma ve beş yaşından on yaşına kadar dört nefer kerîmesi ve birâderinin ve hemşiresinin on yedi nüfus külfetleri kanarada tevzi' edilen lahm misillü bidâyeten sağ olarak çengellere takılmış oldukdan sonra kama ile doğranmış bunların vâlideleri bu kanaranın altından geçirilip saçları bu ma'sûmun kanlarıyla boyadılmış oldukda kadınlar salıverilmişlerdir. Kadınlar el-yevm Diyarbekir'de 198 numaralı hânede mukîme bulunuyorlar ve kezâ mahalle-i mezkûrda Sâlih'in hemşiresi Mahbûb ve üç oğlu, iki kızı ve Câmî'-i Kebîr mahalleli Kâsım'ın â'ilesi Âyişe ve iki çocuğu katledilmiş ve fakat bidâyeten çocuklar boğazlanmış, kanlarını vâlidelerinin içmeleri vahşetleri tazyîk edildikten sonra mezbûretân dahi tîğ-ı gadre uğramışlardır.

17- Van'ın tahliye edildiği esnâda, sefînelere irkâb edilenlerden beşi fırtına dolayısıyla Erciş, Âdilcevaz kazâları civârına çıkabilmiş ve geceyi orada geçirmek isteyen bu sefînelere Ermeni efrâdı tarafından vehleten abluka edilerek kurşunla sefînede dört yüze karîb nüfusu itlâf ve bir çoğu denize atılmış ve bu miyânda muhâsebe ketebesinden Siirdlizâde Tevfik Efendi ve â'ilesi ve birçok zâbita familyası da dâhildâr-ı hilâf-ı beşeriyet olan bu vukû'ât-ı elîmeden kurtulan Polis Hâşim ve Celâl efendilerin ve bir iki ahâlînin ifâdeleriyle sâbit olmağla berâber Âdilcevaz Kâ'im-i makâmı'nca da mukayyed vukû'ât-ı vahşiyedendir.

18- Van'da müste'ciren kalan Alay Kâtibi Sivaslı Hasan Fahrî Efendi'nin halîlesi olup ahîren Rusların ric'atleri esnâda çıkarılan kadın, bidâyetten Ermeni Kavas Miko tarafından ve Amerika mü'essesesinde iken gûyâ berây-ı insâniyyet hânesine götürmüş ve bu kadına da zevcesi katledilen ve Tüfenkçi Dursun Ustanın vâlidesi de birlikde olarak gitmişler ve gitdikden sonra __ yaparak ma'îşetinizi temin edeceğim diyerek elli lirasını almış ve on gün kadar kaldıktan sonra Osmanlı askerinin Van'a duhûl edeceğini işidince kaçır iken, merkûm Miko diğer şakîlerden birkaç kişiyi tahrîk ederek her iki kadının olancaları ellerinden alınmış ve alay kâtibin[in] iki çocuğu da öldürülerek savuşup gittikleri kadınların ifâdeleriyle sâbitdir.

19- Üç yüz nüfûsdan ibâret bulunan Şeyhayne karyesi ahâlîsi Van'a hicret ederler iken İskele ve Kalacık karyesinin Ermenileri bunları yoldan çevirmiş, Zive karyesine ilticâyâ mecbûr tutmuş. İki yüz nüfûslu Zive karyesinde genç nisvân tefrîk edilmiş, erkekleri bi't-tamam katlolunmuş. İhtiyâre kadınlar ile sibyanı da bir câmi'e doldurmuşlar, sonra da mezkûr câmi'i ihrâk eylemişlerdir. Ihrâk içinde kendisini bir takrîb kurtarabilen ve el-yevm ber-hayat kalan Kürd İbrâhim ve Şükrü'nün oğlu Mustafa ve diğer Reşid'in oğlu Hakkı'nın ifâdeleriyle ve ahâlînin hâlâ çıkmamalarından sâbitdir.

20- Meşhûr ziyâretgâh-ı Müslimînden bulunan Mollakâsım karyeli ehl-i servetden ve yetmiş yaşlarında Feyzi Ağa'nın kafası zevcesinin kucağına verildikten sonra kesilmiş dokuz yaşlarında mahdûmu Sabri ve gelini Huriye dahi merkez-i vilâyete getirilmiş, Feyzi Ağa'nın parası bulunmak ve irâ'e edilmek üzere bu zavallılar be-tekrâr karyeye götürülmüş, paranın mahall-i ihtifâsı bulunmuş ve alınmış oldukdan sonra katledilmişlerdir. Tekyenin Zâviyedârı Şeyh Mehmed Şâkir ve mahdûmu Ziya ve bu Ziya'nın mahdûmu Sadullah ve kerîmesi Zeyneb ve Muhabbet, Saadet, Fâhire ve Fahriye, vâlideleri Mevhibe ile büyük vâlideleri Fâtma, diğer üveği kızı Zehra'nın sûret-i fecî'ada katledildikleri gibi bu şeyhin kardaşlarının hânelerinde sağîr ve kebîr olarak yetmiş nüfûsa karîb mahvedilmişlerdir. Gelinlerden Van'a götürdükleri Zâhide ve Fâtma, Mermid çayı köprüsünden geçer iken kendilerini suya atmışlardır. Bu hâli re'yü-l ayn gören Sâlih oğlu Şerif'in zevcesi Mahi Hanım, mahfiyyen Van'a kaçarken dostlarından Mermid karyeli Hamparsom'un hânesin[d]e üç çocukla altı gün kalmış ve orada bu bahs Hamparsom tarafından tekrâr edilmiş ve mezbûre üç çocuğuyla Hamparsom tarafından bir sâ'at kadar yola vurulmuş. Hamparsom dönmüş. Kadıncağız çocuklarıyla İskele karyesi Ermenileri tarafından yakalanmış. Çocuklar vahşî bıçakların vâsıl-ı cinânı olmuş kurtulmuş. Kadın bir mâh kadar Ermenilerin ahûrunda çalışdırılmış, bu esnâda Tatvan cihetine sefîne gideceğini işitmiş. Gece iskeleye gitmiş. Gemicinin birine çok yalvarmak sûretiyle dokuz mecdiye vermiş. Oradan sefîne hareket etmiş. Sath-ı bahrde kadın sıkışdırılmış. Bu köyün zenginlerinin para mahallerinin irâ'esi yolunda tehdîd ve tevehhüm olunmuş. Oradan tekrâr Mollakâsım karyesine çıkarılmış.

Bir şey bulamayınca sefîneye dönmüş. Kadın Âdilcevaz civârına çıkarılmış. Oradan da Zilan cihetlerindeki Kürdlere karışarak gelmiş ve aynı vukû'âtı şerh ve ta'dâd eylemiştir. Bu hâl, bu karyeye ikişer sâ'at mesâfede Amik ve Ayans karyelerinde de vukû'a gelmiştir ki, bin beş yüze karîb nüfûslarından kurtulup gelen köyün imâmı Molla Yusuf ve mahdûmu Said ve muhtârı Cafer'in ifâdeleriyle sâbit ve vâki'dir. Ve nâhiye-i mezkûrun Bağdaşan ve Karaağaç karyelerine aynı hakâretler ve itlâflar olduktan başka da yirmi yaşlarında ve daha aşağı on yedi kızcağızlar da Rusya'ya götürülmüş olduğu muhakkaktır.

21- Timar nâhiyesi bi't-tamam Erçek ve Havasor nâhiyelerinin yüzde yetmiş katledilmiş ve Mendân karyesinde Erçekli şerrîn-i şerîr-i meşhûrun elde ettiği kırk beş nüfûs, nişân hedefi ittihâz edilmek sûretiyle i'dâm edilmişlerdir. Erciş ve Âdilcevaz kazâları sekenesinin de yüzde ellisi tahlîs-i can edebilmiş ve Ercişli olup insâniyet ve servetiyle birçok Ermeniye ihyâ ve tüccarlığa irtikâ eyleyen Hacı Hasan Ağa günlerce Ermeniler tarafından işkence edildikten sonra, rûh-ı pâkine hâtîme verildiği şuhûd-ı adîde ile vâki'dir.

22- Halil Bey fırkasının Rusyalılar tarafından ta'kîbi esnâda Norduz kazâsının Şahotu köprüsünden geçmekte bulunan Sarây ve Hoşab kazâsıyla birçok nevâhî halkı ve Van ahâlîsinden Mamûretürreşad dâhilinde gitmeye gayr-ı muktedir birçok nisvân ve sıbyân dâhil oldukları hâlde Kazaklar yetişerek kılınçla kama ile itlâf ve suya dökülenlerin mikdârı kırk bini mütecâvizdir. Gevaş kazâsından ve gerekse Vastan'dan Müküs kazâsından imrârı suhûlet bilen ahâlînin üç bini mütecâviz nüfûsu da, ağır ve sağında Müküs komitesi tarafından bi't-tamam katlolunmuşlardır. Dersa'âdet'de nüfûs sicillâtıyla sâbit olacağı üzere Van muhîtinin zâyî'âtı yüz bine karîb düşeceği tahakkuk eder. Hele Hakkârî'den çıkıp necât tarîki arayan Mûsevî milletinden üç yüz nüfûsun Seyl karyesinde doğranarak duvâr biçimi istif edildiklerini görenlerle isbât mümkündür.

23- Bütün câmi'ler tahrîb ve ihrâk edilmiş ve meşhûr Şeyh Abdurrahman Baba makberi ve Şeyh Abdurrahman Baba tekyesi ve bütün Müslüman mahallâtı da ma'an ihrâk olunmuş ve Van ve merkez muhît yangın görmüş tarlaya dönderilmiştir. Eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmiresi kat' u kal' edilmiştir. Van Hastahânesi'nden nakle imkân bulunamayan seksen kadar hasta efrâd, hasta ebniyesinde ihrâk olunmuşlardır. Kıta'âtın Van'a duhûllerinde bidâyet-i hâdisede, Katırcı mahallesinden ve Ermeniler taraflarından Peynirci Receb oğlu Mahmud'un dört çocuğuyla halilesi miyânında, Mülâzım Hüseyin Efendi'nin on iki yaşlarındaki kerîmesi götürüldüğünü Ermeniler inkâr edemezler. Bu kız kurşunla yaralı olduğu hâlde bilâ-terahhum hetk-i ırz irtikâb edilmiş ve kesret-i tecâvüzden bî-tâb kalmış ve mülâzımın mukaddemâ hizmetçiliğinde bulunan bir Ermeni tarafından saklanmış olduğu cihetle Vâlî Cevdet Bey tarafından Bitlis'e, Bitlis'den de buraya getirilerek el-yevm mecrûhan mevcûddur. Van'dan çıkarılmış kadınların müsâvî

ve tafsilâtı muğâyir-i âdâb görünen ızdırâb ilcâsıyla yürümeğe muktedir olmadıklarını bilen zâbitân mevcûddur.

24- Askerin Van'a duhûlünü haber alan ve cebellerde ve gerekse Rusların nezâreti altında bulunan bir takım aşîret halkı ve bir kısım köylü ahâlî, Van alındı nazariyle Van'a toplandılar. Rusların tekrâr avdetlerinde ve Osmanlı kıta'âtının ric'atlerinde Engil karyesiyle Vastan karyesi aralığında telef olanların yekûnu on bini tecâvüz etdiğini ve nizâmiye kıta'âtından esîr alınanların da ahâlî miyânında katlolundukları gayr-ı münker vekâyi'dendir.

25- Van ahâlîsinden Otuzüçüncü Ahz-ı Asker Kalemî'ne mülhak Mülâzım-ı Evvel Şükrü Efendi'nin seksen yaşlarında ve Tayyar Efendi isminde amcası ihtiyâr zevcesinin muvâcehesinde ellerinden çivi ile kapıya çakılmış, ibtidâ burnu ve kulakları ve sonra da çenesi kesilmiş olduğı[nu] Yüzbaşı Hâlid Efendi ve rüfekâsı bi'z-zat görmüşlerdir. Zevcesi fecâyi'-i vahşiyede katlolunduğı müşâhede olunmuşdur. Şenâyi'-i adîdeden biri de Erciş Ahz-ı Asker re'îsi olup nasılsa çıkamayan Hikmet Efendi'nin kerîmesi cebren bir Ermeniye verilmiş ve davul zurna ile teşhîr edildikten sonra pederiyle Rusya'ya gönderilmişdir. Mezbûrenin zevci bulunan Gevar Telgraf Müdüri Hakkı Efendi ise el-yevm me'yûs ve bu hâlle tecennün eder bir hâldedir. Bayezid Hudûd Bölüğü Mülâzım-ı Evveli Abdullah Efendi'nin Bayezid'de kalan â'ilesi, beş me'mûr â'ilesiyle Rusya'ya götürülmüşdür. Esîr-i harb olarak tanınmış ise büyük bir bahtiyârlıktır.

Fî 11 Mayıs sene [1]332

Van Sâbit Jandarma Alay Kumandanı
Ali [V]âsîf

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

*Polis Müdüriyeti'nin 14 Mayıs sene [1]332, 5675/81
müzekkiresi sûretidir.*

Rus istîlâsına uğrayan havâlîde ilcâ-yı fakr u zarûretle hicret imkânını bulamayan ahâlî-i İslâmiyyeye karşı Rusların revâ gördükleri envâ'-i zulm ve ta'addîleri hakkında dâ'ireye bil-mürâca'a hikâye-i hâl eden kesânın sûret-i musaddakaları melfûf ifâdât-ı

mazbûtarına nazaran Of kazâsının Lazandoz karyesine giren birinci Rus askerî kâfilesini tarafından ahâlinin nüfûs ve isimleri ve hânelerinin mikdâr ve adedini tahrîr ve tecrîden ve alabildikleri eşyayı ahz ve naklinden bir gün sonra muvâsalat ve Ermeni çeteleriyle mahlût bulunan ikinci Rus kâfilesinin karye-i mezkûreden Dilsiz oğlu Ali Osman zevcesi Yâsemin nâm kadının enîn-i tazallum-kârîsine rağmen iffetini pâ-mâl eylediklerini gören ve harekât-ı vâkı'aları muhâlif-i vicdân ve insâniyyet olmakdan başka beşeriyet nâmına bundan eşnâ' bir fi'l ve hareketin gayr-ı mutasavver olduğunu ihtâra cür'et eden zevci Ali Osman'ın süngü darbeleriyle kollarından cerh ve kalbleri hayat-ı insâniyyeden mahrûm olan bu vahşî askerler tarafından oralarda tesâdüf etdikleri pek çok kadın ve erkeklerin nâmûsu ve canlarını dehşet-efzâ bir sûrette hetk ve heder edilmiş ve Sürmene eşrâfından Fortunzâde Polad ve İsmâil Cibi oğlu Saadeddin efendilerin beyânâtında: Ruslar kazâ-yı mezkûrun Pervane karyesinden Suiçmez oğlu Bican Ağa'yı muvâcehesinde zevcesine fi'l-i şenî' icrâsından sonra katl u itlâf ve kazâ-yı mezkûrun Purnak, Zimlekova, Zimle-i Kebîr ve karyeleri ahâlîsinden zarûretleri hasebiyle çıkamayanları katli'âm ve Of kazâsının Alana [Alano] karyesinden ele geçirdikleri kadınları siperlerine götürerek tecâvüzât-ı vahşiyâneleri icrâ ve Polit[a] karyesinden Çakır oğlu Süleyman'ın zevcesi ırzına tasallut edildikten sonra i'dâm ve Sıva (?) karyesinden Tehî oğlu Emin ve kazâ tahsildârlarından Ali ve Zino [Zeno] karyeli Hacı Mustafa oğlu Mehmed ve Molla Mahmud oğlu asker Mahmud'un â'ilelerine ve Komanit karyeli Kemahcızâde Ahmed ve Kelali karyesinden Ali oğlu Mehmed ve Dayı oğlu Hüseyin Ağa ve efendilerin bâkire kerîmelerine tecâvüzât-ı iffet-şeknâne ve Sürmene kazâsının İnoztaş [Linostaş] karyesinden Ömer oğlu Osman Efendi'yi katl ve zevcesine tasallut edilmiş ve şu harekât-ı bâğiyâne Rus askerlerinin iştirâkiyle berâber kısm-ı a'zamı kendilerinin ihmâlkâr nazarları karşısında, Ermeni çeteleri tarafından icrâ olunduğu anlaşılmış ve Yomra nâhiyesinin Likne [Diğene] karyesinde Ta'yıncı oğlu Hâfız Abdurrahman bin Mehmed'in esnâ-yı hicretde kendisine mülâkî olan nâhiye-i mezkûrenin Karanlı karyeli kırk yaşlarında bir kadının ifâdesine atfen vâki' olan beyânâtı da dahi bunları istilâ eyleyen düşman askerleri rast geldikleri gençleri Ermeni çetelerine teslîmen mahâll-i âhara sevk ve ihtiyârları ile ma'sûm çocukları süngüleriyle katl ve telef ve kadınları vahşiyâne tasallutlarına hedef eylediklerini ve hatta on kişi tarafından mezbûrenin dahi ırzına tecâvüz edilerek bî-tâb bir hâlde terketdikden sonra Kadaru[k]sa karyesine kaçabildiği ve Rusların uğradıkları her yerde zulm ve şenâ'at kaçırtması hükmünü icrâ ve Ermeni çeteleriyle her zaman bu hûn-rîzâne harekâtın pîşdârı oldukları tebeyyün etmiş olduğu ma'rûzdur.

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Sûret

Rusların istîlâsına ma‘rûz kalan memleket ahâlî-i İslâmiyyesine karşı Rus askeri tarafından yapılan fecâyi‘ ve şenâ‘at hakkında Sürmene kazâsı eşrâfından Fortunzâde Polat ve İsmâîl Cibizâde Saadeddin efendiler ber-vech-i âtî beyânâtında bulundular:

«Sürmene'nin Pervane karyesinden Suiçmez oğlu Bican Ağa'nın muvâcehesinde Rus askerlerinin zevcesine fi‘l-i şenî‘ icrâ etdikden sonra Bican Ağa'yı telef ve Sürmene'nin Purnak, Zimlekova, Zimle-i Sağîr ve Kebîr karyeleri ahâlîsinden zarûret hasebiyle çikamayanları katli‘âm sûretiyle itlâf etdikleri gibi düşman askerleri taraflarından alınıp istihkâmlarına götürülen on beş kadar Of kazâsının Alana [Alano] karyeli kadınların ırzlarına ta‘arruz ve bî-tâb bir hâlde istihkâmlarda terketdikleri Of'un Polit[a] karyesinden Çakır oğlu Süleyman Ağa'nın zevcesine fi‘l-i şenî‘ icrâ ve müte‘âkiben Süleyman Ağa'yı katleyledikleri ve kazâ-yı mezkûrun Sıva (?) karyesinden Telli oğlu Emin ve Of tahsildârlarından Ali Efendi â'ilesine ve Komanit karyeli Kemahcızâde Ahmed Ağa'nın bâkire kerîmesine ve Zino [Zeno] karyeli Hacı Mustafa oğlu Mehmed'in gelinine ve Molla Mahmud oğlu asker Mahmud'un â'ilesine ve Kelali karyesinden Ali oğlu Mehmed'in ve Dayı oğlu Hüseyin'in bâkire kerîmelerine envâ‘-i şenâ‘ati icrâ ve Sürmene'nin Linoztaş [Linostaş] karyesinden Ömer oğlu Osman Efendi'yi katl ve zevcesinin ırzına tasallut etdiklerini, bu â'ilelerden firâra muvaffâk olan Emin Ağa ve Tahsildâr Ali Efendi, ve Kemahcızâde Ahmed Ağa'nın kerîme ve â'ilelerinin ağlayarak vâki‘ olan ifâde ve beyânâtlarından ittilâ‘ hâsıl etdiğimiz gibi isimleri ta‘dâd olunan karyeler ahâlîsinden olup hicret münâsebetiyle tesâdüfi olarak görüşdüğümüz pek çok kimselerin ifâdelerinden anladık. Ma‘amâfih gerek Rus askerlerinin ve gerek berâberlerindeki Ermeni çetelerinin istîlâ eyledikleri mahalle ve karyelerde daha çok insâniyete yakışmayacak harekât ve ef‘âllerini işitdik ise de isimleri ve karyeleri hâtırımızda kalmamışdır.» demekle mûmâ-ileyhim taraflarından ve tarafımızdan imzâ edildi.

Ahâlîden

Ahâlîden

Komiser Mu‘âvini

Komiser Mu‘âvini

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Sûret

**Yomra'nın Like [Diğene] karyesinden Ta'yıncı oğlu kırk yaşlarında
Hâfız Abdurrahman bin Mehmed Efendi dâ'ireye gelerek
ber-vech-i âtî ifâdâtında bulundu:**

«Karadere'deki noktanın bozulması üzerine ma'a-â' ile ikâmet eylediğim hânedan hicret etmek mecbûriyetinde kaldım. Esnâ-yı râhda berâberimdeki sığır hayvanlarını ra'y etmek üzere bulunduğum sırada Yomra'nın Karanlı karyesinden tahmînen otuz beş-kırk yaşlarında bir kadın ağlayarak yanıma geldi. Karyelerinin düşman tarafından istîlâ olunmasını müte'âkib düşmanın zarûret hasebiyle karyeden çıkamamış olan erkeklerden ihtiyârları tamamen katl ve gençleri toplayarak yanlarında bulunan Ermeni çetelerine teslîmen mahall-i âhara sevk ve ma'sûm çocukları da süngüleriyle telef ettiği gibi gelin, kız ve kadınların ırzlarına tasallut ve envâ'-i şenâ'at icrâ eylediklerini ve hatta kendisinin de on kişi tarafından ırzına geçildiğini ve geceleyin hânesi civârındaki hendeklerden sürünmek sûretiyle henüz istîlâyâ ma'rûz kalmayan Kadaru[k]sa karyesine geçip canını kurtardığını hikâyeye eylediği gibi esnâ-yı râhda daha buna mümâsil pek fecî' haberler işitdim.» diye beyân-ı hâl etmekle işbu ifâdesi kendisine imzâ ve tarafımızdan dahi imzâ edildi.

Ahâlîden

Komiser Mu'âvini

Komiser Mu'âvini

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Rus ve Ermenilerin gayr-i kâbil tahammül-sûz fecâyi'i

14 Teşrîn-i Evvel sene [1]330, harbin ilk safhalarında ve Rusların hudûd-ı Osmanî'yi geçtiği bir sıralarda Körmuson'dan Malazgird'e kadar müşâhedâtıma ma'tûf olan ahvâl ber-vech-i âtî îzâh olunur.

Ruslar tarafından istîlâyâ uğrayan mahaller ahâlî-i İslâmiyyesi hakkında Rus ve Ermeni çetelerinin yekdiğerine müsâbaka edercesine yaptıkları mezâlim öyle bir mezâlim ki, hamlini henüz vaz' etmemiş kadınlara karınlarından çocukları çıkarılmak bu hâle bâ'is Bayezidli Ermeni çete re'îsi Soron, Erzurum meb'ûs-ı sâbıkı Pasdirmacıyan Karkin, başlarında bulunan bin iki yüz kadar Ermeni çete efrâdıyla İslâm köylerini dolaşiyor. Güzel kadınların nâmûsunu lekedâr etdikden sonra çirkin olanları gûnâ-gûn mezâlim ile öldürüyorlardı. Bu miyânda Kavak karyeli Keleş Ağa'nın gelini öldürüldükden başka, oğulları ve diğere â'ilesi kazığa çakılmak sûretiyle itlâf olunuyordu. 28 Nisan'da Malazgird'in sukûtunda, â'ilemle merkeze bir buçuk sâ'at mesâfede Yaramış nâmında bir Çerkes karyesinde bulunuyordum. Rusların ânî hüçûmu üzerine ne karye ahâlîsi ve ne de â'ilemi halâs etmek müyesser olmadı. Yalnız olarak

Ahlat'a tâbi' Hulik nâmında bir Çerkes karyesine firâr edebildim. Âkıbeti orada intizâr ediyordum. 23 Mayıs târihinde buralar da sukût etdi. Bu karye ahâlisi nefisini kurtarabildi ise de diğeri bir Çerkes karyesi olan Ağcaviran ahâlisi kendilerini ve hayvânâtlarını kurtaramadılar. Yirmi-otuz bin lira râddesinde bulunan bu iki karyenin bi'l-umûm mevâşî ve eşya-yı beytiyyeleri götürüldükden sonra Ağcaviran karyesinden Musa ve Sadullah beylerle on nefer refiki elleri bağlanarak Malazgird'e sevk ve ifâdeleri alındıktan sonra Ermenilere teslim edildi. Gözleri oyulmak sûretiyle Kire denilen mahalde itlâf olundu. Şu fecâyî' ve mezâlîmi müşâhede eden Yaramış karyeli Çerkes İlyas Bey'le diğeri köy ahâlisi fırsattan istifâde ile firâr etmek yolunu arıyorlardıysa da emellerine muvaffak olamıyorlar. Hergün Ermeni ve Rusların mezâlîmine ma'rûz kalıyorlardı. Bu mıntika-yı harbden ayırdıktan sonra bir müddet de Liz cebhesinde bulundum. Bu cihet mıntikasında, Beşinci Kuvve-i Seferiyye vatanın müdâfa'ası yolunda her türlü fedâkârlığı yapıyor. Düşmana kahrî darbelerini indiriyor. Efrâdından mecrûh olanları Liz Hastahânesi'ne sevkeyliyor. Orada tedâvî ettiriyordu. Mevcûd kuvvetiyle bir şey yapamayacağını hisseden düşman, Van tarafında bulunan beş-altı bin Ermeni gönüllü ile İran'dan Dragon atlılarını celbetdi. Haziran'ın yirmi üçünde başlayan top ve tüfenk muhârebesi altı gün devam ettikten sonra Temmuz'un birinde bu noktadan da çekilmek lâzım geldi. Pek müsta'cel olan bu çekilmek sırasında hastahânedeki bazı efrâd kurtarılamadı. Liz de mevcûd Ermeni kadınlarına terkedildi. Liz, Hoşgeldi ve Pürkaşin'e kadar gelen Rus ve Ermeniler bi'l-âhire Dokuzuncu Kolordu'nun ve Hıms tarafından tazyîki üzerine tekrâr çekilmeye mecbûr edildi ve hudûd hâricine kadar püskürdü. 11 Temmuz'da idi, tekrâr Liz'e gelmek ve oradan Yaramış'da kalan â'ilem nezdine gitmek icâb ediyordu. Liz'e geldiğim sırada evvelce orada bırakılmış hastagân hâtırına geldi. Bunları görmek, ahvâllerini öğrenmek istiyordum. Hastaların bulunduğu mahallere gitdim. Ahvâllerini gördüm. Te'essürâtdan ne yapacağımı şaşırđım. Otuz-kırk kadar hasta efrâdın bazılarının gözleri çıkarılmış, bazıları salben i'dâm edilmiş, bazılarının yüzlerinden vücûdlarının yarısına kadar koyun gibi soyulmuş, kısm-ı a'zâminin başları vücûdlarından ayrılmak sûretiyle Neronlara, Timurlara, Cengizlere rahmet okudurcasına mezâlîm icrâ edilmiş olduğu yanımda bulunan Kopolu kâ'in birâderim Çerkes Musa Bey ve Çerkes Cemâl ve Hüseyin efendilerle şu hâl-i esef-iştîmâli müşâhede olunmuş, oradan müte'essirâne ayrılmağa mecbûr kalınmış, şühedânın bakıyye-i izâmları tarafımızdan toplanarak bir arada defnetirilmiştir. Şu hâlden pek müte'essir olan kâ'in birâderim Musa Bey, köy derûnunda dolaşırken ölmemiş, bir mahzende açlıktan ölmesine ramak kalmış bir efrâda tesâdüfle merkûmu mahzenden çıkarmış. Münâsib bir mahalde istirahatini te'mîn etmiş. Bir parça karnını doyurduktan sonra yapılan mezâlîmin tahkîki için bana âdem-i mahsûs göndermiş idi. Neferin ismi Memiş, pederinin ismi Abdullah olduğunu ve Boğazlıyan kazâsının Babayağmur karyesinden bulunduğunu ve bu mezâlîmi Ermenilerle Liz'de kalan Ermeni kadınları tarafından icrâ edildiğini, kendisi bir fırsattan bi'l-istifâde firâr ederek bir mahzende saklandığını kemâl-i te'essürle söylüyor ve cümlemizi de bu te'essürâta iştirâkle ağlıyordu.

Meşhûdât ve sıhhate iktirân etmiş ma'lûmâtımı bî-tarafâne kasekle takdîm eylerim.

Muhâcirînden
Konyalı Hasib

Harbin henüz mebd'e'inde üç yüz otuz Teşrîn-i Evvel'in nihâyetlerinde düşman Tutak'ı istilâ etmiş ve ahâlî arasında heyecân başlamış ve muktezâ-yı hamîyyet, herkesi birer sûretle vatanın muhâfaza ve müdâfa'asına sevkeyliyordu. Bu miyânda ben de mütehasis olduğum en yüce bir hisle ve elimden gelebileceği bir derecede vatanımın müdâfa'asına koşmak ârzûsuyla Tutak'ın Esmer karyesine girdim. Yüz elli kadar atlım ile Tutak'ın Esmer karyesinde bulunuyordum. Eleşkird Kazâsı Tahsildârı Abdülkadir Efendi ile kazâ-yı mezkûr ağavâtından Ömer Ağa ve Pasinler kazâsından Ahmed Bey bin Taşdan Bey yanıma geldiler. Eleşkird ahvâlini bunlardan su'âlimde kemâl-i te'essürle dediler ki: "Vaktâki, Rus ve Ermeni çeteleri Eleşkird'i basdı. Der-akab bütün Eleşkird köylerini erkek ve kadın ve kız çocuklarıyla berâber Didem karyesine ve Pasinlerin Ardos ve Sülüki ve Emrekom, Esvence [Ebsemce] ve Karabıyık ve Maslahat ve Horasan ve Kötek ve Yağan ve Çamurlu ve Tüyler ve Tenzile ve Akzehir köyleriyle diğer yirmi üç pâre karye ahâlî-i İslâmiyyesini Esvence [Ebsemce] ve Tenzile'de katli'âm ve inâs kısmının nâmûsunu lekedâr ve hayvânâtlarını gasben götürmüşlerdir. Bu hayvânât mikdârı koyun, keçi, camus, esb, ester, öküz ve inek olarak yüz elli bin râddesinde idi. Ve [1]331 senesi şehr-i Nisan onuncu cum'a günü Malazgird'in Kiranlık karyesinde bulunduğum sırada Rus ve Ermeni çeteleri Tutak merkez kazâsıyla bütün İslâmdan ibaret olan merbûtu Esmer vesâ'ir 53 pâre karyelerini basarak yirmi bine karîb bir nüfûs ve Top ve Köşk ve Esmer karyelerinde ictimâ'la bunları ihrâk ve inâs kısmını dâhile sevkeyleşmişler, olduklarını da esâretten bir sûretle firâr eden Kargalık karyeli Sâlih Bey oğlu Feyzullah ve karye-i mezkûreli Reşid Efendi'yle muhtârı Seyyid Han ifâde eylemişlerdir. Ve bunların da efrâd-ı â'ilesi de bu miyânda itlâf eylediklerini hüngür hüngür ağlayarak söylediler.

Malazgird kazâsı dâhilinde Bekûran karyesinde â'ilesiyle birlikde ikâmet etmekte olan Berber İlyas ve mahdûmu Şevket'i iki zevcesiyle bir kerîmesini bikrini izâle sırasında ricâ etmekde olan vâlide ve ebeveynini yine Malazgird'e tâbi' Dolabaş karyeli Mardiros ve karye-i mezkûreli Cendi ve Harâbe-i Kasımî karyeli Kelekçi Simon ve Kala kasabalı Mardovak'ın ve birâderi Kânî, Görk (?) karyesinde ikâmet eden Serop ve sekiz nefer Kazak atlısıyla mezbûrelerin fi'l-i şeni' icrâsından sonra kerîmesinin boynunda olan ve kıymeti yirmi iki guruşdan ibâret bulunan bir rub'îye altınını çıkarmağa bile tenezzül değil, fazâyihî göstermek için merkûm Mardovak'ın Kostantin nâmında bir Kazağa "Omuz küreği kılıncımı ver! Altunu bak ne sûretle çıkaracağım" demesi üzerine, merkûm Kazak kılıncı kendisine verir. Bî-çâre kadının boyunundaki altun insâniyete değil, hayvânat-ı vahşiyenin kabûl edemeyeceği bir sûretde mezbûrenin boynunu kılınçla kat' ve mezkûr rub'îye altınını Kazağa ihdâ ve diğer peder vâlidesini de "Ver i'lâmına bakayım" Elinden kâğıdı alacağı sırada diğer bir

Kazak kılıncıla merkûmun kellesini uçuruyor. Gâyet müstehziyâne bir tavırla "Ne tez öldü!" gibi garâ'ib gösteriyordu. Âlem-i beşeriyet bu gibi fezâyihâ acabâ ne diyecek ve târîh bunu ne sûretle kaydedecektir? Harb-i Umûmî'nin icrâ ettiği te'sîrât her nokta-yı harbde bu şenâ'atı kabûl ediyor. Ediyor da icrâ kılınırsa yirminci asır medeniyetiyle kâbil-i te'lîf değildir. Hâyır! Bu dehşet-engîz fecâyî' bî-çâre, ma'sûm İslâmlara revâ görölüyor. Ruslar ve Ermeniler âlem-i İslâmiyyetden hiss-i intikâm almak istiyor ve yine Malazgird'e merbût Ada karyesi ahâlîsinden ve mahkeme-i bidâyet a'zasından Hüseyin Bey ve meclis idâre a'zasından Şâmil beylere kendi hizmetçileri Ermeniler tarafından fi'l-i şenî' icrâsından sonra merkûmları â'ileleri huzûruyla ve işkence eylemek sûretiyle Şâmil Bey'i itlâf, Hüseyin ve Abdullah Bey â'ilelerini de muğâyir-i insâniyyet olarak ırzlarına tasallut etmişler. Henüz sinn-i rüşde vâsıl olmayan bir sabiyye kız çocuğunun bikrini ba'de'l-izâle kendisini katleyemişlerdir.

Yine bu cümleden olmak üzere Malazgird'de yüzbaşı müttekâ'idlerinden merhûm Mirliya İbrâhim Paşa'nın birâderi Ahmed Bey'in hânesine müsâfir olarak â'ilesine; "Bizim âdâtda mestûr olmak yoktur. Her kadın serbest olmak ve açık bulunmak ve bize bu sûretle hizmet etmek lâzımdır" yolundaki ifâdelerine karşı; "Biz bu âdete ri'âyet edemeyiz" cevâbında bulunmuşlarsa da; "Bu âdeti kabûl eder ve bizlere sâkîlik ederseniz hayatınızdan emin olabilirsiniz" kabûl olunmadığı hâlde kendi hareketlerinde muhtâr olduklarını ve her türlü ef'âli icrâ edeceklerini sûret-i kat'iyede ifhâm ve hatta bu sırada Rus zâbitlerinden birisi büyük kerîmesine fi'l-i şenî' icrâ eylediklerini mezbûreler gâyet acı ve müte'essirâne bir sûretde ifâdâtda bulunmuşlardır.

Muş hakkındaki fecâyî'a gelince, bunu bir sûretle ta'rîf etmek kudret-i beşerin fevkindedir. Henüz Kânûn-ı Sâni'nin yirmi dokuzunda idi. Harbin her cebhesinden gelen mültecilerin feryâd ve figânı işidenlerin tüylerini de ürperdecek bir dereceyi geçmiş idi. Kânûn-ı Sâni'nin yirmi dokuzunda başlayan ve şiddetini arttıran harb sadâsı ve top tarrakasından ziyâde, Ermeni ve Rus çetelerinin mezâlîmi, harbden daha ziyâde insanları dehşet içinde bırakıyor ve herkesi bir ihâfe istîlâ eyliyordu. Harb yakîn oldukça canını kurtarmak isteyenler telâşla oraya buraya koşuyor ve kış el ve ayakları bağlıyor. Diri diri o zâlimlere, o bî-çâre Müslümanları hediye bırakıyordu. Vesâ'itden mahrûm olan aceze gürûhu tevekkeltü etmekden başka çâre bulamıyor ve nefsinin bilerek ölümüne teslim eyliyordu. Çünkü bir taraftan kış, bir taraftan vesâ'itsizlik ve ma'sûm çocukların âh u enîni herkesi şaşırıyor, kımıldamak imkânı bırakmıyordu. Bu miyânda kudreti olanlar her çi bâd-âbâd hayatını kar içine atıyor. Atamayanlar Ermeni kılıncılarına boyunlarını uzadıyordu.

Üç Şubat târîhinde idi. Muş da sukût etdi. Muş, Ermeni şakîlerinin bir cevelângâhı olmuş, kanına susamış canavar gibi etrâfa saldırıyor. "Hani İslâmlar nerededir?" diyerek bir gazabla arıyorlardı. Rast geldikleri İslâmları tutuyorlar meclis ittihâz ettikleri bir mahalde topluyor, "Hiss-i intikâm" deyu bağırıyorlardı. Gerek kadın ve gerek tesâdüf ettikleri bî-çârelere "Bakınız burada bir İslâm var. Geliniz bunu da öldürünüz" yolunda arkadaşlarını çağırıyordu. Muhadderâtdan güzel kadınların

nâmûsları pâ-y-mâl olunuyor. İhtiyâreleri, ihrâk bi'n-nâr edilerek diyâr-ı ademe gönderiliyordu. Pençe-i zâlimânelerinde kalan eşrâfdan Hacı Murad ve Reşid Kötanzâde Hacı Mehmed ve Cafer ve Neccar ve Abdullah ve Yusuf ve Mehmed Han ve Nâdir Han ağalar Kızılmanastır kurbânı denilerek mahall-i maktele sevk ediliyordu. Varto kazâsının İz nâhiyesi dâhilinde Ciran aşîretinden Cüdi Ağa'ya mensûb on beş karye halkının Bitlis cihetine savuşmak emeliyle muvâsalat ettikleri Muş ovasının Akcan nâhiyesinden mürûrlarında Çehâricûr tarîkıyla Muş'un Sekâvî karyesine muvâsalat eden Rus ve Ermeni çeteleriyle üç sâ'at miyânelerinde vukû'a gelen müsâdeme esnâsında, kâfileden tefrîk ettikleri bini mütecâviz erkek ve kadın ve çocukların Bezan karyesinde iskân etmek iğfâliyle götürdükleri Murad nehrinde Gölhazal denilen ma'rûf göle kâmilen ilkâ, bunlara â'id ağnâm ve hayvânlarının Rus askerinin merkezi bulunan Çehâricûr karyesine gönderilmiş, ma'rûfinler ayaklarına ağır frenk na'lları çakılmışdır. Meşhûdât ve sıhhate iktirân etmiş ma'lûmâtımı bî-tarafâne kasekle tasdik eylerim.

Bunların hepsi Bitlis vak'ası karşısında ve bu manzara önünde hepsini unuttur. Bu fecâyî' hâtıra geldikçe vücûdlar lerze-nâk olur. Şubat on dokuz gecesi, sâ'at on buçukda başlayan top ve tüfenk tarrakaları uykuda bulunan ahâlînin daha ziyâde kuvve-i ma'neviyyeyi kırıyor. Feryâd u figân âsmâna dayanıyordu. Yunus Çavuş nâmında birisi, hânesinden çıkmış sokakta gezerken birçok Rus ve Ermeni şakîlerine tesâdüf etmiş. Yol bulup firâr edememiş. Van İstînâf a'zâsından Şaban Efendi'nin hânesine giderken yollarda pek müdhiş bir manzara karşısında tesâdüf etmiş ve katlolunanlar hakkında envâ'-i mezâlim icrâ edildiğini re'yü'l-ayn müşâhede eylemiş. Kadın, çoluk ve erkekleri mahalle başına doğru Rus ve Ermeni, Kazak ve saltadları tarafından sevkolunmuş ve bu esnâda binlerce tüfenk sadâsı ve lâ-yu'ad ve lâ-yuhsâ Müslüman cenâzesine rastgelmiş olduğunu ve ikinci vaktinde dört Ermeni iki Rus askeri Şaban Efendi'nin hânesine bi'd-duhûl hânedeki bulunan bir Ermeni kadını Şaban Efendi kendi ağası olduğunu ve kendisinin de Ermeni bulunduğunu ifâde etmiş. Gelenler kadınıyla Şaban Efendi'yi Antranik Paşa'ya götürmek lâzım geldiğini, bunlardan ikisi gidip dört neferin hânedeki kaldıklarını bi'l-âhire avdet eden kadın, Şaban Efendi'nin katlolunduğu ve hânedeki kalan bu dört Ermeni ve Rus neferi mûmâ-ileyhin â'ilesinin ırzına tasallut eylediklerini ve bu hânedeki ihtifâ eden diğer â'ilelerin feryâd u figânları âsmâna çıktığını ve bu hânenin de mahvedildiğini ve mevcûd cenâzeler hâne derûnunda bırakılmayıp taşra atıldıklarını ve bir kadın "Hazret-i İsa'yı severseniz beni öldürmeyiniz" yolundaki ricâsı üzerine mezbûreyi içeri götürüp bi'l-âhire öldürdükten sonra çocuğuyla berâber dışarı atıldığını ve bundan bi'l-istifâde Mutki tarîkıyle firâr ettiğini, firârından evvel aceze çoluk ve kadınların ihtiyârelerini Şeyhu'l-karîb denilen tekyeye doldurup ihrâk olunduklarını, ekser kadınlar memelerinden mecrûh ve memeleri kesilerek salbedildiğini, vâlidesi mecrûh memedeki bir çocuğun, sokakta vâlidesinin memesini emmekte olduğunu re'yü'l-ayn müşâhade eylemiştir. Bu miyânda câmi'lerin tavla hâline ifrâğâ ve tekyelerin ve ale'l-husûs Küfrevî hazretlerinin merkad-i mübâreki ber-hevâ olunmuş, ulemâdan Şeyh Abdülgaffar Efendi'nin kafasının derisi

soyulmuş, Bedi'ü'z-zaman Said-i Kürdî ve rüfekâ-yı muhteremesi birer sûretle gayet fecî'âne bir tarzda şehîd edilmişler ve Ser-tabîb Mustafa Bey'i on beş yirmi nefer kadar Ermeni kadınları teğannî ile mûmâ-ileyhi askerle berâber götürmekte olduklarını ve bu kadınların gâyet süslü bir tarzda, asker ön[ün]de raks eylemekte olduklarını ve Kômüs cihetine doğru giden Amdol kilisesinin yanında, işe yaramayan kadın ve çocukları pek acıklı bir sûretde katli'âmle kan deryâsına boyadıklarını ve huzûzât-ı nefsâniyyelerini teskîn için genç kadınları envâ'-i mezâlim icrâ eylediklerini Arab köprüsünden Dikilitaş'a kadar binlerce zükûr ve inâs cenâzesi mevcûd olduğunu ve bu cenâzelerin kısm-ı a'zamının müte'addid mahallerinden pek müdhiş ve fecî'âne kılınç ve kurşun yaralarıyla mecrûh ve maktûl düşüklerini görmüşdür.

Fî 23 Mayıs sene [1]332

Meşhûdât ve sıhate iktirân etmiş işbu ma'lûmâtımı ma'a'l-kasem tasdîk ve imzâ etdim.

Bitlis mültecîlerinden

Hacı Ahmed oğlu

Yunus Çavuş

Yunus

Ma'lûmât ve meşhûdâtı bî-tarafâne tahrîr edildikleri yolunda imzâları mevzû' mûmâ-ileyhânın ba'de't-tahlîf huzûrumuzla tanzîm etdikleri zîri musaddak işbu varaka manzûr-ı âlîleri buyurulmak üzere takdîm kılınır.

Fî 23. 3. [1]332

Komiser Mu'âvini
Mehmed Emin

Komiser Mu'âvini
Şahin

Komiser Mu'âvini
Ahmed Râsim

Ermeni ve Rus mezâlimine müte'allik cedveldir. Huzûr-ı sâmi-i hazret-i vilâyet-penâhiye takdîm.

Fî 24 minh

Polis Müdîri

Abdurrahman

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Madde - Papuşcu esnâfindan olup Van'da Halılağa mahallesi ahâlisinden iken hânesinde ma'a-â'ile hasta kalarak muhlifen ifâdesi alınan Mehmed ustanın beyânatı da "Ben Van'da ma'a-â'ile hasta kaldım. Van'ın tahliyesinden sonra bizi Ermeniler Amerika mü'essesesine götürdüler. Rusyalılar da geldi. İki ay orada kaldık. Hayli ahâlî de toplatıldı. Yevmiye birer somun veriliyordu. Bu somunları yiyenlerin derhâl saçları dökülür, kanlı sular akar ölürlü. Az zaman içinde külliyyetli ahâlî telef oldu.

Tahmînen yüzü mütecâviz bir nüfûs kaldı. Hatta o sırada köylerden toplanan ahâlinin kısm-ı küllisi Mermid çayına döküldüğünü mü'esseseye gelenler söylerlerdi. Ondan sonra Fransız konsolosunun bulunduğu hâneye götürdüler. Nisvâna yapılan vahşiyâne şenâ'atleri ta'dâd etmek mûcib-i âr ve hayâdır. Bütün Müslüman hânelerinin enkâzı Ruslar tarafından getirilerek matbahlarda ta'âm tabholundu. Ebniye temellerinin birer yüzünün taşları Ermeniler tarafından çıkarıldı. Bağçelerin eşcâr-ı müsmiresini ale'ne'âr kal' ve kavak ağaçları yağma şeklinde kat' olundu. Cesîm bir vilâyet merkezinde ve az zaman içinde Müslüman mahallâtı asırlardan kalmış şâyân-ı temâşa bir şekle ifrağ edildi. Cebeci oğlu Hacı Ağa ve bunun hânesine ilticâ eden üç çocukla tahsildâr Hacı Efendinin â'ilesi, birlikde hayli nüfûs mü'esseseye götürülürken Sehak Bey'in hânesi kurbunda mükeyyefât kabîlinden olmak üzere öldürüldüler. Orada bulunduğum zaman Ermeninin birisi gelerek müşâfehe ve musafahada: "Memleket size kaldı" dedikçe, cevâben: "Gerçi Osmanlılar bize top atdılar. Üzerimize asker getirdilerse de fakat Ermeni ve Rusların yaptıkları zulme karşı memleketin bize de kalmayacağı muhakkaktır" dedi. Ruslar çekilirken ben de bir harâbeye gizlendim. Onlar gitdi. Osmanlı askeri geldi. Kalanlarımızı kurtardılar. Cenâb-ı Hak nev'-i beşeri böyle hakâretlere giriftâr etmesin diyerek ağladı. Fazla tafsilât vermeğe rikkatim mâni'dir ve gördüğü şenâ'at ve denâ'etleri lisâna getirmek ve söylemek beşeriyet nâmına muhill-i edebdir ve ağır muhâkemeyi müntic ahvâldendir diyerek ciğer-sûz beyânatda bulundu.

Fî 23 Mayıs sene [1]332

Van Komiser-i sânîlerinden Zübeyr	Mütekâ'idîn-i askeriyyeden Vanlı Mülâzım Receb	Van Belediye Re'isi Abdurrahman	Van Jandarma Sâbit Alay Kumandanı Binbaşı Ali Vâsıf
--	--	--	---

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Madde - Van ve mülhakâtının tahliyesinden ve ahâlinin Müküs kazâsı gerilerine çekildikten ve bir aralık Şatak kazâsından, Rusların ric'atlerinden sonra zîrde isimleri muharrer köylülerin ve daha başka, Norduz kazâsı halkından olup Şatak'a avdet ve orada ikâmet ve Rusların be-tekrâr kazâ-yı mezkûru esnâ-yı işgâlde kendilerini kurtaramayan ahâliden olup bu senenin martı içinde bir takrîb tahlîs-i can edebilen birkaç kişiden bu kerre Diyarbekir merkezine gelen (Berholu) Ömerin muhlifen alınan ifâdesinde vech-i meşrûh üzere Şatak'a avdet eden Hüseyin'in, Kâkân, Kasr, Köşk, Darnıs-ı Ulyâ, Darnıs-ı Süflâ, Berho, Çemik, Noravan[is], Hasis, Virgiz [Virişin], Arkanis, Akrus, Sarnos, Suzvans, Hişet, Şükran, Rüknan, Şihcanıs, Sokan karyeliler ve

daha başka kazâ halkıyla bu köylerimize avdet etdik. Geçen senenin yazıyla kışını bu köylerde geçirdik. Ruslar bir şey söylemediler. Emniyet tam hâsıl ve tebe'a şeklinde kabûl edildiğimize kanâ'at vâsıl olmuş gibi kaldık. Bu müddet içinde el-hak pek o kadar ilişik edilmediğine sevindik. Artık başımızı açdık, çalışdık. Martın kaçınıcı günüdür bilemem bağteten basıldık. Erkeklerimizi Ruslar seçdiler, kâmilen süngülediler. Odun cebeline gitmişdik. Meşeliklerden görünüyordu. İşe yarayan kadınlar, kızlar dahi tefrîk olunuyordu. Diğer kadın, sıbyân damlara dolduruldu. Damları ateşlediler. Benim de ciğerim ateşlendi. Ben oradan kaçdım. Dağda bir kaç kişiler daha tesâdüfüm oldu. Birleşdik, bunların köyleri de aynı felâkete giriftâr olduklarını söylediler. Saydığım köylerde ekallî olmak üzere yirmi beş bin nüfusu mütecâviz şenlik var idi. Bunlar bi't-tamam medeniyet perdesi altındaki cânavârların, hûnhârların pençeleri altında parçalandılar. Artık kız ve kadın ne kadar götürüldüklerinin adedini yemin etdiğim için kesdiremem. O kadar bir nüfûs içinde işe yarayan ne kadar nisvân çıkacağını tabî'î erbâbı ta'yîn edebilirler. "İlk avdetde gitmeyelim" diye bazı muhtârân söylediler. Bazıları da, "Ruslar da düvel-i mu'azzamadandır herhangi bir tebe'a halkı olursa olsun emr-i muhâfaza ve himâyede onlarca bir fark yokdur." Bizler de öteden berü böylecesine inanmışdık. Bu söz üzerine geri döndük. Efendiler Kürd diye bizlere vahşet isnâd olunurdu. "Kürdler hayvân missillü insân yerlermiş" diye Avrupa'da söylendiğini ve hakkımızda Ermenilerin Avrupa'ya şikâyetleri hâlî kalmadığını işidirdik. Şimdi âlem-i medeniyet ve hâmî-i insâniyyet iddi'âsında bulunanlara karşı sûret-i ciddiyyede iddi'â ederek söylüyorum. Ermenilerin dağlarda ve en yüksek ve muhtefî ve oldukça kasaba ve karyelerinden sâ'atlerce uzak mahallerdeki ma'bedlerine değil gündüzler, geceleri bile erkeksiz nisvânın müzeyyenâtı ve huliyyâtlarını ve kalbur doldurur altunlarını hâmil olup giderken acabâ nerede hangilerimiz tarafından parmak uzadı ve uzadılmış ise lütfen bi'l-isti'lâm isbât edilsin. Şu hâlde Ermenilerin ve gerekse düvel-i mu'azzamadan bulunup da vahşet âlemini söndürmeye kalkışan Rusların, bu ve gerekse her tarafda dîndâşlarımıza yapılan şenî' ve fecî' cinâyetlerin tedkîkâtını icrâ ve haklı haksız kimler ise onların ta'yîniyle lâyük oldukları kanunî ve adlî bir cezâyı tatbîk edecek melce'-i medeniyet görülecek midir? Vahşetin bu dehşeti, kimlerin uhdelerinde kalacağı ta'ayyün etdirilebilecek midir? Biz ma'sûmların hûn-ı nâ-hakları acabâ aranılacak mıdır? Yoksa Kürdler birbirlerini yemişler diye tasnî' sırasında bu zâyi'ât ve cinâyât-ı azîme yapanların ve yapıranların yanına mı kalacaktır? Şatak'da Çavdar Keşiş lakâbındaki zâtın Avrupa'ya yazdığı şikâyetlerde: "Kürdler kurduları öğretmişler de Ermenilerimizin koyunlarını telef etdiriyorlar. Bühtân nehrinin önünü tutmuşlar da dağların münâsib mahallerinden nehri geçirip Ermeni köylerini sulara garketdiler. Kürd ağalarından birisinin esbinin başını tutan bir Ermeniye esb yutmuş. Ermeniler bu hâllerden dolayı Kürdlerin esîri bulunmuşlardır" diye tasnî'an şikâyet vâkı'aları gayr-ı münkerdir. Mâdemki Kürdlerin bu sûretle esîri bulunuyorlarmış üzerlerimize

yağdırdıkları bombalar, endâht ettikleri mütenevvi‘ silâhları ne sûretle getirebilmişlerdi? Acabâ Kafkasya, Dağıstan, Kırım, Türkistân'daki ve daha benim bilmediğim diğer devletlerde meskûn dîndâşlarımızda da bu kadar silâh, bomba bulunmuş mudur? İfâdemi alıyorsanız bu cihetleri de aramak ve iddi‘â etmek de Avrupa'da vahşîlik nâmı altında bulunan Kürdlerin hakkıdır. Sizi vekîl ediyoruz. Bu hakkımızı haksızlardan arayınız diyerek ve ağlayarak ifâdesine hâtime vermiştir.

Fî 24 Mayıs sene [1]332

Komiser-i Sâni	Mütakâ'idîn-i	Van Belediye	Van Sâbit Jandarma
Vanlı	askeriyyeden Vanlı	Re'îsi	Alay Kumandanı
Zübeyr	Mülâzım	Abdurrahman	Binbaşı
	Receb		Ali Vâsıf

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Madde - Otuz üçüncü Fırka'nın nakliye katarı mülâzımlarından Trabzonlu Hüseyin Efendinin kerîmesi olup Rusların Van'ı istîlâdan ve ric'atlerinden sonra mecrûhan kurtulup gelen Nâdiye Hanım'ın Fırka Kumandan Vekîli Kâ'im-i makâm Süleyman Bey dahi hâzır bulunduğu hâlde alınan ifâdesinde ve gerekse bidâyet-i hâdisede evlâdlarının tahlîsi zımnında askerî noktasına ma'lûmat vermek üzere hânesinden yalın ayak koşmuş ve Ermeni hücûmundan dolayı bir daha hânesine girmeğe muvaffak olamamış bulunan mûmâ-ileyhin halîlesi Seher Hanım'ın ma'an beyânâtında:

"Van'ın Ermeni mahallâtına merbût Katırcı mahallesinde müste'ciren ikâmet ettikleri Penbeci Receb oğlu Bakkal Mehmed Efendi'nin hânesinde ve bu hânedeki İngiliz konsolosunun kavaslarından Ali Ağa ve haremi Lale ve bunların on yedi yaşlarında Hasan ve on yaşlarında İhsan ve dört yaşlarında Tahsin ve bir yaşlarında Kâzım ve zâtü'z-zevc kerîmesi Zehra ve bu kadının kucağında altı aylık çocuğu ve biz dahi iki kerîmem ve bir mahdûmumla bulunduğumuz sırada bağıteten Ermeniler hânemizi basdılar. Aralıkta komşu duvarını derhâl yarıdılar. Bu hali görür görmez feryâdı, pek yakında bulunan hükûmet konağına ulaştırmak için hemen yalınayak ve bilâ-tesettür koşdum. Dönüncüye kadar mazgallardan açılan kurşunların korkusundan hâneme gidemedim. Müfrezeler dahi geldiler. O sokağa yanaşamadılar. Ciğer-pâreleimin ciğerinde tüten alevleri beni o ateşlere atılmağa mecbûr etdiyse de askerler

bırakmadılar. Evlâdımla müddet-i mülâkât tam beş mâha müncer oldu. Beş yerinden yaralı olarak Diyarbekir'e gönderilen meh-pârem semere-i fu'âdımın geçirdiği musîbet ve âfâkı titreten ve her nasılsa kalbleri zırh[]a kaplı bulunan canavar rü'esâsı nezdinde zerre kadar te'sîri olamayan bu felâket, hayatım devam ettikçe bir ciddiyet ve kâ'inâtda işidilmemiş ve kemiklerimize işlemiş bir ibret-i ebedîdir. Böyle bir medeniyete ebedî nefret ve la'net!" dedi. Sıra emsâli nâ-mesbûk-ı vahşet-dîde kerîmesi Nâdiye Hanım'a geldi. Mezbûrenin ifâdesinde vâlidesi, büyük hemşîresi ve küçük karındaşı ve amucası Ali Ağa, berây-ı imdâd taşra kaçarken kendisi üst kat odada işle meşgûl bulunuyormuş. Ânî olarak kopan bu tufan-ı vahşete hayretle bakar ve şaşarlarken Ermeni cânîleri duvârı yarıp içeri girince havluda toplu ve şaşkın bir hâlde duran ma'sûmîn üzerine yaylım açdılar. O sırada ben de bacağımın dört yerinden, bir de elimden yaralandım. Kavasın oğlu Hüseyin ve kerîmesi Zehra terk-i hayat etdiler. Bellerini kırdılar, derhâl tandıra bıraktılar. Kavasın kerîmesinin kucağındaki çocuğun kalçasına da bir kurşun isâbet etdi. Çocuğun büyük ninesi, çocuğu aldı. Bizi oradan murahhashâneye götürdüler. Bir hafta sonra Kavas'ın karısı Lale'nin gördüğü tecâvüzât-ı denâ'etkârîden çocuğu bıraktı bir takrîb kaçdı. Yaralı çocuk dahi murahhashânede öldü. Diğer oğullarının nerede öldürüldüklerini görmedim. Fakat sağ adam bırakmadılar. Mehmed Efendi'nin büyük kerîmesi Hediye'yi Tebrizkapısı Câmi'inde öldürüldüler. Zevcesi Habibe ile küçük kızı Sâbite'yi de Ruslar Van'a geldikten sonra bir gecenin yarısında Amerika müessesesine götürür iken diğer ma'sûmîn miyânında ve Hatkünek meydânında öldürüldüklerini Ermeni kadınlarından işitdim. Benim yaralarımı murahhashânede iki Ermeni doktoru sardılar. Bir aralık Mehmed Efendi'nin zevcesi bakardı. Mezbûre kaçdıktan sonra vukû'âtdan evvel nezdimize hizmetçi terkedilen Şişko'nun oğlu Ermenak'ın hamîrinde mahfûz maksad-ı le'imânesine binâ'en kendi hânesine götürdü. Bir müddet gerçi bunlar bakdılar. Rusların Van'a duhûllerinde Ermeni pençesinde didiklenen ahâlinin bakıyyesi[ni] topladılar. Bunların içinde ebeveyni öldürülmüş beş altı aylık bir çocuğun neresinden vurulduğunu bilemem, bacaklarından kanları akarak murahhashâneye götürdüklerini bulunduğum hânenin perceresinden gördüm. Tanıyamadığım diğer beş çocukla bir gebe kadın da var idi. Bu kadının on dört yaşında bir erkek çocuğu Lusik isminde terzi bir kadın getirdi. Mürüvveten çocuğun teslimi için vâlidesini bi'l-âhire çok aradı. Kadının çocuklarıyla emsâlleri gibi mukâtele-i vahşetde katlolunduklarını söyledi. Murahhashâneye otuzdan ziyâde nüfûs toplandı. Şeyhabdurrahmanbaba Ziyaretgâhı'ndan bir kadın da bulunuyordu. Bunları da o vakit katletdiler. O sırada alay kâtibi mütekâ'id Mehmed Ali Efendi getirildi. Parasının teslimi teklif olundu, "yokdur" cevâbını verdi. Birkaç silâhıyla hânesine gönderildi. Bir daha görülmedi. Bu efendinin hânesinde müste'cir kalan gurebâdan Sarây nâ'ibi iki kadınla ve komşularından daha birçok kadınlar medeniyet-i mücessemelerinin ve bu mebhasdaki müdde'ilerin bi'z-zât verdikleri emre imtisâlen parçalandıklarını Ermenilerden işitdim. Benim de cerîhalarım hâlâ devam

ediyor. Ermeniler, Ruslarla gitdikden sonra yalnız kaldım. Ağaçla sürünerek dışarı çıktım. Askerlerin yanına gitdim. Oradan bir kaç kadınla Bitlis'e gönderildim. Benim hânemden ilk def'a götürürlerken sürüklediler. Bacağım kalçadan çıkmış. Tedâvîden âciz bir hâlde kalmışım. Unutamayacağım ve hikâyesinden hayâ etdiğim acılarıma bu da inzimâm etmiştir" dedi.

Fî 25 Mayıs sene [1]332

Vanlı Komiser-i Sânî Ziver	Mütekâ'idîn-i askeriyeden Vanlı Mülâzım Receb	Van Belediye Re'îsi Abdurrahman	Van Sâbit Jandarma Alay Kumandanı Binbaşı Ali Vâsıf
---	---	--	---

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Sûret

Erzurum Vilâyeti'ne tâbi' Hınıs kazâsı ahâlîsinden olup Varto mahkeme a'zâsından iken hicretle el-yevm Erganima'deni'nde Câmi'-i Kebîr mahallesinde sâkin altmış iki yaşlarında Ali Efendi bin Hacı Yusuf Efendi[nin] hicret ettikleri mahallerde, Ermeni çeteleri tarafından ahâlî-i İslâmiyyeye ikâ' ettikleri mezâlim ve şenâ'ate dâ'ir ma'lûmatı olduğu anlaşılmasına binâ'en mûmâ-ileyhin ma'a't-tahlîf ber-vech-i zîr zabtedilen ifâdesidir.

Fî 23 Mayıs sene [1]332

- Sizin me'mûriyetiniz nedir?
- Varto kazâsı mahkeme a'zâsından olup hicretle el-yevm Ma'den'de ma'a-â'ile meskûnuz.
- Kaç mâhdan beri sâkinsiniz?
- Yirmi sekiz gün kadar oluyor. Varto'dan Kânûn-ı Sâni'nin otuz birinci günü hicret ettik. Yollarda buluduk.

- *Varto'dan hicret edeceğiniz zaman Rus ve Ermeni çeteleri ahâlî-i İslâmiyyeye ne gûnâ mu'âmelede bulunduğunu aynen görmüş iseniz beyân ediniz.*

- Biz Varto'da bulunduğumuz zamanda düşmanın Hınıs'dan Varto'ya doğru ilerilemekte olduğunu ve uğradıkları köylerdeki zükûrun kâffesini ve inâs kısmının gençlerini nâ-meşrû' sûretde icrâ-yı fuhşiyât etmek üzere yed-i zabıtlarına geçirerek, çocuklarla ihtiyâre kadınları da kezâ kesilmekde ve bir takımı hâne içerisine koyup yakmakta ve hâmile kadınları da süngüye takıp teşhîr eylemekte olduklarını Hınıs cihetinden Varto'ya firâr eden ahâlî-i İslâmiyye bize haber verdiler.

- *Meşhûdâtınız nedir?*

- Meşhûdâtım Hınıs'dan Varto'ya hicret eden tahmînen beş yüzü mütecâviz erkek ve kadın ve çocukları, yolda berf ziyâde olmasından bi'l-istifâde, arkadan yetişen Ermeni ve Rus piyâde ve mezkûr nüfusları kâmilen Arpaderesi nâm mevki'de kurşun ve kılıç ile darb ve katl ile yanlarında bulunan hayvânât ve eşyalarını gasbeylediklerini, Varto'da yine Arpaderesi civârında hâkim tepede onların mezâlîm ve şenâ'atını re'yül-ayn gördüm. Ma'lûmât ve meşhûdâtım budur.

- *İfâdeniz doğru ise imzâ ediniz.*

- Evet doğrudur imzâ ederim.

Mahall-i imzâ

Ali

Varto zabıt kâtibi olup hicretle el-yevm Ma'den'de müte'ehhilen sâkin otuz beş yaşlarında Tevfik Efendi bin Yakub Efendi'nin, Rus ve Ermeniler tarafından ahâlî-i İslâmiyyeye edilen mezâlîm hakkında ma'a't-tahlîf zabtolunan ifâdesidir.

Fî 23 Mayıs sene [1]332

- *Siz Varto'da ne hizmetde idiniz?*

- Mahkeme zabıt kitâbetinde idim.

- *Ne zaman hicret etdiniz?*

- Otuz bir Kânûn-ı Sâni'de düşman memleketi istilâ eder iken hicret etdik. Bir mâha karîbdir mahkeme a'zâsından Ali Efendi ile berâber Ma'den'e geldik.

- *Rus ve Ermeni çeteleri ahâlî-i İslâmiyyeye karşı ne gibi mu'âmelede bulunmuşdur? Doğrusunu söyleyiniz.*

- Düşman Hınıs'dan Varto'ya doğru gelir iken bizler Varto'ya iki sâ'at mesâfede bir hâkim tepede düşmanın gelip gelmediğini tarassud etmekde idik. Rus ve Ermeniler

Merkemsit ile Kötan arasındaki tepede Hınıs tarafından gelen muhâcirlerine yetişdiler. O zamanda akşam üzeri sâ'at tahmînen on olmuşdu. Ahâlî-i İslâmiyyeyi ya'ni kadın, erkek, çocukların bir kısmını kurşun ve kılıç ile telef ve genç kadın ve kızları bi't-tefrîk berây-ı fuşşiyât alıkoyduğunu ve bir kısmını dahi ya'ni ihtiyarları samanlığa doldurup ihrâk bi'n-nâr ediyorlar idi. Mesâfeleri bizimle yirmi dakika kadar vardı. Biz bu hâli gördük, hemen geceleyin ma'a-â'ile mal ve memleketimizi terkle hicrete mecbûr olduk.

- *İfâdeniz var ise beyân ediniz.*

- Hayır başka bir diyeceğim yoktur. Meşhûdâtım budur. İmzâ ederim.

(Tevfik)

***An-asl Muşlu olup muhâcereten Ma'den'in Cami'-i Kebîr mahallesinde sâkin
Mevlûd Efendi bin İbrâhim Efendi'nin ber-vech-i zîr
zabtolunan ifâdesidir.***

Fî 1 Haziran sene [1]332

- *Hicret edeceğiniz esnâda Rus ve Ermeni çeteleri ahâlî-i İslâmiyye hakkında ne gûnâ mu'âmelede bulundu ise doğrusunu söyleyiniz.*

- Rus ve gerek bunlar miyânında bulunan Ermeni çeteleri ahâlî-i İslâmiyye hakkında etdiği mezâlim târîhiyle hâtırımdadır. Şöylece arzederim ki; 25 Teşrîn-i Sâni sene [1]330 târîhinde Saray kazâsının Mirkeho karyesi ahâlîsini ya'ni zükûr ve inâs ve çocukları bütün tezek içerisine gaz dökerek bunları kâmilen ihrâk etdiler. Aynen gördüm. Ve ondan sonra 7 Kânûn-ı Sâni sene [1]330 târîhinde Yamanyurd karyesiyle Heretil ve Bilecik karyesinde zükûr ve inâsın kâmilen hânelerinde yakmışdır. Ve Gevar kazâsına merbût Bacirge nâhiyesine merbût Siro ve Kûnbet karyelerini dahi 28 Nisan sene [1]331 târîhinde ahâlînin bir kısmı hicret ve bir kısmı da köylerde görerek derdestle Bacirge karyesinde ihrâk ve kesdiklerini ve 31 Kânûn-ı Sâni sene [1]331 târîhinde Muş'un tahliyesi esnâsında mevsûkan aldığım ma'lûmata nazaran, düşman Azak[p]ur nâhiyesinin Örüma[n] karyesindeki zükûr ve inâs ve çocukları ihrâk ederek oradan Kod ve Bulanık karyesine gelerek orada bir takım fecî' şenâ'at ve mezâlim icrâ etmişler. Evvelki ifâdemde aynen gördüğüm vechile bu mezâlim miyânında Rus ve gerek Ermeni çetelerin genç kızları alıp fi'l-i şenî' icrâ eylediklerini gördüm ve bu ma'lûmât ve meşhûdâtım, düşmanın nerede bulunduğu ve sûret-i hareketini görüp taht-ı tarassudda bulunduğumuz zamanda görmüş idim.

- *Başka ma'lûmât ve meşhûdâtınız yoksa imzâ ediniz.*

- Ma'lûmât ve meşhûdâtım budur ve doğrudur. İmzâ ederim.

Mevlûd Hakkı

İşbu üç buçuk sahîfelik evrâk-ı mazbûta me'âlinden müstebân buyurulacağı vechile Rus ve bunlar miyânında Ermeni çeteleri Van vilâyetiyle Muş sancağı ve tevabî'i kazâ ve nâhiye ve karyelerine hîn-i duhûllerinde ahâlî-i İslâmiyyeden zükûr ve inâs ve çocuklarını gazyağlı tezek ve hâne derûnunda ihrâk ve yolda der-dest etdiklerini de kasatura ve hâmile kadınları süngü ile katl ve bazı genç kızların ırzına geçerek her türlü mezâlim ve şenâ'ati icrâ eylediklerini mazbût ifâde varakasında muharrer zevât, aynen gördüklerini ma'a't-tahlîf izhâr ve şehâdet etdiklerini mübeyyin işbu fezleke müştereken tarafımızdan tanzîm ile imzâ edildi.

Fî 1 Haziran sene [1]332

Polis Komiseri
Ali Cemâl

Jandarma Tabur Kumandanı Vekîli
Mehmed

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-3, nr. 12-14, 16, 18-26, 28-39, 41-44

- 7 -

**RUSLARLA ERMENİ ÇETELERİNİN BİTLİS VE VAN'DA YAPTIKLARI
SOYKIRIM**

Van ve Bitlis vilayetlerinin işgali sırasında Ruslarla Ermeni çeteleri tarafından İslâm ahaliye feci zulümler yapıldığı; Bitlis'e gelen Kazak süvarileriyle Ermenilerin kaçmakta olan İslâm ahaliyi büyük-küçük, çoluk-çocuk demeden katlettikleri; Van'a Rusların yaklaştığını öğrenen Ermenilerin isyana teşebbüs ettikleri ve göç eden İslâm ahaliyi takip ederek yollarda fecîâne bir şekilde katlettikleri, göç edemeyip içerde kalan binlerce kadın, kız ve erkeği vahşice kestikleri, Van'a bağlı Timar nahiyesi dahilindeki köylerden Zive, Mollakâsım, Şeyhkara, Şeyhayne, Ayans, Paksi, Zorâbâd ve daha birçok köy ahalisinin göç edemediklerinden dolayı Ermeniler tarafından hiçbir ferd bırakılmaksızın tamamının soykırımı tabi tutulduğu, Rusların, Hakkari'ye bağlı Dir

kasabasına geleceği sırada ortaya çıkan çetelerin yol üzerinde bulunan Kürd köyleri İslâm ahalisinin erkeklerini katledip, en büyüğü üç yaşında olan binden fazla çocuğu kılınç ve kamalarla parça parça ettikleri ve her parçalarını bir el kadar bırakarak çocuk cesetlerinden siper yaptıkları, üç dört yüzü aşkın Kürd kızının bikrini izale ederek kadınların ihtiyar olanlarını katl ve idam ettiklerine dair.

***Massacre Committed in Bitlis and Van by the Russians
and Armenian bandits.***

During the occupation of Van and Bitlis terrible cruelties were committed by Russian and Armenian brigands against the muslim population; cossack cavalry arriving in Bitlis, massacred muslim families and children fleeing the Armenians; hearing that the Russians were coming to Van, Armenians uprose and pursued the fleeing muslim population trying to escape and tragically killed them, massacred thousands of women, young girls and men among those who didn't emigrate; all the population of the villages of Zive, Mollakâsım, Şeyhkara, Şeyhayne, Ayans, Paksi, Zorâbâd and many other villages, who stayed unable to emigrate were all exterminated and not a single person escaped the carnage; on the eve of the arrival of the Russians to Dir, a town attached to Hakkari, Armenians made irruptions on the roads and massacred all the male Kurdish population of the villages situated on these roads and cut up into chunks with daggers and swords more than thousand small children the oldest less than three years and used the cut and broken bodies as trenches" and ravished more than four hundred Kurdish girls, the old women being killed".

15 Ş. 1334 (17. VI. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

*Diyarbakir Vilâyeti'nin 177 numara ve 4 Haziran sene [1]332
târîhli tahrîrâtı sûretidir.*

30 Mayıs sene [1]332 târîhli ve 162 numaralı arıza-i âcizîye zeyldir.

Van ve Bitlis vilâyetlerinin düşman istilâsına ma'rûz kaldıkları esnâda Ruslarla Ermeni çeteleri tarafından ahâlî-i İslâmiyyeye ikâ' edilen mezâlim ve fecâyî' hakkında Mardin Mutasarrıflığı'ndan tanzîm ve irsâl kılınan on bir sahîfeli evrâk-ı tahkikiyye aynen ve leffen takdîm kılınmış olmağla ol bâbda.

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Bitlis Vilâyeti mürettebâtından olup muvakkaten Mardin'de müstahdem polis me'mûru dokuz numaralı Yasin Efendi bin Hacı Mehmed Efendi'nin ba'de't-tahlîf görülen lüzûma binâ'en ahzolunan ber-vech-i zîr ifâdesidir.

Fî 19 Mayıs sene [1]332

Mardin Livâsı Komiseri
Ahmed Nazif

– *Bitlis'in düşman tarafından istilâsında orada bulundunuz mu?*
– Evet orada idim.

– *Ba'de'l-istilâ Ruslarla Ermeni çetelerinin ahâlî-i İslâmiyye hakkında ne gibi bir mu'âmele ve ta'arruzları vukû' bulduğuna dâ'ir meşhûdât ve ma'lûmâtınızı mufassalan beyân ediniz.*

– Bitlis istilâ olunduğu gece, tahmînen sâ'at on râddelerinde karakolhânemde bulunuyordum. Hânemden hemsîrem bir telâş ve heyecân içerisinde karakolhâneye gelerek düşmanın şehri istilâ etmekte olduğunu ifade eylemesi üzerine rüfekâmla berâber karakoldan hârice çıktığımızda yüz binlerce tüfeng ve mitralyözlerin tarrakaları işidiliyordu. Ahâlînin kaçmakda olduğunu gördüm. Efrâd-ı â'ilemi düşmanın ta'arruz ve tecâvüzâtından kurtarmak için bendeniz de â'ilem ile birlikte Bitlis'e yarım sâ'at ba'îd mesâfede kâ'in Arabköprü denilen mevki'e doğru yürümeğe mecbûr oldum. Arkamızdan düşmanın Kazak süvârîsiyle Ermeni çeteleri ve önümüzde piyâdesi kaçmakda olan ahâlî-i İslâmiyyeyi tevkîf ederek ateşinin te'sîrâtı altında büyük küçük, çoluk çocuk cümlesini katl ve süvârîlerinin atları ayağı altında ezdiriyordu. Binlerce ma'sûm kadın ve kızların kanlarını yerlere akıttırarak ve Kazak atlılarının süngüleri ucuyla bir takım sabîlerin âh u enînleri semâları titretiyordu. Bu manzara-i fecî'ayı görenlerin ciğerleri parçalanıyordu. Düşmanın yed-i zulmünden âhar bir sûretle kurtulmuş olan bizim gibi bir kaç nüfûsun güç hâl ile nefsimizi tahlîse muvaffak olduk.

Bu istilâyı müte'âkib Van Polis Müdürü Vekili Ser-komiser Vefik Bey, Van mürettebâtından olup o esnâda Bitlis'de istihdâm edilmekte olan Polis Me'mûru Ali, ve Komiser Mu'âvini Süleyman ve Ağa Bey nâmında Remzi efendilerle Said Efendi ve Bitlis mürettebâtından Polis Me'mûru Hamdi ve Resul efendiler ve Bitlis Mahkeme Başkâtibi Şaban Vehbi Efendi ve ulemâ-yı meşhûreden Molla Said-i Kürdî ve yirmi kadar talebeleriyle birlikde ve komşularımızdan tüccârândan Abdürrezzak bin Hacı İshak ve daha birçok kimseler Ermeni çetelerinin kurşun ve süngüleriyle fecî' bir sûrette parçalandığını görmüş isem de hüviyetleri hâtırında kalmamıştır. Hatta istilâdan kaçarken berâberimizde bulunan Komiser Mu'âvini Mehmed Vehbi Efendi ayağından mecrûh olarak arka ile mûmâ-ileyhi selâmete çıkardık. Ma'lûmât ve müşâhedâtım bundan ibâretidir.

- *Vermiş olduğunuz ifâdeyi tasdik ediniz.*
- İmzâ ederek temhîren tasdik ederim.

Fî 19 Mayıs sene [1]332

Bitlis mürettebâtından Mardin'de müstahdem
Polis Me'mûru
Yasin Abdi (?)

Polis-i mûmâ-ileyh tarafından isticvâb edilmiş olduğundan ifâdesi tasdik olunur.
Fî Mayıs sene [1]332

Polis Me'mûru
Şükrü

Komiser Mu'âvini
Abdülhamid

Polis İkinci Komiseri
Ahmed Nazif

Van mürettebâtından iken hâl-i harb dolayısıyla Bitlis'de istihdâm edilip ahîren Mardin'e gelerek muvakkaten Mardin'de müstahdem polis me'mûru seksen beş numarada mukayyed Sâlim Efendi bin Sa'dullah'ın ber-vech-i zîr muhlifen ahzolunan ifâdesidir.

Fî 20 Mayıs sene [1]332

Mardin Livâsı Komiseri
Ahmed Nazif

– *Van'da Ermeniler tarafından ahâlî-i İslâmiyyeye yapılan zulm ve i'tisâfdan ne gibi ma'lûmât ve meşhûdâtın var ise mufassalan beyân ediniz.*

– Van'a düşman kuvvetinin takarrübünden haberdâr olan Van Ermenileri fırsattan bi'l-istifâde kasaba ve kurâlarda müttetikân revîş-i isyân göstererek ihtilâle teşebbüs etdiler. Şöyle ki, hükûmete itâ'at etmemek ve tekâlif-i emîriyyeyi vermemek ve hizmet-i askeriyelerini ifâ etmeyerek düşmana iltihâk etmek ve eli silâh tutan bütün Ermeniler silâh be-dest olarak kurâlardan kasabaya ve kasabadan kurâyâ mürûr u ubûr eden ahâlî-i İslâmiyyeye ta'arruzla katlediyorlar idi. Bununla berâber tebdîl-i havâ sûretiyle kî'atlarından gelen zu'afâ-yı askeriyeyi yollarda ve ıssız mahallerde yakalayıp katlediyorlar idi ve şu hâlin devamından sonra alenî olarak Van Ermenileri kıyâm edip hükûmet-i mahalliyyeye asker ve jandarma ve polislere silâh isti'mâliyle sokak ve cadde ve mahallât arasında tesâdüf eyledikleri her ferd-i İslâmî pencere ve kapıdan ateş ederek telef etmekte idiler. Bu mezâlimleri yirmi yedi gün devam ettikten sonra Rusların Van'ı istilâ etmesinden hicret eden ahâlî-i İslâmiyyeyi Ermeni çeteleri tarafından ta'kîb ve yollarda fecî'âne bir sûrette katl ve telef ettikleri gibi hicret edemeyip de dâhilde kalan binlerce kadın, kız ve zükûr ahâlîyi de vahşiyâne ve koyun zebh edercesine kesdiler.

Polis Me'mûru
Sâlim

Mûmâ-ileyhin huzûrumuzda ifâdesi zabtolunmuşdur.

Van Vilâyeti Muhâsebe-i Husûsiyye	Bitlis Vilâyeti Düyûn-ı Umûmiyye Me'mûru	
Müdîri	Ahmed	
Şevki		
Polis Me'mûru	Komiser Mu'âvini	İkinci Komiser
Şükrü	Abdurrahman	Ahmed Nazif

Mûmâ-ileyh Sâlim Efendi'nin bakiyye-i ifâdesidir.

Fî 20 Mayıs sene [1]332

İfâdenize devam ediniz:

Hatta bahren üç yelken gemisiyle Bitlis cihetine hicret etmekte olan bir kısım İslâmî, Âdilcevaz kazâsının Parkat İskelesi'nde Ermeni çeteleri tarafından parçalanarak gemilerin sevk ve idâresine me'mûr bulunan Polis Me'mûru Celâl, Hâşim, Mustafa efendiler dahi bu esnâda mecrûh olarak Bitlis'e geldiler. İstîlâdan kaçarken Ermeni çeteleri arkamızdan ateş ederek binlerce kadın, çoluk ve çocukların kanlarını yere dökdüler. Şu felâketin kesbetdiği manzara-i fecî'a ciğerleri yandırıyor idi. Van'a mülhak Timar nâhiyesi dâhilindeki kurâlardan Zive, Mollakâsım, Şeyhkara, Şeyhayne, Ayans, Pakis [Paksi], Zorâbâd ve daha isimlerini der-hâtır edemediğim birçok köy

ahâlisinin hicret edemediklerinden Ermeniler tarafından hiç bir ferd bırakılmaksızın kâffesini katli'âm etmişlerdir. İstîlâdan evvel nefsi-i kasabada Ermeniler tarafından Şeyhzâde Ağa Efendi, süvârî jandarmalarından Rıza Maho Hoca, Van Muhâsebe Mümeyyiz-i sâbıkı Hasan Efendi, beş-altı nüfus â'ilesiyle berâber ve Mekteb-i Rüşdiyye-i Askeriyye mu'allimlerinden Râsim Efendi ma'a-â'ile ve daha isim ve hüviyetlerini bilemediğim birçok kimseler katledilmişlerdir. Mülâzım Laz Hüseyin Efendi'nin hânesine Ermeniler tarafından tecâvüz edilerek kerîmesi Nâdîde Hanım'ın cebren bıkını izâle ve bacağınan kurşunla cerheylediklerini ve mecrûhe el-yevm ber-hayat olup Diyarbekir'de bulunduğundan îzâhâtı alınınca hakikat tezâhür eder. Buna mûmâsil, ta'dâda gelmez zümre-i muhadderâtın nâmûslarını pây-mâl ve ayaklar altına aldıkları ve binlerce ahâlî-i İslâmiyyenin hânelerini ihrâk etmelerinden tahlîs-i nefis edemeyen etfâl ve kadınların ateşler içerisinde kaldıklarını re'yü'l-ayn müşâhede eylerim. Ma'lûmât ve meşhûdâtım bundan ibâret olduğunu arz ederim.

Fî 20 Mayıs sene [1]332

– *Ifâdenizi tasdik ediniz.*
– Tasdik ederim.

Van mürettebâtından Mardin'de müstahdem
Polis Me'mûru
Sâlim

Polis Me'mûru
Şükrü

Komiser Mu'âvini
Abdülhamid

İkinci Komiser
Ahmed Nazif

***Hakkâri sancağı ahâlîsinden Binbaşı Esad Ağazâde Mardin'de Mahkeme A'zâ
Mülâzımı Mehmed Tufan Efendi'nin ba'de't-tahlîf
ber-vech-i zîr ahzolunan ifâdesidir.***

Fî 22 Mayıs sene [1]332

İkinci Komiser
Ahmed Nazif

– *Ermenilerin ahâlî-i İslâmiyyeye yapmış oldukları zulm ve işkence hakkında ne gibi ma'lûmât ve meşhûdâtınız varsa ber-tafsîl beyân ediniz.*

– Bi'l-cümle Avrupa devletlerinin ma'lûmu olduğu üzere öteden beri vatanımızda fikr-i istiklâl besleyen vilâyetimizin ve vatanımızın bir cüz'ünün fekkine yeltenen ve her

türlü vesâ'ite mürâca'at ile ma'nen ve mâddeten âmâl ve maksad-ı mefsedet-cûyânelerine muvaffâk olamayan ve nüfûsca da bir şîrzime-i kalîleden ibâret olan mülk-i Osmanî'de mutavattın Ermeni milleti, harb-i umûmî başlayınca umûmunun ırk ve a'sâbında merkûz olan hırs-ı istiklâl galeyânıyla muzmerlerini izhâra ve ihtilâl-cûyâne harekâta başladılar. Hele Hakkâri gibi dünyânın en hacrî olan mahallinde beş-altı yüz hânedan ibâret olan bu alçak ve denî mahlûk ve şîrzime-i kalîlenin nisvânına varıncaya kadar Osmanlı Hükûmet ve milletine kadîm olan kîn ü buğz ve adâvetlerini izhâr eylediler. Evvelce müteşekkil komiteleri bütün kuvvetiyle fa'âliyete gelerek evvel emirde İran hudûdunda bulunan düşmana evrâk nakl ve pîşdârlık etdiler. [1]330 Teşrîn-i Sâni'nin dokuzuncu günü düşmanı tahrîk ile Hakkâri'ye mülhak Şikefti nâhiyesinin merkezi olan Dîr kasabasına getirdiler. Düşmanın Dîr'e geleceği sırada teşekkül eden çete efrâdı, yol üzerinde bulunan Kürd köyleri ahâlî-i İslâmiyyesinin erkeklerini katli'âm ile en kebîri üç yaşında bulunan binden mütecâviz etfâli kılıç ve kamaları ile parça parça ve her parçalarını bir el kadar bırakarak etfâl cesedinden siperler yaptılar. Üç-dört yüzü mütecâviz Ekrâd kızlarının bîkrini izâle ve kadınların ihtiyârlarını katl ve i'dâm ve gençlerine her türlü hakâreti icrâ eylediler. Mezkûr Teşrîn-i Sâni'nin on yedinci salı günü idi ki düşman Hakkâri livâsının merkezi olan Başkala kasabasına gelmezden mukaddem küllî mikdârda Ermeni çeteleri kasabaya girerek kasabada bulunan Ermenilerle bi'l-ittifâk ef'âl ve harekât-ı vahşiyânelerine başladılar. Kendilerince Dehli Oseb veled-i Haço'nun riyâseti tahtında Patrikhâne'de bir idâre-i örfiyye teşkîl ile ahâlî-i İslâmiyyeden iki yüz kadarını Patrikhâne'nin ahırına habs ile işkence ve tazyîk ve nakdiyât talebinde ve mahkeme a'zâsından Karebet Efendi'nin riyâseti tahtında tertîb olunan çete efrâdı İslâm hânelerini bi't-taharrî hânelerde buldukları İslâm ve Yahûdilerin bâkire kızlarına tasallut ve ta'arruz u havf u haşyetden münferiden köylere çekilen me'mûrîn ve ahâlînin hânelerinin kapı ve bacalarını geceleyn kırarak bi'd-duhûl emvâl ve eşya-yı beytiyyelerini nehb ü gârât ve bu esnâda kasabanın İslâm ahâlîsinden Şeyh Taha, ve Şeyh Yusuf ve Seyyid İbrâhim ve Alay Kâtibi Ali efendilerin ve isimleri ta'dâd olunursa bir esâmî defteri teşkîl edecek kadar me'mûrîn ve ahâlî-i mahalliyyenin ve bu miyânda çâkerlerinin de üç yüz liralık mefrûşât ve eşya-yı beytiyye ve huliyyât-ı sâ'ireyi ve tekâlîf-i harbiyye anbarındaki erzâk ve eşya-yı sâ'ireyi ve Nuril (?) oğullarının dükkânlarıyla İslâm dükkânlarında bulunan eşya-yı ticâriyyeyi yağma etdiler ve bu sırada Nuril (?) oğlu Süleyman'ı bulunduğu karyeden celble mezkûr Patrikhâne ahırına habs ve ateşde kızmış şişlerle dağlamak sûretiyle tehdîd ve işkence ve kendisinden beş bin lira talebinde bulundular ve her biri bir İslâm hânesinin emvâl ve eşyasını ve â'ile efrâdını ve esircesine temellük ve tasarruf ve miyânelerinde taksîm etdikleri İslâm hânelerinde ikâmet etmeğe başladılar ve karyelere nehb ü gârât ve katli'âm sûretiyle çete teşkîl ve i'zâm eylediler. Düşman, on üç gün Başkala'da ikâmet etdiği sırada Ermeni çetesinin yapmadığı fezâhat ve şenâ'at kalmadı. Câmî'de İslâm kızlarının bîkrini izâle ve ayş [ü] işret etdiler. On üç gün sonra

düşman kasabadan tard olunduğu sırada, çete efrâdı olan kasaba Ermenilerinden bir kısmı İslâm ve kendi hânelerinde tahassun ile bir gün akşama kadar müsâdeme ve bir kısmı da Rusya'ya iltihâk ve yine yol üzerinde bakiyye-i süyûf olarak kalmış olan İslâmları bütün katl ve itlâf ve her bir hânede etfâl-i sağîr ve kebîr onar cesed bıraktılar ve geçtikleri köyleri yağma ve hâneleri ve çâkerlerinin de hânemi ihrâk etdiler. Düşmanın ta'kîbi sırasında uğradığımız İslâm köylerinde insân cesedinden tepeler teşekkül eylemiş ve mecrûh sabî ve sibyanın yerlerde sürünerek etdikleri nâle ve feryâd yürekleri ezmekte ve âh u enînleri küngüre-i âsumâna çıkmış idi. Bu vahşî canavar çetelerinin etfâl-i İslâm hakkında yapmış oldukları fezâhat ve şenâ'atin tafsîl ve beyânı ise târîh-i İslâmîye en meşhûr olan cenklere rahmet okutacak derecede olduğundan bu vâdîde muhtasaran hikâye-i hâl kabîlinden mecrûh sabîlerden kiminin bir ayağı, kiminin bir kolu, kiminin iki ayağı ile eli ıskât ve kiminin gözleri ihrâc ve kiminin batnı teşrîh ile amelîyyât-ı teşrîhiyye îfâ ve kiminin yanlarında cebler açılarak elleri ceblerine sokulmak ve kadınların ferc ve memeleri kesilmek sûretiyle her bir türlü işkenceler ve hilkatin bidâyetinden şimdiye kadar görülmemiş ve vukû'a gelmemiş mezâlim ve i'tisâfât ve şenâ'at icrâ etdikleri görüldüğü ma'rûzdur.

– İfâdenizi tasdik ediniz.

Hakkâri Ahâlîsinden Binbaşı
Esad Ağazâde Mardin A'zâ Mülâzımı
Tufan Mehmed

Polis Me'mûru
Ekrem Muhib

Komiser Mu'âvini
Abdülhamid

Mardin Livâsı Komiseri
Ahmed Nazif

*Bitlis muhâcirlerinden olup Mardin'de Kayalu karyesinde
iskân etdirilen Ali bin Süleyman'ın ber-vech-i zîr
muhlifen zabtolunan ifâdesidir.*

Fî 28 Mayıs sene [1]332

Mardin Livâsı Polis Komiseri
Ahmed Nazif

– Bitlis'in esnâ-yı istîlâsında Ruslarla Ermeni çetelerinin ahâlî-i İslâmiyyeye ne gibi zulm ve i'tisâfda bulduklarına ma'lûmât ve meşhûdâtın neden ibâret ise mufassalan beyân et!

– Bitlis'in esnâ-yı istîlâsında ale's-sabah düşmanın takarrübünden vaktiyle haberdâr olan gerek Van Ermenileri ve gerekse Bitlis Ermenileri Ruslarla berâber memleketimiz üzerine hücum ederek katli'âm gibi vahşiyâne sûrette ahâlî-i İslâmiyye sabî ve sıbyânlarını kesmeye başladılar. Fırsat bularak firâr edeceğimiz her bir noktadan Ermeniler karşımıza çıkarak kimisini öldürüp, kimisini mecrûh ederek men' etdiler. O sırada o hâ'inler tarafından kâ'im birâderim on yaşındaki Ali ile vâlidesi Rebîşe Hatun'u ve Mazoran Şeyhi Şeyh Ahmed ve haremîni ve hizmetkârını ve komşumuzdan Ahmed oğlu Receb'i ve yetmiş-seksen yaşlarında mahallemiz ahâlîsinden Hasan ile mahdûmu İzzet ve hastahâne perâkendelerinden iki asker efrâdını, bunların cümlesini gözümün önünde et parçası gibi doğradılar. Hatta canımı kurtarmak havliyle firâr ettiğim zaman âgûşumda bulunan yeğenim süt emziren çocuğu çekip havâyâ fırlatarak atdığı zaman bir-iki kılıç hamlesiyle iki pâre eylediler. Kardeşarımla berâber on yedi nüfus idik. Beş kişi can kurtarabildik. Mâ-bâkîsi telef edilip Ermeniler elinde esîr kaldılar. Bâkire kızların beş-on kişi tarafından iffet ve ismetlerini pây-mâl ederek ağızlarından ve burunlarından, bacaklarından kanlar akarak yerlerde süründürdüler. Ve mâ-hâsılı ta'dâda gelmez zulmleri irtikâb ederek üç-beş kişi Müslümanları bir ipe bağlayarak nişân usûlü ittihâz etmek sûretiyle kurşunla telef etdiler.

***Bitlis muhâcirlerinden olup Mardin'de Kabala karyesinde iskân
etdirilen Abdürrezzak oğlu Kâmil'in ber-vech-i zîr
muhlifen zabtolunan ifâdesidir.***

Fî 28 Mayıs sene [1]332

Mardin Livâsı Polis Komiseri

Ahmed Nazif

– Memleketiniz bulunan Bitlis Vilâyeti düşman tarafından istilâ edildiği vakit Ruslarla Ermeni çetelerinin ne gibi zulm u ta‘addîde bulduklarına dâ‘ir ma‘lûmât ve meşhûdâtın neden ibâret ise mufassalan beyân et!

– Düşmanın ale's-sabah memleketimizi istilâsında, derhâl dayımın ve birâderimin hâneleri halkıyla Arablar köprüsüne kadar firâr etdik. Hemen düşmandan yakayı kurtarmak üzere iken Ermeni çeteleri önümüzü keserek birâderim Çerkes, dayım oğlu Abdülkâdir ve hemşiresi Emine'yi katlettiler. Şu ta‘dâd etdiğim on sekiz baş nüfûsdan beş kişi perîşân bir hâlde buraya kadar gelebildik. Öteki ciğer-pârelerim esîr ve telef edildi. Benim gördüğüm bundan ibâretdir.

Bitlisli Abdürrezzak oğlu

Kâmil

Merkûmun ifâdeleri huzûrumuzda zabtolunmuşdur.

Polis Me‘mûru

Rüşdü

Komiser Mu‘âvini

Abdülhamid

İkinci Komiser

Ahmed Nazif

İşbu tahkîkât evrâkı on bir sahîfeden ibâret olduğu tasdîk olunur.

Fî 28 Mayıs sene [1]332

Mardin Polis Komiseri

Ahmed Nazif

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 92-98

– 8 –

*ERMENİ VE RUSLARIN VAN'IN REŞADİYE NAHİYESİNE BAĞLI
AŞNAK KÖYÜNDE YAPTIKLARI MEZÂLİM*

Van'ın Reşadiye nahiyesine bağlı Aşnak karyesine hücum eden Ermeni ve Rusların vahşiyane zulümler yaptıkları, kadınları ve çocukları diri diri yaktıkları, ihtiyar ve genç erkeklerin gözlerini oydukları, genç kızların alenen ve suret-i vahşiyane namuslarına tecavüz ettikleri, Müslüman kadın ve kızlardan on beş tanesini ayırarak bir odaya hapsedtikleri ve akşam eğlenirken bu kadınları çırılçıplak soyarak "Haydi namaz kılınız bakalım, nasıl kılıyorsunuz" diyerek onlara cebrettikleri ve nihayet tecavüz ederek çeşitli işkenceler altında öldürdüklerine dair.

Atrocities committed by the Russians and Armenians in the village of Aşnak of the Township of Reşadiye in Van.

Russians and Armenians attacking the village of Aşnak in Van had committed savageries and atrocities upon its population, burning living women and children, tearing out the eyes of old and young men, openly violating young girls and choosing ten girl and women and after shutting them up in a room and at the night, while feasting and jeering stripped off their clothes and shouted: "Now perform your worship let's see how do you do it" forcing them to execute their will and then, while being raped and tortured they fell dead under rape and tortures.

16 Ş. 1334 (18. VI. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Van Vilâyeti'nin 8 numara ve 5 Haziran sene [1]332 târîhli tahrîrâtı sûretidir.

Ruslar ile Ermeni komitelerinin İslâm ahâlî hakkında revâ gördükleri mezâlîme mütedâ'ir olarak bu kerre icrâ etdirilen tahkîkâtı hâvî zabıt varakası leffen pîşgâh-ı sâmi-i nezâret-penâhileri kılınmağın ol bâbda.

Aslına mutâbıktır.
Dâhiliye Nezâreti Emniyyet-i
Umûmiyye Müdüriyeti

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Van'ın Reşadiye nâhiyesine tâbi' Aşnak karyesine muhteliten ve müştereken hücum eden Rus ve Ermenilerin karye-i mezkûrede icrâ eyledikleri fezâhat ve irtikâb etdikleri denâ'et, insâniyyeti ve bütün âlem-i medeniyyeti kan ağladacak derecede olduğu ve bu cümleden olarak kadın ve başı tüylenmemiş çocukları diri diri yakmak, ihtiyâr ve genc erkeklerin sağ sağ gözlerini oymak, genc kızların alenen ve sûret-i vahşiyânede nâmûslarına tecâvüz etmek, hâsılı bütün kâ'inâtı titretecek canavarlık ve gaddârlık etmiş olduklarını, hatta Ermeni kafilesinin ileri ve yanında bulunan Gevaş'ın Norkoh karyeli Apre, Ahtamar kilisesinin Murahassı Bizinik, yine Gevaş'ın Arpit

karyesinden Mirbeg, Arpitli Oseb, Mazarapetli (?) Butros, Anzaklı İso nâm canavarlar, Müslüman kadın ve kızlarından on beş kadar güzel ayırarak bir odaya habsettikleri ve akşam işret masasının etrâfına toplanıp bu ma'sûm ve bî-çâreleri çırpıplak ettikleri, "Haydi namâz kılınız bakalım nasıl kılıyorsunuz! "itâbıyla zavâllılara cebrettiklerini ve onlar da korku ve telâşlarından eğilip kalktıca bu nâmûs düşmanları "Yaşasın Ermenistan, kahrolsun Müslümanlar" diyerek gülüşdüklerini ve nihâyet zavâllıların biklerini izâle ve nâmûsları o murdâr eller ile lekelendikten sonra envâ'-i işkence altında telef ettiklerini ma'a'l-kasem arz ve işbu mahalli imzâ eyleriz.

Fî 1 Nisan sene [1]332

Bu dahi	Bu dahi	Muhâcir Kesân Beylerinden	Muhâcir Kesân Beylerinden
	Mahmud	Hâmid Bey oğlu Ali	Hacı Bey oğlu Selim Han

Muhâcir Arvanesli [Avranesli]
Meşâyih-i Nakşibendiyyeden
Konlu Molla Abd[î]

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 101-102

– 9 –

*ERMENİLERİN VAN HAVALİSİNDE RUSLARLA BİRLİKTE
YAPTIKLARI MEZÂLİM*

Ermeni ve Rusların Van ve havalisinde Müslüman ahaliye büyük mezâlimler yaptıkları, Van'ın Abbasağa mahallesinden Firdevs'in ifadesine göre işgalcilerin kadın, çocuk, genç, ihtiyar demeden İslâm ahaliye çeşitli zulümler yaparak öldürdükleri; hamile bir kadının karnını yarararak çocuğu çıkarıp kafasını kestikleri; girdikleri evlerdeki insanları saatlerce işkence yaptıktan sonra öldürdükleri, on beş-on altı yaşlarında erkek bir çocuğu çırılçıplak soyarak cinsel organını kestikleri ve daha sonra doğradıkları; Amerikan müessesesine götürülen kadın ve kızların ırzına geçildiği, mezarlıkları kazarak defnedilmiş olanları dışarı çıkardıkları ve ziyaretgâhları kazıp içlerine pislik doldurdıkları hakkında.

***Atrocities perpetrated by the Armenians and Russians
in the neighborhoods of Van.***

Armenians and Russians committed widespread atrocities in Van and its surroundings and according to the testimony of Firdevs living in Abbasaga quarter, the occupants murdered by torturing women, girls, aged muslims without distinction, ripping the belly of a pregnant women and extracting the young from the wombs to behead it, storming houses and killing the household after they had inflicted them tortures for hours; stripping off the clothes of a small male baby aged six and after cutting off his sexual parts they buchtered him, raping and violating muslim women and those who took refuge in an american foundation, desecrating cemeteries and exhuming buried corpses and profaning tombs of venerated persons by filling in filthes.

28 Ş. 1334 (30. VI. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Mahremdir

*Van Vilâyeti'nin 15 numaralı ve 17 Haziran sene [1]332
târîhli tahrîrâtı sûretidir.*

Van ve havâlisinde Ermeni komiteleriyle Rusların ahâlî-i İslâmiyye hakkında revâ gördükleri mezâlîme mütedâ'ir icrâ etdirilen tahkîkâtı hâvî beşinci zabıt varakası leffen arz ve takdîm kılınmağın ol bâbda.

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

***Van'ın Abbasaga mahallesinde Edremidli Şerif'in zevcesi
Firdevs'in ifâde-i muhlifesidir.***

«Komşumuz, alay kâtibi mütekâ'id Mehmed Ali Efendi ve bizler, bir hayli komşularımızla vesâ'it-i nakliyye bulamadığımızdan çıkamadan mûmâ-ileyh söyledi ki, "Hayli akçem vardır. Muta'arrızlara verir sizi ve bizi kurtarırım" dedi. Ma'a-hâzâ "Gelen devlet düvel-i mu'azzamadandır. İlişik etdirmez" dedi. Bu mebhasta komşularımızla efendi-i mûmâ-ileyhin hânesine toplanırken her taraf hânelerde ateşler, alevler göründü. Feryâd, figân vâsıl-ı âsumân oluyordu. Artık nevmîdâne durur iken pek çok vakit geçmeden nevbet-i harîk ve katl bizim mahallemize ve civârımıza yetişti. On beş müsellah şapkalı, Mehmed Ali Efendi'nin kapısına dayandılar. Mehmed Ali Efendi pencereden mendil salladı. Aşağı ininceye kadar kapının kilidine bir kurşun sıkdılar; kapı açıldı. Mehmed Ali Efendi'ye hitâben "Kâtib paralarını getir!" dediler. Kâtib ses çıkarmadı. İkinci bir haykırmaları üzerine yukarı çıktı. Büyük bir muşam'a içinde lirasını, sonra da mahzen katda bir tulum güğüm Mecidiyesini getirip verdi. Mûmâ-ileyhin derhâl kafasını kesdiler. Tumanın içerisine bıraktılar. Seksen yaşında ihtiyâre hemşiresini de aynı sûrette boğazladılar. Zevcesi Âyişe Hanım'a fi'l-i şeni', zinâ yaptılar. Türlü işkence ile bunu da öldürdüler. Benim zevcim Şerifi tepesinden kurşunla yere serdiler. On altı yaşında oğlum Ahmed bu gün evveline beri (?) aç idi. Ekmek için sinirlenir dururdu vâ-esefâ ma'sûmu da gözümün (?) önünde ayaklarını ve ellerini tutdular. Hayvân gibi boğazladılar. Saçlarını yoldum. Beni de kesiniz, asınız diye ayaklarına sarıldım ise de "Sıra size de gelir veyâhûd sizi öldürmeyeceğiz. Yapacağımızı Cevdet Paşa'ya gidiniz söyleyiniz" dediler. Komşulardan hâmile bir kadına hitâben de, "Aram Paşa kebâb istiyor" diyerek kadının karnı[nı] kama ile yardılar. Çocuğu çıkardılar, onun da kafasını kesdiler, kamanın ucuna takdılar. Hayli âhenk yaptılar. Orada kalan bir kaç kadınla bizi önlerine katdılar. Girdikleri hâne derûnunda buldukları insanları fecî' bir sûrette ve sâ'atlerle işkenceden sonra öldürdüler. Oradan Hatuniye mahallesine gitdik. Tahmînen on beş-on altı yaşlarında erkek bir çocuğu yakaladılar, çırılçıplak etdiler. Bidâyeten çocuğun zekerini kesdiler. Ondan sonra doğradılar. Rast getirdikleri erkek çocuklara amân vermeyerek öldürdüler. Amerika mü'essesesine giderken yolda yanı sonra [sıra] üç yaşında bir çocuk, on beş yaşlarında bir oğluyla bir kadın, yol üstünde şaşırmış duruyordular. Erkek çocuğu yere uzatdılar. Hayvân biçimi ve fakat pek tedrîcî bir sûrette boğazladılar. Saçlarını yolar kadıncığa da aynı mahalde ırzına geçdiler. Sonra da kadının karnına şiş sokarak çocuğuyla birlikte öldürdüler. Bizi mü'esseseye götürdüler. Orada bir kaç gün aç kaldıktan sonra birer somun verdiler. On gün sonra Ruslar da geldiler. Bir mikdâr yahni verdiler. Bunlar da ne kadar dilber nisvân var ise hep seçdiler, götürdüler. Mü'essesede ırzına tasallut edilmeyen kadın, kız kalmadı. Götürdükleri nisvânın içinde Mollakâsımlı Feyzi Ağa'nın iki gelini, bir de kızı ve Ayanslı İbrâhim Ağa'nın kızı da dâhil bulunuyordular. Mü'essesenin bağçelerinde bir de İsmâil, biri Hakkı isimlerinde iki erkek çocuklarını da öldürdüler diyerek Göllü karyeli İsmâil Ağa'nın on beş yaşlarında kerîmesi Zeliha'nın ırzına icrâ edilen tecâvüz-i kesîre

altında hayatına hâtime verdiler. Amerika'nın gerek içinde ve gerek hâricinde mektebli ahâlî var idi. Az zaman içinde mahvoldular. Bizi oradan dağıtdılar. Bir kısmı harâbelere, bir kısmı ihrâk olunan hânelerin harâbesine ve Hacı Ziya Bey'in hânesine gönderdiler. Oralarda yapılmadık fenâlık bırakmadılar. Bu hânelerde çoğunu da öldürdüler. Bizim asker Van'a geldi. Tekrar avdet etdiklerini haber alamadığımızdan Ruslar geldiler, yine kaçamadık. Bu def'a kalanlara evvelkinden ziyâde fenâlık yaptılar. On sekiz yaşlarında ve Mehmed isminde bir erkek çocuğu kasabların et doğramaları misillü doğradılar. "Cevdet Paşa'ya kebâb yapacağız" dediler. Kabristânın birçok mahallerini kazdılar, tabutla medfûn olanları dışarı çıkardılar, ziyâretgâhları kazdılar, içerilerine pislik doldurdular. Abbasağa câmi'-i şerîfi dâhilinde medfûn olan kabirlerini açdılar. İçlerine kezâ cîfeler doldurdular.» diyerek mâtem-i tabî'isini tekrâr eyledi.

Fî Haziran sene [1]332

Van Komiser-i Sânilerinden
(okunamadı)

Mütেকâ'id-i Askerden Vanlı Mülâzım
Receb

Van Belediye
Re'îsi

Van Sâbit Jandarma Alay Kumandanı Binbaş
[Ali Cevad]

***Van Milis Yüzbaşlarından Şükrü Efendi bin Timur'un
muhlifen alınan ifâdesinde:***

«Gevaş kazâsı dâhilinde bulunduğumdan, Ruslar Van'dan ric'atleri akîbinde atlı olarak Van'a gitdim. Birçok ihvânımın ve ta'allukâtımın birçok harâbelerine girdim. Çoğunun havlularında çoluk çocuk, erkek nisvân fecî' bir tarzda doğradıklarını ve burun ve kulaklarının kesildiklerini ve iki erkek de haçvârî duvarlara mihla çakılmış olduklarını ve Bitlis tarîki üzerinde Edremid karyesinden geçen câdde üzerinde Diyarbakirli mütেকâ'id Yüzbaş Mehmed Efendi ve seksen yaşlarında Van mu'teberânından Rüstem Efendi ve bu Rüstem Efendi'nin on beş yaşlarında ve Necib isminde bir çocuğu kama ve kurşun yaralarıyla öldürdükleri görülüyor. Da[ha] emekde bulunan on beş kadar çocukların dahi vâlideleri ya götürülmüş veyâhûd öldürülmüş olmalıdır ki, çocuklarda eser-i cerh görünmüyordu. Bunlar açlıktan âlem-i fâniden çekildikleri anlaşılıyordu. Yollarda ayak basamayacak derecede nisvân ve ma'sûmîn cesedleriyle dolu idi. Cihân kurulalı işidilmeyen garîb ve târîhen şâyân-ı kayd bir şey daha arzetti[ği]m şenâ'atle cinâyeti gösteriyor idi. Post-nişîn bir derviş ile merkebi öldürülmüş. Dervişin zekerini fercine yanaşdırmışlardı ki görenler la'net okumadan geçmediler. Şâyân-ı tel'în olan Mihayi Molla Ali'nin, elbetde bu kabîl hareket-i bâğiye ve hasîseleri Van mıntikasına me'mûr kumandanları tarafından müsâ'ade edilmiş olmalıdır ki, mütenevvi' şenâ'ât ve cinâyet görülmüş iken şân-ı devletlerinden men'î cihetine gidilmemiştir. Oradan tekrâr vâki' bizim ric'atimizde Rus çeteleri geriden gelen ahâlînin önünü aldılar. Tekmîl yaylın ateşlere kurbân etdikleri iyiden iyiye

görünüyor idi. Edremid ile Engil karyesi arasında kimisi yürümekte, kimisi nefes almağa mecbûr olduklarından kendilerini kurtaramadılar. Tahmînim bu zavâllılar dört bin nüfûsu mütecâviz görünüyordular ki, ferden vâhid sağ kalanları görülmedi. Bu karye ile Vastan'daki harb sahnesinde kırılan ahâlînin adedi on beş bine karîb gibidir.»

Fî Haziran sene [1]332

Van Komiser-i Sâniyelerinden
(okunamadı)

Müttekâ'id-i Askeriyyeden Vanlı Mülâzım
Receb

Van Belediye
Re'îsi

Van Sâbit Jandarma Alay Kumandanı Binbaşı
Ali Cevad

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 114-116

– 10 –

*VAN VE BİTLİS'İN İŞGALİ ESNASINDA ERMENİLERİN İSLÂM
AHALİYE YAPTIKLARI SOYKIRIM*

Van ve Bitlis'in işgali esnasında Ermeni çeteleri tarafından İslâm ahaliye yapılan zulümler hakkında Mardin Mutasarrıflığı tarafından yapılan tahkikata göre mezâlimden kurtulanların ifadelerinde; Ermeni ve Rus çetelerinin, teslim olmak isteyen ahali, çoluk ve çocukları feci suretde kesip parçaladıkları, teslim olmuş olan köylerdeki ahaliyi katledtikleri, birçok ahaliyi ve çocuğu ekmek yapımında kullanılan ve tandır tabir olunan fırınlarda yaktıkları ve Vanlı komiteci Aremek'in çetesi tarafından yetmiş seksen hanelik bir köy ahalişi daha önce teslim oldukları halde tamamen katledildiklerinin bildirildiği hakkında.

***Massacre of Muslim population during
the occupation of Van and Bitlis***

According to investigations made by the governorship of the sanjak of Mardin, the evidences given by muslims who escaped Armenian atrocities; Armenians and Russians killed and hacked the population including children and women who surrendered, throwing men, woman and children into earth oven for baking breads and burning them; the bandits of the kommitadji (armed Armenian brigands) Aremek killed the

whole population of about eighty households of a village who had formerly surrendered.

29 Ş. 1334 (1. VII. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Diyarbakir Vilâyeti'nin 213 numara ve fî 18 Haziran sene [1]332 târîhli tahrîrâtı sûretidir.

6 Haziran sene [1]332 târîhli ve 185 numaralı tahrîrât-ı âcizîye zeyldir.

Van ve Bitlis'in istîlâsı esnâsında Ermeni çeteleri tarafından ahâlî-i İslâmiyye hakkında vukû' bulan mezâlim ve i'tisâfâtı hâvî olup Mardin Mutasarrıflığı'ndan irsâl kılınan dokuz sahîfeli evrâk-ı tahkîkiyye leffen takdîm kılınmış olmağla, ol bâbda.

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Mardin Mutasarrıfıyyet-i aliyyesinin 17 Mayıs sene [1]332 târîh ve 433 numaralı zeylnâmesiyle teblîğ buyurulan Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'nin ol bâbdaki şifreli telgrafnâmesi üzerine tutulan evrâk-ı tahkîkiyyedir.

Fî 24 Mayıs sene [1]332

Ermeni ve Rus çetelerinin ikâ'-ı mezâlim eylediklerine dâ'ir ma'lûmâtı olduğu bi't-tahkîk anlaşılan Bitlis'in Taş mahallesinden olup hâlen mültecî sıfatıyla Savur'da mukîm bakkal esnâfından lede's-su'âl

kırk dört-kırk beş yaşlarında olduğunu söyleyen Muhyiddin Efendi ibn-i Hüseyin'in ba'de't-tahlîf zabtolunan ifâdesidir.

Fî 24 minh.

- *Rus ve Ermeni çetelerinin nerelerde ve kimlere ne gibi mezâlim ve ta'addiyât ikâ' eylediklerine dâ'ir ne ma'lûmât ve meşhûdâtınız varsa muvazzahan beyân ediniz.*

- [1]331 senesi şehr-i Şubatın evâhirinde bir cum'a gecesi ben hânemde iken tahmînen sâ'at [] râddelerinde Rus ve Ermeni komiteleri geldi diye şehir dâhilinde bir velvele ve her taraftan şiddetli, fâsılasız silâh sesleri işidilmeğe başladı. Derhâl sokağa çıktım. Hakîkaten bu çetelerin dâhil-i şehirde her tarafda katli'âm yapmakda

olduklarını anladım. Hemen hâneme dönüp çocuklarını alarak canlarımızı kurtarmağa teşebbüs ettiğim sırada Bitlis Menzil Kâtibi Viranşehirli Fâzıl Efendi'yi parça parça ettiklerini gördüm. Oradan yolumuzu tebdil ile hükûmete doğru giden yoldan kaçmağa şitâb ettik ise de orada da her taraftan yolları tutup rast geldikleri ahâlî, çoluk ve çocukları, teslim olmak istedikleri hâlde yine her birini kesip fecî' bir sûrette parçaladıklarını gördüm. Ve'l-hâsıl kurtulmanın imkânı olmadığına kanâ'at ederek intihâra karâr verdim ve intihâr maksadıyla düşmanın eline düşmekden ise Bitlis'den mürûr eden çaya kendimi ilkâ etmek teşebbüsünde bulundu isem de, buna da yanımda bulunan birâderim Musa mûmâna'at ettiğinden bu fikrimden ferâgat etdim. Bu sûretle bin müşkilât ile kendimizi kurtardık. Fakat binlerce ma'sûm ahâlînin teslim olmalarına rağmen sûret-i vahşiyânede kesip öldürmüş olduklarını gördüm. Ma'lûmât ve meşhûdâtım bu kadardır. Ben çıkdıktan sonra ne olduğunu bilmiyorum.

- *Katlananlarının ale'l-esâmî mikdârını söyle.*

- Yukarıda ismini arzylediğim Menzil Kâtibi Fâzıl Efendi'den mâ'adâ Bitlis eşrâfından Hacı Şemseddin Efendi'nin mahdûmu Dursun ve Bitlis'in Hersan mahallesinden Hacı Yusufzâde Abdülbâki Efendi ve Hacı Hasanzâde Hacı Mehmed ve Mahmud oğlu Nâdir, Cemâl oğlu Abdürrezzak, Mahmud oğlu Dursun, Receb oğlu Hamid, Bilâl oğlu Cemil, Keferdis Şeyhi merhûm Şeyh Mehmed Efendi'nin mahdûmu Şeyh Abdülhâlik Efendi ile Bitlis Jandarma Tabur Kumandanı İsmâil Bey, hânelerinden çıkıp teslim oldukdan sonra bir sûret-i fecî'ada; Taş mahallesinden Muradiye kazâsı Kâdî-i sâbıkı Ahmed Efendi'yi hânesinde esîr-i firâş hasta olduğu hâlde ve hemşiresi Bedriye Zaman Hanım, Receb Efendi'nin kerîmesi Perişan, Hâlid Onbaş'ının zevcesi Leylâ ve mahdûmu Sâlih'i dahi hânelerinde bir sûret-i hûn-rîzânede katletdiklerini gördüm ve anlayabildim. Bu sûretle bazıları teslim oldukdan sonra ve bazıları henüz teslim olunacakları esnâda katlolunanların adedi binlerce ise de öyle telâşlı bir zamanda diğerlerinin kimler olduğunu bi't-tab' fark edemedim.

- *Bu vekâyi'a dâ'ir ma'lûmât ve meşhûdâtı olan daha kimler vardır?*

- Birâderim Musa da yanımda idi. Benimle berâber görmüşdü.

- *İfâdenizi okuyorum doğru ise tasdik ediniz.*

- Evet doğrudur, tasdik ederim.

Fî 24 Mayıs sene [1]332

Müstantık
Şuayb Şükrü

Kâ'im-i makâm
Fehmi

Muhbir
Bitlis'in Taş mahallesinden olup
Savur'da mukîm
Bakkal Muhyiddin

Merkûm Muhyiddin Efendi'nin birâderi lede's-su'âl, yaşında olduğunu söyleyen Musa'nın muhlifen zabtolunan ifâdesidir.

Fî 24 Mayıs sene [1]332

– Rus ve Ermeni çetelerinin nerelerde ve kimlere, ne gibi ta'addiyât ve mezâlim icrâ eylediklerine dâ'ir ne ma'lûmâtın varsa doğru söyle!

– Birâderim Muhyiddin Efendi'nin ifâdesini harfiyyen te'yîd ve tasdîk eylerim.

– İfâdenizi tasdîk ediniz.

– İfâdem doğrudur, tasdîk ederim.

Fî 24 Mayıs sene [1]332

Müstantık
Şuayb Şükrü

Kâ'im-i makâm
Fehmi

Muhbir
Musa bin Hüseyin

Bitlis'in Hersan mahallesinden olup Mardin'de ikâmet edip müsâfireten Savur'a geldiğini ve lede's-su'âl kırk yaşında olduğunu söyleyen Haydar bin İsa'nın bu bâbda ma'lûmâtı olduğu istihbâr edilmekle muhlifen zabtolunan ifâdesidir.

Fî 24 minh.

– Rus ve Ermeni çetelerinin icrâ eyledikleri ta'addiyât ve mezâlime dâ'ir ne ma'lûmâtınız varsa doğru söyle!

[1]331 senesi şehr-i Şubatı zarfında Bitlis merkez kazâsına tâbî' Yako karyesinde â'ilesiyle birlikde bulunuyordum. Bir gün Bitlis'de bulunan birâder vesâ'ir akrabâlarımın yanına gitmek üzere hareket etmişken Bitlis'den gelmekte bulunan kalabalık ahâlîye tesâdüf etdim. Şehirden çıkmaları sebebini kendilerinden sordum. Ekserîsi Ermeni olmak üzere Rus ve şehre baskın edip rast geldikleri ahâlî, çocuk, aceze, nisvânı süngüler altında katletmekte olduklarını ve hatta içlerinden Bitlis'in mezkûr Hersan mahallesinden Ali bin Süleyman'a sorduğumda, Bitlis'de bulunan birâderim İsmâil'i, diğer birâderim Mehmed'in oğlu Hâlid'i hâneleri kapısı önünde katl ve zevcesi Minneti bint-i Yakub'u berâberlerinde alıp götürdüklerini ve kâ'im birâderim Yusuf bin Hacı Ali'yi katl ve ırzına tecâvüz etmek üzere halası Mercan bint-i Şâkir'i berâberlerine aldıklarını ve komşum Mazoran Şeyhi Şeyh Ahmed'i dahi hânesinde yatak içinde hasta olduğu hâlde kendisini ve zevcesi Şemo ile ismini bilemediğim bir hizmetkârını ve şeyhin ziyâretine gelmiş olan Hersan mahallesinden Receb bin

Mustafa'yı bir oda derûnunda ve diğeri bir komşum Kılınçzâdelerden Hasan bin İsmâil'i kendisinden fide-i necât olarak bir hayli parasını aldıktan sonra Hacı Yusufzâde Süleyman'ın hânesi yanında ve oğlu İzzet'i dahi Hacı Nasrullah'ın birâderi Ali ile berâber oldukları hâlde Hacı Nasrullah'ın konağı derûrunda süngü ile katli ve Hacı Nasrullah'ın vâlidesine bir kaç hançer saplayarak cerh ve Ahlatlı seksen yaşlarında Nigar nâmında bir kadını dahi hânesinde ve Hersan mahallesinden Tero nâmında bir nefer hasta bulunan familyasını hânesinde ve bâzergân Celozâdelerinden İsmâil oğlu Halil ve komşusu Celoyezâde (?) Ahmed oğlu Mehmed ve birâderi Mikdad'ı dahi Hacı Yusufzâde Süleyman'ın hânesinde her ikisini arka arkaya getirerek bir fişenk ile öldürdüklerini ve Bitlis Müftî-i sâbıkı Şeyh Mehmed Efendi'nin mahdûmu Said Efendi ve amcası altmış yaşını mütecâviz Şeyh Hâfi'yi soğuşun şiddet ve karın kesretine rağmen yalın ayak ve başı [açık] oldukları hâlde tahammüllerinden fazla olarak eşya vesâ'ire tahmîl ile angarya sûretiyle uzun mesâfelere kadar nakliyâtta istihdâm ettiklerini gördüğünü söyledi. Onun üzerine Bitlis'e gitmeğe cesâret edemediğimden geri avdet etdim.

– *Bu bâbda daha kimlerin ma'lûmâtları vardır?*

– Bitlis'in Hersan mahallesinden olup hâlen Mardin'in Kabala karyesinde muhâcereten mültecî sıfatıyla ikâmet etmekte bulunan Pasinlizâdelerden Ali bin Süleyman ve mahalle-i mezbûreli Abdürrezzak oğlu Kâmil'in ma'lûmâtları vardır. Bunlardan tahkîk ediniz. Zâten arzetdiğim bu silsile-i vekâyi'i dahi bana söyleyen merkûm Ali bin Süleyman'dır.

– *İfâdenizi tasdik ediniz.*

– *İfâdem doğrudur.*

Fî 24 Mayıs sene [1]332

Müstantık
Şuayb Şükrü

Kâ'im-i makâm
Fehmi

Muhbir
Haydar bin İsa

Van vilâyeti dâhilinde Muradiye kasabası ahâlîsinden ve kasaba-i mezkûre meclis idâre a'zâsından iken hâlen Savur'un Killetkarye karyesinde mültecî sıfatıyla ikâmet etmekte olduğunu söyleyen Fehim Bey ibn-i Kahraman Bey'in bu husûsda ma'lûmâtı olduğu istihbâr edilmekle muhlifen zabtolunan ifâdesidir.

Fî 28 Mayıs sene [1]332

– Rus ve Ermeni çetelerinin ahâlî-i Müslimeye karşı icrâ-yı zulm ve ta'addiyât etdiklerine dâ'ir ne ma'lûmât ve meşhûdâtın varsa doğru söyle!

– Tahmînen hâtırımında kaldığına göre, geçen sene şehir-i nisanı zarfında ekserîsi Ermeni olmak üzere külliyetli Rus ve Ermeni çeteleriEnin Bayezid sancağına ve oradan Muradiye kazâsının üç yüz pâre kurâyı havî bulunan Abağa nâhiyesi kurâsına yayılarak rast geldikleri ahâlî-i Müslimeyi kendilerine teslim olmalarına rağmen katli'âmlar îkâ' ile Muradiye üzerine gelmekte oldukları anlaşıldı. Teslîm olmuş olsak bile bize de aynı sûretle katli'âm icrâ edeceklerini his ve derk etmiş bulunduğumuz cihetle teslim olmağa cesâret edemeyip hemen derhâl nefs-i Muradiye ve civâr kurâ ahâlîsi hicret etmeğe karâr vererek Erciş kazâsına doğru yola çıktık. Bir taraftan kasaba ahâlîsi kasabayı terkle çıkıyor, diğer taraftan katli'âmdan kurtulan Abağa nâhiyesi kurâsının takrîben on bin nüfûsdan ibâret bulunan ahâlîsinin dahi Muradiye kasabasına gelip ilticâ ediyordular. Biz ki Muradiye kasabası ahâlîsi Muradiye kazâsının merkezi olan Bârgûrye'den gündüz sabahleyin çıktık. O günün akşam vaktinde an-asl Rus tebe'asından olup çokdan beri Bayezid sancağında ticâretle me'lûf bulunan meşhûr Surp (?) nâm Ermeninin kumandasındaki büyük bir Ermeni komite çetesi yetişerek Muradiye'ye ilticâ eden ahâlî-i merkûmeyi tamamen katl ve imhâ eylediklerini, ahîren nasılsa kurtulup bize iltihâka muvaffak olan ahâlî-i merkûmeden bir kaç kadın ve çocuk bize hikâye etdiler. Esnâ-yı hicretde yolumuza tesâdüf eden Van merkez kazâsına tâbî' Canik nâhiyesine merbût İpekçe [İkice] ve Muradiye kazâsının Kômüs karyelerine muvâsalatımızdan evvel mezkûr Kômüs karyesi muhtârının oğlu Sâlih Bey bize tesâdüf etdi. Kendisinden istifsâr-ı keyfiyyet etdiğimizizde; karyeleri zâten evvelce Ermeni ve Ruslar tarafından hîn-i işgâlde nasılsa gûyâ bildik ve tanıdıkları bulunan bir kaç Ermeninin delâletiyle ahâlî-i karye himâye ve sahâbet edilerek teslim olmuş olan ahâlîyi bir derece ta'arruz ve tecâvûzden masûn olarak serbest bırakmış iseler de o günlerde bizim ordumuzun ileri harekâta devam etmekte olduğunu haber alan Vanlı meşhûr komite re'îsi Avram'ın çetesi Van'dan Rus hudûduna doğru esnâ-yı ric'atlerinde evvelce teslim olmuş olan umûm karyeleri ahâlîsini katl ve i'dâm ve hatta bazı çocuklar dahi hayyen ekmek tabhına mahsûs olan tandır ta'bîr olunan fırınlara ilkâ ile ihrâk eylediklerini ve nasılsa yalnız kendisi kurtulabildiğini nakl ve hikâye etdi. Sâlih Bey dahi berâberimizde olduğu hâlde ibtidâ İkice karyesine muvâsalatımızda yetmiş seksen hânelik sırf İslâmdan ibâret bulunan bu köy ahâlîsini umûmiyetle katl ile köyde ferd-i vâhid kalmadığını ve oradan Kômüs karyesine de geldiğimizizde, bu köy dahi yüz hânelik İslâm olan ahâlîsini katli'âm eylediklerini ve hakîkaten birçok çocukları dahi tandırlara sokup diri diri olarak yakmış olduklarını her iki karyenin müte'addid mahallerinde yığın hâlinde birikdirilmiş insân na'slarından ve tandırlarda muhterik olup re'yü'l-ayn meşhûdumuz olan iskelet hâlinde kalmış insân na'slarından anladık. Hatta bu Kômüs karyesi ahâlîsinden dahi nasılsa bir kaç kadın ve çocuk kurtulup bize iltihâk etdiler. Civâr köylerden dahi yirmi otuz hâne kadar gelip Kômüs karyesine ilticâ etmiş

oldukları cihetle işbu katli'âm esnâsında bunların da ahâlî-i karye miyânında tamamen katledilmiş olduklarını o kadın ve çocuklar söylediler. Bundan sonra vukû' bulan vekâyi' ve fecâyi'den ma'lûmâtım yokdur.

– *İfâdeni okuyorum, doğru ise tasdîk et!*

– İfâdem doğrudur, tasdîk ederim.

Fî 28 Mayıs sene [1]332

Müstantık	Kâ'im-i makâm	Killet karyesinde mukîm Muradiyeli
Şuayb Şükrü	Fehmi	Fehim Bey ibn-i Kahraman Bey

An-asl Muradiye kazâsına tâbi' Kızılkilise karyesinden olup hâlen Savur'un Killet karyesinde mültecî sıfatıyla mukîm kırk beş yaşında olduğunu söyleyen Molla Mehmed bin Abdurrahman'ın muhlifen zabtolunan ifâdesidir.

Fî 28 minh.

– *Rus ve Ermeni çetelerinin ahâlî-i Müslimeye karşı icrâ-yı mezâlim ve ta'addiyât eylediklerine dâ'ir ne gibi ma'lûmât ve meşhûdâtın varsa doğru söyle!*

– Üç yüz otuz bir senesi şehr-i Nisan'ı zarfında Rus ve Ermeni çeteleri Bayezid sancağından kazâmızın Ağa nâhiyesi kurâsına dâhil olarak katli'âmlar ikâ' etmekde oldukları şâyi' oldu. Derhâl karyemiz ve civâr kurâ ahâlîsi hâzır olarak hicret sûretiyle yola çıktık. Hatta Haydaran aşîreti rü'esâsından Mehmed Sıddık Bey dahi aşîreti efrâdı ve biz birleşerek Sor dağına gelinceye kadar üç gün muhârebe etdik. Mehmed Sıddık Bey esnâ-yı harbde şehîd oldu. Ahîran mezkûr çeteler tekrâr Rus ve Ermeni çeteleriyle bir misli derecesinde takviye edilerek daha ziyâde mukâvemet etmeye muktedir olamadığımızdan harbden kurtulabilenler teslîm olduk. Teslîm olmaklığımıza rağmen yine birçok ahâlîmizi öldürdüler. Kısm-ı mütebâkîsi bir müddet dağlarda kemâl-i emniyetle çoluk ve çocuklarımızla imrâr-ı vakt etdik. Bir müddet sonra Ermeni ve Rus kuvvetlerinin Van'dan münhezimen esnâ-yı ric'atlerinde evvelce teslîm olmaları hasebiyle serbest bırakılan ahâlî-i Müslimedden tesâdüf etdikleri eşhâs-ı aceze, nisvân, sıbyâna katli'âm icrâ ve daha kuvvetli olanları tutup esîr sıfatıyla Muradiye'ye kadar getirdiler. Kalabalık bir Müslüman kâfilesiyse bizi de getirip altı gün kadar Muradiye'de habs kaldım. Hatta o kâfile miyânında başka yerde yakaladıkları üç kişiyi Yahûdî olduklarını anlamadılar, salıverdiler. Altı günden sonra diğerlerimizi dahi habshânedan çıkarıp başka tarafa götürecekleri esnâda Van'dan ileri harekâtına devam etmekde olan şânli Ordu-yı Hümâyûnumuzu gören Rus ve Ermeni kuvvetleri derhâl kemâl-i telâş ile

Muradiye'den kaçmakda buldukları sırada nasılsa ben de bir taş arkasına gizlenip kaldım. Oradan yavaş yavaş â'ileme mülâkî oldum. Â'ileme Muradiye kazâsının Kômüs karyesine muvâsalatımızda Vanlı çete re'îsi meşhûr Aram'ın çetesi tarafından yetmiş-seksen hânelik bu karye ahâlîsini evvelce teslim oldukları hâlde esnâ-yı ric'atlerinde kâmilen katleydiklerini gördük ve işbu katli'âm esnâsında köyde hâzır bulunan muhtârın oğlu Sâlih Bey o civârda bulunduğumuz yaylaya gelerek bu fecâyî'i başkaca hikâye ve kendisi dahi bir su kuyusunda ihtifâ ederek kurtulduğunu beyân etdi.

– *Sâlih Bey hâlen nerededir?*

– Nerede olduğunu bilemiyorum.

– *Başka ma'lûmâtın var mı?*

– Hayır

– *İfâdeni doğru ise tasdîk et!*

– İfâdem doğrudur, tasdîk ederim.

Fî 28 Mayıs sene [1]332

Müstantık Şuayb Şükrü	Savur Kâ'im-i makâmı Fehmi	Killet karyesinde mültecî sıfatıyla mukîm Muradiye'nin Kızılkilise karyeli Molla Mehmed bin Abdurrahman
--------------------------	-------------------------------	---

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 117-123

– 11 –

*ERMENİ VE RUSLARIN VAN, BİTLİS VE TRABZON'DA
MÜSLÜMANLARA YAPTIKLARI MEZÂLİM*

Rus işgali sırasında Ermeni ve Rusların, Siirt'in merkez kazasıyla Garzan, Sason, Kulp kazalarında, Muş, Malazgird, Bulanık, Hınıs, Pasinler, Eleşkird ovalarında, Tifnik, Karaköy, Talori dağlarında, Van, Bitlis, Genç, Dutak ve Maçka'da bütün kaza, köy ve mahallelerde Müslümanları yoketmek amacıyla yağma ve katliama giriştikleri; köyleri ateşe vererek insanları samanlığa doldurup canlı canlı yaktıkları; bazı çocuk ve erkeklerin kol ve bacaklarını kesip canlı ateşe attıkları, kız çocuklarına ve kadınlara tecâvüz ettikleri, hastaları dipçiklerle

öldürdükleri; insanların üzerinden atla geçip kılıçtan geçirdikleri, muhacirlerin üzerinde şarapnel patlattıkları, mal sahiplerinin mallarını ellerinden zorla alıp, vermeyenleri öldürünceye kadar dövdükleri ve hapse mahkum ettikleri, ayrıca bazı yerlerdeki camileri kiliseye çevirdikleri hakkında katliamdan kurtulan ahalinin durumunun araştırılmasıyla görevlendirilen memurların tahkikatı.

***Atrocities perpetrated by Armenians and Russians
against Muslims in Bitlis and Trabzon***

During Russian occupation, Armenians and Russians with the aim of exterminating the Muslims living in the chief town of the sub-prefectures of Siirt and the sub-prefectures of Barzan, Sason and Kulp; in the plains of Muş, Malazgird, Bulanik, Hınıs, Pasinler, Eleşkird; in the mountains of Tifnik, Karaköy and Talori in the whole districts, villages and quarters of Van, Bitlis, Genç, Andak and Maçka, set about looting and massacring, setting fire to villages, cramming people in to haystrokes and burning them alive; cutting off arms and legs of some children and men and then throwing them into the flames, violating girls and women, killing by knocking down with their rifles' butts ailed sick people, trampling on living persons with their horses and putting them to swords, throwing on immigrants people shrapnels and letting them explode, seizing goods and chattels from their properties and after beating to death those refusing to give up their goods, sending them to jail and according to investigations made by officials hearing those who had escaped, mosques were converted into churches.

5 N. 1334 (6. VII. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Bitlis Vilâyeti Vekâleti'nden alınan 23 Haziran sene [1]332 târîhli tahrîrâtın sûretidir.

Rusların ve Ermeni çetelerinin mültecilere yaptıkları fecâyî'i mutazammın muhâcirînin tahkîk-i ahvâline me'mûr edilenler tarafından yazılan evrâk leffen takdîm kılındığı ma'rûzdur. Ol bâbda.

Asluna mutâbıkdır.
Emniyyet-i Umûmiyye
Müdüriyeti

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Sûret

Bitlis Vilâyet-i Celîlesine

24 Mayıs sene [1]332 târîhli emr-nâme-i devletleri üzerine vilâyet-i celîleleri dâhilinden geçen hatt-ı harb-i hâzırın arkasındaki mntıkları geşt ü güzâr ederek Siird merkez kazâsıyla Garzan, Sason, Kulb kazâları dâhilindeki muhâcirînin verilen ta'limât dâ'iresinde tahkîk-i ahvâl ve terfihlerine çalışıldı ve netîce de arzedildi.

Muhâcirîn-i mazlûmeye ne türlü yardım edilse bir derin yaranın kanlarını durdurmak kabîlinden sathî bir tedbîr olacağını, bunların esâslı tedâvîlerinin bir ihtimâm-ı kat'î dâhilinde bir rub' asırla ancak mümkün bulunacağını, hele Muş, Malazgird, Bulanık, Hınıs, Pasinler, Eleşkird ovaları gibi dünyânın en münbit ve mahsûldâr ve vâsi' ovalarını sinesinde taşıyıp bir yeşil cennet itlâkına gerçekden kesb-i istihkâk etmek kâbiliyyetini hâ'iz iken Rus istîlâsına uğradığı günden beri yangın harâbelerinden, insan kemiklerinden, kan kokusundan başka bir âsâr-ı hayat ve sa'âdeti kalmayan bu kişver-i mübârekin fa'âl ve müsmir bir asrda bile eski hayat ve lüledârını (?) ahzedemeyeceğini ve Ruslardaki kâbiliyyet-i tahrîb ve imhânın gerçekden dâhiyâne (!) ve emsâlsiz (!) bulunduğunu şurada arzetmekden kendimizi alamadık.

Evvelce asrımızla ve belki a'sâr-ı sâbıkanın en kanlısıyla kâbil-i tevfiik olmayan bu fecâyî'in en selâhiyetdâr ağızlardan rûhumuza dökülen gölgelerini basît ve husûsî bir fikr ile defter-i hâtırımıza geçmiştik. Emelimiz ezeli bir düşmanımız olup ebedî olması da ağıleb-i ihtimâl bulunan Ruslardaki kâbiliyyet-i mel'ûnenin ne demek olduğunu evlâd ve eviddâmıza anlatmakdan ve Harb-i Umûmî'nin bize tahmîl etdiği vezâ'if-i fedâkârînin derecesini ahfâdımızın kulaklarına yetiştirmekden ibâred idi.

Bu mahdûdiyet ve husûsiyete bizden daha tecrübeli ve görgülü bazı arkadaşlarımız râzı olmadılar. İştigâlât ve gâye-i hayatiyelerini istiklâl-i millet ve istikbâl-i memleketin te'âlî ve tenevvürüne hasr ve bendeden hükûmet ve erkân-ı

hükûmet-i hâziranın bunlardan istiklâl-i millet ve istikbâl-i memleket için daha umûmî fâ'ideler istihrâc edecekleri ihtimâli olduğunu ileri sürdüler ve bir kısmının yazılarak zât-ı devletlerine takdîm edilmesini tavsiye etdiler. Muvâfık bulduk. İşte bir kısmını tebyîz ederek takdîm ediyoruz. Bu vekâyî'in birer hakikat olduğuna zât-ı devletleri de bizim gibi kanâ'at buyurabilirsiniz. Bunlar İslâmiyet ve takvâyâya merbûtiyyet-i rûhiyyeleri bir takım şâhidlerle tahakkuk eden yalansız ağızlardan yemin etdirildikten sonra işidilmiş ve yazılmışdır ve onlar daha epeyce bir zaman için hatta bu nâkillerin üfûlünden sonraya kadar da bazıları ber-hayat olacaklardır. Celb buyurulup bu menâkıb-ı fecî'a bi'z-zât dinlenebilir. Zaten biz imkân ve ihtimâli olmadığı zannında bulduklarımızla şahslarına tamamen emniyet edemediğimiz eşhâsın beyânâtını defterlerimizde bıraktık. Leffen takdîm edilenlerini doğruluğuna emin olarak arz ve takdîm ediyoruz.

Fî 17 Haziran sene [1]332

Belediye Re'îsi
Sabri

Siird Sâbit Jandarmanın Tabur Kumandanı
Nâzım Nazmi

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

1

Engesor karyesinden ve Hellâc aşîreti rü'esâsından
Çerkes Ağa'nın ifâdesinden:

Ruslar geçen sene Ramazan'ın birinci günü ya'ni [1]331 sene[si] Hazîran'ında Engesor'a girmişlerdir. Girenler Kazak ve Ermenilerden müretteb kuvvetli bir çete idi. Rusların ta'arruzlarını ve bizim kuvvetlerin ric'at etmekte olduğunu ahâlî pek geç haber almışlardı. Hicret hazırlıklarını görmeden Ruslar köyü basmışdı. Mukâvemet edip etmemek bu canâvarlara karşı fâ'idesizdi. Ahâlînin teslîm feryâdlarına hiç kulak asmadılar. İşe yağma ve katl ile başladılar. İlk katli'âm felâketine dûçâr olanlardan isimleri hâtırında kalan şahıslar şunlardır: Cuma bin İbrâhim, amucam oğlu Hellac bin Cafer, Mahmud bin Ali, Murad bin Hacı, Abdurrezzak bin Fâni, Yakub bin Ali, Âsım bin Hâmi, amcazâdelerimden Halil bin Haydar, meşâyih-i kirâmdan Por Şeyhi Abdülhamid bin Şeyhzâde. Bu zât daha evvelce istîlâyâ uğrayan mahaller ahâlîsinden olup muhâceretle köyümüzde bulunuyordu. Ruslar bu müsinn ve muhterem zâtın ak sakalına bakmayarak parçalamışlar ve üzerinde bulunan yetmiş lirayı almışlardır. Bunlar

erkeklerdir. Çocuklar ve kadınlar da Rusların kılınçlarından kendini kurtaramamışlardır. Onlarca ma'sûmînin ehemmiyeti yoktur. Bu ilk tecâvüzde hemşîrezâdelerimden on iki yaşında bir çocukla bunun hemşîresi sekiz yaşındaki Hadîce'yi ve katledildiğini evvelce söylediğim Mahmud bin Ali'nin karısını, bir oğlunu, bir kızını kesmişlerdir. Bereket versin Ruslar akşam üzeri köye dâhil olmuşlardı. Ahâlî gecenin karanlığından pek büyük istifâde etdiler. Dağlara, derelere dağıldılar.

Rusların bu birinci istilâsı pek az sürdü. Ordumuzun ileri hareketiyle bunlar bir kısım hânelerimizi yakıp ric'at etdiler. Köye avdetimizde yukarıda isimlerini söylediğim mazlûm şehîdlerle mürûr-ı zamanla isimlerini der-hâtır edemediğim daha on beş kadın, çocuk ve erkeklerin parçalanmış cesedlerini sokaklarda bulduk. Fakat bilinmez ki, o zaman ne fikirde idik. Hükûmetimizin ihtârına rağmen biz o köye daha ne için girdik. Ah yurd!.. İnsanı, ölümlerle dolu olsa bile yine çekip götürüyor.

Rusların ikinci ve müdhiş istilâları, 5 Şubat [1]331'de oldu. Ve pek ânî olduğu için yüz hâneli bir köyden ancak otuz kişi kurtulabildik. Bunlardan beş-altı kişi de mecrûh olarak kurtuldu. Üçü de bi'l-âhire yaralarının te'sîriyle vefât etdi. Diğerlerini Ruslar topladılar. An-asl Şirvanlı olup yüz sene evvel köyümüzde tavattun eden ve Şîrî lakabıyla anılan â'ileden Musa bin Bekir'in samanlığına doldurdular cayır cayır yaktılar. Ve bi't-tab' köyde dikili bir ağaç da bırakmadılar. Halbuki köyümüz ne köy idi bir bilerseniz.

İhtâr: pederi, vâlidesi, kardaşları vesâ'ir akrabâsı bu müdhiş vak'ada itlâf ve ihrâk edilen ve kim bilir ne sûretle kurtulabilen bu karye ahâlisinden sekiz yaşındaki Mecid bin Tâhir'i Çerkez Ağa'nın yanından alarak Siird'de teşkîl kılınan eytâmhâneye 26 Mayıs sene [1]332 târihinde jandarma-i mahsûsla göndermişizdir.

2

Bitlis'e tâbi' Kotum karyeli Devaz bin Şeyho, Ömer bin Mustafa, Tayyib bin Molla Abdülhamid'in ifadelerinden:

[1]331 senesi Haziran'ında köyümüzde bir nizâmiye bölüğü bulunuyordu. Rusların istilâsından bir gün evvel bölük kumandanı ordumuzun çekilmekte olduğunu ve bölüğüyle kendisinin dahi hemen çekileceği emrini aldığı heyet-i ihtiyâriyyeye tebliğ etdi. Rusların ne zâlim olduklarını bilmeyen kalmamışdı. Köye feryâd düşdü. Herkes hâzırlanmağa başladılar. Bölük gece hareket etdi. Sabaha yakın köylü de hicret için hâzırlandı. Köyde yalnız hastalar kaldı. Sabah olmazdan Güzeldere istikâmetinde yola çıktık. Kendimizi Bitlis'e atacaktı[k]. Köyümüze yarım sâ'at mesâfede bulunan ve Ermenilerle meskûn olan Tuğ karyesinin önünden geçiyorduk. Haziranın yirmi dokuzuncu gününün sabahı idi. Bu köyden birdenbire üç yüz kadar Kazağın üzerimize hücum ettiğini gördük. Çoluk çocuğun nasıl feryâd ettiklerini artık tasavvur buyurun.

Ne bu feryâdlar, ne de "teslîm! teslîm!" diye çıkarılan çığlıklar Kazakları kadın çocuk dinlemeyerek bu kâfileyi mahvetmekten kurtaramadı. Hatta köyümüzde bir de, Ermeni â'ilesi var idi. Bunlar da kendilerinin Ermeni olduklarını anlatmak istedikleri hâlde dinlemediler. Altı kişiden ibâret olan bu â'ileyi de söndürdüler. Â'ile re'îsinin ismi Kazar'dı. Vaktiyle Erivan'dan gelmiş köyümüzde tavattun etmişdiler. Bu kâfileden ancak şuraya buraya kaçarak otuz kişi kurtulduk. Köyümüz yüz hânedan ibâretti. Kurtulan bu otuz kişi, birer â'ilenin yalnız başına kalmış bedbahtlarından ibâretti. Bunların Allahdan başka kimseleri kalmamıştır.

3

Bitlis'e tâbi' Alaman karyeli Abdullah bin Resul'ün ifâdesinden:

Haziran [1]331 târîhinde Rusların ileri harekâtı üzerine köylü, Bitlis'e hicret etmişti. Bitlis bize pek yakındır. Bu cihetle insânca hemen hemen zâyî'âtımız olmadı. Bir kısım ağnâm ve mevâşî dahi getirebildik. Fakat Rusların bir kaç günlük istîlâsını müte'âkib ric'atleri üzerine köyümüze gittiğimiz zaman, koca köyü kâmilten yanmış bulduk. Ne ev, ne eşya hiç bir şey bırakmamış, işlerine yarayanları götürmüş, yaramayanları yakmışlardı. Hasta olup bizimle berâber kaçamayanlardan Osman oğlu Şemo ile Mustafa bin Tâhir'in ve iki kadının yarı yanmış cesedlerini bulabildikse de, diğer on kadar köyde kalanların kemiklerini bile bulamadık.

4

Bitlis Sâbit Jandarma Merkez Bölüğü Kumandanı olup el-yevm Garzan'da bulunan ve Bitlis Sâbit Jandarma Tabur Kumandanlığı'nı ifâ eden Yüzbaşı Ömer Efendi'nin ifâdesinden:

Mayıs sene [1]331 târîhinde Ruslar Van'ı istîlâ etdiler. Ahâlî kısmen hicret edebilmiş, kısmen edememiş idi. Ruslar ve Ermeniler bu istîlâda, amcam olup Van'ın Norşın-i Süflâ mahallesinden olan ve altmış yaşında bir pîr-i muhterem bulunan Tayyar Ağazâde Tarlan Ağa ile elli beş yaşındaki haremi Zühre Hanım'ı ve yirmi beş yaşındaki kızı Vâhide ve Vâhide'nin sekiz yaşındaki çocuğunu fecî' bir sûrette katletmişdiler. Bu katl, bizim Van'ın bir müddet sonra istirdâdımızda tamamen ve tarafımdan tahkîk ve tebeyyün etmiştir. Bu bana â'id bir felâketdir. Hicret edemeyenlerin tamamen imhâ edildiğine dâ'ir bir misâldir.

5

**An-asl Erzurumlu olup Van Askerî Rüşdîsi Arabî Mu'allimi
bulunan ve ulemâdan olan Hoca Râsih Efendi'nin haremî
Nâciye Hanım'ın ifâdesidir:**

Mayıs sene [1]331'de Ruslar Van'ı istîlâ etdikleri zaman kaçamamışdık. Hâneme duhûl eden ve iki Rus ve dört Ermeniden ibâret olan bir çete, zevcimle berâber üç çocuğumu parça parça etdiler. Ve nâmûsumu feryâd u figânlarımla istihzâ ederek pâymâl etmek üzereler iken bir Rus zâbiti imdâdına yetişdi. Beni himâyeye etdi. Hastahâneye verdi. Orada yaralılara hizmet etdim. Bizim askerin Van'a girmesiyle hayatımı kurtardım.

6

**Van'a iki sâ'at mesâfede bulunan Edremid karyesinin Şabaniye mahallesinden
İsmâil bin Mehmed'in ifâdesinden:**

Rusların Mayıs sene [1]331 târîhinde Van'ı istîlâ etmeleri üzerine, hicrete başladıkça da, iki yüz elli İslâm hânesinden ancak elli hâne hicretle canlarını kurtarabildi. Diğerleri çıkamadılar. Van, 28 Temmuz sene [1]331 târîhinde tekrâr istirdâd edildi. Benimle berâber bazı Edremidliler hem bir şehir kadar güzel ve ma'mûr olan köyümüzün ne olduğunu anlamak, hem de sakladığımız eşyalar kalmışsa çıkarmak için Edremid'e girdik. Karşımıza duvarları yarılarına kadar yıkılmış ve hepsi yanmış harâbelerle ta'affün etmiş bir takım ecsâd çıkdı. Bunların bazıları teşhîs edildi. Ve orada bulunan İslâmların kâmilen katli'âma dûçâr oldukları anlaşıldı.

7

**Hafîf Süvâri Yirmialtıncı Alay kâ'im-i makâmlarından Hasanan Aşîreti Re'îsi
Yusuf Bey'in ifâdesinden:**

Aşîretimiz Bulanık ve Malazgird kazâları karyelerinden hemen hemen yüz karyeyi işgâl edecek kadar büyük bir aşîret idi. Biz rü'esâ, Bulanık kazâsına tâbî Tortop [Tırtop] karyesinde ikâmet ederdik. Ruslar muhârebe i'lânından bir müddet sonra, bizim mıntıkamıza dâhil oldular. Fakat ta'arruz ve istîlâları pek batî olarak devam ettiği için insân ve ağnâm ve mevâşîce büyük zâyi'âta uğramaksızın geriye çekilebiliyorduk. Â'ilelerimizi hatt-ı harbin iyice arkasındaki köylerde bulundurarak harbe devam ediyorduk. Fakat Ruslar Mayıs sene [1]331'de evvelki ta'arruzlarıyla kâbil-i kıyâs olamayan şedîd ve serî' bir ta'arruza başladılar. Hatta aşîretin re'îsi olduğum hâlde â'ilem efrâdından amcam Ömer Ağa'nın dört yaşındaki Mehmed, üç yaşındaki Haydar, sekiz yaşındaki Fâtıma, altı yaşındaki Sabriye ve amcam oğlu

Yüzbaşı Fethullah Ağa'nın birâderi Baha'üddin ve Hâkim ve zevcesi Meyro ve kızı Sâliha ve diğer kızı Hayza ve Baha'üddin'in zevcesi Perişan ve kerîmesi on bir yaşında Zümrete ve diğer kerîmesi dokuz yaşında Rahime ve oğlu altı yaşındaki Fettah'ı Kazakların kılınçlarından kurtaramadım. Ruslar zâten en ziyâde bizi, rü'esâyı imhâ etmek istiyorlardı. Rü'esânın yıkılan yakılan hânelerinde bu kînin âsâr-ı tahrîbiyyesini anlamak pek mümkündür. Köylünün, meselâ iki gözden ibâret hânesinin bir tarafını yakmışlarsa diğer tarafı kalmıştır. Fakat rü'esânın hânelerinin değil, hatta samanlıklarının bile duvarlarını bırakmamışlardır. Bunları, Rusların 10 Temmuz sene [1]331'de çekilmeleri üzerine, köylerimize giderek gördük ve anladık. Aşîretimizin felâketi bununla hitâm bulmadı. İnsanca olan en büyük zâyî'âta da Rusların [1]331 Şubat ta'arruzunda dûçâr olduk. Bakıyye-i halkımız bu sıralarda Muş ovasında bulunuyordu. Bilinmez nasıl oldu. Bir kaç gün içinde Rusları kol kol, Talori dağlarına, Bitlis boğazına, Genç merkezine dayanmış gördük. Hulâsaten diyebilirim ki aşîretimiz yüz köyünü, milyonlarca lira döken servet-i umûmiyyesini bu muhârebede gâ'ib ettiği gibi, yirmi bin kişi de insân zâyî' etmiştir. Bu zâyî'ât-ı harbin ilcâ'âtıyla değil, Kazak ve Ermeni çeteleri zulmlerinin birer netîce-i fecî'asıdır. Muhârebelerdeki ölümler elbetde kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar için değildi. Halbuki yirmi bin telefâtın, hemen hemen on dokuz bin kişilik kısmını bu mazlûmlar teşkîl ediyor.

Huyut aşîreti rü'esâsından Nuh Bey'in ifâdesinden:

Ruslar fî Şubat sene [1]331 ta'arruzlarında Bitlis ve Muş'u zabtettikleri zaman bir kısım süvârî kuvvetleri de Bitlis ile Muş arasında bulunan Huyut aşîretinin Muş ovasındaki köylerine sarkmışlardı. Aşîretimize mensûb bulunanlardan kuvvet ve kudretleri olanlar Huyut nâhiyesinin dağ cihetlerine ve Sason ve Mutki mntıkalarına çekildiler. Rusların bu cihetlere me'mûr olan kumandanı bize ve bu civârda bulunan aşîretler rü'esâsına haber ve beyânnâmeler göndererek teslim olmaklığımızı ve bu kazâları teslim etmekliğimizi, eğer mukâvemet gösterilirse çoluk çocuğumuzla bizi kâmilen mahvedeceğini bildirdi. Bedirhânî mel'ûn Kâmil'e de bu zemînde kâğıdlar yazdırdı. Bu muhârebenin anlaşılmayan hiç bir noktası kalmamıştı. Kürdlere, Rusların bu unsuru imhâ ile işe başladıklarını, yek-dîğerini iki seneden beri deli eden kanlı hâdisât tamamıyla öğretmişti. İçimizde Doksanüç Muhârebesi'ni unutmayanlar pek çokdu. İşte muhârebe o idi. Bu def'a yapılan ise muhârebe değildi. Bu def'a Ruslar umûmî bir tahrîb ve imhâ muhârebesi yapıyorlardı. Bi't-tab' bu haberleri istihzâ ile mukâbele gördü. Kumandan aldatamadığını anladığı zaman, yaptığı bir plan ile bir gün zarfında ova cihetindeki köylerimizi içinde bulunan aceze ile kâmilen ihrâk etdi. Yanan köyler şunlardır: Dirhas, Kulusık [Kilisik], Tehs[m]ir, Zigak, Varişah [Varthah], Üçtav, Zirket, Nok, Marnik, Kürd, Habuban [Habiban], Habuban [Habiban], Avzit

[Avzut], Kotni, Pav, apkis, Ağdad, Sipannan [Sipanuk], Sospert, Til, Yekmal, Norgah

9

Yine Nuh Bey'in ifâdesinden:

Muhârebenin ilk senesinde, Ruslar Karakilise'ye girmişlerdi. Aşîretimizin teşkîl ettiği alayı o cebhede idi. Ric'atde muhâcirlerin himâyesine me'mûr olmuşduk. Muhâcirler, pek ağır hareket ediyorlardı. Bunları bir türlü arabalarından vazgeçiremiyorduk. Rus Kazak müfrezeleri Karakilise'ye merbût Hamzikan karyesinde bizimle temâs peydâ etdiler. Bu müfrezenin iki de serî' ateşli cebel topları var idi. Biz dümdâr muhârebesi edip çekilmek istiyorduk. Fakat Ruslar, top ateşini muhârib kıta'âta teveccüh edeceğine zavallı muhâcir kollarının üzerinde şarapnellerini patlatdılar. Ekseriyetini kadın ve çocuk teşkîl eden ve mikdârı on bini mütecâviz bulunan bu kâfileler, darmadağın ovalara çığlıklarla yayıldı. Rusların bir kısmı bizimle muhârebe ederken, diğer bir kol bunların içerisine düşdü. Bunlar ne canâvar millet imiş. Ne çocuk, ne kadın, ne ihtiyâr, ne genç tefrîk etdiler. Önlerine tesâdüf eden ma'sûmları atlarına çîğnetip kılınçlarından geçirdiler. Bu kâfile, o gün bütün ağrılığını bıraktığı gibi şarapnel ve kılınç darbeleriyle kadın, çocuk üç bin insân da zâyî' etdi.

Geceyi de yollarda geçirip temâsı gâ'ib etmek istedik ve ertesi günü buna muvaffak olduksa da zu'afâ ve çocuklardan bin kişi de yollarda kaldı. Ruslar yine Kılınçgediği civârında bize yetişdiler. Diğer istikâmetlerden diğer alayların himâyesiyle akın akın muhâcirler gelmiş ve geliyordu. Onlar da aynı felâketlere dûçâr olmuşdular. Fakat felâketin en büyüğü burada oldu. Ruslar Kılınçgediği'ni ele geçirmek için buraya büyük bir süvârî kuvveti sevketmişdiler. Topları da var idi. Ma'amâfih bizim nizâmiye kıta'âtımız onlardan evvel gedikte yerleşmişdi. Biraz daha acele edilse idi muhâcir kâfileleri selâmete çıkmış olacaktı. Ruslar bizim kuvvetlerimizle nisbet kabûl etmeyecek derecede ziyâde idiler. Burada fazla olarak karışıklık yüz göstermişdi. Ruslar iki batarya top ile de bu karışıklığı inhizâma tebdîl etdiler. Muhtelif istikâmetlerden gelen muhâcir kâfileleri, en azından bu ateşlerle beş altı bin kişi gâ'ib ettiği gibi on bin kadarı da bir sâ'at kadar bir mesâfede bulunan gediğe yetişemeyerek öte tarafda kaldı ve kimbilir Kazakların ellerinde ne oldular.

10

Cebranlı aşîreti rü'esâsından Mollahıdıran karyeli Nâdir Ağa bin Derbo'nun ifâdesinden:

Geçen sene Ruslar bizim mıntıkayı işgâl eyledikleri zaman bir kısım ahâfimiz hicrete muvaffak olmuş iseler de bir kısmımız buna muvaffak olamayarak köylerde kalmış ve diğer bir kısım da sarp dağlara çekilmişlerdi. Silahlı bulunan kısmımız, civâr köylerdeki zahîre kuyularından geceleri bu dağlara zahîre getiriyorlardı. Fakat bi't-tab' bu bizi idâre edemiyordu. Soğuklara ise çocuklar ve kadınlar tahammül edemiyorlardı. Perîşâniyetimiz gitdikçe artıyordu. Ruslar bu civârlara pek az asker bırakıp ileri gitmişlerdi. Rus devriyelerine tesâdüf etdikçe müsâdeme ediyor ve her def'asında gâlib geliyorduk. Bu civârda bulunan Rus kumandanı, dağlardan aşağı inerek bize hiç bir şey yapmayacağına çarın ve Rus Hükûmeti'nin nâmûsu üzerine söz vererek haber gönderdi. Fakat bu Ruslar Doksanüç'deki eski Ruslar değildi. Bunlar canavar olmuşdular. Bunlara emniyet câ'iz değildi. Ma'amâfih bu haber aramıza tefrîka ilkâ etmişdi. Herkes bu dağ hayatından artık ölüm kadar iğreniyordu. Birkaç re'is birleşerek kumandanın yanına gitmeğe karâr verdik. Kumandan ya bizi öldürecek veyâhûd kumandanla ciddî bir mukâvele akdedecekdik. Ona göre dağda bulunanlar ya eski hayata katlanacak veyâhûd köylere inecekti. Fakat kader bizi hiç düşünemediğimiz üçüncü bir felâketle karşılaştırdı. Ruslar dağa kaçamayan veya hicret edemeyen genç kadınları karârgâha toplamışlardı. İhtiyâcât-ı mel'ûnelerini bunlarla izâle ediyorlardı. Benim zevcem de kumandanın hissesine düşmüşdü. Kumandanı ilk gördüğüm zaman zevcemle berâber gördüm. Kumandan tecâvüzümüzden ürküyordu. Bize birçok mevâ'idde bulundu. Arkadaşlarımın tavsiyelerine rağmen i'tidâlimi muhâfaza edemedim. Yanındaki kadının zevcem olduğunu, nâmûsumun pâ-y-mâl edildiğini binâ'en-aley Rusların nâmûs üzerine verdiği söze i'timâd edemeyeceğimi söyledim ve tahkîr etdim. Fakat karşıdaki mevcûd, bir kumandan değil, hatta bir insan da değil, nefissiz bir hayvân, bir domuz imiş. Bana ne cevâb verse beğenirsiniz: "Zararı yok, dedi. Bundan evvel olduğu gibi bundan sonra da zevcenizi siz isti'mâl edersiniz." Daha ziyâde tahkîre mevki'imiz müsâ'id değildi. Yarım bir söz vererek ayrıldık. Kuvvetlerinin az olduğunu orada bulunan kadınlarımızdan ve adamlarımızdan tamamen anladık. Bunlara teslim olmakdan ise, bunları mahvederek ölmenin en muvâfik çâre olduğuna karâr verdik ve geldiğimiz vakit bu karârımızı da diğer arkadaşlarımıza anladık. Nâmûs mes'alesi kadınlarımızı bile bu karâra rabtetdi. Hazırlığımızı görerek bir gece kumandanın karârgâhını basdık. Pek az telefât vererek hepsini hançerden ve kurşundan geçirdik. Nâmûsu pâ-y-mâl olmuş bir kadının yaşamasındaki ma'nâsızlığı düşünerek zevcemi de bu miyânda öldürdüm. Bu vak'adan sonra bize bir cesâret geldi. Rus hattını yarıp Huyut'a çekilmek. Bunda pek isâbet etmişiz. Hemen karâr verdik. Yollarda Rus ve Ermeni çeteleriyle müsâdeme edip Huyut'a gelebildik. Gerçi dörtde üçümüz zâyî' oldu ise de nâmûsumuzu gâ'ib etmedik. Ve zâyî'âtımız da mukâbelesiz kalmadı. Ruslara epeyce telefât verdiğimiz gibi hâlâ da vermekdeyiz. Gece geçmez ki bize, ovaya inip bir kaç Rus öldürmeyelim. Bunların mâhiyetlerini artık tamamıyla anlamışızdır.

***Muş'un Azakpur nâhiyesine tâbi' Bardik karyeli
Abdullah bin Şebab'ın ifâdesinden:***

5 Şubat sene [1]331'de Rusların köyümüze yaklaştığı gelen muhâcirlerin ve askerlerin ifâdelerinden anlaşıldı. Herkes canını kurtarmak için köyden kaçtı. Köyümüzden benimle berâber Ömer bin Şebab, Tâhir, Memi bin Cevher, Şeyh Mehmed ve birâderi Molla Yusuf, kâ'in birâderi Molla Ahmed, â'ilelerimizi çıkardıkdan sonra biraz eşya alıp sabaha yakın çıkmak istedikse de sabahleyin elli altmış Kazak, köyümüze girdiler. Bizim teslim feryâdlarımıza kulak vermeyerek ateş etmeğe başladılar. Ben köyün yanında bulunan ağaçlar ve çalılıklar arasına gizlenerek ölümümü bekledim. Göremediler. Köyde, hicret edemeyen aceze ile berâber arkadaşlarımı öldürdüler. Berâberlerinde bir kaç yük de gaz yağı var idi. Bir kaç sâ'at içerisinde köyü yakarak def' olup gittiler. Ben ertesi gece ağaçlıktan çıktım ve kendimi Huyut'a atdım. Çoluk çocuğumu bi't-tab' gâ'ib etdim. İki ay aradıktan sonra bulabildimse de sekiz nüfûsdan ancak üç kişi kalmıştı. İki küçük çocuğumu yollarda terketmişlerdi. Diğer ihtiyâr vâlidem ve bir birâderimle birâderimin çocuğu açlıktan, sefâletten, hastalıktan ölmüşlerdi.

[12]

***Bi'z-zât âfideki vak'ada bulunan Til karyeli Abdullah, İso, Bitlisli Halef Osman,
Avzutlu Bişaro, Mişahşin [Mişakşin]li Ali, Cerko'nun oğlu Acem, Bağçe karyeli
diğer Abdullah, Kotni karyeli Ferhad, Cevher bin Haydar, Oskavan karyeli Hâlid
bin Rüstem, Kotninli Sino bin Halil,
Murad bin Reşo'nun ifâde-i müsterekelerinden:***

Rus kıta'âtı ileri hareketleri esnâsında Kazaklarla Ermeni çetelerini hatt-ı harbin hâricindeki köylere saldırıyorlar bunlar etrâfi ateşler, yangınlar içinde bırakarak halkı dehşetlere gark ediyor, ellerine geçirdiklerini parçalıyorlar, dereler taşlar içinde saklananlar muvakkat bir zaman için korkular ve açlıklar içinde hayatlarını kurtarıyorlarsa da harekât tamam olduktan sonra nizâmiye kıta'âtından bir kısmı bunları topluyor. Eli silâh tutanlarını Rusya'ya esîr diye göndermek için bunlardan kâfileler teşkil ediyorlar. Nizâmiye kıta'âtı muhâfazasında gönderilenlerin Rusya'ya yetişmesi muhtemel ise de bazan da bu kâfileleri Kazak ve Ermeni çeteleri muhâfazasında sevk ediyorlar ki, bunların yollarda mahvedildiği şübhesizdir. Biz de bunlardandık. Bizim ictimâ' mahallimiz Pertük karyesi idi. Kâfilemiz yüz yirmi kişiye bâliğ olmuştu. Bir çavuş kumandasında otuz nefer muhâfız ile Nisan sene [1]332'de

yola çıkarıldık. Ekmeklerimizi vermişlerdi. Zâbitleri zannımıza göre iyi bir adam idi. Fakat çavuş Kafkas Ermenilerinden idi. Neferlerin bir kaçı da Ermeni idiler. Muhâfızlar bizi bir gün doğru yoldan götürdüler. İkinci gün yoldan sapdılar. İçimizde Ermenice bilenler var idi. Çavuşun diğer Ermenilere, Ermenice "Bunları da öldürelim" dediğini işitmişlerdi. İçimizden Kotni karyeli Derbo bin Haydar, Halvan hudûdündeki Şürükyan deresine gelmezden akdem, bazılarımızın yanına sokularak öldürüleceğimizi bildirdi. Ve böyle ölmekten ise bunların boğazlarına atılarak bir kaçını öldürdükden sonra ölmenin daha muvâfik olacağını söyledi. Ve kendisinin ister muvâfakat edelim, isterse etmeyelim muhâfızların boğazına atılacağını anlattı ve bu fikrini herkesin birbirine Kürdçe anlatmasını bildirdi. Kendisi bir feryâd ile birisinin boğazına atılacaktı. İşâreti bu feryâd idi. Fi'l-hakîka Şürükyan deresine yaklaştığımız zaman, burnumuza fenâ bir cesed kokusu çarpdı. Muhâfızların tavırları ve renkleri değişmişti. Ölüm kokusu herkesin âsâbını germişdi. Derenin içinde muhtelif mahallerde cesed yığınları göründü. Derbo'nun feryâdına hâcet kalmamıştı. Bilmeyiz nasıl oldu. Üçümüz beşimiz birden yanımızdaki muhâfızların boğazına atıldık. Muhâfızlar ancak beş altı kişimizi öldürebilmişlerdi. Hepsini öldürdük. Fakat ikinci bir tehlike başgösterdi. Buradan nasıl kurtulabilecekdik? Hepimiz o mıntıkların adamı idik. Yolları gece de olsa biliyorduk. Toplu bulunmayıp, hele orada hiç durmayıp dağılmak lâzım geldiğine ve gündüzü dereler taşlar içinde geçirip gece olur olmaz Huyut dağlarına doğru çekilmeğe karar verdik. Diğerlerinin ne olduğunu bilemeyiz. Biz burnumuz kanamaksızın Huyut'a yetişdik.

13

An-asl Mutkili olup bir müddet Muş'un Varthah karyesinde ikâmet etdikden sonra on seneden beri Muş'da Molla Hasan Batukî efrâdından Şeyh Yusuf Efendi'nin hizmetinde bulunan Sûfi Mehmed Efendi'nin ifâdesidir:

Bu zât, 12 Mayıs sene [1]332'de Rusların elinde bulunan Muş'dan firâra muvaffak olmuş ve Muş ahvâline dâ'ir en sahîh ma'lûmâtı vermiştir. Rusların Muş istilâsında Kala mahallesi ahâlîsi hicrete muvaffak olmuşlarsa da Kotanlı mahallesiyle Süflâ mahallesi hicret edememişlerdir. Sâ'ir mahalleler kısmen hicret edebilmişlerdir. Ruslar, İslâm unsurunu Kotanlı ve Süflâ mahallesine doldurmuşlardır ve gûyâ bu sûretle Ermeni çetelerinin tecâvüzlerinden kurtarmak istemişlerdir. Bunlar için bir mikdâr muhâfız efrâd tefrik etmişlerse de muhâfızların esâslı bir terbiyeye mâlik olmamaları ve işin içine menfa'at mes'elesi girdiği için, zulm ve tecâvüzün arkası alınamamıştır. Geceleri bir takım evlerin soyulması bir takım nâmûsların pây-mâl edilmesi tevâlî edip gitmekte, hiç bir genç kadın muhâfaza-i nâmûsa muvaffak

olamamaktadır. Ermeni çete rü'esâsından Muşlu Sinbat, bir Ermeni taburu kumandanıdır. Rus kumandanını tanımayacak kadar nüfûza mâlikdir. Bunun ma'iyyetinde Muşlu Kasab oğlu Aram, Muşlu Mercanyan Hayk, Muşlu Kunduracı Arslan'ın kardaşı Kigork, Süronk karyeli Misak, vaktiyle meb'ûsluğa namzedliğini vaz'eden Muşlu Keşiş oğlu Agop bulunmaktadırlar. Bunların yapmadığı zulm ve rezâlet kalmamıştır. Hükûmete mürâca'at edilip bunlardan şikâyetin hiç bir te'sîri yoktur. Bi'l-aks bu cânîlerin küçük bir ihbârıyla derhâl bir â'ile söndürülmektedir. Zâten Rus kumandanı bütün ehl-i servetden olanları habsetmiştir. Paralarını dayak altında tamamen teslim etmeyenler, ölüncüye kadar dayak ve hapse mahkûmdur. Bunlardan Minâre mahalleli Sâdık Efendi ile Kala mahallesinden Muhâsebe İkinci Kâtibi Abdal Efendi dayakla öldürülmüşlerdir. Servetleri bunlar için büyük bir belâ olmuştur. Tamamen paralarını ve zî-kıymet eşyalarını teslim ettikten sonra habsden çıkan bir zavallı için bir Ermeninin küçük bir ihbârıyla tekrâr hapse sokulmak, dayak yemek umûr-ı âdiye ve mükerreredendir. Sonra her gün ihtiyâr, genç bütün Müslümanlar toplanarak sırtlarına askere erzâk taşındırılmaktadır. Ve'l-hâsıl Muş'dan çıkamamak felâketine dûçâr olanlar için, Muş hakîki bir cehennem olmuştur.

14

Yine Sûfi Mehmed Efendi'nin ifâdesinden:

Ruslar Muş'a civâr olan ve hicret edemeyen karyelerdeki Müslüman ahâlîyi de Muş'un bir mahallesi demek olan Çiriş karyesinde toplamışlardır. Mikdârları binlere bâliğ olan bu zavallıların çekmediği eziyet, görmediği zulm kalmamıştır. Bunların burada ictimâ'larından maksad, muhâfaza-i nâmûs ve hayatları için değil, çalışdırılmaları içindir. Bir de şehvât-ı nefsâniyelerini söndürmek içindir. Sekiz yaşından yukarı hiç bir kız çocuğu bıkını muhâfaza edememiştir. Ben firâr etmezden mukaddem, bir kız mes'elesinden dolayı bunlar müdhiş bir felâkete dûçâr oldular. Ma'sûm, güzel bir kız çocuğu için muhâfizlardan bir Rus ile bir Ermeni kavga etmişler. Ermeni bir gece bu Rus neferini öldürmüş; diğer arkadaşlarıyla berâber bunu İslâmların üzerine atmışlar. Kumandan birkaç adam gönderip mes'eleyi tedkîk etmek istemiş; mes'elenin ne mâhiyyetde bulunduğuunun anlaşılmasına için Ermeni muhâfizları ertesi gece köyün muhtelif cihetlerinden ateşe başlamışlar; Rus neferlerinden bir kaç da bu ateşle urulmuş; İslâmlar isyân etdi diye civârda bulunan Muşlu Sinbat'ın kumandası altında olan Ermeni taburu köye girmiş; çocukların ve kadınların feryâdlarına kulak asmayarak ve cins ve sinn tanımayarak beş yüz kadar İslâm öldürülmüştür. Birçok da mecrûh vardır.

15

Yine Sûfi Mehmed Efendi'nin ifâdesinden:

En büyük zulm ve cefâyı Ermenilerle Kazaklar yapmaktadırlar. Son zamanlarda Ermeniler, daha başka bir icâd ile ahâlîyi soymaktadırlar.

Gerek şehirli ve gerekse köylü, kimde at, koyun, inek, öküz gibi orduya yarar bir şey kalmışsa Ermeniler hemen onu yakalıyorlar. Ölümle tehdîd ediyorlar. Bazılarını öldürdükleri de vâki'. O at veya koyun veya inekle berâber köylü gelip hükûmete mürâca'at ediyor. Sâhib-i hakîkîsinin yanındaki Ermeni olduğunu ve kendisinin yanına emânet olarak bıraktığını ve şimdi hükûmet huzûruyla bu malı sâhibine i'âde etmek istediğini söylüyor. Ve ifâdesi alınarak mal Ermeniye veriliyor. Ermeni de bunu orduya satarak paraya tahvîl ediyor. En garîbi mal sâhibi ifâdesini verdikten sonra Ermeni, Türk zulmünden şikâyet ederek bu malı esâsen o adamın gasbetdiğinden bahisle o adamı ayrıca da tekmeler ve tokadlar içinde, ya habshâneye göndertiyor veyâhûd kapıdan dışarı atdırıyor.

16

***Âdilcevaz'ın Armudlu karyesinden ve Haydaranlı aşîretinden
Hüseyn bin Süleyman ile Asyak Kabilesi Re'îsi Yüzbaşı
Hamza Ağa'nın amucası Hadida'nın ifâdesinden:***

Bu büyük aşîretin meskûn bulunduğu karyeler ilk Rus istilâsına Kânûn-ı Evvel sene [1]330'dan i'tibâren başlamışdır. Ahâlî bu muhârebeyi de Doksanüç Muhârebesi gibi telakkî ediyor. Emvâl ve eşyaya ve kadınlarla çocuklara Rusların dokunmayacaklarını, dokunsalar da az mikyâsda dokunacakları zannını besliyordular. Onun için vakti, hâli müsâ'id olanlardan başka yurdları istilâ felâketine dûçâr olduğu hâlde ekseriyet hicret etmemek fikrinde idi. Fakat Ruslar ve bi'l-hâssa Kazaklar ve Ermeniler bu muhârebede insân değil, birer cellâd olmuşdular. Girdikleri köyün altını üstüne getiriyorlardı. Tuz ve ekmek götürerek teslim olmağla, mukâbele edilerek teslim olmanın bunlar nazarında farkı yokdu. Ne mal, ne eşya, ne ağnâm bunların tecâvüzünden kurtuluyor, ne de nâmûs muhâfaza edilebiliyordu. Eşya ve emvâlinde bir kısmını terkederek Ruslar gelmezden evvel hicret edenler büyük bir dirâyet ve zekâ göstermişdiler. Ruslar ise hicret edenlerin hânelerini ihrâk ile işe başladılar. Biz kalanlara ise top yolları açtırdılar. Erzâk taşıtırdılar. Hasta ve za'îf olmak büyük bir cinâyet işlemekle müsâvî idi. Kaç hasta adamımızı dipçikler altında ölmüş gördük. Buna tahammül edilemezdi. Sübhân dağı civârında olanlar ilk istilâda, Ruslara mukâbele edip dağa çekilmişlerdi. Ruslar bunlara bir şey yapamıyordu. Sübhân dağı mazlûmlar için tam bir ilticâgâh oldu. Biz de çoluk çocuklarımızı Allâh'ın muhâfazasına terkederek oraya çekildik. Orada silâh ve cephâne de var idi. Yeni gelenlerle

kuvvetimiz gitdikçe takviyet buluyordu. Ruslar, o muhîte artık yaklaşamıyordu. O mntıkada ne telgraf, ne telefon bıraktık, ne de postalarını geçirttik. Yalnız erzâk mes'elesi bizi pek sıkıyordu. Buna da çâre bulduk. Muhît bize düşman değildi. Kuvvetli çeteler teşkîl ettik. Rusların yollar istikâmetindeki köylere bıraktığı müfrezeleri basdık. Bir taraftan silâh ve cephânemizi tezyîd ettik. Diğer taraftan köylerde olup Rusların bulamadıkları zahîre kuyularından buğday ve arpa getirerek yarı aç, yarı tok hayatımızı muhâfaza ettik. Bizim ordunun ilerlemesiyle bir kısmımız dağdan indik. Orduya iltihâk ederek hayatımızı kurtardık. Bir kısmı hâlâ oradadırlar. Fakat kendilerinin zulmlerinden tevellüd eden bu müdâfa'amız pek zulmlü bir intikâm ile karşılaşmışdı. Hangi köyden firâr vukû' bulmuşsa, o köy yandırılmış ve ahâlîsi içeriye sefil ve perişân sevk edilmişdi. Bu tahrîbât ile bu gün diyebiliriz ki, yüz altmış nüfûsumuz gâ'ib olduğu gibi, yüzde beş köyümüz bile sağlam kalmamıştır. Haydaranlı aşîretinin bulunduğu beş altı yüz köy kimsesiz bir harâbezâra dönmüştür. O cennet gibi arâzî şimdi bir çöl olmuştur.

[17]

Cebranlı aşîretinden ve Beligan kabîlesi rü'esâsından olup Hınıs'ın Hasköy karyesinde ikâmet eden Ali Ağa bin İsmâil Ağa'nın ifâdesinden:

Ruslar Cebranlı aşîretinin ikâmet ettiği karyelere ancak Şubat sene [1]331'de gelebilmişlerdi. Rusların bu ileri harekâtı esnâsında aşîretimizin seferberliği müte'âkıb çıkardığı süvâri alayı Veysel Bey kumandasında Natuvan civârında bulunuyordu. Firkamız kumandanı Veysel Bey, aldığı emir üzerine firkasıyla berâber Hınıs cihetine doğru çekildi. Ruslar Hınıs'a da oldukça büyük bir kuvvet sevk etmişlerdi. Birçok müsâdemelerden sonra alayımız â'ilelerini kurtarmak üzere dağıldı. Çoluk çocuğumuz eli silâh tutanların himâyesiyle Tifnik ve Karaköy dağlarına çekilmişlerdi. Ruslar köyleri kan ve ateş içerisinde bırakmışdılar. Bu dağlar, o havâli felâketzedeleri için bir ilticâgâh olmuşdu. Burada epeyce silâhli ictimâ' etmişdi. Bizim muntazam kuvvetler Erzurum cebhesine çekilmişlerdi. Karşılarında nizâmiye kıta'âtı bulamayan Rusların hedefini artık bizim mntıka teşkîl eyliyordu. Ruslar ekseriyetini kadın ve çocuk teşkîl eden bizleri, ne sûretle imhâ edeceklerini bilmiyorlardı. Kadın, çocuk hiç bir şey dinlemeyerek topla, mitralyözle muttasıl hücûm ediyorlardı. Biz geri çekildikçe Ruslar pek müşkil bir vaz'iyette kalıyorlardı. Arâzî pek sarpdı. Kendileri için mechûldü. Hayvanları boğazlardan geçemiyordu. Gitdikçe fazla telefât veriyorlardı. İlerisi kendileri için daha vahîm netîceler ihzâr edeceğini anladıklarından tecâvüzlerini üç günlük bir müsâdemeyi müte'âkıb tahdîd etdiler ve yavaş yavaş geri çekilerek dağların eteklerindeki boğazlarda kaldılar. Fakat mevcûdumuz pek çokdu. Berâberimizde getirdiğimiz erzâkla nihâyet birer ay geçinebilecekdik. Ondan sonra ya açlıktan ölmek

veyâhûd Ruslara teslîm olarak ezilmekden, mahvolmakdan başka çâre yokdu. Erzâkımızdan bir kısmını esâsen o dağlarda ikâmet edenlere verdik. Onlar da bizim mürûrumuza yardım etdiler. Birçok kâfileler bir gecede Rusların bulunmadıkları mahallerden çıktık. Bizim kâfilemiz üç yüz silâhlî himâyesinde iki bin beş yüz insandan ibaretdi. Yollarda bir kaç yerde Ermeni ve Kazak çeteleriyle müsâdeme etdik ve çoluk çocukdan iki yüz kadarını bırakmağa mecbûr olduksa da Bitlis'e yetişebildik. Bir kaç gün Bitlis mıntıkasında istirâhât etdik. Bitlis'in sükûtundan bir gün evvel oradan ayrılarak bu mıntıkaya geldik.

18

*Hasananlı aşîretinden ve Seyyidan kabîlesinden Yusuf Seydo'nun
oğlu Seyyid Han'ın ifâdesinden:*

Bunlar da Tifnik, Karaköy dağlarına çekilenlerdendirler. Rusların tecâvüzlerini aynen yukarıdaki vak'ada olduğu gibi hikâyeye etdi. Yalnız bunlar, Şubat sene [1]331'de oradan çıkmamışlar. Önlerine bir Rus müfrezesi çıkmış. Bir kısım çoluk çocuklarını bırakarak geri çekilmişler. Rusların bu çoluk çocuğu mahvetdiğini görmüşler. Ruslar Nisan zarfında Tifnik, Karaköy dağlarını hâliyle terkederek diğer cebhelere gitmiş. Bunlar bunu fırsat telakkî etmişler. Huyut'da Hacı Musa Bey'e haber göndermişler. 10 Mayıs sene [1]332'de oradan çıkarak ve yollarda çetelerle müsâdeme edip pek az zâyi'ât vererek Huyut'a çekilmişler.

19

*Muş Jandarma Tabur Kâtibi Celâl Efendi'nin amucası oğlu olup Liz'de îfâ-yı
vazîfe ederken mecrûh olan nefer Resul'ün ifâdesidir:*

Rusların Liz'e son Şubat [1]331'deki ta'arruzlarında mecrûh oldum. Ruslar beni evvelâ Til karyesinde teşkîl etdikleri hastahâneye yatırdılar. Bir müddet tedâvî etdiler. Yaralarım hemen hemen iyi oldu. Taburcu edip Rusya'ya gönderecekdiler. Nekâhet devrinde ve köyde serbestdim. Köyde dolaşırken Muşlu Da'vâ Vekîli Helikat Efendi'nin oğlu Hırant'a tesâdüf etdim. Tanıdığım bu adam, bir Ermeni çetesi miyânında Ruslara hizmet ediyormuş. Benimle görüşdü ve beni aldatarak bir hâneye götürdü. Burada bir Rus zâbiti var idi. Bu da Rus Ermenilerinden imiş. Yanında da çete efrâdından on kişi olup ocak yakmış rakı içiyorlardı. Herant bir av getirdiğinden bahsle beni gösterdi. Biraz Ermenice bilirim, anladım. Çete re'îsi bu avdan memnûn olduğunu ve dünden beri bir İslâm öldüremediği için bu avı pek makbûle geçdiğini Ermenice söyledi ve dînimize küfrederek Kafkas Türkçesiyle "Alçak Türk! Bir rakı iç!" dedi. İçmedim. Şişlere et geçirmiş ocakda kebab yapıyorlardı. Eliyle bir şiş aldı. Etini

meze tabağına dökdü, biraz ateşe sokdu. "Kollarımı tutunuz. Evvelâ şuna bir dağ uralım" dedi. Bu şiş ile kolumdaki şu yarayı açdılar. Ben feryâda başladım. Ecelim daha gelmemiş imiş. Hastahânedede yaramı tedâvî eden tabîb birden içeri girdi ve beni bu cânîlerin elinden kurtararak hastahâneye götürdü. Bu def'a da şiş yarasını tedâvîye başladı. Bizim bazı mecrûh askerlerimiz de var idi. Bunlar tedâvî edildikçe bazan bu çetelere, bazan Rus piyâde askerine katarak karakoldan karakola Rusya'ya sevk ediyorlardı. Hiç şübhesiz ki, bunlardan beşde biri Rusya'ya gitmiyordu. Böyle bir merkezde beni av telakkî edenlerin yollarda tereddütsüz imhâ edecekleri muhakkakdı. Bizim tarafa firâr etmeğe karâr verdim ve her gün verdikleri ekmekten bir parça sakladım. Kendimi artık tam toplamışdım. Kolumdaki şiş yarası da iltiyâm bulmuş gibiydi. Bir gece kaçdım. Gündüz bir derede saklandım. İkinci gece yürüdüm. Yollarını pek iyi bildiğim bir mıntıkada idim. Üçüncü gece kendimi Huyut'a atarak kurtuldum.

20

*Âdilcevaz'ın Kalaiçi mahallesinden Ali bin Derviş ve Sâdık Çavuşla,
oğlu Mahmud ve Cafer bin Mustafa'nın ifâdelerinden:*

Geçen sene haziranında Ruslar Âdilcevaz'a girmişlerdi. Şehir kısmen hicret edebilmiş, kısmen edememişti. Hicret edemeyenler bi't-tab' acezeden ibâretti. Bunlardan eli ayağı tutanlarını Ruslar erzâk işlerinde ve yollarda birer parça ekmek vererek çalıştırıyorlardı. Kimse ne malına, ne de ırzına sâhipdi. Rus kumandanı zulme rızâ göstermiyor gibi görünüyorsa da Kazaklar ve bâ-husûs Ermeni çetelerinin yapmadığı kalmıyordu. On beş gün sonra Ruslar bir dağdağaya düşdüler. Bizim asker ileriliyordu. Rus askerleri arasında Müslümanlar da var idi. Bunlar ellerinden geldiği kadar bizi himâye ediyorlardı. Rusların çekileceğini ve fakat çetelerin Âdilcevaz'ı yakıp İslâm ahâlîyi öldürmek istediklerini haber verdiler ve bu gece kaçmaklığımızı söylediler. Gece kaçmak istedikse de yarımızdan çoğu buna muvaffak olmadık. Çeteler şehrin etrâfını almışdı. Kim çıkarsa öldürüyorlardı. Bereket versin sabahleyin bizim top sesleri gelmeğe başladı. Çeteler şehrin muhtelif mahallerine ateş verdiler ve ahâlîyi katle başladılarsa da bir sâ'at sonra askerimiz erişdi. Yanan mahalleri söndürdü ve bizi kurtardı. Fakat pek çok zâyî'ât verdik.

21

*Dutak kazâsının Hasunan [Hasunhan] karyesinden
Mahmud oğlu Osman'ın ifâdesinden:*

[1]331 senesi ilkbahârında Ruslar bu mntıkayı istîlâ etdiler. Rusların bu muhârebedeki istîlâsı büsbütün başka idi. Girdikleri yerleri yakıp yıkıyorlardı. Kadınların nâmûslarına dokunuyor, çocukları kesiyorlardı. Onun için ahâlî pek korkuyordu. Ruslar gelmezden evvel herkes başının çâresine bakmak üzere köylerden hicret ediyorlardı. Hudûda yakın bulunan köyler bu sûretle de kendilerini kurtaramıyorlardı; meselâ bizim köy ve meselâ ben. İşte ben hicretde şarapnel ateşiyle on yaşındaki birâderim Nâdir'i, yedi yaşındaki oğlum Mehmed'i gâ'ib ettiğim gibi zevcemi de Kazaklar parçalamışlardır. Köyüm kâmilen yanmıştır. Hudûd civârından kurtulanlar hep benim gibidirler. Nasılsa başlarını kurtarabilmişlerdir.

Maçka kazâsının İpsila [İpsil] karyesinden Alemdar oğlu 40 yaşlarında Besim bin Mehmed'in ahz ve zabtedilen ifâde varakası sûretidir.

- *Sen Maçka'dan ne vakit ve kimlerle çıktın?*

- Şehr-i Haziranın yirminci gecesini berâberimde bulunan zevcem Setriye ve kerîmem Fikriye ve Emine ve Vasfiye ve hemşîrem Nûriye ve kerîmesi Kadriye ve diğer kerîmesi Zehra ve amcam Mustafa Efendi'nin kerîmesi Âsiye ve Meksila karyesinden Kör Ömer oğlu Hacı Yusuf vâlidesi Hanım ve hemşîresi Gülizar ve yeğeni Âsiye ve daha isimlerini bilemediğim iki kızlarıyla birlikde sâ'at iki buçuk karârlarında bulunmakta olduğumuz Hortakopzir karyesinden çıktık ve Meksila karyesine üst tarafından beri geçerek Osmanlı askerinin bulunmakta olduğu Hamurya-Sahanoy (?) karyesine vardık ve sabahdan Osmanlı askerinin karakoluna gitdik. Çoluk çocuk, asker berâberinde Hamsiköy Jandarma Karakoluna gönderildi ve beni de yalnız olarak kumandan beyin yanına götürdüler ve isticvâb etdiler. Ben de lâzım gelen ma'lûmâtı verdim. Serbest bıraktılar. Şu kadar ki; "Zigana Karakolu'ndan ileri gitmeyiniz. İcâb ederse daha bazı şeyler su'âl ederiz" dediler. Bunun üzerine Hamsiköy'den â'ilemi alarak Balahor yaylasına gitdim ve bir gece orada kaldıktan sonra, doğruca Gümüşhane'nin Pekün karyesindeki eniştem Tahsîldâr Abdullah Efendi nezdine vardık da bir hafta sonra Bayburd'un sukûtu ve askerimizin çekilmesi üzerine yine ma'a-â'ile Karahisâr'a geldim ve oradan da Çambaşı'na ve Çambaşı'ndan dahi iki gün evvel buraya geldim. İsimlerini bâlâda söylediğim diğer â'ile, Hamsiköyü Karakolu'ndan bizden ayrıldılar.

- *Düşman askeri Maçka'yı ve sizin karyeyi ne vakit işgâl etdi?*

- Düşman askeri Trabzon'un sukûtundan iki gün sonra Maçka'yı ve bizim karyeyi işgâl etdi.

- *Mâdemki karyenizden çıkmak niyetinde idiniz, niçin işgâlden evvel çıkmadınız ve mu'ahharan çıkmağa neden mecbûr olduğunuzu söyleyiniz?*

- İşgâlden bir gün evvel ma'a-â'ile Mülaka karyesine kadar gitdik. Orada bulunduğumuz sırada yolumuzun düşman askeri tarafından kesilmiş olduğu şâyi' oldu. Bunun üzerine â'ilem berâberimde olduğu hâlde karyeme avdet etmek üzere Zanha karyesine geldik ise de o esnâda düşman askerinin dahi vürûdu hasebiyle ihâfe ederek karyeme gidemedim ve üç gün Zanha karyesinde kaldıktan sonra oradaki ahâlinin, karye-i mezkûr, muntika-i harb olmak i'tibâriyle çıkarılarak Maçka'ya gitmeleri tenbîh ve ihtârına karşı yine ma'a-â'ile karye-i mezkûreden çıkıp Maçka'dan yarım sâ'at aşağıda bulunan Hacavra karyesine vâsıl oldum. Bir hafta on-gün kadar dahi orada kaldıktan sonra Hacavra ahâlisiyle İpsila [İpsil], Meksila, Mahora, Soldoy ahâlisinin çıkmaları ihtâr olundu. Binâ'en-aleyh birçok kimselerle berâber Zanoy İslâm karyesine gitdik. On sekiz-yirmi gün kadar dahi karye-i mezkûrede kaldık. O esnâda Rus asâkirinin ırza ta'arruza başlamalarından ve bâ-husûs Soldoy karyeli on iki yaşlarında isim ve şöhretini bilemediğim bir kızın ırzına tecâvüz ederek bokrini izâle ettiklerinden korktuk ve Hacavra karyeli Tahsildâr Osman Efendi'nin on yaşlarındaki kızının bunların ta'arruzuna dûçâr olması, bizi daha ziyâde korkuya götürerek akşam üzeri dumanlı bir hava ile Zanoy karyesini terke mecbûr olduk. Artık bizim için Rus içerisinde kalmak muvâfik olmayacağını anlayarak kaçmak için yakın olan Hortakop karyesine geldik ve oradan da yukarıda arzettiğim vechile çıktık.

- *Rus asâkiri Maçka'yı işgâlini müte'âkıb ne gibi şeylerde bulundu ve bunların ta'arruzuna dûçâr olmuş kimseler var mıdır ve ne gibi zulm ve vahşet gösterdiler ve bunlar ile hareket eden Ermeni çeteleri mevcûd mudur?*

- Rus askerinin karyemize vürûdu günü Ruslarla birlikde hareket eden Ermeni çetelerinin İpsila [İpsil] karyesinden Alemdar oğlu Hasan ve Deli Balta Hasan ve Eyyubzâde Mehmed ve Hacı Ahmed oğlu Osman ve Hasan ve Eyyub oğlu Mustafa'nın kerîmesi on iki yaşlarındaki ma'sûmeden Hasan Ağa'yı ellerini kollarını kesdikden sonra, canlı olarak ateşde yakdıkları gibi Mustafa'nın kerîmesini dahi bir kaç gün sakladıkdan ve bekâretini izâle ettikten sonra süngü darbeleriyle telef ve diğerlerini dahi envâ'-i eziyet ve işkencelerle katl u itlâf etdiler. Bununla berâber pekçok kimselerin bilâ-sebeb hânelerini taharrî ve mallarını yağma ve kendilerini habs gibi beşeriyete yakışmayacak envâ'-i rezâleti icrâdan çekinmediler. Bunların bu harekâtına Rus askeri dahi iştirâk ediyordu. Binâ'en-aleyh bâlâda birer sûretle telef edildiklerini söylediğim kimselerin müsebbibleri Rumlar olduğunu ve bunların teşvîkâtıyla yapıldığını bi'l-âhire anladım. Bu miyânda bana da pek çok hakârât yaptıkları gibi darb dahi etdiler. Bi'l-âhire ahâlî ve muhâcirîne mısır tevzî' etdiler ve ben de dokuz nüfûs i'tibâriyle yirmi yedi kıyye kadar bir def'a mısır aldım. Hâsılı asâkir-i mezkûrenin mu'âvenetden ziyâde şenâ'atleri görülmekte olduğu cihetle bir sûretle oradan çıkmaklığa mecbûr oldum. Ma'amâfih mes'eleyi etrâfiyla Hamsiköyü'ne muvâsalatımda Osmanlı kumandanına anlattım.

- Mısırı ne sûretle tevzî' ediyorlar ve nereden veriyorlar ve daha başka ne gibi ma'lûmâtınız vardır? Bu söylediğiniz ifâdeyi te'yîd eddirecek vesâ'ik nedir?

- Köy ahâlîsınca tanzîm edilen defter, papas tarafından tasdik edildikten sonra mısırı verirlerdi ve Trabzon'dan alır idik. Bunlardan başka ma'lûmâtım yokdur ve yedimde de bir vesîka yokdur. Şu kadar ki berâberimde bulunan â'ilem dahi bu hâli aynen müşâhede etmiştir.

- Orada bulunduğunuz müddet zarfında Trabzon'a gider gelirmiydiniz ve Trabzon'da daha kimlere zulmetmişdirler?

- Trabzon'a bir def'a mısır almak üzere gitdim. Evvelce kilise iken bil-âhire câmi'e tahvîl edilmiş olan câmi'leri ve ez-cümle Ortahisâr cami'-i şerîfini kiliseye tahvîl etdi. Bununla berâber Cevizlik [ve] Haçavra karyelerindeki câmi'lerin minârelerine haç ta'lîk etdi ve Trabzon'da Polis Hasan Efendi'yi Rumların teşvîkiyle salben i'dâm ettiği gibi bizimle Haçavra karyesinde bulunmakta olan sâbık polislerden Aldıkaçdızâde Hikmet Efendi'yi bir sûret-i fecî'a ve vahşiyânede telef eylediklerini haber aldım. Daha pek çok kimseler bunların her gün birbirinden eşna' olan ta'aruzlarına dûçâr olduklarını işitmekte idim.

- Bunlar mısırı sizin ârzû ve talebiniz üzere mi, yoksa kendiliklerinden mi tevzî' ediyorlardı?

- Aç kaldık. Rum ve İslâm, taleb eyledik. Talebimiz üzerine beher nüfûsa haftada üç kıyye mısır tahsîs ve i'tâ etmekte idiler.

- İfâdenizi imzâ ediniz.

- İmzâ eylerim.

Alemdar oğlu

Besim

Polis Me'mûru

Mehmed Sâlih

Polis me'mûrlarından

Mehmed Ali

Komiser Mu'âvini

Mehmed Hamdi

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-4, nr. 110-123

- 12 -

ERMENİ VE RUSLARIN BAYEZİD'DE YAPTIKLARI SOYKIRIM

Ermeni ve Rusların Van ve Bayezid'de yaptıkları mezâlimden kurtulabilenlerin ifadelerinden bazıları:

Seferberlik ilan olunmasıyla Müslüman Osmanlı vatandaşları askere giderken, Ermeni Osmanlı vatandaşlarının ise sadece yüzde beşi silah altına alınabilmiş, bunlar da kendilerine verilen silahlarla askerlikten kaçarak askere gitmeyen Ermenilerle birleşmişler; Bitlis,

Erzurum, Diyarbakır, Harput Ermenileri de gelerek Van'daki Ermenilere katılmışlar ve tahminen yüz bine yaklaşmışlardı.

Osmanlı Devleti'nin rahat, huzur ve emniyet isteğine karşı Ermeniler fesatçılığı sürdürerek ezeli emellerini gerçekleştirmek için Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır civarında kurdukları Taşnaksutyun Cemiyeti, Diyarbakır civarında Hinçakyan Cemiyeti, Diyarbakır civarında ve Arminak Cemiyeti adlarında üç cemiyetle birçok çeteler teşkil etmişlerdi.

Müslüman kızların bekaretlerini izale etmişler, birçok hamile kadınların karınlarını bıçakla yırtarak yavrularını çıkarıp öldürmüşler; birçok kadınların memelerini, dudaklarını, burun ve kulaklarını kesip öldürmüşler, ahalinin gözlerini kızmış şişlerle çıkarıp, bir hayli işkenceden sonra öldürmüşler, küçük küçük çocukları, anne ve babalarının gözleri önünde sıcak su içinde kaynatıp, anne ve babalarına yedirdikten sonra onları da öldürmüşler, yer altında İslâm hanelerine açdıkları lağımlar vasıtasıyla İslâm hanelerini bombalamışlardır.

Bayezid'de; Kurban Bayramı'nın birinci günü, İslâmlar camide ve bayramlaşmada buldukları sırada, İslâmları esir almışlar, görülmemiş vahşette katliam yapmış, üç yaşından on yaşına kadar çocukları kolları bağlı olarak beraberlerinde gezdirdikten sonra ot yığını üzerine oturtup üzerlerine de gazyağı döküp yakmışlardı. Bayezid'de on beş bin neferden on dört bini öldürülmüş, beş yüzü esir edilmiş ve beş yüzü ise zorluk ve sefâlet içinde, ekmeğe muhtaç olarak buralara iltica etmişlerdir.

Testmonies of those who escaped the atrocities perpetrated by the Armenians and Russians in Van and Bayezit

Following the General Mobilization while müslim Ottoman subjects were enlisting one has not succeeded to enlist more than five per cent of the Ottoman Armenian subjects and these enlisted Armenians, had deserted and joined with their arms Armenians who shirked the military service; other Armenians from Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, came up and joined them in Van. Their estimated number reached about hundred thousand persons

While the Ottoman State's aim is to secure the peace and safety of its citizens the Armenians persisted in their never ending seditious activities in order to realize their eternal aspirations and formed in Van,

Erzurum, Bitlis and the neighborhood of Diyarbakır, the Tachmaksutioun Committee in the neighborhood of Diyarbakır the Hintchakian Committee and the Arminak committee and organized many bands of brigands.

These brigands assaulted and ravished many muslim young girls, attacked pregnant women, cutting their abdomens and eviscerating their babies to kill them, slaying many women after having mutilated their breasts, lips, noses and ears; killed many people after burning with hot iron their eyeballs and torturing them; throws into hot bubbling water infants before their parents and then forced them to eat their own children's boiled flesh, and later killed them also; dug tunnels under muslim houses to blow them up.

In Bayezit on the first day of the Festival of Sacrifice when the muslim population was gathered for the prayer or were visiting each other for congratulations, Armenians took them into custody and with yet unseen ferocity massacred them and grasping small children between three years and ten, their hands tied on their backs made them sit on the heap of corpses, soaked them with Kerosene and kindled. On a total population of a fifteen thousand souls fourteen thousand were assassinated, five hundred taken prisoners the rest escaped after having gone through many difficulties and suffered hard privations.

15 N. 1334 (16. VII. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Diyarbakır Vilâyeti'nin 235 numara ve 3 Temmuz sene [1]332 târîhli tahrîrâtı sûretidir.

18 Haziran sene [1]332 târîhli ve 213 numaralı arıza-i âcizîye zeyldir.

Ruslarla Ermeni çetelerinin ahâlî-i İslâmiyye hakkında îkâ' etdikleri mezâlim ve fecâyî'a dâ'ir Nusaybin Kâ'im-i makâmı'ğınca tutulup Mardin Mutasarrıflığı'ndan irsâl olunan evrâk-ı tahkîkiyye leffen takdîm kılınmış olmağla ol bâbda.

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Sûret

Dâhiliye Nezâret-i celîlesinin emr ve irâdesine atfen Diyarbekir Vilâyet-i celîlesinden mevrûd ve kâ'im-i makâmîlikdan mevdû' 19 Mayıs sene [1]332 târîhli şifreli telgrafnâme üzerine icrâ olunan tahkîkâtıdan.

Şâhid, Van vilâyeti Nuşon mahallesinden Şükrü bin Hüseyin kırk yaşında olduğunu ba'de'l-beyân muhlifen zabtolunan ifâdesidir.

- Ne vakit ve ne esbâba mebnî buraya gelmişsiniz?

- Van vilâyeti ahâlîsindenim. Vilâyet-i mezkûr istilâ edildiği için hicretle buraya geldim.

- Rus askeri Van vilâyeti[ni] istilâ ettiği vakit, kendisiyle Ermeni çeteleri bulunuyor muydu?

- Evet bulunuyor idi.

- Ermeniler[in], ahâlîye bir gûnâ tecâvüzleri oldu mu?

- Van vilâyeti istilâyâ ma'rûz olmazdan evvel Ermeniler Devlet-i Osmaniyye ve millet-i İslâmiyyeye karşı beslemiş oldukları kin ve garaza mebnî İslâmiyyeti mahv ve izâle etmek hülyâsıyla sinîn-i vefîreden beri düşman oldukları emr-i müberhendir. Şu tasavvurları kuvveden fi'le çıkarmak üzere ahâlî arasında esbâb-ı nifâk ve tefrîk çalışmakta ve millet-i Osmaniyye arasındaki ittihâdı izâle etmeğe çalışmaktan geri durmuyorlar idi. Şu âmâl-i mefsedet-kârâneleri husûle getirmek emeliyle Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbekir ve havâlîlerinde birçok cem'iyetler, çeteler teşkîl eylediler ve hafiyen birçok esliha ve âlet-i nâriyye celbeylediler. Bundan başka birisi Taşnaksutyun ve birisi Hınçakyan ve diğeri Arminak nâmlarıyla üç cem'iyet teşkîl ve Taşnaksutyun cem'iyeti riyâseti Aram ve Hınçakyan cem'iyeti riyâseti İşhan ve Arminak cem'iyeti riyâseti Viremyan nâm eşhâs der'uhde etdiler. Şu cem'iyetler âmâlleri tervîc ve İslâmları mahvetmek üzere müte'addid çeteler teşkîl etdiler. Çetelerden birisi Van'ın Tumar [Timar] cihetine Şirin nâm şakînin taht-ı riyâsetinde ve birisi yine Van'ın Havasor cihetine ve Küçük Serkis taht-ı idâresinde ve birisi de Şatak kazâsının cihetine ve Büyük Serkis'in zîr-i idâresinde bulunuyor idi. Bunlardan başka Erzurum, Bitlis, Diyarbekir vesâ'ir cihetlerde bunlara mensûb birçok çeteler var idi. Onların esâmîleri[ni] bilmem. Ermeni çeteleri, ahâlî-i mutî'a-i İslâmiyyeye etdikleri zulm, i'tisâf birer birer ta'dâd edecek olursam yüzlerce kütüb teşkîl edecekdir. Şu kadar el-ân hâtırında olan mezâlîmin cüz'î mesâbesinde bulunan bir kaç vukû'âtı arzeylerim. Şöyle ki, seferberlik i'lân olunur olunmaz. Bitlis, Erzurum, Diyarbekir, Harput Ermenilerinden müte'addid eşkiyâ gelip Van'daki Ermenilere iltihâk etdiler ve aded tahmînen yüz bine karîb oldu. Şu tecemmü'leri Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin

matlûbu olan râhat ve istirâhat ve emniyyet-i âmmeye karşı Ermenilerin âmâl-i fesâd-cûyâneleri urûk ve a'sâblarına

Müstantık
Şükrü

Müdde'î-i Umûmî
Ahmed Cemil

Şükrü

Şâhid Şükrü'nün bakiyye-i ifâdesidir.

... ol derecede hulûl etmişdir ki, Ermeni çeteleri Rusya'dan celbeyledikleri edevât ve âlet-i nâriyye vâsıtasıyla birçok İslâm hâneleri bomba ile ber-hevâ etmek, katl, i'dâm, itlâf eylemek ve'l-hâsıl mazlûm İslâm bî-çâregânı haklarında nisbet kabûl etmeyen ve ırz ve tefevvühünden te'eddüb olunacak derecede can, mal, nâmûs-ı azîzlerine sû-i kâsd ile birçok muhadderât-ı İslâmiyyenin bekâretleri izâle, birçok hâmile kadınların karınları bıçakla yırtarak hamlleri çıkarıp itlâf, birçok kadınların memeleri, dudakları, burun, kulakları kesip ondan sonra itlâf, birçok ahâlînin gözleri kızmış şişlerle çıkarıp bir hayli eziyet ve işkenceden sonra itlâf ve i'dâm, birçok mini mini etfâli peder ve mâderleri huzûrlarında sıcak su içinde kaynatdıklarından, sonra peder ve mâderlerine yedirdiklerinden, sonra peder ve mâderlerinin i'dâm ve'l-hâsıl bir sûret-i vahşiyânede icrâ eyledikleri vukû'ât kâbil-i ta'dâd değildir.

- *Şu ta'dâd eylediğiniz mezâlimin ta'ayyün-i isim ve madde ile beyân et.*

- Rus askeri Van vilâyeti[ni] istilâ etmezden evvel Tumar [Timar] cihetinde bulunan ve Şirin nâm Ermeninin taht-ı riyâsetindeki Kuzulcan Ermenileri alenen Hişetbešta (?) karyesine hücum ve beş nefer İslâmı sûret-i fecî'ada katl ve i'dâm eyledikleri hükûmete ihbâr olunması üzerine tahkîkine ve fâ'illerin der-destine giden Jandarma Binbaşısı Ahmed Bey'le refâkatindeki jandarmalardan bir zâbiti ve üç neferi katlettiler ve Külle karyesine bi'l-hücum karye-i mezkûrede bulunan bi'l-umûm çoluk çocuk, erkek-kadınları bâlâda arzolan vahşiyâne bir sûretde katl ve emvâl ve eşyaları gasb u gârât eylediler. Şu vukû'âtın tahkîkına giden Milis Kumandanı Edhem Bey'e de hücum ve refâkatindeki efrâddan dört neferi itlâf eylediler ve ol sırada Pakiz [Paksi] ve Zorafe ve Gorasta ve Köprüköy ve Zive karyelerine hücum ve emsâli mesbûk olmayan bir sûret-i le'îme ve elîmede katl u itlâf etdiler ve diğer küçük ve büyük Serkisler de aynı sûretde buldukları mntıkalarda ikâ'-ı cerâ'im etdiler. İslâmlar ise silâhsız olmalarından dolayı onlara mukâbil veyâhûd müdâfa'aya bile muktedir olmamalarından nâşî zirâ'at, fellâhat, tüccâr, emlâk ve ârâzî ve mevâşîleri bi'l-mecbûriyye terkle hânelerinden çıkmamağa karârla hânelerinde mahbûs ve mescûn kaldılar. Mezkûr çeteler Van'ın istilâsından evvel Ruslarla akd-i ittifâk ve nifâkla hükûmetin hârekât-ı harbiyyesini ve her bir umûrunu, her bâr ve zaman ve dakıkada çetelerle Rusya'ya isâl ve Rusya'nın istilâsına hâdim ve teshîlât irâ'e edeceklerini ta'ahhüd etmişler idi. Şu tasavvurları kuvveden fî'le çıkarmak üzere 5 Nisan sene [1]331 târihinde gulfeten

[gafleten] Van'daki Hamud Ağa'nın kışlasına hücûmla nevbet beklemekte olan beş neferi katl ve kışlayı ber-hevâ eylediler ve evvelce şu tasavvurları kuvveden fi'le çıkarmak için yer altında İslâm hânelerine açdıkları lağımlar vâsıtasıyla İslâm hânelerine bomba endâhtla birçok hâneleri hedm ve tahrîb etdiklerinden başka yirmi-yirmi yedi gün kadar hânelerinden İslâm hânelerine kurşun ilkâ ve birçok İslâmî itlâf ve çete re'îsi Şirin Rusya'ya gidip Rus askeri delâletiyle Van'a girerek Van'ı istilâ etdiler. Van dâhilindeki İslâmlardan ancak yüz neferden beş nefer kurtulabildi ve kurtulabilenler de çıplak, aç, bî-ilâç civâr memleketlere dağıldı ve hatta el-ân burada dahi Van'a merbût Gidalava karyeli Reşid bin Keleş ve Vanlı Feyzullah ve Sıdkı bin Hüseyin ve Aranikli Derviş ve Milis Topçu Zâbiti Hurşid Efendi, Mevlüd olduklarına onlara mürâca'at olunur[sa] hakikat-i hâli beyân edeceklerdir ve Van'a merbût Derman karyesindeki bi'l-umûm İslâmları ma'a çoluk kesdiler ve Küçük Serkis tarafından bir jandarma neferi[ni] Van dâhilinde ve çarşıda sûret-i vahşîyânede katleylediler ve her günde çeteler tarafından bir kaç kişi İslâm katl ve i'dâm ederler idi. Ma'lûmâtım budur.

- *Başka ma'lûmâtın var mıdır?*

- Bundan başka Ermeniler, İslâmlar hakkında îkâ' eyledikleri mezâlim lâ-yu'add ve yuhsâdır. Fakat şimdi hâtırıma geleni arzyledim. Şimdilik hâtırıma başka bir şey gelmiyor.

Müstantik
Şâkir

Müdde'î-i Umûmî
Ahmed Cemil

Şâhid
Şükrü

Mültecî Erzurum vilâyeti dâhilinde Bayezid sancağı Abdigür mahallesin den yirmi yaşında ve livâ vergi dâ'iresinin Müfredât Kâtibi Şefik Efendi bin Şükrü Efendi'nin muhlifen zabtolunan ifâdesidir.

- *Rus askeri ne vakit Bayezid'i istilâ eyledi ve onlarla berâber Ermeni çeteleri var mıydı ve İslâmlar hakkında ne gibi zulm ve i'tisâfları vuku' bulmuşdur?*

Ermeniler, Devlet-i Osmaniyye ve İslâmlara besledikleri kin ve adâvete mebnî her an ve zaman İslâmın mahvı ve itlâfı tasavvur ve ta'ammümle onun için lâzım olan edevât-ı nâriyye ve eslihayı hafıyyen celb ve her bir umûrlarını tehyi'e etdikleri ve muntazam buldukları fırsata mebnî üç yüz otuz senesi Teşrîn-i Evvel'in on sekizinci gününe müsâdif Kurban Bayramı'nın birinci günü İslâmlar câmi'de ve mu'âyedede buldukları hâlde Ermeniler fırsatı ganîmet addederek evvelce teşkîl etmiş oldukları fesâd komite re'îsleri Surin ve Mesrup ve Yako nâm üç şerîrin zîr-i şekâvetlerine toplanmış oldukları Ermenilerle berâber memleketden çıkarak memlekete karîb iki sâ'atlik mesâfede Muson nâhiyesindeki Rus askerine iltihâk ve birlikde Bayezid'e hücûm ve mu'âyedede gâfil bulunan İslâmları esîr tutarak haklarında nisbet kabûl

etmeyen ve emsâli hiç bir vakit işidilmemiş ve görülmemiş bir sûret-i vahş[iy]ânede işkence ve ta'zîb ve bazıları katli ve i'dâm ve Rus askerleriyle berâber müttehiden birçok ma'sûm çocukları sûret-i elîmede katli u itlâf ve birçok muhadderât-ı İslâmiyenin ırz u nâmûs-ı azîzlerine tasallut ve birçok bâkirelerinin bîkrlerini izâle edip ahâlînin bir kısmı[nı] da esîr tutarak Rus içerisine götürdüler ve on üç mâh sonra yine Ermenilerle müttefikleri olan Ruslar bâlâda arzolunan mezâlîme iktifâ etmeyerek İslâmlar üzerine kıyâm ve katli'âmle Bayezid dâhilindeki bi'l-umûm İslâmları mahv ve itlâf eylediler. O sırada memlekete dört sâ'at mesâfede kâ'in Bi[li]kân-ı Ulyâ karyesine firâren ilticâ eyledim. Karye-i mezkûrede iken Rus ve Ermenilerden müteşekkil iki bin neferden mütecâviz bir müfreze çıkararak Bayezid'den beri rast geldikleri kurâyı ihrâk ve İslâmları itlâf ve üç yaşından on yaşına kadar çocukları kolları bağlı olarak berâberlerinde gezdire gezdire bulunduğum Bilikân-ı Ulyâ karyesine yaklaştıklarında hayatıma ha[v]fle bir mağarada ihtifâ eyledim. Onlar ise karye-i mezkûredeki İslâmları sûret-i sâfda katletdiklerinden başka berâberlerinde bulunan ve sâlifü'l-beyân yetmiş kadar bî-günâh ma'sûm kulları bend-i esâretle bağlı çocuklar karyenin pîş-gâhındaki ot yığını üzerine otutdurup üzerlerinde gazyağı serpdikden sonra ateş verip ihrâk etdiler. Ondandan sonra diğer kurâyaya savuşup gitdiler ve gece zamanında katli'âmdan tahlîs olan bazı ahâlî ile gizlice firâr edip kurtulduk.

- *Bayezid'de ve civâr kurâda ne kadar İslâm var idi ve ne kadar kurtulabildi?*

- Nefs-i Bayezid kasabasında on beş bin nefer kadar İslâm bulunurdu. Onlardan tahmînen on dört bini katli ve ancak bin neferi ber-hayat kaldı. Mezkûr bin neferin de beş yüzü[nü] esîr götürerek hayat ve memâtları meçhûldür. Beş yüz nüfûs güç hâl ile ve bin türlü meşakkatlerle ancak sefil ve sergerdân ve nâna muhtâc olarak buralara ilticâ etdiler. Şu mültecîlerden bazıları Diyarbekir ve bazıları da Musul ve Siird ve Harput cihetlerine dağılıp gitdiler. El-ân şurada benden gayri Bayezid ahâlîsinden kimse yoktur.

- *Başka ne günâ ma'lûmât ve meşhûdâtın var ise söyle.*

- Ermenilerle müttefikleri bulunan Ruslar tarafından ahâlî-i İslâmiyye haklarında revâ gördükleri zulm ve i'tisâf kâbil-i ta'dâd değildir. Ma'a-zâlik hâtırıma gelen işte bâlâda arzettiğim vechiledir. Tesâdüf ettiğim hareketlerden ancak şu kadar der-hâtır edebildim.

Fî 25 Mayıs sene [1]332

Bayezid Vergi Müfredât Kâtibi

Ali Şefik

Vürûd eden mültecî Reşid'den gelen Van vilâyeti dâhilinde iken Liva (?) karyesi ahâlîsinden elli beş yaşında rencberlik etmekte ve Nusaybin'de el-ân sâkin olduğunu ba'de'l-beyân muhlifen zabtolunan ifâdesidir.

- Rus askeri ne vakit Van[ı] istîlâ etmişdir ve onlarla berâber Ermenilerden kimesne var mıydı ve Ermeniler İslâmlara karşı ne gibi mu'âmelelerde bulunuyorlar idi?

- Van vilâyetinde seferberlik i'lân olunur olunmaz öteden beri millet-i İslâmiyye ve Devlet-i Osmaniyye'ye karşı buğz ve adâvet besleyen Ermeniler bir kısmı Rusya'ya firâr edip Rus askerine iltihâk etdi ve diğer kısmı Ermeni Komite Re'îsi Aram Paşa ve İşhan, Viremyan nâm üç şerîrin zîr-i cenâhlarında şekâvet çeteleri teşekkül ederek ahâlî-i İslâmiyyeye bi't-tasallut can, mal, nâmûs-ı azîzlerine sû-i kasd ile alenen ve müsellehan kurâya hücum, gasb u gârât îkâ' etdikleri gibi rast geldikleri muhadderât-ı İslâmiyyenin ırz u nâmûslarına tecâvüz, tesâdüf eyledikleri İslâmları katl ve envâ'-i mezâlim ve fecâyî' ve şenâ'atlerin îkâ'ından geri durmamakta idi. İkâ' eyledikleri mevâd kâbil-i ta'dâd olmadığı misillü ta'ayyün-i madde ile der-hâtır edemiyorum. Ancak hâtırıma gelen bir kaç madde arzeylerim. Şöyle ki, seferberliğin i'lânından bir kaç gün sonra şakî-i merkûm Aram Paşa'nın zîr-i cenâhında toplamış olduğu Ermeniler Yüzbaşı Erdeşli Halil ve Mülâzım Hişetbeştalı (?) Hâlid efendilerle ve Alican Onbaşı ve refâkatlerinde Ahmed ve Mehmed ve ismini bilemediğim bir nefer me'zûniyetle merkez-i vilâyete gider iken karşılarına çıkarak sûret-i müte'ellimede katl u itlâf ve yine merkez-i vilâyete yarım sâ'at bu'dundaki değirmene giden Bazik karyeli Semo ve oğlu Hüseyin ve Kulcan ve refikleri katl ve cenâzeleri nehre ilkâ eyledikleri ve Çobanoğlu karyesinden Molla Ali ve refiki Hayri, Van'a giderler iken yolda karşılarına çıkarak katl u itlâf eylediler. Ve birçok karyeleri ihrâk eylediler ve Van'ın sükûtundan yirmi yedi gün evvel Van dâhilinde iğtişâş izhâr eylediler ve umûm İslâmlara bi'l-hücûm birçok çoluk çocuk itlâf eylediler ve yirmi yedi gün kadar gece gündüz hükûmete karşı muhârebe ve isyân ile Rus askerinin Van'a duhûlüne teshîlât irâ'e ve idhâl eylediler. Van[in] sükûtuyla beraber bi'l-umûm İslâmları katli'âm ile katl u itlâf edeceklerini işitdik ve bir kaç karyenin çoluk çocuk, kadın erkekleri kesdiklerini görür görmez muhâfaza-i can maksadıyla firâr eyledik. Rus askeri ile Ermeniler bi'l-ittihâd hicret eden İslâmları bi't-ta'kîb, karşılarına gelen İslâm â'ileleri itlâf ve ihrâk eylediler ve Rus askeri gelmezden evvel Ermeniler tarafından Külle ve Hızır ve Mollakâsım ve Şeyhayne ve Şeyhkara ve Zorafâ [Zorava] ve Pakiz [Paksi] karyeler[in]deki ahâlî-i İslâmiyyeyi umûmiyyetle katl ve zebheylediler. Maktûller çok kurâ ahâlîsi oldukları cihetle esâmîlerini bilmem ve Persolan [Pirselan] karyesinin ahâlîsiyle muhtârı Nuro bir hânede cem' ve üzerlerinde gazyağı serpererek ihrâk etdiler ve mezkûr karyede ihrâk olunan İslâm kadın erkek, çoluk çocuklar yüz elli nüfûsu mütecâviz idi. Ermenilerin tecâvüzât ve mezâlimleri birçok ve kâbil-i ta'dât değilse de ancak hâtırıma gelen bâlâda arzylediğim vehiledir. Diğer ef'âlleri hâtırımda değildir.

- Başka ifâden var mıdır?

- Hâ, hâtırına geldi! İstîlâ ettikleri yerlerle sâ'ir İslâm karyelerdeki hüsnâ, güzel kız, kadınları bi't-tefrîk ayırarak haklarında mu'âmelât-ı nâ-meşrû'a îkâ' eylediklerinden başka Rusya'ya götürdüler ve fuhşiyâyâ yaramayan kadınlara erkekleri i'dâm ve ihrâk etdiler. Ma'lûmâtım budur.

- *İşbu ifâdeyi tasdik eder misin?*

- Doğrudur.

Müstantik

Müdde'î-i Umûmî

Şâkir

Ahmed Cemil

Reşid

Vürûd eden diğer mültecî Van vilâyeti Edremid mahallesinin ahâlîsinden elli iki yaşında bakkal esnâfından Feyzullah Efendi bin Hasan Dünbüloğlu olduğunu ba'de'l-beyân muhlifen zabtolunan ifâdesidir.

- *Ne târîhde Van'dan hicret etdiniz?*

- Rus askeri tecâvüz etdiği [1]331 senesi şehr-i Nisan'ın yirmi yedinci günü Van'dan hicret eyledim.

- *Ne esbâba mebnî hicret eylediniz?*

- Esbâb-ı hicretim Rus askerinin ta'arruz ve Ermenilerin tecâvüzüdür.

- *Ermenilerin tecâvüzleri ne derecededir? Ta'ayyün-i madde ile beyân et.*

- Ermeniler öteden beri Devlet-i Osmaniyye ve millet-i İslâmiyyeye karşı Rusya'nın tahrîk ve teşvîkiyle iğtişâş çıkarmak emeliyle türlü türlü şenâ'atlar, fecî'alar îkâ' ediyorlar idi. Seferberlik i'lân olunmazdan mukaddem Aram Paşa ve İşhan nâm iki şerîr-i şehrin taht-ı riyâsetlerinde komiteler teşkîl ve çetelerle fedâ'iler ta'ayyün ve Rusya'dan kendilerine lâzım olan edevât-ı harbiyye ve esliha celb ve zîr-i cenâhlarında almış oldukları Ermeniler teslîh ve ahâlî-i İslâmiyyeye tasallut ederek rast geldikleri İslâmları katl, ağnâm ve mevâşî vesâ'ir emvâlleri nehb ü gârât ve muhadderât-ı İslâmiyyenin ırz u nâmûslarına tecâvüz etmekden geri durmamakda oldukları kuyûdât ve evrâk-ı resmiyye ile müsbetdir. Seferberlik i'lân olunmasıyla berâber hükûmet, gerek İslâmları ve gerekse Ermenileri taht-ı silâha da'vet eyledi. İslâmlar itâ'atle gelip Erzurum vesâ'ir nukât-ı askeriyyeye sevkolunarak â'ileleri bî-kes kaldı. Ermeniler ise ancak yüzde beşi da'vete icâbet edip diğerleri bir kısmı Rusya'ya gitti ve bir kısmı çetelerle berâber müsellahan hâl-i şekâvetde kaldı. Da'vete Ermeniler de hud'a ve desîseler ile kendilerine tevdî' edilen esliha-i emîriyyelerle firâr edip çetelerle Rus askerlerine iltihâk edip bî-kes kalan İslâm â'ilelerine bi't-tasallut envâ'-i mezâlim ve en doğrusu lisâna almakdan te'eddüb olunacak rezâletler îkâ'la günde bir kaç adam katl, birçok mazlûmînin mal ve mevrû'atları nehb ü gârât, birçok muhadderâtın ırz u nâmûslarına tasallut ve tecâvüz eylediler. Van'ın sükûtundan bir mâh akdem Rus ile olan muhâbere-i hafiyeye netîcesinde Van'da olan me'mûrîn ve İslâmlar[a] gafleten

hücûm ve katli'âm edeceklerini ve ol esnâda Rus askeri Van'ı istilâ edeceğini, aralarında takarrur etdiler. Bir gün İslâm gâfil ve kendi işleriyle meşgûl iken Ermeniler ahâlîye hücûm, sokaklarda tesâdüf etdikleri çoluk çocuk darîr-i a'mâ, fukarâ, esnâf, tüccâr vesâ'ir İslâm erkek olsun ve kadın bulunsun itlâf ve katletdiler ve yirmi yedi gün şu sûretle İslâmları i'dâm ve mahvetdiklerinden Rus askeri şu harekât-ı le'îmelerinden bi'l-istifâde Van vilâyeti[ni] istilâ edip cüz'î mesâbesinde kalan İslâmlar, kendi canını kurtaran zevcesi, kızı, ciğer-pâresi[ni] bırakıp firâr eyledi. Ben de ol sırada firâr eyledim ve firâra muktedir olmayan ve orada kalan İslâmlar[ın] bir kısmı[nı] Ermenilerle Rus askeri müttehiden ve müttefikân katl ve bazıları[nı] ihrâk eylediler. İcrâ eyledikleri mezâlim, kâbil-i ta'dâd ve tavsîf değildir ve birer birer madde şeklinde koymak kâbil, mevki'lerle mağdûrların esâmîleri hâtırında değildir ve ma'lûmâtım bundan ibâretidir.

- *Başka ifâden var mıdır?*

- Hayır yokdur.

- *İşbu ifâdeyi tasdik eder misin?*

- Doğrudur. Mühürlerim.

Fî 8 Haziran sene [1]332

Müstantik
Şâkir

Müdde'î-i Umûmî
Ahmed Cemil

Şâhid
Feyzi

Vürud eden diğer mültecî Sıdkı bin Hasan Van vilâyetinin No[r]şın-i Ulyâ mahallesinden bakkal esnâfından yirmi yedi yaşında olduğunu beyân etdikden sonra muhlifen zabtolunan ifâdesidir.

- *Ne vakit ve ne esbâba mebnî Van'dan hicret ettiniz?*

- Ermenilerin mezâliminden dolayı geçen sene Van'dan hicret eyledim.

- *Ermenilerin mezâlimi nedir ve ne sûretledir?*

- Zâten Ermeniler çokdan beri Devlet-i Osmaniyye ve millet-i İslâmiyye aleyhinde bulunarak Ruslarla akd-i ittifâk ve nifâkla hafiyen muhâvere ve esliha vesâ'ir tedârikât-ı harbiyye celb ve birçok dinamit ihzâr ve yerler altında lağım küşâd ile devlete karşı i'lân-ı isyân ve İslâmlar aleyhine kıyâma fırsat aramakda ve bunun için birçok fedâ'î kayd ve çete teşkîl ve gizlice ahâlî-i Müslimeye tecâvüz etmekte idiler. Seferberlik i'lân ve ahâlî taht-ı silâha da'vet olunmasıyla Müslümanlar da'vete icâbetle kayd ve nikât-ı askerîye sevk olunması üzerine fırsatı ganîmet add ile isyânları izhâr ve i'lân ile rast geldikleri Müslümanları katl, muhadderâtın nâmûslarına tecâvüz, emvâlleri

nehb, zirâ'at ve fellâhatları tahrîb, ticâretten men', âdetâ İslâmları hânelerinde mahbûs ve mescûn bıraktılar ve hatta Gevaş kazâsında beş altı nefer jandarmaları katl ve hâtırımında kalmayan ve esâmîleri[ni] bilmediğim birçok eşhâsı katl, elde ettikleri kimesneleri tefevvühünden te'eddüb olunacak, birçok şenâ'atlarla itlâf [ve] ihrâk eylediler. Van'ın sükûtundan yirmi yedi gün evvel Rusya'nın istîlâsına medâr olmak ve Rusya ile ettikleri muhâbere netîcesi olarak Van'daki me'mûrîn ve Müslümanlar aleyhinde kıyâmla ve Viremyan ve Aram Paşa'nın taht-ı riyâsetlerinde müteşekkil çeteleri mahallelere düşerek evvelen Hamudağa nâmındaki kışlaya hücum ve nöbetçileri katl ve dinamit vâsıtasıyla kışlayı ber-hevâ etdiler. Ve bi'l-umûm Müslümanların hânelerine hücum ve tesâdüf eyledikleri çoluk çocuk, kadın kız, erkekleri türlü türlü fecâyi'le i'dâm ve'l-hâsıl ta'dâdı mümkün olamayan cerâ'implere mücâseret eylediler ve îkâ' eyledikleri şu cerâ'im ve iğtişâş sâyesiyle Rus askeri Van vilâyeti[ni] istîla eyledi ve mezkûr askerlerle berâber müttehiden kurâdaki Müslümanları ihrâk ve itlâf eylediler. O yüzden firâren hicret eyledim ve cerâ'im ve cinâyetleri lâ-yu'ad olduğu cihetle ta'ayyün-i madde ile ta'ayyün-i isim etmek hâtırımında değıldir. Ma'lûmâtım budur.

- *Rusya ile muhâbereleri neden bilirsin ve muhâberelerine dâ'ir vesâ'ik elde edebildiniz mi?*

- Alâniyye[ten] sâ'ileri Rusya'ya gidip gelirler idi ve seferberlik i'lânıyla Ermenilerin kısm-ı a'zamı Rus askerine iltihâk etmişdir ve kendim fukarâ takımından olduğum cihetle vesîka veyâhûd mektûbları elde edemedim.

- *Başka ne gibi ifâden vardır?*

- Başka ifâdem yokdur.

- *İşbu ifâdeyi tasdik eder misin?*

- Doğrudur. Mührüm yokdur.

Fî 8 Haziran sene [1]332

Müstantık
Şâkir

Müdde'î-i Umûmî
Ahmed Cemil

Vürûd eden Van'ın Milis Topçu Mülâzımı Hurşid bin Hüseyin, Van'ın Topçuoğlu mahallesinden elli yaşında olduğunu ba'de'l-beyân muhlifen zabtolunan ifâdesidir.

- *Ne vakit ve ne esbâba mebnî Van'dan hicret eylediniz?*

Seferberlik i'ân olunur olunmaz Devlet-i Osmaniyye ve millet-i İslâmiyyeye karşı kin ve garaz besleyen Ermeniler, çete teşkil ve fırsatı ganîmet add ile İslâmlara tasallut ve rast geldikleri İslâmları katl u itlâf, emvâl ve eşyaları nehb ü gârât ile Van'ın sükûtundan yirmi sekiz gün akdem Rusya ile muhâbere-i hafîyyeleri üzerine isyânları i'ân ve hânelerde tahassun ve İslâmlara hücum ve mahv ve ağanın kışlasına hücum ve dinamit vâsıtasıyla ber-hevâ etdiklerinden mâ'adâ Van'ın sükûtuna ve Rus askeri Van'a duhûlüne envâ'-i hiyel ve desâyis isti'mâl ile Rusya'ya teshîlât irâ'e eylediler ve Rus askeri Van'a girdikten sonra bi'l-ittihâd İslâmlara envâ'-i mezâlim ve ta'addiyât icrâ eylediler. Ma'lûmâtım budur. Başka gûnâ ma'lûmâtım yokdur.

- *Ne gibi mezâlim ikâ' ediyorlardı?*

- Rastgeldikleri İslâmları katl, muhadderât-ı İslâmiyyenin ırz u nâmûslarına tecâvüz, kurâyı tahrîb ve nehb ü gârât ediyorlar idi.

- *Bu bâbda mağdûr olanları ta'dâd edebilir misin?*

- Umûm vilâyet ahâlîsi onların mezâlimlerine uğradı. Ale'l-infirâd ta'yîn etmek hâtırına gelmiyor.

- *İşbu ifâdeden başka ifâden var mıdır?*

- Ermenilerin i'tisâf ve mezâlimleri lâ-yu'ad ve lâ-yuhsâdır. Ta'dâd eylemek kâbil değildir. Onun için başka ifâdem yokdur.

- *İşbu ifâdeyi tasdîk eder misin?*

- Doğrudur, mühürlerim.

Fî 12 Haziran sene [1]332

Müstantık
Şâkir

Müdde'î-i Umûmî
Ahmed Cemil

Hurşid

Mezâlim-i vâkı'aya dâ'ir ma'lûmât ve meşhûdâtına mürâca'at olunan Van vilâyeti muhâbere başme'mûru Van vilâyetinin Selimbey mahallesi ahâlî sinden otuz iki yaşında ve el-yevm Nusaybin kazâsı posta ve telgraf müdürü vekâletinde bulunduğunu beyân eden Yusuf Efendi bin Mahmud Efendi'nin ma'a'l-kasem şâhid sıfatıyla ahzolunan ifâdesidir.

Fî 16 Haziran sene [1]332

- *Van vilâyeti dâhilinde icrâ-yı mefsedet-kârânede teşekkül eden Ermeni cem'iyet-i hafîyyeleri İslâmlara karşı ne gibi zulm ve ta'addiyâtda bulundular? Cereyân-ı vak'aya dâ'ir meşhûdât ve ma'lûmâtınızı tahrîr ediniz.*

- Van vilâyeti dâhilinde hayli zamandan beri sûret-i hafıyyede teşekkül edip bilâ-fâsıla ahâlî-i İslâma karşı başlıca icrâ-yı mezâlim yapan Taşnak Komitesi sergerdeleri Viramyân ve İşhan, Aram ve Papasyan ve daha isimlerini tahattur edemediğim yüzlerce Ermeniler teşekkül ettikleri cem'iyetleriyle tesâdüf ettikleri Müslümanları sûret-i hafıyyede ve fecî' bir hâlde katletdirerek ihtifâ eyledikleri, tahkîkât ve taharriyât netîcesi müsbet olmağla berâber Aram ve İşhan'ın bi'z-zât Vastan kazâsı ve Reşadiye nâhiyesi ahâlî-i müteneffizânından Hacı Musa Bey ve Hacı Yakub ağaları bi'l-fi'l katli ve ahîren kulak, burun ve âlet-i tenâsüliyyelerini kat' ile ağızlarına bıraktıkları ve daha buna mümâsil binlerce yolcuları, tesâdüf ettikleri mahallerde aynı sûretle telef ettikleri gibi bazı cânîlerin der-desti için nefis-i vilâyetde ta'kîbât me'mûrlarını katleyledikleri cümle-i meşhûdât ve mesmû'âtımdandır efendim.

- *Ta'dâd ve beyân eylediğiniz Ermeni komiteleri seferberlikden mukaddem ve istîlâ zamanına kadar nerelerde ictimâ' ederler idi ve esliha ve cebhâne ve bomba gibi âlât-ı nâriyyeyi kimlerden alıyorlardı?*

- Bunların ileri gelenleri ve fesâd tohumu ekenleri akdemce Rusya'da tecemmü' edip hudûdun kurbiyeti dolayısıyla birçok âlet-i harbiyye ve humbara ve âlet-i nâriyyeyi nefis-i Van'a iddihâr ettikten sonra, vilâyeti teşkîl eden Muradiye kazâsının Kôrzot ve İran tarîki üzerinde kâ'in Erçek nâhiyesinde ve mülhakı kurâda, Vastan kazâsının dâhili Ahtamar (?) manastırında ve daha birçok köylerde ve nefis-i Van'ın bütün Ermeni mahallâtında tahsîs ettikleri hâneler ve manastırlarda ictimâ' ederlerdi ve bütün esliha ve cebhâne vesâ'ireyi Rusya'dan alıyorlar idi.

- *İstîlâda Van'da buldunuz mu? Bütün mülhakât Ermenileri bu gibi ahvâle cür'et ettiler mi ve ahâlî-i İslâmiyye üzerine ne gibi mu'âmele ve şenâ'ati irtikâb ediyorlar idi? Gençleri öldürdüler mi? Irz ve nâmûsa tecâvüz edenler[den] tahattur ettiklerinizi söyleyiniz.*

- Seferberlikden mukaddem Van muhîti umûm Ermenileri, gizlice tesâdüf ettikleri İslâmları öldürmekde kusûr göstermiyordu. Vaktâki seferberlik başlandı ve askerin uzak mahallere gitdiğini anlamalarıyla artık Ermeni mahalle ve köyelerine civâr sekene-i İslâmiyyeye bilâ-fütûr icrâ-yı şenâ'ata başladılar ve nihâyetü'l-emr Rus'un Van hudûdunu tecâvüz etmesi üzerine ma'a'l-mecbûriye ma'a-â'ile Van'dan çıktım. İstîlâ zamanında neler yaptıklarını görmedim. Fakat mahallem ahâlîsinden ve aceze gürûhundan bizimle çıkamayan yirmi beş kadar erkek komşularım, â'ileleriyle gizlendikleri bir hâneye yüz kadar Ermeni gelerek bu erkekleri, bir yaşında ve daha dün sinlerde olan çocukları, bunların huzûrunda kama ile parçaladıktan sonra erkekleri bahçeye çıkararak asker gibi dizdikden sonra kadınları önlerine getirerek umûmunu bir ateş emriyle yere serdikden sonra kadınları İslâm mahallâtından alıp Halılağa mahallesinde Hacı Ziya Bey'e â'id olup Fransız konsolosunun ikâmet eylediği hânedeki tecemmü' ettirdikten sonra gençleri bi't-tefrîk götürdükleri ve ihtiyâre kadınlara da

ekmek, su vermediklerini ve hatta Rus efrâdının acıyarak ekmek-pâre verdikleri, kadınlar elinden bi'l-âhire alındığını ve daha ta'dâdı gayr-ı kâbil birçok tahammül edilmeyecek şenâ'atler yaptıklarını her nasılsa tahlîs-i girîbân ile bi'l-âhire Bitlis'e gelen komşu kadınlarından işitdim efendim.

Müstantık
Şâkir

Müdde'î-i Umûmî
Ahmed Cemil

- *Ermenilerin bu yolda ta'kîb etdikleri maksad nedir?*

- Maksudları başlıca millet-i İslâmiyyeyi mahvetmek ve zu'm-ı bâtıllarınca beylik elde etmek fikrine müstenid olduğu âzâde-i arz ve îzâhdır.

- *İfâdenizi tasdîk ediniz.*

- Bu Van muhîti Ermenilerinin fikr-i fesâdları ve icrâsına muvaffak oldukları mezâlimleri, değil âcizlerinin bu bâbda ifâdeleri zabtolunacak bütün kimselerin sahîh ve doğru olduğunu ma'a'l-kasem te'mîn ve ifâdât-ı vâkı'amı tasdîk ederim.

Fî 16 Haziran sene [1]332

Müstantık
Şâkir

Müdde'î-i Umûmî
Ahmed Cemil

Van Muhâbere Başme'mûr-ı sâbıkı ve
Nusaybin Telgraf Müdîr Vekîli
Yusuf

Fezleke-i Tahkîkiyye

Erzurum ve Van ve Bitlis vilâyetleri dâhilinde Ermeni çeteleriyle Rusların ahâlî-i İslâmiyyeye karşı irtikâb eyledikleri mezâlim ve şenâ'atın tahkîkine dâ'ir Dâhiliye Nezâret-i celîlesinden şeref-vârid olup makâm-ı kâ'im-i makâmîden muhavvel şifre mahlûlüne tevfikân bu bâbda tahkîkâta mübâşeretle Nusaybin kazâsına gelip iskân etdirilen Van ve Bayezid sancağı ahâlîsinden Şükrü bin Hüseyin, Mehmed Şefik bin Şükrü ve Reşid bin Keleş ve Feyzi Efendi bin Hasan ve Sıdkı bin Hasan ve Hurşid bin Hüseyin, Yusuf Efendi bin Mahmud'un şâhid sıfatıyla ma'a'l-kasem ahzedilen ifâdeleri mündericâtına nazaran, öteden beri millet-i İslâmiyye ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'ye karşı buğz ve adâvet besleyen Ermenilerin Rusya'nın tahrîk ve teşvîkiyle Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbekir ve Harput vilâyetlerinde Taşnaksutyun ve Hınçakyan ve Arminak nâmıyla üç cem'iyet teşekkül ederek bunlara riyâset eden Van'da Aram Paşa, İştân, Viremyan nâm üç çete re'îsleri kuvvetü'z-zahr olarak tasavvurlarını kuvveden fi'le çıkarmak üzere Van dâhilinde İslâm mahallâtında lâğımlar hafır, esliha ve bomba ve dinamit ve cebhâne vesâ'ir âlât-ı nâriyyeyi hafıyyen Rusya'dan celb ve cem' ile i'lân-ı seferberîyi müte'âkib çete hâlinde oldukları hâlde Van mülhakâtında toplanan

yüz bini mütecâviz Ermenilerin Şirin nâm şerîrîn taht-ı riyâsetinde Tumar [Tımar] cihetine ve Büyük Serkis'in kumandasıyla Şatak cihetine ve Küçük Serkis'in idâresiyle Havasor cihetine müteferrik sûretde dağılarak Hişetbeşta (?) karyesinde bulunan ahâlî-i İslâmiyye üzerine müsellahan hücum ve karyeyi abluka ederek İslâmları bir sûret-i fecî'ada katl ve i'dâm ve ta'kibe giden Müfreze Kumandanı Binbaşı Ahmed Bey'le ma'ıyyet-i neferâtını katl ve Külle karyesine hücum ederek karyenin bi'l-umûm ahâlî-i İslâmiyye erkek, kadın ve çocuk vahşiyâne bir sûretde katl ve Milis Kumandanı Edhem Bey'le dört neferi dahi itlâf ve Pakiz [Paksi] ve Zorafe [Zorava] ve Gorasta ve Köprüköy ve Zive karyelerinde bulunan Müslümanları emsâli nâ-mesbûk bir sûretde itlâf 5 Nisan sene [1]331 târîhinde Hamudağa kışlasını muhâsara ederek beş nefer nöbetçileri katl ve bomba atarak kışlayı ber-hevâ eyledikleri ve İslâm hânelerine bomba atarak tahrib ve bi'l-umûm hânelerini ihrâk eyledikleri ve yirmi yedi gün dâhil-i vilâyetde devam eden harekât-ı ihtilâliyyede ahâlî-i İslâmiyye'den erkek ve kadın ve çocuk ancak yüzde beş nüfusun tahlîs-i can edebildikleri ve [1]330 senesi Teşrîn-i Evvel'in on sekizinci gününe müsâdif bayramın birinci günü şehrin me'âbid ve câmi'lerinde ictimâ' ve ibâdât-ı dîniyye ile meşgûl bulunan İslâmları envâ'-i mezâlim icrâsiyla mahv ve itlâf ve rast geldikleri kurâları ihrâk ve iki yaşından on yaşına kadar olan çocukların kollarını bağlayarak ot yığınları üzerinde gazyağı ilkâ etmek sûretiyle ihrâk eyledikleri ve Bayezid sancağında bulunan on beş bin kadar nüfûs-ı İslâmiyyeden on dört binini bir sûret-i vahşiyâne ve bâğiyânede katl ve i'dâm ve muhadderât-ı İslâmiyyenin ırz u nâmûslarına tecâvüz ile bâkire kızların bikrlerini izâle ve esîr eyledikleri Vastan kazâsı ahâlîsinden ve Reşadiye nâhiyesi ahâlîsinden Hacı Musa Bey ve Hacı Yakub Ağa'yı alenen kulak ve burun ve âlât-ı tenâsüliyyelerini kat' ile ağızlarına vermek sûretiyle bir sûret-i fecî'ânede katl ve binlerce yolcuları esnâ-yı râhda aynı sûretle itlâf ve beşikdeki ma'sûm çocukları alenen kama ve hançer ile parçaladıkları ve ihtilâl-i dâhilîden bi'l-istifâde Van'a duhûl eden Rusya'nın dahi bi'l-umûm ahâlî-i İslâmiyyeyi katli'âm ve envâ'-i mezâlim ve şenâ'ati icrâ eyledikleri tahkîkât-i vâkı'adan anlaşılmasına mebnî bu bâbdaki evrâk-ı tahkîkiyye bâ-fezleke makâm-ı âlîye irsâl buyurulmak üzere Nusaybin Kâ'im-i makâmı cânib-i âlîsine tevdî' kılındı.

Fî 18 Haziran sene [1]332

Müstantik-ı Nusaybin
Şâkir

Nusaybin Müdde'î-i Umûmîsi
Ahmed Cemil

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 19-33

– 13 –

ERMENİ VE RUSLARIN YAPTIKLARI MEZÂLİM

Ermeni ve Rusların Eleşkirt, Hınıs, Karakilise, Şatak, Müküs, Muş ve Akçan'da yaptıkları dehşetli mezâlimden kurtulabilenlerin ifadelerine göre, Rus ve Ermenilerin mezâliminden bazıları şunlardır:

"Yırtıcı canavar ve zincirden boşanmış ayılar gibi" köylere saldırıp bir anda ortalığı "kan deryasına" döndüren Rus ve Ermenilerin; "kadın erkek dinlemeyerek önlerine rast gelen çaresizleri parçaladıkları", sadece Eleşkird'in Arabköyü'nde iki gün zarfında "bakire olarak yirmi üç kızımızın bkrini izâleden başka bütün işe yarar gelin ve kadınlarımızın hukuklarına taarruz" ettikleri, Hınıs'ın Mollakulaç köyünde "yirmiye mütecaviz çocuklarımızı ilk önce kuzu keser gibi zebh edip hamile kadınlarımızdan bir ikisini karınlarını kama ile sökerek... ceninleri süngü üzerinde pederlerine" gösterdikleri, Müslüman ahaliden kimisinin kafasını, kollarını, burunlarını, kulaklarını kesdikleri, gözlerini çıkardıkları, derilerini yüzdükleri ve üzerlerine gazyağı dökerek yaktıkları ve nihayet aşağıdaki ibret verici mezâlimi yaptıklarına dair.

"..... iki İslâm kadını Ermeniler berâber getirmişlerdi. Bu kadınları ortaya getirdiler. Her ikisi dahi hâmil idiler. İki Rus neferiyle iki Ermeni geldiler. Kadınların karınlarındaki çocukların oğlan veya kız olduğuna dair iki mecrediye üzerine bahsetdiler. Kadınların karınlarını feci bir sûretde kama ile yardılar, birisinin karnından bir oğlan çocuğu çıktı. Diğerinin karnındaki "mudga" olduğu için anlaşılmadı ve bunun üzerine birçok da münakaşa ettiler..."

Massacres perpetrated by the Russians and Armenians

(Some of the terrible atrocities perpetrated by Russians and Armenians in Eleşkirt, Hınıs, Karakilise, Şatak, Müküs, Muş and Akcan as it was stated by those who escaped from)

"Russians and Armenians like rapacious animals and unchained bears attacked villages and it was a bloodshed that turned all into red"; men and women were slaughtered; in Aralköyü attached to Eleşkirt they deflowered in two days twenty three muslims virgins and raped newly wedded girls and married women", in the village of Mollakulaç köy of Hınıs more than twenty children were butchered like lambs, two pregnant women had the hellies cut by cutlasses and the foetus extracted and fixed on the point of bayonets and displayed to their fathers; some muslim people were beheaded, some others had their arms, noses, ears cut and eyes pulled out and after they had their skins flayed they were soaked with

keresone and set fire to; finally the following are other examples of the horrors and abominations committed:

"Armenians brought with them two muslim women; they formed a circle around them, both were pregnant; two Russian soldiers and two Armenians came; they betted on the gender of the unborn youngs, male or female, betting for each, two meci diye (Silver coins of 20 piastres), then they ferociously eviscerated the abdomen and wombs of the pregnant women with a dagger, one of the unborn young was a male child; the other young was an amorphous bleeding lump so they went on quarreling about its gender _"

10 N. 1334 (11. VII. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

*Mamuretülazîz Vilâyeti'nden alınan 28 Haziran sene [1]332
târîhli ve 98 numaralı tahrîrâtın sûretidir.*

25/15 Haziran sene [1]332 târîhli ve beş numaralı telgrafnâme-i âlî-i nezâret-
penânîlerine arıza-i cevâbiyyedir.

Rus ve Ermeni çetelerinin mezâlimine dâ'ir muhâcirlerden şuhûd huzûrunda ma'a'l-kasem alınan ifâdelerini mübeyyin evrâk leffen takdîm kılındı ve bu bâbda mülhakâtdan vürûd edeceklerin dahi pey-der-pey takdîm kılınacağı arz olunur. Ol bâbda.

Aslına Mutâbıkdır.
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye
Müdîriyeti

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Sûretidir

[1]331 senesinin Mayıs gâyesinde bir sabah namâzı idi. Karyemiz bulunan Hanyanik, etrâfi Rus ve Ermeniler abluka ederek teslîm olmamızı ve kat'iyen bir ferdin köyden dışarı çıkmamasını teklîf etdiler. Reddedilen bu teklîf ve müdâfa'aten atılan ilk kurşun üzerine bunlar yırtıcı canâvar ve zincirden boşanmış aylar gibi

köyümüze saldırdılar. Feryâd, vâveylâ âfâkı titretiyordu. Bir dakîka içerisinde bütün ortalık kan deryâsına benzedi. Bu düşman kuvveti içerisinde komşu köylerden Reşadiye nâhiyesine tâbi‘ Kancaslı Nişan, Muradî; Kadarekli Osbeb; Poro[ni]sli Dikran; Randoslu Zaho; Pellili Beyko ve Serkis, Tanfasal, Kazar ve Nosis; Gevaş'ın Şatvan karyeli Nosis "Yaşasın Aram Paşa!" âvâzıyla bağıyor ve var kuvvetleriyle kadın erkek dinlemeyerek önlerine rast gelen bî-çâreleri parçalıyorlardı. Hatta o sırada arkamızdan ciğer-pâresini kolları arasına sıkışdırarak koşa koşa kaçmak isteyen bir kadının önüne geçerek vahşî ve canâvar pençeleriyle yavrusunu kucağından almış ve zavallı annenin gözleri önünde süngü ucuna takıp "Ey fedâ'î kahraman Ermeni ruhları! İşte bunca çalışıp emelimize muvaffak olmadan giderek arkanızda bıraktığınız nesillerinizin rûhunuza karşı etdiği fedâkârlık ve yâdigârı" diyerek telef ve kadını da katletmiş ve ta biz seslerini işidebildiğimiz mesâfeye kadar "Kaçmayınız, nereye kadar gitseniz geleceğiz, hatta sizi Şam'a kadar ta'kîb edeceğiz" sözleriyle bağırarak olmuş oldukları ve Ermeniler ve Rusların vahşet ve gaddârlıkta hiç bir şeyden geri kalmamış olduklarını mübeyyin işbu zabıt varakasını ma'a'l-kasem temhîr ve i'tâ eyleriz.

Fî 1 Nisan sene [1]332

Muhâcir Meşâyih-i
Kâdiriyyeden
Konlu Fethullah

Muhâcir Kesân
Beylerinden
Hâmid Bey oğlu Ali

Muhâcir Kesân
Beylerinden
Hacı Bey oğlu Selim

Bu dahi
Konlu Yakub

Bu dahi
Mahmud

Rus'un Eleşkird'den Arabköyü'nde yapmış olduğu mezâlim hakkında

17 Kânûn-ı Evvel sene [1]330 târîhinde Rus, kazâmız bulunan Eleşkird kazâsına ta'arruz ederek tahmînen on dokuzuncu günü karyemize girmiş olduğu, iki yüz mevcûd Kazak süvârîsiyle meşhûr Ermeni komite re'îsi Toprakkalalı Abramayis ile altmış-yetmiş kadar Ermeni fedâ'ileri karyemize geldi. Karyenin çehâr etrâfını çevirerek kendilerine teslim olduğumuzu bi'l-vâsita anlatdırmak üzere tercümân istedik. Ermeni komitelerinden Hanzirli Karabet oğlu Kirkor'u tercümân ederek bi'l-mecbûriyye Rus'a teslim olduğumuzu ve biz ahâlî bulunduğumuzdan fi-mâ-ba'd kendilerine mutî' bulunacağımızı ber-tafsîl söyledik ise de aldığımız cevâb ber-vech-i âtî arzolanacaktır:

1- Eslihanızı teslim edeceksiniz diye hemen yedimizde mevcûd esliha-i gayr-ı memnû'a varıncaya değin yedimizden alınmış.

2- Umûm hayvânâtınızı orduya teslim edeceksiniz diye beş yüz aded sığırımızı alarak yedimize akçe-i vâhîde verilmemiştir ve bunun ile berâber iki bin ağnâmımız da gasbedilmiştir. Onlar için îcâb eden fiyât veyâhûd vesîka talebinde bulunduk ise de o müfrezenin kumandanı bulunan __ cevâben "Mâlinız ve canınız da bizimdir, haydi çıkın!" diye bizi tekdîrle dışarıya çıkarmıştır.

3- İkinci günü hânelerimize Ermeni fedâ'ileri girerek cebren nâmûsumuza ta'arruz etmeğe başladığından nâmûs beliyyesi olarak bi'l-mecbûriyye umûm kumandanları Kaydarof'un nezdine gitdik. Ahvâl-i nâ-lâyıkaya kendisine arz etmemizle hemen nezdinde mevcûd bulunan diğer Rus zâbitânına karşı bizi tekdîr ederek "Haydi, Ermeni ve Kazakların mu'âmelede me'zûniyyet-i tâmmeleri vardır" diye bizi taşraya çıkardı ise de iki sâ'at sonra tekrâr bizi huzûruna çağırıp dedi ki; "Ben Müslümanım ve kendim de kumandanım, bu gün bu harbde fenâlığı yapan Ermenilerdir. Bunlar da harb fenâlığına me'zûndurlar. Artık durmayınız, elinize geçen â'ilenizi kaçırıp gidiniz. Yoksa hem nâmûsunuz ve hem de malınız gidecektir. İşte size muhâfız" diye iki Kazan şehri İslâm hânedânını terfîk ederek karyemize bizi i'zâm etmiştir. Orada kaldığımız iki gün zarfında o hâ'in Ermeni fedâ'ilerle Kazaklar karyemizde bâkire olarak yirmi üç kızımızın bikrini izâleden başka bütün işe yarar gelin ve kadınlarımızın hukûklarına ta'arruz etmişlerdir.

İşte bu miyânede bendelerinin üç bâkire hemşîrem gitmiş el-yevm de mezkûr komitelerin nezdindedir. Buna cümle karyemiz şâhid bulunduğundan bu gaddâr Rus ve Ermeninin işbu mezâlim ahvâlini âlem-i medeniyette bulunan hükûmetlerinin nazar-ı dikkatini celbeylerim.

Şurasında bir şey de arzedeceğim. Şöyle ki karyemizde meskûn burunsuz otuz beş yaşında Hazalo isminde bir hâmile kadın var idi. Ondan sonra bir Kazak ile üç tâne Ermeni; ikisi Garîb biri de kazâ-yı mezkûrenin yine Hanzir karyeli Mihran nâmında komite hemen mezbûreyi huzûrlarına celbederek kadını da takdîr-i hüdü aynı sâ'atde hamlini vaz' etmek emelinde iken, kendilerine vukû' bulan ricâsı üzerine hemen aynı meydânda yere iterek nâmûssuz Ermeni fi'l-i şenî' icrâ eder ve o anda belindeki kamasiyla karnını yararak çocuğunu gözümüz önünde çıkarmış ve çocuğunu da bir ağaç dalına asmış. İşte böyle felâketler geçirdiğimize cenâb-ı Hakk şâhid-i âdildir.

Fî 21 Mayıs sene [1]332

Esâsen Eleşkird kazâsının Arabkomu
karyeli olup muvakkaten Ortanil karyesinde
sâkin
Süleyman oğlu Rıza

İşbu bâlâda ifâdât, mukârin-i sıhhat olup merkûm Süleyman oğlu Rıza'nın huzûrunda me'mûr Mehmed Bey'e tahrîr etdirmiş olduğu ifâdâtı olduğunu tasdik eyleriz.

Fî 21 Mayıs sene [1]332

İhtiyâr	İhtiyâr	İhtiyâr	Muhtâr-ı Muhâcirîn-i
Osman	Hüsnü	Ali	Ortanil

Merkûm Rıza'nın bâlâdaki ifâdât ve felâketi câlib-i nazar-ı dikkat buyurulmak üzere huzûr-ı celîl-i cenâb-ı vilâyet-penâhîye arz ve takdîm kılınır.

Fî **Hata!** sene [1]332

Tahkîk Me'mûru
Mehmed

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Rusların Mezâlim Ahvâli

Memleketimiz bulunan Hınıs kazâsının sahne-i harbe altı sâ'at bir mesâfede olduğu hâlde evde kalan kimselerimizle mahzâ o uğurda elden geldiği kadar hizmet edip de askerimizin infâk ve i'âşelerine muktezî mevrû'ât ve buna mümâsil me'kûlât-ı gıdâ'ıyye yetiştirmek üzere kalmış ve bu sûretle on sekiz ay bilâ-ticâret sırf ânifü'l-arz maksadın husûlüne sâ'î bulunmuş iken hasbe'l-kader memleketimizin yed-i menhûs-ı a'dâya geçmesi cihetiyle merbûtan takdîm kılınan müdellel defter muhteviyâtı emlâk ve akâr ve emvâl-i beytiyye ile memleketimiz sekenesinden olup bir hayli zamandan beri firâren Rusya'ya gitmiş ve ma'iyetinde teşkîl ettiği bir müfreze kumanda eden millet-i Hıristiyâniyyeden Taşnaksuyun komitesine mensûb Hınıs'ın Karaçoban karyesinde bulunan Bertabek Erakil ve Kopal karyesinde sâkin ve aynı fikr-i salâhı hâ'iz Keşiş oğlu Serkis ve Karaköprü karyesinden Kirkor ve Tokaz ve Manuk nâm kimselerle Kahlik [Kahkik] karyesinden Serkisyan Misak ve Hazhazyan Vahan ve Ağçamilk karyesinden Hurşid Bekesyan ve Duman karyesinden Misak ve Harâmî

karyesinden Hakem Agop oğlu Murad, Harâmî karyesinden ve Dikran ve Kozlu karyesinden Saru Kâhya, Yeniköy karyesinden Hilhilyan Kesper nâm eşirrà ve zâlimler nasıl ki dünyânın sâlih bir zamanında bulunduğumuz mıntıka dâhilinde icrâ-yı nehb ü gârât ve katl ü kıtâl ile yürütdükleri mefsedet komiteleri şöyle dursun, şurasını unutmayalım ki esâsen kasaba dâhilinde bulunup da aynı firârı irtikâbla bâlâda ma'rûz komitecilere iltihâk ederek bu seferdeki hicretimiz de umûm müfrezeleriyle berâber Rusya'nın epeyce bir kuvvetiyle tevâhid-i mezâlim ederek yaptıkları ciğer-sûz mezâlim ve aynı zamanda hetk-i ırz gibi netîce-i mu'âmeleleri vardır ki bunlardan bir-ikisini hükûmetimize arz etmekden kendimizi alamıyoruz. Mûcib-i tasdî' olmasın ki serencâmı bir derece teşrih edeyim ki gördüğüm hakâret, uğradığım felâket nasıldır. Hadd-i zâtında üç zükûr, iki inâs-ı sagîre evlâdla iki menkûham ve kendimin de Ermeni köy[ü] olan Çevirme'ye yarım sâ'atlik bir mesâfede bir gömüde bulunduğum hâlde elde bulunan dört yüz lira nakdimle o köyde ahz u i'tâ etmekde idim ki düşmanın Hınıs'a geleceğine dört beş sâ'at kalmış iken vesâ'it-i naklim olmadığı için muhadderâtımın ellerini tutarak fenn-i çile erba'în muhadderâtdan ekserîsi çocuk, yiyecek, yatacak, tefrîş, giyecek malzemelerden hiç bir şey alamayarak ilk önce gelen kimselerden yaptığımız tahkîkâtta Ermenilerin yaptıkları dil-sûz mezâlim ve cebr u işkenceden kat'iyen ihâfe ile kaçarak gelmek üzere iken ânifü'l-arz Ermeni komitecileri berâberimde bulunan yüz elli hâne halkımızdan karşısını Hınıs'ın dört sâ'at şimâl-i garbîsinde keserek içimizde bulunan eli silâh tutan zükûrları âdetâ koyun boğazlar gibi â'ileleri önüne getirir. Burasını ağlayarak diyorum ki ellerini ayaklarını bağı, memede bulunan çocuklarla oradaki sabîler berfin kesreti, şitânın şiddetinden incimâd etmiş ve bunların keder-dîde vâlidelerini görüp gözlerimiz önünde yere atarak feryâd u figân âsumâna urûc ettiği hâlde bir â'ileye yirmi nefer Ermeni ve kısmen de Rus takarrub ederek fi'l-i zinâ ve livâtayı yaparak bi'l-âhire birer ikişer a'zâlarını doğrayarak telef etdi. Nâlin u efgânın haddi yok. O sûretle zükûrun umûmu[nu] kesdi[ler]. Karıları da böyle yapmak üzere iken gecenin hulûlü cihetiyle köşenin birinde nasıl doğranacağımı intizâr ederken hasbe'l-kader beni terkle karıları toplayıp köye gittikleri[nde] her nasılsa ellerimi kurtararak firâr etdim. Bîtâb olarak kendimi Osmanlı askeri bulunan bir köye atdım. Azıcık karnımı doyurduktan sonra; "Şimdi gelecek, ahan geldiler" gibi vehmim orada kalmama da mâni' oldu ki evlâd, â'ilemi terkle geldim. Böyle felâket-dîde kimselerin meded-re'si sizin gibi evliyâ-yı umûr-ı dîndâr ve merhamet sâhibi zâtlar olacaktır. Ma'nen tazarru'umuzu leyl ü nehâr ref'-i bârgâh-ı cenâb-ı kibriyâ ediyoruz.

Mâddeten mahall-i vilâdetimiz Hükûmet-i seniyye-i Osmaniyye'dir. Binlerce, belki milyonlarca bu gibi zulm ve cefâyâ ma'rûz kalmış kimseler vardır. Bunların yaptıkları hakâret ve cebr ve işkence zulmün derece-i kusvâsı kalemle ta'rif edilemez ve a'sâb-ı beşerin tahammülünün fevkindeki hâlâtın teşrihi için nutk i'tizâr eder. Hâl böyle iken bir çok kısımlarımız da varız ki hadd-i zâtında bir servet sâhibi olmayıp ancak rûz-merre sâklarımızı idâre ve öteden beri ihtiyâc kat'iyen görmemiş ve elde

bulunan mâ-melekini terkle hicret ederek cüz'iyât kabîlinden olan hayatının fûrûhtuyla tehvîn-i zarûret ederek ancak buraya can atmışlar ki şimdi tese'ül etmek âr çi-çâresiyle evlâd, â'ile ihtiyâcdan nâlin ve zârdır. Bu hâl-i esef-iştimâl ise bütün bütün icrâsıyla berâber bu hâle ifrâğ eden a'dâ-yı bed-kârdır. Taleb-i muzâheret tabî'î olmağla yatak, mefrûşât ve infâk ve i'âşe ile mâlzeme-i sâ'irenin tedârik ve iştirâsına kifâyet edecek derecede mu'âvenet-i hükûmetin icrâsı istirhâmıyla hatm-i ma'rûzât eyleriz. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 23 Mayıs sene [1]332

Bu dahi
Hıms'dan muhâcir
Ali bin Fâh

Evlâd ve â'ilesi Rus'un taht-ı esâret ve pençe-i
zulmünde kalan Tadam karyesinde meskûn Hıms'dan
muhâcir hulefâ
Ali

Merkûmânın ifâde ve ma'rûzâtları hakikat olup bizim hicretimizden beş gün sonra iltihâk eden ve berâberimizde gelen halkıyla Diyarbekir cihetine gitmiş olan beş nefer arkadaşlarının ifâdeleri ve onlardan yaptığımız tahkîkâtla bu gibi emsâl olacak bir çoklarını gördüğümüz kimselerin aynı hâli tasvîr ve nakletdiklerini tasdîkan zîr-i arz-ı hâli zeylen arz ve takdîm ve temhîrâtlarıdır. Fermân.

Fî 23 Mayıs sene [1]332

Tadam karyesinde meskûn
Hıms'dan muhâcir
Alaüddin Beyzâde Celâl

Tadam'da meskûn
Hıms'dan muhâcir
Alaüddin Beyzâde Mehmed Kâmil

Merkûmun ifâdâtı mukârin-i hakikat olduğu icrâ eylediğim tahkîkât-ı vâkı'adan anlaşılmağla icâbının icrâsı ma'razında huzûr-ı celîl-i cenâb-ı vilâyet-penâhîye arz ve takdîm.

Fî **Hata!** sene [1]332

Muhâcirîn Tahkîk Me'mûru
Mehmed Kâmil

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Rus'un Mezâlim Ahvâli

Hınıs'a bir sâ'atlik mesâfede kâ'in Mollakulaç karyesi ahâlîsindeniz. A'dâ-yı dînimiz Rus'a izâfetle müttefikü'l-meslek ve mezheb bulunan millet-i Hıristiyâniyyeden ve kasabamız ahâlîsinden Daşnaksuyun komitesi re'îsi olduğu ahvâl ve harekât ve yaptığı mezâlimiyle gösterdiği nüfûzu sebebiyle anlaşılan Vahan ve Aleksandr Asoyan nâm zâlimler Rus'un memleketimizi istilâ ettiği sırada esâsen berfin kesret ve soğğun şiddeti cihetle ne mâşiyen ve ne de râkiben meşy ü harekete tâkat-yâb olamayan yirmi nüfûsumuzu alıp kaçmak üzere iken ânifü'l-arz adem-i hareketleri ekserîsinin sabî ve sabiyye kimseler olmak münâsebetiyle biraz gecikdiğimiz için ma'rûz komite re'îsi köyümüzü refiki olan atlılarla basdı. Başka türlü kaçmak olamayacağımı derkederek azamet-i ilâhiyyeye sığınarak bir şey etmez diye bekler iken birden bire içeriye giren o menhûs çehreli Ermeniler âdetâ bir doğan kuşu bir bülbülü kovarsa aynı o minvâl üzere içeride bulunan yirmiye mütecâviz çocuklarımızı ilk önce kuzu keser gibi zebhedip hâmile kadınlarımızdan bir ikisini karınlarını kama ile sökerek henüz nutfiyeden hâl-i beşere ifrağ olmuş cenînleri süngü üzerinde pederlerine gösterip mezbûrelerin hâl-i mevtlerinde bile ma'âzallâh fi'l-i zinâyı irtikâb için mu'ayyen neferleri tahrik eden komiteci "Sizi afv edeceğim. Artık korkmayınız" ümîdiyle bizi nefyetmeye başladı. Mücâvirimiz beş on hâne halkını toplayıp bizim hâneye getirdi. Gece takarrub etdi. Emniyet üzerine bendenizle bir arkadaşımı köyde nöbetçi vazîfe görmek üzere köyde terkile kendileri müntehâb â'ilelerden birer dâne alarak evlere geçdiler. Gecenin nısfı geçmiş ettiği kimse ayık olmadığını hissederek bir hânedede tecemmu' etdirildiği çoluk çocuklarımızdan on ikisi kebîr-i tâ'ife-i nisâ olup mütebâkî yirmi sekizi henüz muharrik-i nâ-bâliğ çocuklarımızı alıp kaçdık. Lehü'l-hamd o zâlimden kurtulduk. Buraya kadar dilene dilene geldik. Bir kısmı da yollarda gerek soğğun ve gerekse hem-cins ve kardaşlarının gözleri önünde ma'rûz kaldıkları felâketden korkarak telef olmuş mâ-hasal yirmi hânedede iki yüz elli nüfûsu bulunan kimselerden bu gün umûmî otuz beş neferi ile Hâdim köyünde iskân etmiş ve rûz-merre tese'ülle idâre etmekteyiz. Bu tese'ül de ancak infâkı te'mîn ediyorsa da hem az ve hem de günâhdır. Ma'a-hâzâ melbûsât ve tefrîşâtımız hiç bir şeyimiz yokdur. Huzûr-ı âlînize tazallum-i hâlle arz-ı keyfiyyet eyler ve son sabırsızlıkla ve tehvîn-i ihtiyâcımızla gördüğümüz felâketin bu sebeble telâfsini arz-ı hâl eyleriz. Fermân.

Fî 23 Mayıs sene [1]332

Hınıs'ın Mollakulaç karyesinden muhâcir,
Hâdim karyesinde meskûn
Yusuf oğlu Hasan

Hınıs'ın Molla Buşah karyesinden
muhâcir, Tadam karyesinde meskûn
Ahmed oğlu Hacı İbrâhim

Hınıs'ın Mollakulaç karyesinden muhâcir, Hınıs'ın Mollakulaç karyesinden muhâcir,
Tadam karyesinde meskûn Tadam karyesinde meskûn
Hüseyn bin Mehmed **Bulhaz oğlu Mehmed**

Merkûmânın ifâde ve ma'rûzâtı ayn-ı hakikat olduğunu bildiğimiz için işbu mahalli ve zeylen temhîr ve takdîm eyeriz.

Fî 23 minh.

Hınıs'da muhâcir Tadam'da sâkin
Alaüddin Beyzâde Mehmed

Tadam karyesi eşrâfindan
Hacı Ahmed Ağa

Hınıs'da muhâcir Tadam'da sâkin
Alaüddin Beyzâde Muammer

Osman Ağa

Hacı Ahmed

Merkûmları hakîkaten şâyân-ı merhamet bir hâlde gördüğümünden manzûr-ı âlî-i vilâyet-penâhîye arz ve takdîm kılındı.

Fî 23 Mayıs sene [1]332

Muhâcirîn Tahkîk Me'mûru
Mehmed

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

***Hani kasabasında sâkin Muş mültecülerinden
Mehmed Resul'un zabtedilen ifâdesi.***

Fî **Hata!** Mayıs sene [1]332

– İsim ve şöhretin, mahall-i vilâdetin, sin ve san'atın söyler misin?

– İsmim Mehmed Resul, pederimin ismi Abdurrahman Çavuş, sinnim on sekizdir.

Muş kasabasının Süflâ mahallesindenim. Şimdi Muş'un istilâsı üzerine ilticâ'en Hani kasabasında bulunuyorum. San'atım yokdur, askerim.

– Muş'dan ne vakit çıktın; bu kasabaya ne zaman geldin?

– Muş'dan firâren on iki gün mukaddem buraya ilticâ etdim, ya'nî on iki gündür burada bulunuyorum.

– Şimdi sizden her ne su'âl edersem hakikat dâ'iresinde artık-eksik olmayarak cevâb vereceğinize yemin eder misiniz?

«Evet ederim ve sâdikâne hakikat dâ'iresinde söylerim» demesiyle emr-i tahlîfi icrâ kılındı.

Hani Müdîri
İsmâil

– İfâdenize bakılırsa Muş'un Ruslar tarafından istîlâsından sonra Rus arasında kaldığınız anlaşılıyor. Oralarda gerek Rusların, gerekse Ermenilerin ahâlî-i İslâmiyye hakkında ne tavır ve hareketde bulduklarını ve ne gibi mu'âmele yaptıklarını, bize izâh etmeniz lâzım gelmiştir. Görüp bildiğin ne ise hakikat dâ'iresinde söyle.

– Ben esâsen Muş ta'limgâh depo taburunda müceddeden kaydedilerek 15 Kânûn-ı Evvel sene [1]331 târîhinde Liz'e gitdik. Orada bir müddet harb etdik. Kânûn-ı Sâni [1]331 evâsıtına doğru Bulanık kazâsının Betlepo [Bitlu] karyesi civârında Ruslar ve Ermeni çeteleriyle vukû' bulan harbde sol ayağımдан mecrûh düşerek Liz'e geldim. O sırada birinci def'a Hınıs istikâmetine yürünmesine, ikinci def'a Muş Şerayçün mevki'inde sâbit etmesi ve mukâvemet edemediği sûrette Bitlis cebhesine çekilmesine dâ'ir müfreze kumandanlığına emr geldi. Mevcûd kuvvet, ta'arruz eden düşmana mukâvemet edemediği cihetle Bitlis cebhesine doğru bütün mevcûd kıta'ât-ı askeriyye ile hareket etdik. Hüsn-i Gülân sırtlarına geldiğimizde yaralı olduğum için askerın sür'at-i seyrine iştirâk edemediğimden geri kaldım. Diğer üç nefer asker de hastalanarak, gidemeyip benimle kaldılar. Derhâl arkadan yetişen düşmandan sekiz kişi bizi tutdular. Evvelâ benimle kalmış olan askerlerden Harputlu Hüseyin nâmındaki neferin gözlerini çıkardılar ve merkûma hitâben "Kalk bak bakalım! Osmanlı askeri var mıdır, geliyorlar mı?" dediler ve dereye çekip kurşunla öldürdüler. Sonra arkadaşlarımdan ismini bilemediğim diğer bir neferin vücûdunun bir yanının derisini yüzdüler ve çanta şeklinde yanına sarkıp ellerini sokarak merkûma da "Sen de elini sok bakalım. Bu çantada Sultân Reşadın parası var mıdır?" diye bir takım hakâretten sonra merkûmu da öldürdüler. Üçüncü bir arkadaşımı dahi yere yatırıp zekerini keserek ağzına koydular. "Boru çal! Size Osmanlı askerinden imdâd gelsin" diyerek o vaz'iyette merkûmu da şehîd ettiler. Nöbet bana geldi. Ben dikkatle tedkîk etmekde olduğum için içlerinden üçünü tanıdım. Birisi Muş Ermenilerinden ve Muş'un Çakar mahallesinden Keşîş oğlu Aram, ikincisi Muş'un Baş mahallesinden Bağdasar Gürüp oğlu Aleksan, üçüncüsü yine Muş'un Baş mahallesinden Avukat Hırant [Helikat] Efendi oğlu Hırant idiler. Diğer beşi de Rus askeri idiler tanıyamadım. Bu sekizi birden bana geldiler, "İşte bak bütün İslâmların hâli ve netîcesi böyle olacaktır" dediler ve beni alıp bir dereye götürdüler. Ateş yakdılar, ateşlere kızdırdıkları tüfenk şişiyile yirmi

dört yerimden beni dağladılar. Feryâd edip ağlıyordum. O sıra bir Rus askeri arkadan yetişdi ve beni ellerinden aldı ve bir tarafa çekti. Kulağıma gizli olarak "Ben Müslümanım Kazan şehrindenim. İsmim dahi Abdülmelik'dir. Korkma seni kurtarırım" dedi ve merkûm neferle birlikde mezkûr sekiz kişi berâber oldukları hâlde, olduğumuz dereden hareket ettik. Arkadan yüz nefer kadar Rus Kazağıyla Ermeni çetesi efrâdı gelip bize iltihâk etdiler. Muş istikâmetine doğru yürüdük. O tarîk kapalı ve berfle mesdûd olduğundan hatt-ı hareketi Til karyesine çevirdiler. Yolda tahmînen sekiz yüz kadar erkek, kadın, çoluk çocuk muhâcirîne tesâdüf ettik. Gerek Kazaklar, gerek Ermeniler hemen kurd gibi bu muhâcirîn içine saldırdılar. Kimisinin kafasını, kimisinin kollarını, kimisinin burun ve kulağını kesmek sûretiyle ve envâ'-i fecâyi' ile bu zavallıları doğradılar. Bir ferd kurtulamadı. Olduğumuz dere kan deryâsı kesdi. Oradan geçip akşam Til karyesine vâsıl olduk. Evvelce durmuş oldukları Muş sancağının Akçan nâhiyesine merbût Karameşe karyesi ahâlîsinden iki İslâm kadını Ermeniler berâber getirmişlerdi. Bu kadınları ortaya getirdiler. Her ikisi dahi hâmil idiler. İki Rus neferiyle iki Ermeni geldiler. Kadınların karınlarındaki çocukların oğlan veya kız olduğuna dâ'ir iki mecidiye üzerine bahsetdiler. Kadınların karınlarını fecî' bir sûrette kama ile yardılar birisinin karından bir oğlan çocuğu çıktı. Diğerinin karındaki "mudga" olduğu için anlaşılmadı ve bunun üzerine birçok da münâkaşa etdiler. Aradan beş dakîka geçti. Dört Rusla altı Ermeni ki cem'an on nefer ortaya altı İslâm kızı getirdiler. Bu Ermenilerden birisinin Muş'un Ziyâret karyesi ahâlîsinden olduğunu tanıdım. Fakat ismini bilemiyordum. İşte bunlar mezkûr altı kızı bir saf üzerine dizdiler. Bir Rus zâbiti geldi. Bu kızlardan birisini intihâb edip götürdükdün sonra, neferâta kalan beş kızın ayaklarındaki donlarını çıkardılar. Kızlara "Namaz kılacaksınız" dediler ve cebren rukû'a vardırıdılar ve kızlara beş nefer birden arkadan fi'l-i şeni' icrâ etdiler ve içlerinden Kazaklar yanlarındaki Ermenilere hitâben ve beni irâ'e ederek "Bu askere anlatınız; İslâmların namâzı böyle midir? İşte bütün elimize geçen İslâmlara böyle yapacak ve böylece namâz kıldıracağız" dediler. Ermeniler de Türkçe bana tercüme ve tefhîm etdiler. İşte bundan sonra üç gün üç gece mezkûr Til karyesinde kaldık. Arasına gizli olarak arzettiğim Kazan şehirlî Abdülmelik nâm İslâm nefer bana birer parça ekmek veriyordu. Gerek yaralarımın acısından, gerek açlıktan bî-tâb düştüm. Dördüncü gece merkûm Abdülmelik bana "Artık seni bundan fazla himâye edemem. Çünkü bir İslâmı saklamak en büyük cinâyet addolunur. Korkarım. Kaçabilirsen kaç" dedi. Gecenin sâ'at altısında bir takrîble kaçdım. Şafâk vakti Kazan karyesi tepesine vâsıl oldum. Köy içinde bir vâveylâ ve feryâd işitdim. Biraz istirâhatdan ve ortalık tamamıyla ziyâlandıkdan sonra köyün içine bakdım. Rus askeri ve Ermeni çeteleri karışık olarak köy halkını katl ve ihrâk etmekte olduklarını gördüm. Korkumdan bir tarafa hareket edemeyerek bir taşın arkasına gizlendim. Akşama kadar kaldım. Geceleyin tekrâr yola devam etdim. Oroman karyesine gitdim. Orada kendilerini mukâvemetle kurtaran muhâcirîne iltihâk etdim. Elli gün kadar orada mahsûr kaldık.

Nihâyet mücâhidinden Muşlu Hacı Musa Bey'in etrâfımızdaki düşmana yaptığı bir ta'arruzun bahşetdiği fırsattan bi'l-istifâde oradan çıktık. Hafrit tarîkiyle Sason kazâsına ve oradan da kemâl-i sefâletle işte buraya geldim. Tesâdüf etdiğim hâlât bundan ibâretdir. Hak ve hakikat vechile söylüyorum.

– *İlk def'a tutulduğun yerde seninle berâber bulunan üç nefer askerin isimlerini bilemez misin?*

– Hayır bilemem. Yalnız birisinin Harputlu Hüseyin olduğunu bilirim.

– *Vücûdunuza vurulan dağlar hâlâ belli midir?*

– Evet kâmilen belli ve meydândadır. İsterseniz mu'âyene edebilirsiniz.

– *Rus ve Ermenilerin bu kadar şiddet-i mezâlim ve fecâyi'ine karşı sizin halâsınız nasıl oldu?*

– Arzetdim ya. Beni de arkadaşlarım gibi dağlamak sûretiyle öldürecekleri sırada Kazanlı Abdülmelik yetişti, sevk-i İslâmiyetle beni kurtardı.

– *Daha başka bir bildiğiniz var mı?*

– Hayır bundan ibâretdir. Bu mezâlimi bilmeyen yokdur. Taharrî olunursa benim gibi birçok bu girdâb-ı zulm ve i'tisâfdan kurtulabilmişler bulunur. Benim dört günlük meşhûdâtım bu kadardır.

– *İfâdenizi serâpâ okuyorum dinle, muvâfık ise mühürle.*

– Dinledim muvâfıktır. Mührüm yok, imzâ ederim.

Fî **Hata!** Mayıs sene [1]332

Hani Müdîri
İsmâil

Hani kasabasında mültecî
Muş'un Süflâ mahallesinden
Mehmed Resul bin Abdurrahman Resul

Merkûm Mehmed Resul'ün ifâde-i mazbûtası emr-i tahlîfinin icrâsı sûretiyle huzûrumuzda vâki' olduğu şerh ve tasdîk kılındı.

Fî **Hata!** Mayıs sene [1]332

Hani Nâhiyesi Süvârî
Tahsildârı
M. Tevfik

Hani Nâhiyesi Jandarma Takım
Kumandan Vekîli
Nûri

Hani'de Muş Sâbit Jandarma
Tabur Kâtibi
M. Celâleddin

İşbu evrâk tarafımızdan tanzîm edilmiştir.

Fî 24 Mayıs sene [1]332

Hani Nâhiyesi Müdîriyeti
İsmâil

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

*Hani kasabasına son gelen mültecilerden olduğu bi'l-istihbâr celbedilen Muş
Jandarma efrâdından ve Muş'un Kala mahallesi ahâlîsinden
Mevlûd oğlu otuz yedi yaşında Mahmud'un ifâdesine
ber-vech-i zîr mürâca'at olundu.*

Fî 24 Mayıs sene [1]332

– *Buraya ne vakit geldiniz ve evvelce siz nerede idiniz? Söyleyiniz.*

– İki buçuk mâhdan beri Rusya elinde esîr idim. On gün evvel ferce-yâb olarak firâren buraya geldim. Taburumuz kalemi burada bulunduğu için şimdi burada bulunuyorum.

– *Şimdi sizden her ne sorulursa doğru cevâb vereceğinize ve artık eksik olmayarak hakikat-i hâli söyleyeceğinize yemin eder misiniz?*

«Evet ederim» diyerek yemini icrâ kılındı.

Hani Müdîri
İsmâil

– *Sizden ve ne sûretle esîr oldun?*

– Ben Muş'un Liz mıntıkasında bulunan müfreze kumandanlığına posta götürmek üzere 28 Kânûn-ı Sâni sene [1]331 târihinde Muş'dan çıktım. Molladâvud karyesi tepelerine muvâsalatımda nâ-gehânî bir sûretde Rus askeri ve Ermeni çeteleri etrâfımı sardılar. Posta evrâkımı zâyi' etdim ise de beni yakalayıp esîr etdiler ve üzerimden silâhımı ve sâ'atimi, harçlığımı aldılar. İşte bu sûretle taht-ı esârete girdim.

– *Sonra seni ne yaptılar ve nereye götürdüler? Ne gibi ahvâle tesâdüf etdin ve nasıl kurtulup gelebildin? Ber-tafsîl söyle.*

– Arzetdiğim ve beni der-dest edenler içindeki Ermeniler on nefer kadar var idi. Hatta bunlardan Bulanıklı Keşiş oğlu Kinyaz ve Abri karyeli Gazar ve Gülan karyeli Bedo ve Muşlu Melkon oğlu Vano'yu tanıdım. Ermeniler beni öldürmek istediler. Asker olduğum için Rus neferleri bırakmadılar. Fakat fenâ hâlde beni darb ve tahkîr

etdiler. Oradan beni aldılar, Molladâvud karyesine gitdik. Beni zâbitâna gösterdikden sonra, bir hânede habsetdiler ve üzerime altı nefer nöbetçi dikdiler. Gece oldumu bir nefer beni bekler, beşi köyün içine giderlerdi. İslâm gelin ve kızları toplayıp getirir, bunları cebren oynatır ve şarâb içirdikten sonra mu'âmele-i nâ-meşrû'a yaparlardı ve bana hitâben "Bak işte Müslümanların hâli hep böyle olacak" der, kemâl-i hiddet ve şiddetle dîn ve îmânımızı seb ve şetmederlerdi. O geceyi bu sûretle geçirdik. Sabahleyin oradan çıkacağımız sırada zâten pek az olarak gidememiş, kalmış bulunan köy halkını hep kesdiler ve birçok işkencelerle öldürdüler. Geçdik, Kazanan karyesine gitdik. Orada ahâlî-i İslâmiyyenin hemen kâffesi duruyordu ve ahâlî-i merkûmenin erkeklerini cem' ile bir hâneye ve kadınlarını toplayıp diğer bir hâneye doldurdular. Beni de yine bir eve koydular. Ben pencereden temâşâ etdim. Rus ve Ermeniler birlikde olduğu hâlde bir yere toplandılar. Habsettikleri İslâm erkeklerini birer birer çağırdılar. Bir çoğundan para aldıktan sonra, her birini bir türlü işkence ile öldürdüler. İşkenceyi de şu sûretle yaptılar. Bir kısmının gözlerini oydu, bir kısmının derisini yüzdüler, bir kısmının kollarını kesip karınlarına takıp oynatdılar. El-hâsıl her birisine bir sûretle icrâ-yı azâb ve vahşet ederek kemâl-i hakâretle ve beşeriyetin kabûl edemeyeceği bir tarz-ı hûn-rîzânede umûmunu katletdiler. Bu hâl ile erkekleri bitirdikten sonra, kadınların oldukları hâneye gitdiler. Kadınlar içinden hüsnâ olan gelin ve kızları intihâb ile çıkarıp bir tarafa ifrâz etdikden sonra, kalanları oldukları hânede ateş verip yaktılar ve tefrîk ettikleri kız ve gelinleri alenen soydular ve her birisini bir tarafa götürüp mu'âmele-i gayr-i meşrû'ada bulundular. O sırada nasılsa gelinlerden iki tânesinin hâmil olduğunu anlamalarıyla bir kaç Ermeni ve Rus bu iki kadını ortaya getirdiler. Dörder manat üzerine bahse girdiler. Kama ile kadınların karınlarını yarıp çocukları çıkardılar. Oğlan veyâ kız olduklarına bakdılar. Bi'l-âhire altı kadını ağaçlarla asdılar. Satırlarla parça parça kesdiler ve bu sûretle tefrîk ettikleri kız ve gelinlere de hâtîme vererek yine bana "İşte hâliniz budur" diye tahkîr ve tehdîdde bulundular. Oradan kalkıp Mollayaya karyesine geldik. Beni yine bir hânede habsetdiler. Orada da kalmış olan bir kısım ahâlîyi aynı fecâyî' ve şenâ'at ile mahv ve itlâf etdiler. Gece karanlığı basdı. Mahbûs bulunduğum odanın zâten tahtânî olması hasebiyle duvarından bir taş çekdim. Açılan bir delikden her çi bâd-âbâd diyerek çıktım. Kaçarak envâ'-i mezâhim ve meşakkatle Yusuf Seydo'nun Kômüs denilen karyeye geldim. Orada bir hayli muhâcirîne tesâdüf etdim. Onlara iltihâkla lehü'l-hamd kurtularak bir müddet o civârlarda ikâmetden sonra buraya geldim. İşte benim üç gün zarfında gördüğüm bundan ibârettdir.

– *Başka bir ma'lûmât ve hissiyâtın yok mu?*

– Gözümle başka bir şey görmedim. Fakat yolda tesâdüf ettiğim muhâcirîn benim gördüğüm ahvâlden daha şenî' hâl gördüklerini ve Rus, gerekse Ermeni çetelerinin rast geldikleri ve tutabildikleri Müslümanları envâ'-i vahşet ve fecâyî'le katl ve ifnâ ettiklerini hikâye ediyorlardı. Zâten bu kâbil-i inkâr değildir. Bu gün Muş ve

civârından kaçamayan Müslümanlar hakkında yapılan mu'âmeleye dağlar taşlar bile ağlamaktadır. Cenâb-ı Allâh mu'în olsun, böylece biliyorum.

– *Şimdi burada senin arkadaşlarından ve böyle meşhûdât ashâbı kimseler var mıdır?*

– Hayır yokdur.

- *Başka bildiğiniz var mı?*

- Gördüğüm budur. Yalnız şurasını unuttum. Muş'un Karahüseyin ve Kuşanlı karyelerinin ahâlisini, bir yaşından yüz yaşına kadar olanları kâmilen katletdiklerini ve Ermeni çetelerinin hâlâ bu zulmü yapmakta dâ'im bulduklarını ve Rusların da bunlarla müşterek olduğunu yakında işitdim. Herkes dahi biliyor.

Sâhib-i ifâde

Mahmud

– *Şimdilik ifâdenizi mühürleyiniz.*

– Muvâfikdir, mühürlerim.

Fî 24 Mayıs sene [1]332

Hani'de Muş jandarmalarından

Mahmud bin Mevlüd

Müdürlük

İsmâil

Şahs-ı ma'rûfumuz olan merkûm Mahmud'un işbu ifâdesi ba'de'l-yemîn huzûrumuzda zabtedildiği tasdik kılınır.

Fî 24 Mayıs sene [1]332

Hani'de Muş Jandarma

Süvârî Çavuşu

Mehmed Fevzi

Hani'de Muş Jandarma

Tabur Kumandanı

M. Celâl

İşbu evrâk ma'rifetimle tanzîm olunmuştur.

Fî 27 Mayıs sene [1]332

Hani Nâhiyesi Müdüriyeti

İsmâil

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Rus Mezâlimi Ahvâli

Esâsen Karakilise ahâlîsinden ve ahz [u] i'tâ sâhibinden bulunduğum hasebiyle geçen [1]331 senesinde Rus'un kazâ-yı mezkûra ta'arruz ve istîlâsında İslâmiyet'e yapmış olduğu ahvâl-i nâ-lâyıkasından bahsedeceğim. Şöyle ki; a'dâdî [a'dâ]-yı dînimize ve Rus'un müttefiku'l-mülk bulunan Ermeni komitelerinden ve kasabamız ahâlîsinden

olup re'is olduğu ahvâl ve harekât-ı mezâlimesiyle anlaşılan Hanzirli Ohan ve ma'iyeti firârî efrâdıyla Rus cebhesine Medreski Kazaklarından mürekkeb bir müfreze hâneme gelerek iki bâkire hemşîrem ile şehîd birâderimin â'ilesini cebren götürerek kendilerine vukû' bulan mürâca'atında bir takım işkencelerle âcizlerini tevkîf ederek nâmûsumu muhâfaza için elde etmiş olduğum kasabamız ahâlîsinden Van'a yakın bulunan komşularımızdan Haçator isminde bir Ermeni fedâ'î vâsita[sıyla] nâmûsumu para ile satın almakdan başka elde çâre kalmadığından, yedimde mevcûd iki yüz elli beş lira verdiğimden başka üç yüz lira kıymetinde mevcûd dükkân eşyasıyla yüz yirmi liralık eşya-yı beytiyyem[i] verdiğim hâlde bir nâmûsum teslim edilmeyerek âşikâre olarak götürmüşler. Artık küllî işkencelerden sonra kendimi yüz bin hâl ile kurtararak firâren gecenin yarısında savuşup Malazgird'e geldim. Bir kaç gün sonra Bitlis'den gelen birinci ve beşinci kuvve-i Safedlilerle dokuzuncu fırkanın ta'arruzlarında Eleşkird'in Ermeni köylerinde terkedilip bi'l-âhire ele geçen iki hemşîrem görmüş oldukları fecâyî'-i nâ-lâyıkadan rehâ-yâb olarak fevt ve şehîd birâderimin â'ilesiyle altı yüz seksen lira nakden, gerekse eşya kıymetinde emvâl ve nukûdumu gasb ederek perîşân hâliyle dolaşmakta isem de bu zâlimin yapmış olduğu denâ'tet âlem-i insâniyyetin kabûl etmeyecek hakâreti İslâmiyet nâmına yapmış olduklarından usûlsüz düvellere kanunu râzı olmayacağından huzûr-ı kabûl mahkeme-i cihânda muhâfazasıyla Rus'un mezâlîmiyetini âlem-i İslâmiyye'nin evlâd ve ahfâdına hâtıra olmak üzere i'lânını istihâm ederim.

Fî 1 Haziran sene [1]332

Elazîz'in Şenil karyesinde sâkin Eleşkird kazâsı
ahâlîsinden ve esnâfindan

Gögeş oğlu Muhyiddin

Merkûmun işbu ifâdâtı mukârin-i sıhhat olduğunu icrâ eylediğim tahkîkât-ı hakîkadan anlaşılmiş olduğundan manzûr-ı âlî-i cenâb-ı vilâyet-penâhî buyrulmak üzere arzıyla ve takdîm kılınır. Fermân.

Fî **Hata!** [sene] [1]332

Muhâcirîn Tahkîk Me'mûru
Mehmed Zeki

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Müküs nâhiyesine tâbi' Lahyan [Liçan] karyesindeki Müküs'ün tahliye ve firâr etdiğini duyduğumuz zaman biz de çoluk çocuğumuzu alarak ve eşyamızı yükleyerek hareket ettik. Zükûr, inâs tâm yüz yirmi altı nüfûs idik. Müküs'e yakın geldiğimizde karye-i mezkûrenin Ermenileri önümüze geçerek ve suyun üzerindeki köprüyü kaldırarak geçmemize mâni' oldular ve "Nereye gidiyorsunuz? Dînini îmânını bilmem neliler. Bundan sonra elimizden kurtulamazsınız. Artık kızlarınız, karılarınız Ermenilerin. Kendiniz de Bühtân nehrindedir" diyerek üzerimize gelip ukûr gibi saldırdılar. Bunların içerisinde Pervari kazâsına tâbi' Özim karyeli Lato ve Haçoyiko ve Osbe ve Müküslü Şirak, Serkis, Nişan, Karabet, Mahitar, Avahan, Artin'in olduğunu tanıdık. Bunlar emvâl ve eşyamızın kâffesini aldıkları gibi nüfûs-ı mevcûdemizin yüzde yedisini telef ettikleri ve çocuklarımızın başlarını aşağı sarkarak ve ayaklarından

tutarak hançerlediklerini ve öldürdüklerini ve sağ yakaladıklarını Bühtân nehrine atdıklarını ve o sırada arkadan gelen Rus Kazaklarının süngü ve kılıçları arasında şu gördüğünüz bir kaç kişi ancak güç hâl ile tahlîs-i nefis edebildiğimiz ve hele o anda bütün insânları, canâvarları bile ağlatacak bir vak'anın ki karyemizde Rıza isminde bir fukarâ var idi. Onun nâmûslu gâyet güzel bir â'ilesi var idi. Kocasını parça parça ederek cebr ile kendisi[ni] alarak ve çırpıplak edip önlerine katarak götürdüklerinin şehâdeti olduğumuzu ve envâ'-i denâ'etle yakılan ve tahrîb edilen karye mescid ve ma'bedlerin muhrik alevleri önünde güç hâl kaçdığımızı ma'a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 6 Haziran Sene [1]332

Karye-i mezkûreden
Osman oğlu Resul

İmâm
Hâlid oğlu

Muhâcir, karye-i mezkûre Muhtârı
Abdülmeçid

Yukarıdaki beyânâtda hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde olunduğunu tasdik eyleriz.

Fî 6 Haziran Sene [1]332

Gevaş beylerinden
Hasan

Müküs beylerinden
Mehmed Şevki

Müküs Müdîr ve beylerinden
Abdullah Mutîullah

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Zabıt varakası

Geçen sene Ağustos'un on yedinci günü Gevaş ve Şatak'dan toplanan Ermeni ve Ruslardan mürekkebe bir kâfile düşman, kasabamız bulunan Müküs'e geldiler. Ahâliden kaçmağa iktidârı olanlar, emvâl ve eşyalarının kâffesini bırakarak köyü terketdiler. Kaçmağa muktedir olamayan aceze-i nisvân ile ihtiyâr erkekleri ve çoluk çocukların kâffesini telef eylediler ve yakdıkları gibi mescid ve medrese ve kabristan gibi mahallere kat'iyen i'tibâr etmeyerek cümlesini tahrîb ve içerilerine hayvân doldurmak ve pislik atmak gibi hürmetsizlik ve ri'âyetsizlik ihtiyâr olundu. Gelen kuvvetin içerisinde Rusların ne mikdârda olduğu[nu] tahmîn edemedik ise de komşu köylülerimizden bulunan Par karyeli Kirkor, karye-i mezkûreli mekteb mu'allimi Karabet, Polisli Ohan, Kinekas karyeli Artin, Müküs'ün Şer mahalleli Kigork, diğeri Mantospenat, Müküs'ün Entroy mahallesi[nden] Hayasdan, yine o mahalleden Yemi (?) Demirci Naro, mahalle-

i mezkûreli Dikran, Deşt mahalleli Haçik Mahik, yine mahalle-i mezkûreden diğerk Bedros ve Ceso bulunduğu görüldüğünü ve bunların ahâlîye etdikleri ezâ ve cefâ söylenmez derecede olduğunu ve dîn, nâmûs uğurunda, hiç bir şeyden çekinmeyerek her şeyi irtikâb eylediklerini ve hatta "Kız ve kadınlarımız bundan sonra Ermenilere alışacaktır. Artık sizin için başka çâre kalmadı. Jame keleş jame" diyerek haykırdıklarını ve genç kızlara alenen ve sokak üzerlerinde ta'arruz etdiklerini ma'a'l-kasem arzeylerim.

Fî 6 Haziran sene [1]332

Muhâcir İmâm

Muhâcir Muhtâr-ı Sâni

Muhâcir Müküs Muhtârı

Abdülhakim

Yusuf Kenan

Yukarıdaki beyânâtta bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde olduğunu ma'a'l-kasem tasdik eyleriz.

Fî 6 Haziran sene [1]332

Gevâş beylerinden

Hasan

Müküs beylerinden

Mehmed

Müküs Müdür ve beylerinden

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Müküs nâhiyesine tâbi' Vanik karyesindeniz. Karyemize düşmanın ne sûretle geldiğini ve ne gibi hûnhârlıklar irtikâb eylediğini arzetmezden evvel şunu söyleyeyim ki, bir köyden yalnız kaçabilen ve firâra muvaffak olan yalnız benim. Bir sabah namâzı idi. Tüfenk sesleri başladı, derhâl elbisemi giyerek dışarıya çıktım, bakdım Kazaklar var kuvvetleriyle geliyorlar. Derhâl evime koşdum. Çocuklarımı ellerinden kurtararak kaçmak istedim. O sırada Polisli Ohan, Sorslu Abraham ve karyemizden Kiyork nâmındaki Ermeniler üzerimize hücum etdiler ve kolundan tuttuğum on beş yaşındaki ve Peri isimindeki kızımı almak istediler. Çok çalışdım ise de nihâyet hançerle bileklerimi yaralayarak kızımı aldılar ve çocuklarımla â'ilemi derhâl parçaladılar. Ruslar da o zaman köye dâhil olmuşlardı. İlerilerinde gelen bir zâbit tabancasını bana sıkdı, sağ memem üzerinden yaralandım ve yere düşdüm. Ermeniler beni bırakarak Ruslarla köye saldırdılar. Ben ölmemiş idim. Seslerini işidiyor ve ara sıra hafifce başımı kaldırarak yaptıklarına dikkat ediyor idim. Biraz da Rusca bildiğim için şu sözleri anlıyordum; "Bre haydi bir iki dâne güzel kız bulunuz da kumandana gönderiniz"

diyordu. Bakdım ki bir diğeri komşum Haso'nun Elmas ismindeki kızının kolundan tutmuş sürükleye sürükleye götürüyor. Bir diğeri çocukları bir eve doldurarak ateşle yakıyor. Ermeniler ağza gelmedik küfür ve hezeyânlar söyleyerek ihtiyâr kadınları hançerliyor. Bu hâl akşama kadar devam etdi. Köyde nüfus nâmına kimse kalmadı. Gece oldu biraz kendimi toplayarak ve yavaş yavaş kaçdım ve buralara kaldım [geldim]. Allah aşkına beni daha söyletmeyiniz. O fecâyî' ve haydûdların irtikâb eyledikleri o kabâyih şimdi gözlerimin önüne geldiğini ve beni tekrâr ağlatmak istediğini ma'a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 6 Haziran sene [1]332

A'zâ
olmadığı

İmâm
olmadığı

Muhâcir Vanik karyesinden
İbrâhim Bekirzâde Nedim

Yukarıdaki beyânâtta bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde olunduğunu tasdîk eyleriz.

Fî 6 Haziran sene [1]332

Gevâş beylerinden
Hasan

Müküs beylerinden
Mehmed

Müküs Müdîr ve beylerinden
Abdullah bin Mutîullah

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Zabıt varakası

Gevâş'ın, Arpit, Poğonis (?), Peramis, Veranda[ni]z, Horavil, Ziva [Zikoh], Ana[r], İlicvan, Aleşgir[d] ve Muş'un Virkonis [Verkonis], Sarbey, Norköh, Tahdis, Angelor, Şeyubet, Veryon, Tahmanis, Şatvan, İn, Miharoy, Ehad, Karkar karyeleri ahâlîsinin gene Van-Gevâş'ın ve Havasor'un tahliyesinden sonra bütün etrâfındaki Ermeni köylerindeki Ermeniler Van'dan gelen Ahtamar manastırının İskele kilisesinin murahhası Siznik Vartan ile Vanlı Tuluncıyan Simon ma'iyetinde Ruslarla muhteliten büyük bir kuvvet karyemizin üzerlerine gelerek ve her karyeye yüzer-ikişer yüzer müsella re'îsi Siznik Vartanyan'ın kurduğu plan ve tedbîr üzerine karyelerimize hemcivâr olan ve bizim karyelerden daha büyük, daha nüfûsca kalabalık olan Ermeni köylerindeki Ermeniler, üzerlerimize bi'l-hücûm katli'âma başladılar. Öyle ki bu kadar karyeden ancak iki yüz nüfus tahlîs-i nefis edebildik desek yalan söylememiş oluruz. Bütün bu karyelerin emvâl ve eşyasını talan ettikleri gibi câmi', medrese, mekteb gibi ictimâ'gâhlar ile ileri gelen bütün aşâ'irin evlerini yaktılar ve tahmînen iki yüz kadar genç kadın ve kızları Van'a göturdüler ki, bi'l-âhire içlerinden güç hâl ile kaçıp gelen

bazı kadınlar el-ân sağdır. Bunlar gördükleri zulmleri nâmûssuzlukları zıkr-i ta'dâd etdikce kan ağlıyorlar ve diyorlar ki Van'a yakın bir mahalle gitdiğimizde Ruslar bölük bölük içerimize geldiler. Herkes istediği gibi bizleri beğendi ve vardı [ordu] çadırlarına götürdüler. Hakkımızda her türlü fenâlığı yaptıkları gibi aşîretlerine hizmet ettirmekte usandıkları gibi ateşde kızarmış demirlerle dağlamak gibi ezâlarda bulduklarını ilâve ediyorlar. Köylerimizden kaçdıktan sonra kalan nüfûs Gevaş ile Mükûs arasındaki Ağırof dağında toplanarak Mükûs'e hareket eyledik. Meğer Mükûs tahliye olmuş müdür gitmiş. Orada toplanan Ermeniler bir daha üzerimize hücum etdiler. Kâffemizi kılıncdan geçirdiler. Bir kısmını diri diri meşhede itdiler. Oradan da işte bu gördüğünüz biz ve bizim gibi bir kaç dâne daha kaçarak buraya gelebildiğimizi ve Ermenilerle Rusların, dünyânın en zâlimler[inden] ziyâde hakkımızda gaddârlık ve hûnhârlık etdiklerini ma'a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 6 Haziran sene [1]332

A'zâ

İmâm

Karye-i mezkûre muhtârı

Abdullah

Yukarıdaki beyânâtta hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde olunduğu[nu] tasdik eyleriz.

Fî 6 Haziran sene [1]332

Gevâş beylerinden

Hasan

Mükûs beylerinden

Mehmed Şevki

Mükûs Müdîr vekîllerinden

Abdullah Mutûllah

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Şatak kazâsının Kakan deresindeki Arkanis, Hasis, Darnis, Norevan, Cimik, Kısa [Kasr], Pirha [Berho], Tarvis [Tavris], Bahik karyeleri ahâlîsindeniz. Her karyede nisbet i'tibâriyle yüzer-yüz ellişer nüfûs bulunuyorduk. Geçen sene şubat nihâyetlerine doğru idi. Rus Kazakları ve civâr ve Gevaş Ermenilerinden mürekkebe ve tahmînen üç yüz kadar müsellağ üzerimize efrâd geldi ve her karyeye otuz kırk kişi tefrîk olundular ve Ermenilerden bazıları her karyenin imâm ve muhtârıyla ileri geleni seslenerek "Bizi Abdürrezzak Bey gönderdi. Nüfûslarınızı deftere yazacağız ve ne kadar olduklarını anladıktan sonra gidip erzâk göndereceğiz. Sizin için korku yoktur. Elinize pasaport vereceğiz. Gelene onu gösterir iseniz size bir şeyler olmaz. Bundan başka işte bakınız Abdürrezzak Bey de bize, Ruslara tâbi' oldu. Siz bu yalancı hükûmetden ne

bekliyorsunuz? Zâten hükûmetinizin, pâdişâhınızın daha nüfûzu kalmadı. İstanbul da gitdi. Tâ Ruslar Bağdad'a gitdiler. Bundan sonra buralar Ermenistandır. Bizden adl ve ihsân göreceksiniz" dediler. Bunun üzerine korkularından zâten ölüm derecelerine gelen kadın, çoluk çocuk, erkek bu sözlere arz-ı teslîmiyyet ederek bir eve girdiler. Yalnız kadınlardan bazı güzelleriyle kızları ayırıyorlardı. Hâ'inler bu sûretle iğfâl edilen bî-çâregânın üzerlerine kapıları kapatarak dama çıkıldılar ve açdıkları ufak bir pencere vâsıtasıyla gazyağı akıdarak ateş verdiler ve bir ferd bırakmayarak cümlesini bu sûretle yaktılar. Ayırdıkları kadınlarla bütün emvâl ve eşyayı alıp gitdiler. Biz vak'adan biraz evvel köyden dışarı çıktığımızdan bizi göremiyorlardı. Bütün yukarıda arzolunan köyler ahâlîsi bu sûretle ihrâk ve insânları kan ağladacak derecede gaddârlık ve hûnhârlık irtikâb etmiş olduklarını ma'a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 7 Haziran sene [1]332

Bu dahi

Karye-i mezkûreden
Yusuf Ziyaüddin

Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde olunduğunu tasdîk eyleriz.

Ulemâdan
Abdülhalim

Meşâyih-i Nakşibendiyyeden
Yusuf Kenan

Müküs Müdür ve beylerinden
Abdullah

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Müküs nâhiyesine tâbi' Mezra'a-i Şeyhân karyesi ahâlîsinden olup nâhiye merkezinin tahliyesini işitdikden sonra, biz de çoluk çocuğumuzu alarak Kasr köprüsüne kadar geldik. Civârımızda bulunan Eçmiyali karyesinden Gevran, Haco, Bilan, Mardiros, Bakdo ve Kerkicanis'den Berzo, Haco, Muradi, Serkis, Haro, Arinç'den Haro, Avak, mekteb muallimi Karabet, Peşi, Mıgırdıç, Tomalı isimindeki ileri gelenlerle bütün bu üç karye Ermenisinin köprüyü kesdiklerini gördük ve geçmek üzere onlara çok yalvardık. Bırakmadılar; "Gitmeyiniz, size bir şey olmaz" dediler. Bir taraftan da üzerlerimizi ve kadınların nâmûs mahallerine kadar aramaya başladılar. Biz bundan çok korkduğumuzdan ve bir şey yapmaya muktedîr olamadığımızdan çok yalvardık ve "Mâdem ki bizim müdür-i hükûmet çıktı, biz de gideceğiz" durmayız dedik. Bu alçaklar, paraları aldıktan ve emvâl ve eşyayı çevirdikten sonra söylenmez nâmûssuzluğa ve katli'âma başladılar. Bunu gören kadın, çoluk çocuk feryâda ve

dağlara yukarı kaçmağa başladılar. Onlar âdetâ mahsûs konmuş nişângâhlara ateş eder gibi çocukları, kadınları ve erkekleri nişân alıyorlardı. Ellerinde Rus, "Osmanlı" tüfenkleri var idi. Bu sûretle cümlesini katl ve telef etdiler.

Kurusalan dağı âdetâ bir mezâr hâline girdiğini ve köyümüzden yüz yirmi bir nüfusun böyle fecî' bir sûretde mahvedildiğini ma'a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 7 Haziran sene [1]332

A'zâ
Mahmud

Muhâcir İmâmı
Hâlid oğlu Tâhir

Muhâcir karye muhtârı
Îsa

Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde olduğunu tasdik eyleriz.

Ulemâdan
El-Hüseyn

Meşâyih-i
Nakşibendiyyeden

Müküs Müdîr ve beylerinden
Abdullah

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Geçen sene Mayıs ibtidâlarında idi. Hasbe'l-vazîfe müfrezemle Müküs nâhiyesinin Taramah karyesine gelmiş idim. Bu karye Ermenileri tarafından İslâm ahâlî ve bi'l-hâssa kadınlara karşı irtikâb edilen canâvarlık ve gaddârlık hâtır ve gönüllere gelmeyecek derecede idi. Akşam yakınlığında bütün ateşler içerisinde köye girdik. Köy bütün kadın ve erkek na'şlarıyla dolu idi. Bunların içerisinde burun, kulakları kesilmiş, gözleri oyulmuş insânlara tesâdüf edildiği gibi, bir kaç parça edilmiş, yalnız kafaları koparılmış çocuklara da tesâdüf olunuyor idi. Bunlardan başka iki kadının sûret-i şehâdetini gördük ki, bunların karşısında bir mikdâr tevakkuf etmekden ve bir kaç damla yaş dökmekden kendimizi alamadık. Bunların birisi, yeni hamlini vaz' eden bir gelin; diğeri henüz pek genç bir kız idi. Kadının karnı boydan boya yarılmış, nevzâd boğazlandıktan sonra tekrâr karnına konmuş, diğeri ayaklarından bağlanıp başı aşağı sarkıtılmış ve bütün derisi [y]üzülerek kolları üzerine bırakılmış idi. Bundan başka bütün dünyâ ve milletlerin ri'âyetkâr buldukları mü'essesât-ı dîniyye, envâ'-i çirkinliklerle telvîs ve tahrîb edilmiş idi. Ermenilerin bu köyde irtikâb ettikleri fezâyih ve icrâ eyledikleri gaddârlık her türlü tasavvurun fevkinde idi. Zâlimlik husûsunda da hiç bir şeyden geri durmadıklarını re'yü'l-ayn gördüğümü ma'a'l-kasem arzeylerim.

Fî 10 Haziran sene [1]332

Siird Jandarma Bölük Kumandanı
Basri (?)

Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde eylediğini tasdîk eyleriz.

Fî 10 Haziran sene [1]332

Ulemâdan
Abdurrahman

Pervari Müfettişi
Hâfız Osman

Müküs Müdîr ve beylerinden
Abdullah

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Müküs nâhiyesi Şatak, Hizan, Pervari kazâlarına hudûddur. Nâhiye merkezine civâr bulunan kurâ, Ermenilerden mürekkeb olduğu gibi nefsi-i Müküs'ün nısfından fazlası da Ermeni idi. Bunların otuz-kırk seneden beri ve memleketimizin her tarafında beslemekde ve icrâ eylemekde oldukları niyyât ve âmâl-i fesâd-cûyâneleri buralarda da vakit düşdüğüce hiss olunuyor idi. Hele Taşnaksuyun komitesinin bu havâlideki a'zâ ve fa'âl uzuvlarından bulunan Milletvekîli Keşiş Abraham, Arınç karyeli Karabet, Dimikari [Dimkar] karyeli Kirakos, Açmiyasal, Martiros, Ekülivanlı Minas Hamparsom, Parlî Kirkor ve Karabet nâmındaki şerîrler tarafından dâ'imâ ve sûret-i hafiyede hükûmet aleyhine fikirler beslemekde ve fırsat buldukça icrâ eylemekde idiler. Her ne kadar sûret-i mahremânede murahhasımıza ma'lûmât veriyorduysa da yine haklarında lutufdan, adâletden başka bir şey yapılmazdı. Van, Gevaş, Şatak'ın tahliyesi üzerine Ermeniler bütün muzmar ve niyetlerini izhâr ve alenen icrâ-yı şekâvete cür'et etdiler ve eskiden gizli taşıdıkları silâhlarını bu def'a zâhire çıkardılar ve kimseyi dinlemez oldular. Bir gün Milletvekîli Keşiş Abraham'ı sesledim. Ermenilerin bu hâlini şikâyet ve men' etmelerini ve silâhlarını hükûmete teslim etmelerini söyledim. Cevâben, "İstiklâl, yaşamak isteyen bir milleti susdurmak, anlamak kolay değildir. Haklarını istirdâd ve hükûmet olmak için şimdiye kadar gizli taşıdıkları silâhlarını artık kınına koymak zamanı değildir" diyerek savuştu.

Bundan bir kaç gün sonra idi. Etrâf köylerden külliyetli Ermeni kuvveti geldi. Biz nâhiye merkezini terke mecbûr olduk ve ileri geçen aşîretlerden kuvvet toplamak için Pervari kazâsına doğru çıktık. Bu hâ'inler ve dîn, nâmûs düşmânları arkada kalan ve yukarılardan gelen muhâcirînin kadın, çocuk, erkeğini tefrîk etmeyerek hepsini koyun gibi boğazladı ve Bühtân ve diğer azîm derelere atdılar ve bu taraftaki İslâmların nâm ve nişânlarını bırakmamak için bütün câmi' ve mü'essesât-ı sâ'ire-i medeniyye ile berâber mezârları bile ihrâk etdiler ve kat'iyen emvâl ve eşya nâmına hiç bir şeyler

bırakmayarak cümlesini talan etdiler. Bunların bu zulmlerine karşı intikâm almak için toplayabildiğimiz kuvvetlerle bir kaç def'a üzerlerine gidildi ise de muvaffak olunamayarak ric'at olundu. Bir def'a mutasarrıf paşa ile gidildi, yine netîce bâdî-i felâket oldu. Bir gün yine bu canâvarların Beydar karyesini ihrâk ve ahâlîyi katli'âm etmek üzere yürüdüklerini haber alır almaz biz de bütün kuvvetle hareket etdik ve birçok muhârebâtdan sonra ileri püskürtmeye ve arta kalan sabî ve sibyanı çıkarmağa muvaffak olduk.

Müküs ve civâr İslâm köylerinin bunların elinden çektiği ezâ ve cefâ ve gördüğü işkenceler zikr ve ta'dâdın fevkinde olduğunu ve çıkarılan bî-çâregânın şimdi aç ve bî-ilâç Pervari dağlarında dolaşdıklarını ma'a'l-kasem arzeylerim.

Fî 11 Haziran sene [1]332

Müküs Müdîr ve beylerinden
Abdullah

Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde olduğunu tasdik eyleriz.

Fî 11 minh.

A'zâsından
Yusuf

Müküs ulemâsından
Süleyman

Müküs beylerinden
İbrâhim

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Merhûm Muş Mutasarrıfı Servet Bey'in sûret-i tesemmüm ve tedâvîsi.

Üç yüz otuz senesinin kânûnları idi. Ermenilerin bu ay içerisinde bir yevm-i mahsûsları oluyordu. Bu münâsebetle Mutasarrıf Servet Bey Ermeni murahhasını ale'l-usûl ziyârete gitti. Hiyânet ve hilelerini her türlü vesâ'itde icrâdan utanmayan ve fikr-i habâsetlerini akılları kesmedikce kahpecesine îkâ'dan çekinmeyen Ermeniler Servet gibi dâhî-i idâreyi de kahve ile zehirlemek yolunu tutmuşlardı. Ârzû ve niyyâtlarını derhâl fi'le koydular. Sâf ve zavallı Servet zehirden bî-haber kahveyi içti. Avdetinde bütün bütün değişmiş idi. Bir sâ'at evvel insanlara telkînâtda bulunan zavallı şimdi herkesden imdâd bekler bir vaz'iyette yatağında kıvranyor ve istimdâd uman gözleriyle etrâfını süzüyordu. Derhâl doktora ihbâr ve mes'elenin ifşâ edilmemesi emrolunuyordu. O zaman serbest yanına giden jandarma kumandanı Behcet Efendi ile Ahz-ı Asker Şu'be Re'îsi Nizâmiye Yüzbaşı İsmâil Efendi'ye her hâlde bu mes'elenin

ketmolunmasını ve ifşâ edilmemesini tenbîh etmiş idi. Doktor tedâvîye devam ediyor ise de, te'sîr pek yolunda olmuyordu. Ol vakit ben de Mekteb-i Mülkiyye'den me'zûn bir idâre me'mûru olmaklığım ve merkez bölük kumandanı olup bi'l-âhire Ermeniler tarafından Muş'a üç sâ'at mesâfedeki Arak manastırında bir sûret-i fecî'a ve gaddârânede şehîd edilmiş ve merhûm tarafından gâyet sevilen Mülâzim-i Sâni Ahmed Efendi ile hukûkumuzu bildiğinden yanına sesledi. Mûmâ-ileyh pek za'îf ve ifâde-i merâma muktedir değil idi. Doğruldu ve müte'essirâne bir tarzda Ermenilerin ihânetinden ve bi'l-hâssa murahhasın hiyânetinden ve her ne yapsalar yine memleket için çalışacağımızdan ve vatan muhabbetiyle meşhûn olan kalpleri hiç bir zehrin ezemeyeceğinden ağlaya ağlaya bahsetti. Biz de fazla üzmekden ve yormakdan bi'l-ihtirâz kal[k]dık ve mükedder olarak savuşduk. Servet bu kahbeliğin cezâsı olarak çok vakit yatağından çıkamadı. Çok çekti. Çok za'îf oldu. Nihâyet ayaklandı. Koca arslan hiç olmamış gibi idâresine, vazîfe-i vataniyyesine devam etdi. Fakat her gördüğümüzde bu zehrin hayatına çok te'sîr ettiğinden ve âkibet kendisini helâk edeceğini defe'âtle beyân etdi. Ve nitekim de öyle oldu. Yaz geldi, Servet yine yataklara düşdü. Artık bu sefer memleketine son vedâ'mı icrâ ediyordu. Ruhsat alındı. Servet de göz yaşları arasında teşyî' olundu. Bir akşam tabîb-i mahsûsu diyordu: "Harput-Servet o büyük kalbli adam şimdi ufûl etdi." Tedâvîden sonra yine Muş'a avdet edecek Servet'in bu haber-i mü'ellimi sevmeyenler için düğün bayram oldu. İşte Servet bu memleketin hâtırı için bu hiyânete tahammül ve vakt-i merhûnunu bekledi. Zehir içdi, te'sîrini saklamağa çalışdı; memleketi düşündü; ifşâ etmedi. İşte Muş Ermenileri, bunlar öyle dersler almış ve maksadlarının icrâsı için öyle hîleler öğrenmiş idiler ki, insanlara hayret veriyorlardı. Bunların en evvel ezmek istedikleri ilim sâhibleri, cür'etkâr adamlar idi. Ve öyle de yapıyorlardı. Kimisi tasmîm, kimini şehîd ve fırsat bulduklarını ateşe atmak, gözlerini oymak gibi şekâvet ve denâ'et icrâ ederlerdi. Bunlar gibi zikir ve ta'dâda sığmayan fezâhetlerin, canâvarlıkların fâ'ili olan Ermeniler seferberlik ve muhârebe anlarında da câsûsluk, ihtilâl gibi türlü türlü mâni'alar ihdâs etmek velî-ni'metlerinin en derîn esrâr-ı askeriyeye ve idâriyelerini düşmanlarına haber vermek gibi nânkörlük ve ni'met-i nâ-şinâslıkda bulduklarını iki sene kadar bulunduğum müdürlikde işitmiş, görmüş, anlamış olduğumu ma'a'l-kasem arzeylerim.

Fî 12 Haziran sene [1]332

Muş'un Akçan müdür-i sâbıkı ve el-yevm

Pervari Kâ'im-i makâm Vekîli

Ahmed Nureddin

Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât bulunduğumuzu ve böyle ifâde edildiğini tasdik eyleriz.

Fî 12 minh.

A'zâ Muhtâr İmâm Müftî
Abdurrahman **Abdülmeçid** **Hâfız Osman**
Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Muş'un Akçan nâhiyesine mülhak Evran karyesinin Ermenileri tarafından yolcu asâkire karşı yapılan fecî' [fecâyi'].

İ'lân-ı seferberlikden bir mâh sonra Muş'un Akçan Nâhiyesi Müdürlüğü'nde ifâ-yı vazîfeye mübâşeret eyledim. O sırada mutasarrıf bulunan merhûm Servet Bey'in bilâ-tefrîk-i cins ve mezheb bütün ahâlîye karşı göstermiş olduğu hüsn-i mu'âmele ve rıfk, mülâyemet ve rahm ve şefkat, her türlü tasavvur ve tasvîrin fevkinde idi. Vergi, tekâlif ve askerlikçe Muş Ermenilerinin mümâna'at ve fırsat düşdüğüce îkâ'-ı müşkilâtdan geri durmuyorlardı. Hatta kilise papaslarının ve Rus tarafdârı bulunan ve Taşnakçuların ilkâ'ât-ı fesâd-cûyâneleri pek sarîh olarak meşhûdumuz olmakda ve bunun te'sîr-i muzırması vakit vakit kendini göstermekde ve ihsâs ettirmekde idi. Pek çok Ermeni köyleri aldıkları bu derslerin te'sîriyle türlü türlü fecâyi' ve denâ'et irtikâbında geç kalmıyorlardı.

Bî'l-hâssa bu hâl mıntıka-i harbe gelip geçmekte olan asker ve gönüllüler ve milislerden her birini, ekmek ve su vermek bahâne-i iblîs-firîbânesiyle birer birer hânelerinde zâten evvelden beri mevcûd olan tenhâ ve kapalı yerlere çekerek boğmak, gözlerini oymak, kafalarını kesmek şekillerinde tekerrür ediyordu. Hele tüfenkleri elde etmek için fedâkârlıkların hiç birinden geri durmuyorlardı. Bunların işledikleri bu gibi fenâlık, hûnhârlık en ziyâde nâhiye merbûtâtından ve üç yüz hâneyi hâvî bulunan Evran karyesinde 2 Temmuz sene [1]331 târîhinde karye-i mezkûrede icrâ kılınan taharriyât netîcesinde elde edilmiştir. Târîh-i mezkûrdan üç-dört gün evvel, bir gece düşman tarafına savuşan Ermenilerin hâlî bıraktıkları karyelerine gidildi ve tedkîkât ve taharriyâta başlandı. Bu seferin bu karye pek çok Arab askerlerine mezâr olduğu ifâde edildiğinden en hücrâ ve akla gelemeyecek mahalleri aratdurdım. Netîcede Taşnak a'zâsından ismi hâtırına gelmeyen bir Ermeninin hânesi civârında ağzı dar ve gâyet mâhirâne kapadılmış bir kuyu elde olundu. Derhâl açdurdım. Kapak açıldıkca ta'affûn pek ziyâdeleşiyordu. Merâk ziyâdeleşti. Devam ediyorduk. Kapak kaldırıldı ve iple bir adam aşağı sarkdırıldı. İlk ses kuyunun tamamıyla insân na'sıyla dolu olduğunu haber verdi. Bunların kim ve hangi sınıf ve san'ata mensûb olduklarını öğrenmek için birer birer yukarı çıkartdurdım. Bunlar zavallı ve garîb, kim bilir hangi diyârın mazlûm asker yavruları idi. Adedleri de on dokuza bâliğ oluyordu. Cesedlerin pek ziyâde bozulmamış olmasına bakılırsa, bu fecâyi' ancak üç-dört gün evvel irtikâb edildiğini gösteriyordu. Altı yüz bu kadar seneden beri velî-ni'metlerinden lütûfdan başka bir tazyîk görmeyip

hayat geçiren bu sefil alçakların insâniyeti ağlatacak bu fezâhatlarına binlerce la‘net okuyarak mazlûmîn, maktûlîn zîrde vâzi‘u‘l-izmâ jandarmalar ma‘rifetiyle defnetdirilerek avdet edildiğini ma‘a‘l-kasem arzeylerim.

Fî 9 Haziran sene [1]332

Akçan nâhiye müdür-i sâbıkı ve el-hâletü
hâzihî Pervari Kâ‘im-i makâm Vekîli
Ahmed Nureddin

Yukarıdaki beyânâtda bi‘z-zât bulunduğumuzu ve böyle ifâde edildiğini tasdik eyleriz.

Fî 13 Haziran sene [1]332

A‘zâ

Muhtâr

İmâm
Abdülmecid

Müftî
Hâfız Osman

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Muş sancağına tâbi‘ Kômüs vak‘a-i fecî‘ası

Fî 5 Nisan sene [1]331 Akçan Nâhiye Müdürlüğü'nde bulunduğum sırada Mutasarrıf Servet Bey'den vârid olan resmî bir tahrîrâtda yolların ta‘mîrât ve nakliyât işlerinde istihdâm edilmek üzere oradan on üç karyeden mükellefiyyet-i ihtiyâtiyye ve müstahfazadan iki yüz kadar efrâd istenmiş idi. Tahrîrâtda isimleri zikr edilen efrâd, bir kâfile olarak Muş merkezine sevk edilip nâhiyenin efrâd-ı mürettebesi muhtelif me‘mûriyyetlere gönderilmiş olması hasebiyle nezdimde kalan sekiz milisden başka kimse yok idi. Bu mevcûdla amele tedârikinde devam ederek fî 12 Nisan sene [1]331 Kômüs karyesine girildi. Bundan başka Tabur Kumandan Vekîli Yüzbaşı Behcet ve Şu‘be Re‘îsi Yüzbaşı İsmâil beylerin Sironk karyesinden firâr edip Kômüs'e ilticâ eden asker firârlilerinin de ta‘kîb ve der-destleri bildirildiğinden burada iki vazîfe [ile] mükellef ve mecbûr bulunuyordum. Bu karyenin muhtârı Taşnaksiyun a‘zâsından ve bütün Ermeni hayat-ı milliyye ve siyâsiyyesi üzerinde en büyük rolü oynayan meşhûr Esro idi. Bu canâvarın ahvâl-i mâziyyesi nazar-ı dikkate alınarak metâlibde ziyâde şiddet gösterilmemek ve işi idâreten hall ü fasl etmek için Sironk karyesinden firâr edip inde‘t-tahkîk buraya geldikleri tebeyyün edenlerin teslîm edilmesini ve bunlar kendi

ârzûlarıyla teslim olurlar ise afvları mutasarrıf beyden istirhâm edileceği ve muvaffak olunacağını söyledim. Ve bu husûsda nasıl te'mînât isterlerse hâzır olduğumu ilâve eyledim. Bu talebe karşı Esro ve hey'et-i ihtiyâriyye, ne bulduklarından ve ne de teslim edeceklerine â'id bir şey söylemeyerek mütereddid, meşkûk birbirlerine bakakaldılar ve Esro ma'nîdâr bazı işâretlerde bulundu. Mevsim de kış olduğu ve şiddetle kar yağdığı cihetle hemen her evden atılacak kurşunların te'sîrinden âzâde kalamayacak derecede şeklen fenâ yapılmış ve fikr-i mefsedet-kârânelerinin bir eseri olarak tertîb edilmiş tek bir odaya bizi itdirdiler. Oturduk ısrârımızda devam ediyorduk. Yanımdaki milislerden bir kaçı ekmek tedârik etmek bahânesiyle Esro'nun hânesine gittilerdi. Avdetlerinde Muşlu ya'nî kasabalı ve Taşnak a'zâlarının en ileri gelenlerinden meşhûr Rupen'in de burada olduğunu ve evde oturduğunu beyân etdiklerinden zihnim biraz daha fazla hülyâlara dalıp çıkmağa başladı ve Rupen'in ahâlî üzerindeki nüfûz ve hükûmet aleyhindeki niyyât-ı iblisânesini evvelce bildiğimden Sironk harekât-ı âsiyâniyesini berâberce idâre etdiklerine ve mutlakâ burada da bir gâ'ile açmak için geldiğine derhâl hüküm ve Milîs Kumandanı Kürd beylerinden Zeval oğlu Yusufu nezdime sesleyerek mevki'imizin tehlikeli bulunduğunu ve gâyet müteyakkız ve basîretkâr davranılmasını ihtâr ve Muş'dan hafî bir sûrette kuvvet celbedip edemeyeceğimizi su'âl etdim. Cevâben bu cihet kâbil olmakla berâber burada her kim olursa olsun havf ve endîşeye mahal olmadığını, bir sû-i kasd zamanında bütün karyeyi alt üst edeceğini kendi hissiyâtı nokta-i beyân etdi. O sırada Rupen jandarmalar tarafından görülmüş olmasından artık kendini gizlemek imkânını göremediğinden yanıma geldi. Esro da hâzır bulunuyordu. Her ne kadar bunlarla ilk görüşülüyordaysa da meslek ve ahvâlleri Muş'un ovasındaki harekâtları âlemle berâber benim de ma'lûmum idi. Muhâvere dostâne vâdîlerde dolaşıyorlarsa da nazarları, kalpleri bu merkezde değil idi. Rupen ne vâzîfe ile Kömüs'e geldiğimizi su'âl etdi. Ben de Sironk karyesinden bir takımlarının Akçan arâzisinde polis ve jandarmalara isti'mâl-i silâhla buralara savuşan firârîlerin ta'kîbine geldiğimizi ve ma'a-mâ-fih telefât-ı hayvândan başka birşey olmadığından teslim olurlarsa mutasarrıf beyin afvedeceğini söyledim. Rupen de hükûmet ile millet arasında bir takım eşhâs yüzünden bir fenâlık zuhûruna meydân vermemek için bu gece ale'l-acele Kömüs'e geldiğini ve dâ'imâ bu kabîl harekâtların men'ine çalışdığını ilâve etdi. Hâlbuki on beş dakîka evvel Rupen beş gün evvel Kömüs'e geldiği öğrenilmiş olduğundan bu beyânatda ne kadar gizli fikirlerin, maksadların olduğunu anlıyordum. Bundan başka Rupen gâyet müte'essirâne bir vaz'iyetle dünkü Sironk mes'elesinde zî-medhal olanlardan başka bazı bî-günâh ahâlîye zulm ve hakâret edildiğini ve böyle âdî mes'eleden dolayı hükûmetin bu kadar asker sevkettiğindeki ma'nânın ne olduğunu anlayamadığını ve bu husûsdaki mütâla'am neden ibâret olduğunu bildirdi. Bu sözler o kadar renkten renge girmekle söyleniyordu ki insân dakîkada binlerce şekil irâ'e eden bir sinema karşısında bulunuyormuş zannediyordu. Cevâben ahvâl-i harbiyye münâsebetiyle bu husûslarda hükûmetin şiddet

ve sür'atle hareketde bulunması ma'zûr ve mecbûr olduğunu ve bütün bir köyün sıyâneti için üç-beş edebsizin te'dîbini yine onları vikâyeden başka birşey olamayacağını ve bundan müte'essir ve münfa'îl olmamak îcâb edeceğini anlatmak istedimse de bunlar bu sözlerimden ve hükûmetin bu kanunî hareketinden hoşlanmadıklarından, on dakîka sonra def' olup gitdiler. Fakat giderken "Durunuz; gece olsun biz de size anlatırız" sözlerini ifhâm edecek bir şekilde çıktılar. Milis kumandanını sesledim. Ahvâli hafî bir sûrette şerhetdim ve yalnız dışarıda devriye noksân edilmemekle berâber bir metâlibde bulunulmamasını anlattım. Çünkü kuvvetimiz pek mahdûd ve pek işe yarar adamlar değildiler. Maksadım o geceyi geçirmek ve sabahdan biraz daha kuvvet celbetmek idi. Devriyeler dolaşmakta ve biz de, kış, fırtına fazla olduğundan içeride bulunuyorduk. Neferlerden biri içeri girdi ve köyde şiddetle tüfenkler patladığını telâşla söyledi. Derhâl dışarı fırladım. Devriyeden sür'atle gelen bir neferi isticvâba başladım: "Esnâ-yı devrimde müsellağ dört şahsın, Ermeninin evden çıktığını gördük. Dur emrini verir vermez üzerimize ateş açdılar. Kaplıcaklı Mirza'yı şehîd etdiler. Bundan başka imdâda gelen Milis Kumandanı Yusuf ile diğeri bir neferi cerhetdiler" dedi. Ben köyden dışarı çıkmak ve geceyi daha büyük, daha vahşiyâne vukû'âtlarla geçirmemek için bir taraftan atların hâzırlanmasını ve iki-üç neferin de şehîd düşen arkadaşlarının na'sının getirilmesini emir verdim. O anda bütün evlerin ışıkları sönmüş ve meydânda hiç kimseler kalmamış idi. Neferler bir kaç hatve uzaklaşır uzaklaşmaz bütün pencerelerden ve be-tahsîs Re'îs Rupen'in müsâfir olduğu Esro'nun hânesinden atılan yüzlerce tüfengin gecenin o ânında çıkardığı tarrakaları etrâfi çınlatıyor ve neferleri gitmekden men' ediyordu. Tam o sırada idi. Bu bî-çâre üç neferin biri de karnından yaralandı ve gitmekde devam kâbil olamadığından avdet etdiler. Bulduğumuz mahall bu harekât-ı şekâvet-kârâneyi idâre ettiğini muhakkak bildiğim misâfir Rupen'in oturduğu Esro'nun evinin dâ'imâ hedefi olacak bir mahalde ve ondan biraz alçakda idi. Öyle ateş olunuyordu ki artık bizden bir kimsenin ilerlemesine ve köyden hârice çıkmamıza imkân görülemiyordu. Biraz düşündüm. Bulduğumuz karyeye bir sâ'at mesâfede jandarma müfrezesi bulunduğundan ve içeride bulduktan sonra bu mütecâvizlerin artık birşey yapamayacaklarını hâtırma getirdiğimden, yaralıların fişenklere diğelerine bi't-tevzî' ve pür-tertibât alındıktan sonra birbiri içerisinde bulunan iki tavladan sonraki odama girdim. Beş dakîka sonra yüz elli kadar müsellağ Ermeni tarafından bulunduğumuz oda kuşatıldı ve her tarafından -pencereler ve kapıdan- üzerimize muntazam ve şiddetli ateş açılmağa başladı. Ateş içerisinde ve on dakıkada bir on fişenli kundaklının sesi işidildiğinden bu hâl Rupen ve Esro tarafından idâre olduğunu anlatıyor idi. Bu kesîf ve mütemâdî ateşe fişengimizin mahdûdiyetinden fâsılalı mukâbele ediyorduk. İşe bak ki havâ gâyet fenâ ve fırtınalı olduğundan bir sâ'atlik mesâfemizdeki köyden de işidilmiyor ve imdâd gelelemiyordu. İki buçuk sâ'at devam eden müsâdeme ve mücâdeleden bir fâ'ide elde edemeyen bu edebsizler bulunduğumuz mahalli ihrâka başladılar. Bu bizim için bâdî-i

telâş ise de yanımdakilerine cür'et ve onların gurûrlarını gıcıklatacak sözler söyleyerek mukâbeleden geri durulmuyordu. Tütün bütün bulunduğumuz mahalli imlâ ettiğinden ve orada bulunan yirmi otuz kadar hayvânın sedâ-yı can-hırâşı bizi şaşırmağa başladığından orayı terk ederek diğerine çekildik. Bu sırada bacadan, ya'nî damdan açdıkları bir fethadan da ateş etmeğe başladılar. Karye-i Fakyân karyeli Mehmed Emin'in tepesinden girip sol memesinin altından çıkan bir kurşunla şehîd etdiler. Mevcûdumuz ancak beş kişi kaldı. Bu hengâmlarda ve mukâbelenin de şiddet ve devamına bakarak ve etrâfdan imdâd gelir ihâfesini taşıyarak bir ân evvel imhâmız için emr veren Rupen ve Esro'nun artık sesleri anlaşılıyordu. Kendilerini gizlemekte artık bu edepsizler bir fâ'ide hissedemiyorlardı ve muttasıl ateş! gazyağı! diye bağırıyorlardı. Gece sâ'at beş râddelerinde idi, iki teneke gazyağının içeri döküldüğünü derhâl ateşden hâsıl olan iki sûtûnun şu'le ve yakıcı harâreti ihbâr etti ve bizim için de bu haber felâket oluyordu. Lâmbamız söndü. Arkadaşlardan diğer ikisi de yere yuvarlandı. Artık ümîdsiz bulunuyorduk. Lâkin, bu sırada şakîlerin silâh sesleri kâh azalıyor ve kâh da çoğalıyordu. Bundan anlıyordum ki köyde başka şeylerle meşgûl ve kaçmak gibi bir teşebbüsâtta bulunuyorlardı. Beklediğim imdâd ise gelmiyordu. Sâ'at yedi râddelerinde şakîler büsbütün ateşi kesdiler ve köyde ses ve sadâ kalmadı. Arkadaşlarımı biraz daha teşcî' etmek istedimse de onlardan cevâb alamadım. Onlar karbonun te'sîriyle bayılmış ve hareketden kalmış idiler. Bundan başka üç yüz lira kıymetinde olan binek hayvânâtımızla orada bulunan kendi hayvânları da bütün boğulmuş idi. Birkaç dakika daha geçirdim. Şakîler bu defâ daha şiddetli ve cür'etkâr ateş yağdırmağa başladılar ve bulunduğumuz mahalli üç yerden daha yakmağa teşebbüs etdiler ki bu sefer helâkimiz, hayata hâtıme vermemiz muhakkak görünüyordu. Çünkü sıcak tahmînen elli dereceye kadar çıkmış ve kaçmak îcâb etse ateşler arasından geçmek mecbûriyeti hâsıl olmuş idi. Bizim de cebhânemiz bittiğinden mukâbeleye devam etmiyorduk. Şakîler telef olduğumuza hüküm vermeli ki cümleten savuşdular. Ben de burada telef olmaktan ise "Her çi bâd-âbâd" diyerek yerimden fırladım ve iki arşın yüksekliğindeki ateş sûtûnunu geçerek kendimi kar üzerine atdım. Yarım sâ'at kadar orada kaldım. Aklim başımdan gidiyor gibi idi. Köy boşanmış, bir ferd kalmamış idi. O arada üzerime doğru bir karaltı gelmeğe başladı. Seslendim, meğer her nasılsa bir samanlıkta kendini muhâfaza eden arkadaşlardan Kaçık karyeli Mehmed Emin imiş. "Benim" dedi. Elimden tuttu, doğru Esro'nun hânesi önüne gitdik ve içeride kimse olmadığından odaya girdik. Eşyadan ve mefrûşâtdan eser kalmamış idi. Yalnız bir roveler bulundu ki, o da isti'mâlden sâkıt olmuş idi. Biraz istirahat etdik. Sabah oldu; ortalık aydınlandı; hâlâ gelen giden yok idi. Hâneyi taharrîye başladım, hiç bir şey bulamadım. Yalnız gümüş bir mühr elde olundu ki, bunun bir yüzü "İsrâ'îl" diğeri "Rus arması" ve üçüncüsünde mücâdele ve mücâhedeyi göstermek üzere sûret-i mahsûsada hâzır edilmiş mızrak, bıçak vesâ'ire resimlerini hâvî idi. İşte Ermeniler bunu bi'z-zât

bana yaptıklarını ve âtîde isimlerini zikrettiğim efrâdın şâhid olduklarını ma‘a'l-kasem arzeylerim.

Akçan Müdür-i sâbıkı ve el-yevm
Kâ'im-i makâm Vekîli
Ahmed Nureddin

Kürd beylerinden ve torunlarından

Yusuf bin Zeval bin Abdullah

Maruf bin Şeyh Perutev

Rezzak bin Hacı Cevher

Merkoyil Mehmed

Sâlih bin Hüseyin

Mehmed Emin

Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât bulunduğumuzu ve böyle ifâde edildiğini tasdik eyleriz.

Fî 13 Haziran sene [1]332

A'zâ

Muhtâr

Îmâm

Kâdî

Abdurrahman

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Aarak Manastırı Cinâyeti

Üç yüz yirmi dokuz senesi gâyesinde idi. Orduya karışan Ermeniler kesretle kıt'alarından firâr ve berâber getirdikleri silâhlarıyla Muş ovasında ve be-tahsîs Canikli, Kızılmanastır, Aarak denilen batakhânelerde türlü türlü cinâyetler icrâ etmekte idiler. Bunların bu harekât-ı şekâvet-kârâneleri murahhaslık ve Taşnakçılar tarafından tahsîn edilir ve îfâ etdikleri telkînât ve her sâ'at verdikleri derslerle harekât ve isyân ve şekâvet çoğalıyordu ve günler geçdikçe hükûmetin meşgûliyetinden bi'l-istifâde yukarıda arz olunan şekâvethâneler, zahîre, cebhâne, silâhla dolduruluyordu. Bu hâl mutasarrıfımız fedâkar, nâmûslu Servet Beyefendi'nin nazar-ı dikkatini celbetdi. Derhâl ileri gelenlere, murahhaslığa tenbîhât icrâ olundu ve bu harekât ve cereyânın önüne geçilmezse hükûmet icrâ'âtının zamanını geçirmeyeceğini anlattı. Bir kaç gün daha geçti. Fa'âliyet ber-devam hatta Kômüs ve Sironk hâdiseleri Taşnakçılar ve Ermeni

zimâmdârları tarafından sükûtle müsâmaha ile geçiştirilmek istenildi. Hükûmet bunu hazmedemeyerek gayyûr, genç, nâmûslu mülâzımlarından Rizeli Gâlib Efendizâde Ahmed Bey'in kumandasında otuz kişilik bir kuvvet çıkardı. Müfreze, ihbâr olunan silâhları müsâdere, âsileri tenkîl, âsâyîşi idâme vazîfesiyle mükellef bulunuyordu. Müfreze çıktı, gitdi. Aradan otuz sâ'at mürûr etmemiş idi ki bî-çâre Ahmed'in on kadar refikiyle Arak manastırı önünde parça parça olarak şehîd edildiği haber-i elîmi Muş'da tanîn-endâz olmağa başladı. Vak'anın sûret-i cereyânı, başda Ahmed Bey olduğu hâlde müfreze, gece Arak karyesine gider ve manastırın yolunu göstermek için bir kaç şahsın kılavuzluk etmesi emrolunur. Bunlar nâhoş, gayr-ı memnûn bir sûretde iki adam çıkarırlar. Müfrezenin önüne düşer, biraz ileriledikten sonra o iki Ermeni "İşte yol, artık gidebilirsiniz" diyerek avdet ederler. Her nasılsa müfreze de bunların ileri gelmesini isrâr etmezler ve yollarına devam ederler. Manastırın etrâfında kimseler hiss olunmadığından müfreze bilâ-pervâ ilerler ve yoluna devam eder. Meğer daha inşâ olunurken bir çok efkâr-ı mefsetet-kârâne ve hıyânetle kurulmuş mazgalların, metrislerin içerileri doldurulmuş silâhlarla intizârda imiş. Tam iki yüz metre kadar takarrub edilince ateş başlar ve başda Ahmed olduğu hâlde on kadar jandarma yerlere serilir ve on kadar süvârî hayvânı telef edilir. Mütebâkiler neye uğradıklarını bilmediklerinden derhâl manastırın müstemilâtından olan diğer ufak bir kulübenin arkasına girer. Asîler ateşlerinde devam etmekle berâber şu sözleri küfürlerle karışık bir sûretde bağırmağa başlarlar: "Edebsiz, alçak ve açıklar! Bu toprak size mal olmayacak. Artık burada sizin için ekmek kalmamıştır. Matriler, daha duruyorsunuz. Ruslar geldiler. Utanmazlar! Bu toprak Ermenilerindir. Burası Ermenistan haritasına ilâve olunmuştur. Def' olunuz! Yoksa cümlelerinizi gebertiriz." Ertesi gün cenâzeler arabalarla Muş'a naklolundu.

Bundan cür'et alan Ermeniler, Muş'un üzerine kadar gelerek geceleri kasabayı ta'cîze, bir kanlı ihtilâl yapmağa yeltendiler. Bu harekâtı teshîl için Van meb'ûs-ı sâbıkı Papazyan ile murahhası kollarını sıvamış, çalışıyor ve hükûmete sûret-i hakdan görünerek iğfâle ve vakit kazanmağa uğraşıyorlardı. Bu hâdisede pek çok Ermeni mekteb mu'allimleri ile münevverleri dâhil olduğunu ve o gayyûr nâmûslu Ahmed'i bu sûretle Muş'dan gâ'ib etmek için evvelce hâzırladıkları böyle bir tuzağa bıraktıklarını ma'a'l-kasem arzeylerim.

Fî 14 Haziran sene [1]332

Akçan müdür-i sâbıkı ve Malazgird
Kâ'im-i makâmı olup el-yevm
Pervari'de vekîl bulunan
Ahmed Nureddin

Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde edildiğini tasdîk eyeriz.

Fî 14 minh.

A'zâ
Abdurrahman

Muhtâr
Abdülmeçid

İmâm

Müftî

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 75-91, 103-106, 111-113, 163-166

– 14 –

*ERMENİ VE RUSLARIN HIZAN HAVALİSİNDE
YAPTIKLARI SOYKIRIM*

Hizan kazasının Horos karyesi, Uçum nahiyesine bağlı Nurs ve Avnik, End, Mezraa-i End yaylası, Hirit karyesi, Kulpik Gülpik] karyesi, Hakif nahiyesine bağlı Korsu[h] ve Sükur karyeleri ve Hizan'ın merkezi Karasu'da Ermeni ve Rusların yaptıkları dehşetli mezâlimden kurtulabilenlerin ifadelerinden bazıları:

Birçok kadınların derisi yüzülerek ağaçlara asılmış, erkeklerin diri diri gözleri oyulup ağaçlara bağlanarak nişan alınmış, çocuklar yarılardan kesilmiş, bütün kadın ve kızlara tecavüzle, erkek, kadın, çocuk tek nüfus kalmayınca kadar herkes katledilmiş, başları kesilmiş, memeleri koparılmış, yarı kesilmiş çocuklar analarının kucaklarına uzatılmıştı. Aralarında Bedüü'z-zaman Said-i Kürdî'nin de bulunduğu Uçum nahiyesi köylerinin reislerinden teslim olmalarını istemişlerdi. Cemhanı ve Gayda tekkeleri, içlerinde ne kadar aceze-i nisvan ve çoluk çocuk ve ihtiyarlar var ise cümlesi yakılmış, Karasu Hükûmet Konağı yakılmış, Kürt mezâliminden şikâyet eden Ermeniler, emsalleriyle kıyaslanmayacak vahşetde bulunmuşlar, girdikleri köylerde emval ve eşya namına birşey koymamışlar, öldürdüklerinin "insan şeklinden çıkarılmış na'şlarını" bırakmışlardı ve köyler "adeta insan na'şından yapılmış" idi.

***Massacre perpetrated by the Armenians and Russians
in the neighborhood of Hizan***

Some of the testimonies of those who escaped the terrible cruelties committed by Armenians and Russians in the village of Horos, sub-prefecture of Hizan; in the plateau village of Nurs, in Avnik, End and in a cottage of End, in the villages of Hirit and Kulpik [Gülpik], in the villages of Korso[h] and Sükur attached to the township of Hakif and in the seat of the district of Hizan, Karasu.

Many women were skinned and then hanged on trees; men still living had their eyes torn up and then fastened to trees and used as shooting targets; small children cut in to pieces; women and girls violated and all killed to the last living one; heads severed, breasts cut and half lacerated small children handed over to their mothers. All the villages of the township of Uçum including the birth place of Bediduzzaman Saidi Kurdî were summoned to surrender, the convent of Dervishes in Hani and Gayda where disabled women, children and women, old people were crammed into was set on fire and burnt with their dwellers; the government building of Karasu was also burnt down; atrocities committed by Armenians surpass by far those committed by the Kurds and which were an object of recriminations on the part of the Armenians; all goods and chattels of the villages raided by the Armenians were seized and taken away; dismembered and disfigured human corpses were scattered here and there and the village presents the aspect of a charnel house.

14 N. 1334 (15. VII. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Bitlis Vilâyeti'nin 2 Temmuz sene [1]332 târihli tahrîrâtı sûretidir.

Diğer arızalara zeyldir.

Kelbağır'a tahvilen ta'yîn buyurulan Kâ'im-i makâm İbrâhim Bey'in birâderi Hizan havâlisinde Rus ve Ermenilerin irtikâb etdikleri fecâyî hakkında aldığı ma'lûmâtı hâvî vesâ'ik leffen arz ve takdîm kılındığı ma'rûzdur. Ol bâbda.

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Hizan kazâsının Uçum nâhiyesine tâbi‘ Nurs ve Avnik, End, Mezra‘-i End yaylası ahâlîsindeniz. Şatak kazâsı ile Müküs nâhiyesinin sükûtundan sonra civârımızda bulunan Livar, Kötis-i Ulyâ ve Süflâ, Çaçvan, Şifkâr, Edre-i Ulyâ karyeleri Ermenileri Özim karyeli komite re‘îslerinden Lato nâm-ı diğerle Mihran, Serkis ve Rusya'dan geldiği rivâyet olunan İğdırlı Kazar, Dilo nâmındaki re‘îslerin başında toplanarak Kötis-i Ulyâ'ya geldiler ve oradan nâhiye rü'esâsına tezkire yazarak üç cihet teklif etdiler. Bu rü'esâ miyânında el-ân esîr veyâhûd telef edildiği meşkûk bulunan ve beyne'n-nâs Bedi'üz-zaman Said-i Kürdî demekle ma'rûf olan Molla Said de bulunuyordu. Bu tekliflerinde ya teslim olmak ya nâhiyeyi tahliye etmek veyâhûd işinize gelirse muhârebe etmek idi. Bu tekliflerinden dokuz sâ‘at sonra 600 mevcûdla karyemize hücum etdiler. Cümlesi şapkaklı ve asker elbiseli olduğundan Rus askeri var mı idi, yok mu idi farkedemedik. Yalnız garîb insânlar çok idi. Bunlar ya Rus veyâ Rusya'dan gelen Ermeniler idi ve hiç bir ferd kalmamak üzere çoluk çocuk, erkek-kadın cümlemizi toplayarak Mezra‘a-i End'e götürdüler. İçerimizde İpayran [İspanan] eşrâf ve beylerinden Hurşid Bey oğlu Abdurrahman ve mahdûmu Musa ve â'ilesi de bulunuyordu. Erkek ve kadın cümlesi mu'âyeneden geçirildi ve para ve huliyyâta â'id ne var ise cümlesi alındığı gibi, güzel kadın ve kızlara da ta'arruz etmekden ve nâmûslarını hetketmekden çekinmediler. O gece istediklerini yaptılar. Sabah oldu. Bizleri ki, cem'an 33 erkek idik, ayrı bir kâfile ve seksenden ibâret olan kadın kız, çoluk çocuğu bir kâfile ederek Müküs'e götürdüler. Kadınlar kâfilesi Çaçvan karyesinde bırakıldı. Erkek kâfilesi ve erkek çocukların kâffesi bir ferd kalmamak üzere cümlesi o gece kılıçdan geçirildi. Beni geri çevirdiler ve dediler ki; "Sana çok para da vereceğiz. Git, Molla Said vesâ'ir rü'esâyâ söyle! Orada kalan Ermenileri bize teslim etsinler ve şurasını da anlat ki, artık bî-hûde yere telef olmakdan fâ'ide yokdur. Zâten her taraf alındı. Ruslar tâ Haleb'e kadar gittiler. Ermenistan tasdik olundu. Gelsin bize teslim olsunlar. Bir de orada kuvvet ve asker olup olmadığını gel bize haber ver" dediler. Bu sözler Dilo tarafından söyleniyor ve kumanda onun tarafından yapılıyordu. Avdet etdim, Çaçvan'a geldim. Bakdım ki bizim jandarma ve Kürd kuvveti müdürimiz ve Molla Said Efendi ile oraya gelmişler, dört-beş sâ‘at müsâdemeden sonra kadınlar kâfilesini ellerinden almışlardı. Lâkin ne şekilde görmeli. Hele bî-çâre genç kızları da yüzleri bütün ısırılmış ve yürüyemeyecek bir hâle getirilmiş; çocukların bir çoğu ayak altında telef edilmiş idi. İşte otuz üç erkek nâmına yalnız ikimizden başka kimse bırakılmadığını ve tahlîs edilen kadın ve çocukların ekserîsi de bi'l-âhire telef olduğunu ve hele Hurşid Bey oğlu Abdurrahman Bey â'ilesinden bir kadından başka kimse kalmadığını ve gördüğümüz zulm ve gaddârlık kâbil-i ta'dâd olmadığını ma'a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 18 Haziran sene [1]332

Karye-i mezkûreden olup bi'l-âhire
İğdır'dan firâren avdet eden
Mehmed oğlu
Yusuf

Muhâcir karye-i mezkûreden
Mehmed oğlu
Abdurrahman

Yukarıdaki beyânâtta bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve bu sûretle ifâde
olunduğunu ma'a'l-kasem tasdik eyleriz.

Fî 18 minh.

İsparan [İspandan]
beylerinden
Mustafa

Nâhiye Müdîri
Mehmed Nezir

Nâhiye eşrâf ve
beylerinden Uçum
karyeli
Mahmud

Ulemâdan Bedi'ü'z-
zaman Said-i Kürdî'nin
birâderi
Molla Abdullah

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Hizan kazâsının Hirit İslâm karyesi ahâlîsindeniz. Bitlis'in Simek nâhiyesinden ilerileyen düşman, sabahın sâ'at üç-dört râddelerinde karyemize hücûm etdi. Kuvvetin altmış kadarı Rus Kazakı, mütebâkîsi piyâde ile civâr köylerden iltihâk etmiş Ermeniler idi. Karyeye girer girmez evlere ateş verdiler. Biz köyden kaçmış idik. Tutabildikleri erkekleri katlettiler. Kadın kız ve çoluk çocukları bir mahalle doldurdular. Akşama doğru düşman girdiği Simek nâhiyesine doğru çekiliyordu. Kalan Ermeni ve Rus piyâdelerinden bir kısmı, ateş etmeğe başladılar ve ancak bir çocuk kaçıp kurtarabildi. Mütebâkîlerin kâffesini mahv ü telef etdiler. Emvâl ve eşya nâmına hiç bir şey bırakmayarak cümlesi alıp gitdiler. İşte uzakdan gördüklerimiz bunlar olduğunu ve gelen çocuğu isticvâb ederek bu sûretle işitdiğimizi ma'a'l-kasem arzeyeriz.

Fî 20 Haziran sene [1]332

Muhâcir, karye-i
mezkûreli
Bekir bin Nimet

Muhâcir, karye-i
mezkûreli
Fakih Sadullah bin Ömer

Muhâcir, karye-i mezkûre
eşrâf ve ulemâsından
Tahsin

Bâlâda imzâları muharrer bulunan eşhâs-ı merkûmûnun işbu serdeyledikleri beyânâtta bi'z-zât hâzır bulunarak mühr ve imzâları olmadığından parmak basdıkları[nı] tasdîk eyleriz.

Fî 20 Haziran sene [1]332

Müftî
Abdülmeccid

Jandarma Kumandanı
Mehmed Derviş

Kâ'im-i makâm Vekîli
Fâris Fevzi

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Hizan Kazâsına Tâbi' Kulpik [Gülpik] Karyesi

«Biz köyümüzden ileri noktalarda idik. Demirbaş eşhâs da Bitlis'e gitmiş idi. Bizim hiç bir yerden haberimiz yok idi. Bir gün demirbaşlar avdet etdi. Bitlis'in âkıbet-i fecî'ini haber verdiler. Diğer taraftan Tatik nâhiyesinden de düşman ilerlediğini hissettiğimizden bir kısmımız o tarafa diğeri Karçikan semtlerine giderek düşmanı tevkîf etmek istedik. Müsâdeme başladı. Nihâyet mukâvemet edemeyeceğimizi anladığımızdan çoluk çocuğumuzu kurtarmak kaygısına düşüldük. Biz bu hengâmede iken ekserîsi Ermeni ve bir mikdârı da Rus olmak üzere düşman iki koldan köyümüzü basdı ve hemen ihrâk ve katli'âma başladılar. Kaçanlar sâhil-i selâmete, kaçmağa muvaffak olamayanlar düşmanın kılıcına hedef oldular. Bu sûretle 150 nüfus kadın erkek, çocuk kız kaldı. Biz kaçtıkça onlar bağıyor. "Dînini îmânını bilmem neler yaptığımızın Müslümanları! Bu kızları karıları bize niçin bıraktınız? Gelip alsanız ya! Bunlar Ermeniliğe çabuk alıacaklardır. Siz de kaçmayınız. Nereye Şam'a mı gidiyorsunuz? Hani ki peygamberiniz, gelip sizi Ermeni kahramanlarının elinden alsa ya!" Bunların içerisinde seslerini en ziyâde fark ettiğimiz Karçikan'ın Avranis karyesinde[n] Beyder, Arşak; Hirit Ermeni karyesinden Sander; Şin karyesinden Kisyo Kiyo idi. Bunların koluna ismini şimdi der-hâtır edemediğimiz Muşlu bir Ermeni kumanda ediyor idi. Bunlar köyümüzde öyle fecâyî' irtikâb, öyle rezâletler ihtiyâr etmişlerdi ki, köye avdetimizde ağlamadık kimse kalmadı. Erkekler anneden uryân gibi edilmiş çıplak bir kadınla bağlanarak ikisi bir ipten asılmış, beri tarafta başları kesik, memeleri koparılmış, yarı kesilmiş çocuklar kucaklarına verilerek uzatılmış; diğer taraftan vechen güzel olan kızlar aşırılmış, biraz yakışıklı olmayanların nâmûs mahalleri parçalanmış oldukları hâlde yerlerde açık yatıyorlardı. İşte Kürdlerden şikâyet ve Kürd mezâlîminden bahseden haydûdlar eşya ve emvâlden işlerine gelenleri götürmüş, mütebâkîleri bir mahalde ihrâk etmişlerdi. Biz bu mezâlîmi gözümüzle gördüğümüzü ve huzûr-ı Rabbül-âlemînde şâhid olacağımızı ma'a'l-kasem arzeyleriz.»

Fî 21 Haziran sene [1]332

Muhâcir, A'zâ
Abdülkerim

Muhâcir İmâmı
Ebû Bekir

Muhâcir, karye-i mezkûre muhtâr
ve ulemâdan

Yukarıdaki beyânâtta bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde edildiğini tasdîk eyeriz.

Fî 25

A'zâ
Osman

Muhtâr
Abdullah

Hizan Karyesi İmâmı
Şâkir

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

*Hizân'ın Hakif nâhiyesine merbût Korsu[h] ve Sûkur
karyelerinde icrâ edilen fecâyi'*

Üç yüz otuz senesinde idi. Teşkil olunan amele taburlarına bir mikdâr da Ahkis ve civâr karyelerden efrâd istenilmek üzere yirmi kadar jandarma ile Ahkis karyesine gidildi ve hey'et-i ihtiyâriyye seslenerek efrâdın bir an evvel cem' ve teslîmi tebliğ olundu ise de köylerinde hiç bir kimse bulunmadığından ve ekserisinin Revan'da ve askerde olduklarını beyân etdiler. Hâlbuki bu beyânât hilâf-ı hakikat olduğu bizce muhakkak idi. Isrâr etdik; nihâyet elli altmış kadar efrâdın defteri hâzır edilerek bir gün sonra gönderileceği kabûl olundu. Ertesi günü vakt-i mu'ayyeninde gelmediklerinden dolayı bi'z-zarûr celbleri için Korsu[h]'a dört ve Sûkur'a iki jandarma neferi i'zâm olundu. Sûkur karyesi Ermenileri, jandarmaları tahkîr ve envâ'-i tazyikle "Siz gidiniz; müdürinizin ehemmiyeti yokdur. Kâ'im-i makâmınız iki tabur askerle gelsin" diyerek neferleri köyden dışarı atmaları üzerine altı-yedi kişilik bir kuvvet daha ilâve edilerek tekrâr gönderildi ise de karyenin altına gider gitmez dehşetli bir yaylım ateşine ma'rûz kalırlar ve bunlardan Bitlisli İsmâil ve Nezir derhâl şehîd ediliyor. Mütebâkî neferler, birkaç sâ'at mukâbele ederler ise de daha ziyâde devamda fâ'ide hissetmediklerinden ve hayatlarının taht-ı tehlikede bulunduğundan avdet etdiler. Korsu[h]'a gönderilen dört nefer, Ermeniler tarafından i'zâz ve ikrâm olunarak ta'âm etdirilmek üzere bir hâne içerisine alınır. Az zaman sonra yedi sekiz kişi üzerlerine hücum ederek kendilerini şehîd ve tanılmayacak bir şekle koyar ve silâhlarını gasbederler. İşte bu

haberlerin vürûdu üzerine, yanımda bulunan kuvveti bi'l-istishâb ve berây-ı tahkîk mezkûr karyelere gitmek üzere Kilis'den hareket olundu ise de iki yüz kadar müsella Ermeninin köyün etrâfını sardıkları ve hayatımızı ifnâ etmek için silâh isti'mâline başladıkları görüldüğünden, ileriye gitmekte fâ'ide hâsıl olamayacağı cihetle derhâl civâr bulunan ve ahâlisi İslâm olan Hişet karyesine gidildi. Bi'l-âhire komite re'îslerinden Özim karyeli Lato ile Sükurlu Kalosar tarafından Beygiri karyeli Sultan nâm kadın vâsıtasıyla bir haber geldi. Bunda deniliyor ki; "Amele için yanınızda bulunan Ermenileri teslim etmezseniz cümlenizi kılınçdan geçireceğiz ve bomba ile çoluk çocuğunuzu ve bütün köylerinizi altüst edeceğiz." Cevâben Ermenilerin teslim olunmayacağı ve her ne yapmak isterler ise geri durmamalarını söyledim. Bunun üzerine etrâfımız sarıldı ve müsâdeme başladı. Mukâbelede devam olunuyor idi. Bir gün sonra kazâdan yetişen jandarma ve etrâfdan imdâda koşan Kürd kuvvetleriyle kendileri teb'îd edildi. Birçok İslâm kadın ve çocukları nâ-hak yere bu def'a da telef edildiğini ve Ermeniler dâ'imâ bu gibi mevâni' ihdâs ederek hükûmetin icrâ'ât ve bi'l-hâssa orduya â'id olan işlerinde mümâna'at gösterdiklerini ma'al-kasem arzeylerim.

Fî 22 Haziran sene [1]332

Hizan Kazâsının Hakif Nâhiye Müdüri
Fevzi

Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifade edildiğini tasdîk eyeriz.

Fî 22

Müftî
Abdülmeçid

Kazâ Jandarma Bölük Kumandanı
Mehmed Derviş

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

*Hizan hudûdunda Cemhanı tekyesiyle Hizan'da meşhûr
Gayda tekyesinin sûret-i ihrâkı*

Gayda tekyesi, bir düzün ortasında vâki' bir ufak tepeciğin üzerindedir. Nefs-i tekye ve müştemilâtı oldukça vâsi' ve yüz kadar odayı hâvidir. Burada akşam ve sabahları yüzlerce, binlerce fukarâ ve gelip geçen misâfirîn beytûtet eder ve infâk ve i'âşe edilir idi. Tahmînen mart ibtidâlarında idi. Bitlis'in Simek nâhiyesinden gelen

kuvvetle Reşadiye'den gelen Van kuvveti Hizan hudûdundaki Cemhanı tekyesini altüst ve ihrâk ettikten sonra, birleşerek Gayda üzerine doğru ilerliyorlardı. Akşam oldu, ortalık karardı, sâ'at takrîben bir râddelerinde idi. Gayda'ya hücum etdiler. Orada kuvvet olarak yalnız ikmâl jandarmalarından Hâlid, Ahmed, Sâlih, Mahmud, ikisinin ismini hâtırımıza getiremiyoruz. Tekye üzerine gelen kuvvet sekiz yüz râddesinde tahmîn olunuyordu ise de asıl tekyeye ilk hücum eden altmış kişi idi. Bunlar Ermeni ve Rus piyâdelerinden mürekkeb olup Aram Paşa ma'iyetinde bulunuyorlardı. Orada bulunan ikmâl neferleri biraz mukâbele etmek istediler ise de imkân bulamadıklarından kaçıp geldiler. Bu canavarlar tekyeye doldular ve ne kadar aceze-i nisvân ve çoluk çocuk ve ihtiyârlar var ise cümlesi[ni] bir araya topladılar. Sâ'at bir buçuk râddelerinde büyük bir ateşin fevriân ettiği görüldü. Tekye içerisindeki bütün adamlar yatıyordu. Biz de bir sâ'at gerideki tepelerde bulunuyorduk. Tekye yanmakta olsun, düşman o civârda bulunan köylere yayıldılar ve ne kadar insân ellerine geçirdilerse cümlesini kılıncıdan geçirdiler. İşte Ermeniler ve Rusların irtikâb ettikleri mezâlim. Bunlar nüfûsu parçalamaktan, çoluk çocuk öldürmekten, diri diri gözlerini oymaktan ve ateşde yakmaktan utanmadıkları gibi, dîn uğrunda da her türlü hakâret ve fezâhatı kabûl ediyorlardı. İşte bunların Gayda tekyesini bu sûretle ihrâk ettiklerini ve sükkânını yakdıklarını ma'a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 22 Haziran sene [1]332

Hizan Müftîsi
Abdülmeccid

Hizan eşrâfından
Abdülmeccid Efendi
Polad Ağa

Tübeyda (?) şeyhlerinden
Seyyid Ali Efendizâde
Şeyh Haydar Efendi

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Hizan merkezi olan "Karasu" ve hükûmet konağı

Şubat nihâyetlerine doğru idi. Gündüzün sâ'at yedisinde Ermeni ve Ruslardan mürekkeb ve dört yüz kişilik kadar bir kuvvet Karasu'ya hücum etdi. Biz de yarım sâ'at gerideki tepelerde bulunuyorduk. Bir çok ateş yayıldı. Meğer bir kısım düşman kuvveti de haberimiz olmaksızın arka taraftan geliyormuş. Bizi tam çevireceği sırada göçerler bir kaç el silâh atarak bizi haberdâr etdiler. Oradan çekildik, doğru Gayda'ya geldik. Düşman da Hizan dîrunda Panzda [Panz] karyesine gelmiş idi. Sabah oldu, düşman ileriledi, biz de çekildik. Gayda'ya gelir gelmez tekrâr ateşler içerisinde bıraktılar ve orada çoluk ve çocuk, erkek-kadın bir çok nüfûsu telef etdiler. Ondan

sonra düşman biraz daha ta'kîb ederek geri döndü. Karasu'ya gitdiklerinde hükûmet konağı ile Ömer Hâşim ismindeki bir adamın evini yakdılar. Bundan başka ihtiyâr ve aczleri hasebiyle Karasu'da kalıp çıkamayan Zeliha ve Leyla ismindeki iki kadın ile Mehmed oğlu Şâfi'î ismindeki bir erkeği fecî' bir sûretde öldürdükleri gibi Hakif nâhiyesinden gelen muhâcirlerden de bir çok kadın ve çoluk çocuk katletdiler ki, bi'l-âhire Karasu'ya gitdiğimizde insân şeklinden çıkarılmış olan na'şlarından anladık. Emvâl ve eşya nâmına hiçbir şeyler bırakmamışlardı. Edebsiz alçaklar götürdüklerini götüremediklerini bütün parça parça etmiş ve isti'mâl olunamayacak bir hâle getirmişlerdi. İşte düşmanın bi'l-hâssa Ermenilerin karyemizde icrâ eyledikleri mezâlimden hâtırımıza gelen bunlardan ibâret olduğunu ve harfiyyen böyle yapıldığını ma'a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 24 Haziran sene [1]332

Muhâcir, karye-i mezkûreden
ve eşrâfdan
Hüseyin

Karye-i mezkûre ulemâsından
Dâvud

Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde edildiğini tasdik eyleriz.

A'zâ
Osman

Muhtârı
Abdullah

Hizan Karyesi İmâmı
Molla Şâkir bin Molla Ömer Şâkir

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Hizan kazâsına tâbi' Horos karyesi

Kesân, Bitlis cihetlerinden gelen ve tahmînen 400 kadar süvârî ve piyâdesinden mürekkebi olan düşman kuvveti, gündüz sâ'at dördte karyemizi basdı. Bunların önünde Hirit Ermeni, Simhaç, Şîn, Vastin, Pürünüs karyelerinin Ermenileri bulunuyordu. Karyemizde iki yüz silâhlı bulunurdu. Dörtten akşam karanlığına kadar müdâfa'a etdik ise de Ermeniler karyemizin müte'addid yollarını bildiklerinden bir iki mahalden ibtidâ onlar, ba'dehu Ruslar girmeğe başladılar. Biz artık kaçmağa başladık. Köy bütün

alevler içerisinde kaldı. Hele Bekran mahallesi denilen kısımda pek acı ve dil-hırâş feryâdlar çıkıyordu ki, burada bir çok kadın ve çocuklar kalıyordu. Arkamızdan süvârî ta'kîb ediyor ve şiddetle ateş açıyordu. Bu ateşden en ziyâde müte'essir olan kadın ve çocuklar bulunuyordu. Biz savuştuk; yalnız karyemiz ileri gelenlerinden Şâfi'î oğlu Ömer'in on beş kadar nüfusuyla tutulup götürüldüğünü gördük ki, bu nüfusun ekserisi kadın ve çocuklardan ibâret idi. Birkaç sâ'at ileri geldik. Bir mu'âyene yaptık. Tam iki yüze karîb nüfusun kaldığını gördük. Bunlar ne yapılmış idi; şübhe ediliyordu. Acaba öldürülmüş mü idi? Burası bizce meşkûk idi. Beş on gün sonra düşman çekildi. Biz de köyümüzü anlamak için gitdik. Ne görelim, köy âdetâ insân na'sından yapılmış idi. Bir çok kadınların derisi yüzülerek ağaç dallarından asılmış; birçok erkeklerin gözleri oyulduktan sonra ağaçlara bağlanarak nişân alınmış; birçok çocuklar yarılarında kesilmiş. Hâsılı korkunç ve ta'rîf olunmaz bir manzara idi. İşte Rus ve Ermenilerin köyümüze icrâ eyledikleri mezâlim. Biz bunları gözümüzle gördüğümüzü ve emvâl u eşya nâmına hiç kimsenin bir nesnesi kalmadığını ma'â'l-kasem arzeyleriz.

Fî 25 Haziran sene [1]332

Muhâcir, karye-i mezkûre
ulemâsından A'zâ
Osman oğlu

Muhâcir, karye-i mezkûre
Muhtârı
Mustafa

Yukarıdaki beyânât[da] bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde edildiğini tasdik eyleriz.

Fî 25 minh.

A'zâ
Osman

Muhtâr
Abdullah

Saray (?) Karyesi İmâmı

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 19-33

Ermeni komiteleriyle Rusların Van ve havalisindeki mezâliminden kurtulabilenlerin ifadelerinden bazıları:

Rus kuvvetleriyle birleşen "insan kasabı" Ermeniler, girdikleri yerleri "selhane gibi cesetlerden geçilmez halde" bırakmışlar; paraları, kıymetli şeyleri tamamen işkenceyle yağmalamış, bütün varlıkları talan etmişlerdi. İslâmiyete yaptıkları küfürlerle hakaretlerle cami ve medreseleri ateşlemiş, İslâmları katletmekten büyük zevk almışlardı. Ahalinin silahlarını toplayıp, burun ve kulaklarını, bacaklarını, kafalarını kesmiş, karınlarını yarmış, kılıncıtan geçirmişler, hayvan biçimi parçalamış, çocukları diri diri ateşe atmış, kılıçlarını daha dilleri dönmeyen çocuklarla, ayak atamayan ihtiyarlara indirip kaldırmaktan pek zevk almışlardı. Bazılarının derilerini tulum çıkarmışlar, kesik kafaları süngüleme takmışlar, bazılarını da kütük üstünde doğramışlar, bir kısmını da Mermid çayı'na dökmüşlerdi. İnsanları kuyulara doldurmuşlar, kadın ve çocukları tandır damlarına doldurup yıkmışlar, enkazın altında kalanlar, günlerce inleyerek telef olmuşlardır. Gene kadın ve çocukları damlara doldurup yakmışlardır. Kadınlara lisana getirilmeyecek tecavüzlerde bulunmuşlar, zorla götürmek istedikleri kız ve kadınlardan gitmemek için direnenleri vahşi surette katletmişler, kimisinin de budlarını yarıp içine pislik doldurmuşlar; memeleri, burunları kesilmiş ve her nasılsa kurtulmayı başarmış kadınlar çırılçıplak edilmişlerdi ve gelinceye kadar telef oluyordular. Çocuklar karlar üzerinde ölüme terk edilmiş, insanlar açlıktan ölmüşlerdi.

Sor dağına çekilen Hoşab, Van halkını Ruslar topa tutup, büyük kısmını imha etmişlerdi. Hoşab müftüsünün oğlu Ali'nin kafasını o derece ezmişlerdi ki, bir el kadar parça halinde bırakılmış; Ermeniler, yaşlı babaya tehditle, oğlunu Rusların öldürdüğünü söyletmişlerdi.

Amerika müessesesine götürülenler ise kendilerine verilen somun ve yahniden yedikleri zaman kanlı sular akararak ölmüşlerdi. Bir kısmını ise Alman müessesesine götürmüşlerdi.

***Massacre perpetrated by the Armenian committees
and Russians in Van***

"Testimonies of some who escaped the massacre perpetrated by Russians and Armenian committees in Van and its neighborhood".

After they had joined the Russian forces, the "Menslaughterer Armenian committees" turned the places where they passed into

slaughterhouses full of corpses, torturing people to loot valuables and plunder goods and properties. They blasphemed and cursed the İslam profaned mosques and medresses (Muslim theological schools) and burnt them up. They were delighted to kill muslim people. After they had disarmed the population they had mutilated their noses, ears, legs, cut their heads off, disembowled their abdomens and sabred them, cut them up to chunks; thrown living children into the flames and were much delighted to slay infants and crippled old people with their swords. They flayed off the skins of some people and stuck decapitated heads at the point of their bayonets, chopped off some heads on the logs and threw some in the Mermid stream. They piled up corpses in the wells and burnt women and children in earthen ovens; those who remained alive under the destroyed houses's wreckages moaned for days while dying. They raped women in an unspeakable manner, those of women and girls who resisted to be taken forcilbly away were ferociously killed and some of them had their legs slashed and poured in filth; those women somehow still alive after having their breasts and noses mutilated were stripped off their clothes and so stark naked died on the road. Small children were left on the snowy road to meet with death; people dyed of starvation.

The people of Hoşab who withdrew to the mountain of Sor had been shelled by Russians and most of them got killed. The son of the mufti of Heşab Ali, had the head crushed until reduced to a small lump not larger than a clenched fist, Armenians menaced his father and made him say that his son had been killed by Russians.

Those who had been taken to the american establishment fell sick after they ate stewed meat with loaves of bread and died of bloody intestinal evacuations; some were taken to a german establishment.

19 N. 1334 (20. VII. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Mahrem

*Van Vilâyeti'nden alınan 7 Temmuz sene [1]332 târîhli ve
21 numaralı tahrîrâtın sûretidir.*

Van ve havâlisinde Ermeni komiteleriyle Ruslar tarafından ahâlî-i İslâmiyye hakkında revâ görünen zulm hakkında icrâ etdirilen tahkîkâtı hâvî altıncı zabıt varakası leffen pîş-gâh-ı sâmi-i nezâret-penâhîlerine takdîm kılınmağın ol bâbda.

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Hoşâb kazâsı Tahrîrât Kâtib-i sâbıkı İbrâhim Efendi'nin muhlifen alınan ifâdesinde:

«Van'ın istilâsında li-ecli'l-maslaha Van'da bulunduğu ve Van'dan Hoşâb'a ulaşınca kadar ahâlînin Norduz kazâsına çekildiklerini anlayınca oraya gittim. Orada beş bin hâneyi mütecâviz halkın geçeceği yolları Ermeniler tutmuş ve bi't-tamam geriye getirip Hoşâb civârında ve muhâfiz nezâretine bırakıldık. Gerek bu hânelerin şenliği ve gerekse mahâlî-i sâ'ireden gelip iltihâk edenlerin a'dâdı tahmînen elli bin kadar var idi. O havâlîde ta'kîbâtta bulunan Ermenilerin binekleri acı ot yemiş, haylisi telef olduklarından, hubûbât ahâlî-i Müslime taraflarından zehirlendiğine zâhib olarak geriye geldiler. Bir hafta sonra Rus fırkası da Hoşâb tarîkıyla ulaştı. Ermeniler ile birleştiler. Gevaş istikâmetine yürüdüler. Şahmanis'de kırk-elli kişi ma'iyetinde bir kumandan bırakıldı. Bunlar hem ahâlînin bir tarafa gidememelerine, hem de Müslümanlardan iğtinâm ettikleri koyun vesâ'ir mevâşî sürülerinin çoban taraflarından ra'yedilmelerine nezâret ediyordular. Bu kumandan Hoşâblı Mansur, Bahri, Hidayet beyler ile İsmâil Ağa'yı istedi. Ahâlîden üç yüz tüfenk istedi. Harbden dağılan aşîret efrâdından beş yüze karîb silâh toplandı. İki mâh sonra sekiz yüz Kazak atlısı geldi. Güyâ "Her ferd rencberlik edecektir, canları ta'arruzdan masûndur" denilerek ahâlîyi köylere dağıtdılar. Bunun netîcesi katliâm olduğunu hissettim. Âsî bir dağa gecenin birinde iki yüz hâne ile çekildim. Bahri Bey'in ahâlîce Ruslar tarafından me'mûr tanılacağı da ihtâr olundu. Ahâlî bu sûretle köylere tevzî' olundular. Ahâlînin işe yarayan kız ve gelinlerinin seçilip götürüldüğünü ve kalanlarının fecî' bir sûretde katlolunduklarını bu katliâmın hitâmını ve Cevdet Bey'in Van'a duhûlünü haber alarak dağdan inip Van'a can atmak ve dağda kalanlarımızı kurtarmak istirhâmına giderken bi'z-zât gözümle gördüm. Silâh toplamağa gönderilen Mansur Bey'in ve İsmâil Ağa'nın yol üstünde burun ve kulakları kesilmiş, karınları yarılmış olduklarını ve Kasır karyesinde Başkalalı Haso ve familyası ve Rizgin Ağa â'ilesi ve bu köydeki yetmiş beş hâne halkı sûret-i fecî'ada öldürülmüş ve seksen kişiye karîb erkeklerin kolları ipe bağlanmış ve sıraya dizilmiş, kaffesinin burunları, kulakları kesilmiş fecî' ve pek çirkin bir manzarada öldürülmüş ve Şeyh Nezir Efendi de bu kâfile-i ma'sûme içinde şerhalanmış olduklarını bi'z-zât gördüm. Daha başka görenler de oldu. Bunların nisvân ve sibyanlarını da Hacı Bekir nâmında birisinin tandır damına doldurulmuş, damın direği çekilmiş, üzerlerine

yıkılmış olduğunu, Ermenilere çobanlık eden ve bir takrîb kurtulup gelen Mehmed'in sergüzeştinden dinledim. On beş gün kadar bu damın altında inilti sesleri geldiğini merkûm söylüyordu. Keril karyesinde de yetmiş, bir kaç hâne var idi. Put karyeli Halil Bey ve bunun bildikleri bu köyde bulunuyordular. Bunları hayvân biçimi boğazladıkları ve mîr-i mûmâ-ileyhin kapılarda kendisini ihtifâ eden zevcesinin dil-sûz ifâdesinden ve hatta kendisinin de sekiz yaşlarında ve Yusuf isminde bir oğlunun bacakları kesdirilerek kama ile iki şak ettiklerini söyler ve saçlarını yolar bir hâlde gördüm. Şolili Mavro isminde bir herîf, makeddemâ Ermenilerin münâkalât ve mürâselâtına hizmet eder ve bunlardan ma'âş almış. Bu adam da yaptığı hizmetin mükâfâtı olarak almış göz hâne halkıyla Put karyesine gönderilip, orada kapılarının eşikleri üzerinde kafaları kesilmiş, gövdeleri içeride kafaları dışarıda bulduklarını bi'z-zât gördüm ve nisvân ve sıbyânın bir kaç dama doldurulup ihrâk edilmiş bulduklarını da kurtulanlardan işitdim. Pagacemâl karyesine de on sekiz müsellaah Ermeni gönderilmiş, Vanlı Kasap Abbas'ın iki kızını ve Feto nâm kimsenin zevcesini götürürken mezbûre zevce gitmiyormuş. Tüfenk kayışını kadıncağızın boğazına takmışlar ve hayli sürüklemişler. Kadının gitmeyeceği anlaşıldıkda onu da katledtiklerini ve ahâlînin üzerine me'mûr ettikleri Kerküklü bir şeyh ile on beş kişinin yol üzerinde şerhalandıklarını ve daha nice ma'sûmînin fecî' bir sûretde doğrandıklarını ve yollar selhhâne gibi cesedlerden geçilmez bir hâlde bulunduğunu kendim gördüğüm gibi görenler de pek çokdur. Bendeniz dağa gitmezden evvel Hoşâb müftîsinin oğlu Ali Efendi araba getirmek için Rusyalılar taraflarından köylere gönderilmişdi. Yolda kafası o derece ezilmişdi ki bir el kadar parça hâline bırakılmış ve gövdesinin üzerinde bir çaputa saralanmış idi. Keşfine de ale'l-usûl Hoşâb kâ'im-i makâmı gitmişdi. Ma'sûm müteveffânın bir pîr-i fânî pederi, Ermeniler tarafından tevhîm ve tehdîd edilerek Ruslar tarafından öldürüldüğünü söyletdirdiler. Kâ'im-i makâma şikâyete gidenler îcâbına bakılır denilirdi. İcâb ise eşirrâyı hafiyyen tahrîk idi. Rusların ric'atına tesâdüf eden şâkîlerden üç kişiyi, Ektrak karyesinde Safvet Bey'in hânesinde ihrâk etdiler. Zâten yukarıda gösterdiğim nüfusun çoğunu da damlarda yandırdılar. Â'ilemi kurtarmak için Cevdet Bey'in yanına gidip daha avdet edemediğimden dolayı, dağda bıraktığım iki yüz hâne miyânında benim de Fâtıma isminde zevcem ve sekiz yaşında Mehmed Cemâl, altı yaşında Mehmed Celâl ve iki yaşında Mehmed Şefik ve birâder-zâdelerimin vâlideleri ve on yaşında kerîmesi Saadet ve beş yaşında mahdûmu Mehmed Şükrü birlikde idiler. Tabî'îdir yavrularım diğer emsâl-i adîdesi misillü canavar ve hunhâr ellerde parçalandılar.» demekle dil-hirâş hikâyesine ve o havâlîde bulundurulan Rus kumandanlarının ve Ermeni rü'esâsının taht-ı hükme aldırılmalarının ilâ âhiri'l-ömr iddi'âdan geri kalmayacağına kasem etmek ve la'net okumağla hâtime vermişdir.

Van Sâbit Jandarma Alay
Kumandanı
Binbaşı Ali [V]âsıf

Van Komiser-i
Sânîlerinden
Zübeyr

Mütekâ'idîn-i askeriyyeden
Vanlı Mülâzım
Receb

Van Belediye Re'îsi
Abdurrahman

Van polislerinden
Mehmed Hulusi

Muradiye Muhtârı Dervîş Ağa'nın ifâde-i muhlifesinde:

«Sor dağına çekilen kazâ halkını Ruslar topa tuttular. Kısm-ı küllisini imhâ ve ifnâ etdiler. Mütebâkî beş bin kadar ahâlîyi çevirdi, kasabaya götürdüler. Bi'l-âhire köylere dağıtdılar. Bunların fecî' bir sûrette doğranmakda olduklarını görünce, kasabanın civârında bir kayalığa gizlendim. Kömüs karyesinde bulunanları çirkin manzaralarla katl ve ihrâk etdiler. Nisvâna, lisâna getirilemeyecek şenâ'atlerde bulundular. Yunus isminde bir ihtiyârın mâ-lâ-yukâlini kesip zevcesinin ağzına ve zevcesininkini zevcinin ağzına verdiler. Galîz ibâreler ile tefevvuhâtta bulundular. Kasabamızdan Taho'nun sağ sağ derisini tulum çıkardılar. İbğa'dan gelen bir aşîret halkı, bi't-tamam yol üstünde öldürüldüler. Kâ'im-i makâm Mehmed Bey'in kızı Fâtıma Hanım'ın budlarını yardılar cep yaptılar. İçerisine pislik doldurdular. Çirkâbcasına sözler söylediler. İsmâil'in kızı Lâli'nin kafasını kesdiler; süngülere takıp "Sizin bayrağınızdır" dediler. Süleyman'ın zevcesi Hâni'yi tecâvüzât-ı kesîre altında hayatına hâtıme verdiler. Bu gibi cinâyet ve müte'addid şekâvet lisâna alınmayacak derecededir. Bir çok kadınların çocukları kucaklarından fırlatıldı. Anaları götürüldü ve bir çok sıbyânın vâlideleri mezkûr Sor dağında atılan mermiyyâta hedef olduklarından çocukları berfler üzerinde, kimisi "ekmek", kimisi "su" ve "anam" diye figân ve dilleri açılmayanlarının feryâdı dağları inletiyor, en fânî yürekleri sızlatıyordu. Bunlar o sûretle berf üzerinde tabî'î dondular. Cesîm bir kazâ halkı, düvel-i mu'azzamadan bulunan Rus kuvâsı karşısında gözlediğimiz sahâbet mukâbilinde işidilme[di]k şenâ'at ve tüyler ürpertir cinâyetle mahvolup bitdi. Düstûr-ı hâdim-i insâniyyeye ve imzâ ettiği karârlara muhâlefet gösteren ve medeniyetden dem vuran o gibi vahşîleri cenâb-ı Hâlık kahretsin» demekle ak sakalından dökülen göz yaşları huzzârı da dil-hûn eylemiştir.

Fî 13 Haziran sene [1]332

Van polislerinden
Mehmed Hulusi

Van komiser-i sânîlerinden
Zübeyr

Van Belediye Re'îsi
Abdurrahman

Mütekâ'idîn-i askeriyyeden Vanlı
Mülâzım
Receb

Van Sâbit Jandarma Alayı
Kumandanı Binbaşı
Ali [V]âsıf

*Alay 97 Tb. 1. Alay Kâtibi Sivaslı Hasan Fahri Efendi'nin zevcesi
Latife Hanım'ın muhlifen alınan ifâdesinde:*

«Düşman geliyor diyerek vâki' olan işâ'aya ibtinâ'en bir kısım ahâlîyle Norduz kazâsına giden-gelen haberde, düşmanın gelemeyeceği bildirildiğinden tekrâr geriye döndük. İkinci def'a be-tekrâr çıkmamız ihtâr olundu ise de evvelce tedârik ettiğim vesâ'itin elimden çıkmasına ve yek-diğerden ikişer üçer yaşlarında farklı beş çocuğu taşımak imkânını göremediğime ve Rusların düvel-i mu'azzamadan olmalarına binâ'en ilişik etmezler diye bizim gibi vesâ'itden mahrûm komşularımızın tesellî ve tatmînâtlarına i'timâd ederek kaldım. Vesâ'it-i nakliyye bulan ahâlî ve asker çekildi. Ermeniler bütün mahallâtı taramağa koyulduklarını görünce geceleyin çocuklarımı komşularımın kucaklarına vererek bir takım aceze ile mahalle aşırı Şamdım altına gittik, Abdullah Bey oğlunun hânesine yığıldık. O civârda Mehmed Bey'in hânesine de hayli ahâlî dolmuştu. Ermeniler bütün mahlûku topladılar. Erkekleri nisvân ve sıbyândan ayırdı, götürdüler. Bizleri de Amerika mü'essesesine aldılar. Erkeklerin nerede öldürüldüklerini göremedik. Erciş Başkâtib-i sâbıkı Murtaza oğlu Abdurrahman Efendi'nin on sekiz yaşlarında bir oğluyla kendisini Kurşun câmi'de ve bir kütük üstünde balta ile doğradıklarını mu'ahharan Ermeni kadınlarından işitdim. Bu efendinin birâderzâdesinin â'ilesiyle berâber on beş nüfûsdan ziyâde şenliğinden hiç birisi zuhûr etmedi. Ne sûretle öldürüldüklerini anlayamadık. Bir kaç gün orada kaldık. Mü'essesenin dâhil ve hâricinde tahmînen on bine karîb ahâlî görünüyordu. Ruslar gelinceye kadar birer somun verilirdi. Bir hafta sonra Ruslar geldiler. Bizim ahâlîmizden aldıkları koyunlardan bize de ara sıra yahni tevzî' olunurdu. Yiyenlerden bir çoğundan kanlı sular akarak ölürlerdi. Az zaman içinde o kadar mahlûk mahvoldu. Mü'essesede bulunanların bir kısmını Alman mü'essesesine gönderiyordular. Orada fenâlık yapılacağı anlaşılıyordu; ağlaya sızlaya oraya sürüklendik. Bidâyeten parası olanların paralarının teslîm edilmesi ve aksi takdîrde işkence edileceği ihtâr edildi. Zevcimin kemeriyle kendi huliyyâtımı boğçaya bırakarak gece bir odanın tavanına yerleşdirdim. Bütün nisvân ve sıbyânı aradılar; "Lüzûmu olursa size de veririz" dediler. Külliyyetli liralara aldılar. Hocazâde muhâsebe ketebesinden Hüseyin Efendi'nin zevcesinde hayli lira var idi. Bunu da aldılar. Kadıncağız ferdâsı günü çocuklarına ekmek almak için bir lira istedi, vermediler. Kadına nüzûl isâbetle terk-i dağdağa etdi. Çocuklar sızlandı durdu. Şamdım mahallesinden Belkıs Hanım nâmında birisinin hırkasına dikilmiş beş yüz aded yüzlük altını çıkıdı. Bu sûretle herkesi soydular. O

esnâda Süvar oğlunun mahallesinde bir zâbit nâmzedinin genç bir zevcesi korkudan buğday anbârına girmiş imiş. Köylü Ermeniler anbârın buğdayını taşırken kadının entârisi görünmüş. Kadını dışarı çıkarmışlardı. Boynunda ip üstüne dizilmiş on bir aded beşi birliğin ipini kesip çıkarmağa ihtiyâc görmeyip erkeklerinin karşısında kadınlar o derece çekmişlerdi ki, kadın âdetâ salbedilmiş bir hâle getirilmişdi. Bu işkence ile altını boğazından almış elbisesi bi't-tamam çıkarılmış, çırılçıplak uryân bırakılmış olduktan sonra o derece darbolunmuşdu ki, o nâzik vücûd kömür çuvalına döndürülmüşdü. Daha başka her şenâ'at yapılmışdı ki, zâten bu usûl bozulmaz bir kanun şeklinde idi. Orada dâr-ı âhiretten nasîbini alamayan ma'sûme önüne bir telebbüs parçası tutmuş olduğu hâlde getirildiğini ve içini çekerek bu yolda hikâyeye etdiğini bi'z-zât gördüm. Bu vahşete hepimizin de mahkûm olduğu bizce muhakkak olduğundan yapılacak dakîkalara intizârda bulunuyorduk. O esnâda Van'ın Tazekilise mahalleli Kavas Miko bizi sormuş; orada buldu. "Hanım! Senin kocandan iyilik görmüşüm. Seni ve çocuklarını idâre edecek kadar para verir isen seni hâneme götürebilirim. Fakat kim Müslüman ve bunların nisvân ve sibyanını saklarsa cezâ göreceklere i'lân edilmiştir; seni gizlice götüreceğim" dedi. Hâsılı kırk liraya pazarlık etdik. On iki yaşında ve Ahmed isminde bir oğlum kalmışdı. Dokuz yaşında kerîmem Cemile, dört yaşlarında mahdûmum Sâlih, bir yaşında Mevlüd, bir buçuk yaşlarında Emine... Bunlar açlıktan, bunların küçükleri süt bulunamamasından ve büyüklerine de ekmek bulamadığımdan açlıktan öldüler. Tüfenkçi Dursun Usta'nın pîr-i fânî pederi, bulunduğu hânedede insân kasâbları taraflarından boğazlanmışdı. İhtiyâr vâlidesiyle gece, Miko'nun hânesine aşırıldık. Orada berây-ı muhâfaza elli liralık gümüş kemerle beşi birlik vesâ'ir huliyyâtımı kadının sandığına bıraktı. Biz bunların esîri olarak kaldığımızı gerçi bir ni'met-i uzmâ farzederek avâkıb-ı hayatı gözler dururduk. Bizi sakladığını işiden kumandan Miko'yu on iki güne habsetti. Van'dan hurûc edecekleri sırada çıkardılar. Bir kaç altın daha vermeliğimi ve Osmanlıların gelmekte olduğunu söyledi. "Başka param yokdur" dedim. El-hâk işkence etmedi ise de, Van'dan çıktıkları gün diğer eşirâyâ ilkâ'atta bulunmuş olmalı idi ki, onu müte'âkıb iki müsella haydûd içeri girdi. Bizi taht-ı ta'zîbe aldı. Oğlum Ahmed bu hâli görünce savuşup hâne derûnundaki tandıra saklanmış imiş. "Senin çocuğun da olacaktır, ne oldu?" deyince, komşu Ermeni çocuklarından idi dedim. İhtiyâr kadın ile ikimizi fenâ hâlde döğdüler. En son süngülemek üzere iken "Para kemeri çocuğun minderinin içindedir" dedim. Minderi yırtıldılar, kemeri aldılar; kemeri de yırtıldılar. Liraları sayarken ihtiyâr kadının işâretiyle bağ kapısından dışarı çıkdım. Bir harkın içerisine girdim. Hayli dakîkadan sonra kadının feryâdını işittim. Doğanmakda olduğuna zâhib oldum. Meğerse benim mahalli ihtifâmın söylemesi için ta'zîb ediliyormuş. Bizi bulamayınca kadını yarım can bıraktı ve savuşdular. Oğlumun içeride alevlenen acısıyla her ne olursa olsun tekrâr hânenin içine girdim. Kadının bir tarafda inlediğini işiddim. Yanına gitdim. Yediği dayaktan bî-tâb düşmüşdü. Hemen sokak kapısını arkadan bendetdim. Kısık sesle Ahmed'i

çağırdım. Tandırda olduğunu sesledi. Oradan çıkardım. Sabah olunca tekrâr gelirler diye kadın, ben tandıra, oğlum Ahmed dahi başka tandıra sokulduk. On iki gün tandırlarda barındık. Bir gün yanımda Türkçe konuşurken ses aldık. Sürünerek pencerenin birinden baktık. Osmanlı askeri olduklarını görünce bizi kurtarınız diye bağırdık. Gelenler Yüzbaşı Hâlid ve Mülâzım-ı Evvel Şerefeddin beyler idi. Bizi görünce yekdiğere ağladık. Oradan bizi aldılar. Oğlum Ahmed'in bacakları tandırda romatizma almış idi. Güç hâlde karârgâha gittik. Ferdâsı günü Rusların gelmekte olduğu anlaşılınca bize hayvân verdiler. Mekârîlerle yola çıktık. Yolda bir efendinin tergisine bindirilmiş Kôr Hâfız'ın kerîmesi Dilber isminde ve on beş yaşında bir kıza o derece tecâvüz-i kesîre ve fecî'ada bulunmuşdu ki, çocuk hayvânın tergisinde duramıyor. "Allah rızâsına beni hayvânın üzerine uzatınız" diye bağıırıyordu. Bu hâlde iki gün getirildi. Sonra terk-i hayat etdi. Murtazazâde Başkâtib Abdurrahman Efendi'nin iki kızını cebren götürür iken vâlideleri dayanamayarak peşleri sıra gitmişti. Bunlarla berâber Kaya Bey'in gelini Cemile Hanım da götürülmüş ve kırk günlük çocuğunu atmışlar[d]ı. Abdurrahman Efendi'nin seksen yaşındaki hemşîresini de fi'l-i şenî'den öldürüldü. Cebeci Hacı Ağa'nın akrabâsından olup kendi hânesinde büyümüş bir kızcağzın hüsnâ olmasına binâ'en Kapamacıyan'ın yeğeni Doktor Hüsrev (?) Efendi kendisine metres olarak götürdü. Köylerden toplanan kadın ve çocukların kısm-ı küllîsi o esnâda feyzân eder olan Mermid çayına dökdürüldüklerini yine Ermenilerin çoğundan işitdim. Ruslar geldikten sonra bizlerin de denize dökdürüleceğimizi bize hafiyen söyleyenleri de var idi. Sonra bundan ferâgat edildi. Tevzî' edilen ta'âmiyeye sem katılarak imhâ ve etrâfda ifnâ etdiler. Elli liralık huliyyât, iki yüz kırk adet Osmanlı altınımı alan ve aldıran Miko'dur. Paramın alındığı gam değil. Müttefik devletlerimiz var olsun. Param mevcûd iken ciğer-pârelerimin açlıktan öldürülmesi ebedî te'essürümü münticidir. Çocuklarımın vahşî manzaralardan öldüklerini peder-i müşfiklerine henüz yazmadım. Cenâb-ı Hâlik ahz-ı sârı kudret-i kâhiresiyle icrâ etsin» demekle dil-hırâş ifâdesine intihâ vermişdir.

Fî 13 Haziran sene [1]332

Van polislerinden
Mehmed Hulusi

Van komiser-i sânilerinden
Zübeyr

Van Belediye Re'îsi
Abdurrahman

Mütekâ'idîn-i askeriyyeden Vanlı
Mülâzım
Receb

Van Sâbit Jandarma Alayı
Kumandanı Binbaşı
Ali [V]âsıf

***Van'ın Selimbey mahallesinden Süvar oğlu Jandarma Rıza Çavuş'un zevcesi
Vâhîde Hanım'ın muhlifen alınan ifâdesinde:***

«Zevcim hasta idi, çıkamadık. Gecenin birinde her tarafın ateşlendiğini, kadın ve çocukların bağrıışmaları cehennemden bir numûne idi. Yakında bulunan komşulardan kadın ve erkek, yüzü mütecâviz bizim eve toplandılar. Sabah oldu. Evimizin etrafını aldılar. Pencerelerden içeriye yaylıma başladılar. Herkes yere kapandılar. Zevcime kurşun isâbet etti, öldü. Hayli yaylımdan sonra "Dışarı çıkınız" dediler. Hep dışarı çıktık. Erkekleri seçtiler. İp ile bir sıraya dizip kollarını arkadan bağladılar. Bunların içinde çocuklukdan beslediğimiz sekiz yaşında Mustafa ve Memo Hoca'nın on iki yaşlarında oğlu Ahmed ve Nonoş Hanım isminde birisinin on yaşında Dursun ve on iki yaşlarında Edremid'den müsâfir gelen Mehmed'in oğlu Muhyiddin ve daha başka çocuklar da bulunuyordu. Bunları yaylım ateşle öldürdüler. Kalan kadın ve nisvânî önlerine katdılar. Zevcimin atına bindiler. "Rıza Çavuş atın bize hediye oldu, karın da bize köçek kaldı" diyerek musıka ile Amerika müessesesine götürdüler. İki ay kaldık. Bidâyeten on gün kadar birer somun verdiler. Ruslar da geldi. Bizden igtinâm ettikleri koyunlardan birer mikdâr yahni verirlerdi. Fakat yiyenlerden bir çoğundan kanlı sular akar, ölürlü. Geceleri Kazak ve Ermeniler odalara girer, kadınların yüzünü açar ve ârzû ettiklerini götürür fi'l-i şeni'den sonra bir takımları geriye getirirlerdi. Bu hâl tahammül hâricine vardığından evlerimize dağılmamızı niyâz etdik. Evimize gönderdiler. Zâten me'vâmızın yandığını biliyorduk. Maksadımız fi'l-i şeni' tecâvüzât-ı kesîresinden kurtulmak idi. Mahallemizden bulunan kadınlarla harâbe duvarların altına oturduk. Yiyecek, barınacak bir şey bırakılmamıştı. Mevt-i ecele veyâhûd emsâlimiz gibi katle intizârdan başka ümîdimiz kalmamıştı. Bu acıları düşünürken bağlara atlarını bağlayan Rus Kazakları bizi yakaladılar. Tecâvüzâta başladılar ve geceyi sabah edinceye kadar, hiç bir kadın hâb-ı beşer görmedi. Sabahleyin oradan bir takrîb savuşduk. Hanikvenk'de (?) Serkis Usta'nın hânesine gıtdik. Oradan tekrâr mü'esseseye gönderdi. Kabûlümüzü ve başımıza yapılan hakâretlere nihâyet verdirilmesini Aram'dan ricâ etdik ve çok ağladık, yalvardık. Aldığımız cevâb "Ölünceye kadar siz bu kahrı çekeceksiniz. Vâlîiniz Cevdet Bey gelsin sizi kurtarsın" gibi hiddetleri oldu. Oradan da Hacı Ziya Bey'in konağına sevkolunduk. Orası nisvân ve sibyan ile doldurulmuştu. Altı yedi kadını bilâ-sebeb katletdiler. Burada da gerek Rus askeri ve gerekse Ermeni hûnhârları tafsîlâtı müceb-i âr ve hayâ olan şenâ'atlerde bulundular. Bir çok ma'sûmîni kuyulara doldurdular. Cebr-i zinâdan telef olan kadınlar da vukû'a geldi. İşe yarayan kadın ve kızları aldı götürdüler. Bir kaç ay bunların şenâ'at-i cebriyyelerinde kaldık. Cevdet Paşa'nın geleceğini söylediler. Ruslar çekildi, can korkusuyla bizler de bağlarda ağaçların muhtefî mahallerine sokulduk. Cevdet Paşa

geldi, bizi kurtardı. Fakat vehleten bizim askerin geriye çekilmesinden dolayı daha bir çok nisvân ve sıbyân çıkamadı. Rusların ve Ermenilerin hiç bir dîn ve mezhebin kabûl etmeyeceği cinâyet ve şenâ'at düstûr-ı insâniyyenin kat kat fevkindedir. Bütün nev'-i beşere tavsiye ederiz ki, Ruslara esîr olmaktan ise kendisini ifnâ etmek daha evlâdır. Bizim dâdımızı cenâb-ı Hâlık Ruslardan alsın. Bundan başka niyâzım yokdur.»

Fî 15 Haziran sene [1]332

Van polislerinden
Mehmed Hulusi

Van komiser-i sânilerinden
Zübeyr

Van Belediye Re'îsi
Abdurrahman

Mütekâ'idîn-i askeriyyeden Vanlı
Mülâzım
Receb

Van Sâbit Jandarma Alayı
Kumandanı Binbaşı
Ali [V]âsıf

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Van'ın Gevaş kazâsına tâbi' Karkar nâhiyesi ahâlîsindeniz. Van, Gevaş'ın tahliyesinden sonra Horotisli Haço, Keşiş Sergis, Vatab (?) karyeli Onnik (?), Mickaslı [Miçkanisli] Hako, Keri, Parso nâmındaki Ermenilerin kılavuzluk ve delâletleriyle, Rus Kazaklarıyla Ermenilerden mürekkeb ve tahmînen 500 kişilik bir kuvvet üzerimize geldi. Geldikleri zaman gündüzün sâ'at on ikisi idi. Köye girdikleri zaman ibtidâ dîn, îmân şetmederek ve câmi' ve medreseler, göze görünen ebniyelere ateşi verdiler. Biz sıkıştığımız bir mahalden bir derece mukâbele ediyorduk. Bu zâlimler orada ellerine geçen kadın erkek, çoluk çocukları kılıçdan geçiriyor ve çocukları diri diri ateşe atıyorlardı. Ateş bir kaç sâ'at devam etdi. Nihâyet biz bulunduğumuz mahallin bir tarafını delerek ve yanmakda[n] ise her çi bâd-âbâd diyerek za'îf gördüğümüz bir noktalarına hücum etdik. Çifâ'ide ki, kuvvet çok ve biz azlık bulunduğumuzdan cebhemizi yarıncaya kadar ekserîsi telef oldu ve kaçabilenleri de Kazak ta'kîp ederek süngü ve kılıncıyla parçalıyordu. Tahmînen mukâbele için sıkıştığımız mahalde elli kişiden fazla olduğumuz hâlde ancak altı kişi kaçıp yakayı kurtarabildik. Köyden bir sâ'at mesâfedeki bir tepeye çıktık. Akşam yaklaşıyordu. Zâlimler de ta'kîbden vazgeçmiş, köydeki hesâplarına başlamışlardı. Allah bir daha göstermesin; neler neler... Bu ve civârda bulunan iki İslâm karyesiyle köyümüzden lâ-ekal yüz kadar kız, kadın kaçırıldı. Memeleri, burunları kesilmiş ve her nasılsa kaçmağa muvaffak bir çok kadınlarla

çırçıplak edilmiş, edep ve nâmûs mahalleri pârelendirilmiş bir çok kadınlar bize doğru kaçıyor ve gelinceye kadar telef oluyordu. Ruslar, âh o canavar alçaklar! Kılınçlarını daha dilleri dönmeyen çocuklarla, ayak atamayan ihtiyârlara indirip kaldırmaktan pek zevk alıyorlardı. Ve bunları nakletmek kolay, lâkin görmek pek güçtür. Allah göstermesin bizim köy ve civâr iki İslâm köyü, öyle talan ve yağma edildi ki üzerimize alacak bir şeyimiz bile kalmadı. Koyun, keçi, öküz hâsılı bütün varlığımız götürüldü. İşte gördüğümüz zulm ve işkence bunlar ve daha bunlara mümâsil ve söylenmesi çirkin olan bir çok hakâretler olduğunu ma‘a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 18 Haziran sene [1]332

Bu dahi

Bu dahi

Muhâcir, karye-i mezkûreden

Reşid Molla

Kürd Abdi

Yukarıdaki beyânât[da] bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde edildiğini ma‘a'l-kasem tasdik eyleriz.

Fî 18 minh.

İsparet
[İspandan]
beylerinden

Nâhiye Müdüri

Nâhiye eşrâf ve
beylerinden Avluca
(?) karyeli

Ulemâdan Bedi‘ü'z-
zaman Said-i Kürdî'nin
birâderi
Molla Abdullah

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 125-134

– 16 –

*BİTLİS VE CİVARINDA ERMENİ ÇETELERİ VE RUSLARIN
MÜSLÜMAN AHALİYE YAPTIĞI KATLIAM*

Kızilmescid, Zeydan, Hersan, Taş mahallesi, Aynülbarid mahallesi, Avih mahallesi, Ahlat'ın Erkuzan [Erkezen] mahallesi, Kömüs mahallesi, Mahallebaşı, Âdilcevaz, Karçikan kazası, Yako karyesi, Tatargazi karyesi, Patnos karyesi, Hamtos mahallesi, Marmutlu mahallesi, Azad karyesi, Kerekoğlan karyesi, Kurubulak mahallesi, Nâhoşnud mahallesi, Mabekor mahallesi ve Malazgirt'in Şirvanşeyh karyesinde Rus ve Ermeni çeteleri tarafından işkenceyle öldürülen, namusları kirletilen, evleri yakılıp, paraları çalınan, malları yağma edilen Müslümanlar ile yakılan ve tahrip

edilen cami, medrese, tekve, ziyâretgâh, mektep, resmî dâire, köprü, hamam ve depoların isimlerine dair, Rus istilası sırasında kaçamayıp Bitlis'te kalan ve Ermeni çeteleriyle Rusların mezâlimine uğrayan İslâm ahalsinin yeminli ifadeleri.

***Massacres perpetrated by Armenian bandits
and Russians against Muslims population
in Bitlis and its neighborhood.***

According to depositions made on oath by those muslim people who, incapable to escape remained in Bitlis and had suffered Armenian bandits and Russian's atrocities:

In the quarters of Kızılmescid, Zeydan, Hersan, Taş and in Aynülbarid, Avih, Erkuzan (Erkozan) quarters in Ahlat Kömüş, Mahallibeşe, Adilcevaz quarters and in the villages of Yako, Tatargazi and Patnos, in the quarters of Kurubulak, Nahoşnud, Malikan and the village of Şirvanşeyh attached to Malazgirt; muslim population had been tortured to death by Armenian bandits and Russians and dishonored (raped), their homes burned down, moneys stolen, goods and properties looted; schools, mosques, dervishes' convents, saints' tombs, government offices, bridges, public bathes and storehouses had been destroyed.

27 L. 1334 (27. VIII. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Kızılmescid mahallesinden Kalkancı oğlu Osman Ağa'nın ifâdesidir.

Komiteci Ermeniler tarafından kasığı süngü ile cerhedilmiş, elli sekiz gün hapsedilmiştir. Bir buçuk yaşında oğlu Abdülbâki sâhibsiz sokaklarda kalarak soğukdan incimâd etmiş ve ölmüştür. Hânesinde bulunan her türlü eşya yağma edilmiştir. Yarası iltiyâm bulduktan sonra en müşkil hizmetlerde angarya sûretiyle kullanılmışdır ve on dört lira da parası alınmıştır.

Kızılmescid mahallesinden Hadid bin Feyzullah.

Ruslar tarafından sol memesinden kurşunla cerhedilmiş ve hânesi yağma edilerek angaryada kullanılmışlardır.

Zeydan mahallesinden Pirmuslu oğlu Mustafa Efendi bin Ömer Efendi.

İki ay hapsedilmiş ve hânesi yağma edilerek on üç yaşındaki oğlu Şevket gâ'ib olmuş, hayat ve memâtı mechûl kalmıştır. On mecrediye ile beş lira ve elli guruş mağşûşe parası alınmıştır.

Zeydan mahallesinde Şeyh Yusuf Efendi bin Süleyman Efendi.

Ruslar tarafından 27 Mecidiye, 40 çeyrek, bir sâ'ati alınmış ve hânesi yağma edilmiştir. On yaşındaki oğlu Mehmed Nûri gâ'ib olmuş.

Hersan mahallesinden Hurlulu Reşid oğlu Mehmed.

Vâlidesi elli yaşındaki Nigar nâm kadını kama ile kesmişler. Dayısı oğulları olup kendi hânesinde bulunan Güvey, Hasan, Hüseyin ve Ahmed Ağa nâm kimsenin bu hânedeki kızı ma'sûmeyi kılıç ve kama ile kesmişler. Cenâzeleri köpekler tarafından dağıdılmış, kısmen kemikler hâlen mevcûddur. Merkûm Mehmed'in hânesi yağma edilmiş, altmış gün hapsedilerek angaryada kullanılmış ve din ve îmânı şetmedilerek defâ'atle darbedilmiştir.

Ahlatlı olup Kızılmescid mahallesinde mukîm Hüseyin oğlu Sâlih.

Yetmiş yaşındaki pederi Sâlih'i Ruslar kılıçla öldürmüşlerdir. Kendisini de kolundan ve kafasından kılınçla yaralamışlardır. Hânesindeki eşya kâmilen yağma edilmiştir.

Ahlatlı olup Zeydan mahallesinde Kasab oğlu Ahmed.

On altı yaşında Aslı nâmındaki kızının ırzına cellâdâne bir sûrette tecâvüz etmek isteyen Ermenilere karşı, nâmûsunu kemâl-i salâbetle müdâfa'a eyleyip geceleyin asâkir-i Osmaniye nezdine firâr ile tahlîs-i hayat ve nâmûs etmeğe teşebbüs eylemiş ise de, Ermeniler tarafından alçakcasına katledilmiştir. Kendisi soyulmuştur.

Hersan mahallesinden Mahmud oğlu Resul.

Hânesi yağma edilmiştir. Kendisinden yüz yirmi guruş alınmış, bir ay işkence ile hapsedilmiş ve ahîren mezarlılıkda, ba'dehu bostancılıkda istihdâm edilmiştir.

Kızılmescid mahallesinden Safrasor Ağasızâde Hüseyin oğlu Hasan.

Hânesi yağma edilmiş ve müsinn bulunmak hasebiyle eser-i darbdan müte'essiren üç mâh hastahânedede kaldıktan sonra çıkarılmış ve kemâl-i sefâletle bir hâneye hapsedilmiştir.

Taş mahallesinde İsmâil oğlu Mehmed.

Doksan yaşındaki pederi İsmâil kılınçla parçalanmış, hânesi yağma edilerek iki ay hapsedilmiştir.

Aynûlbârid mahallesinden Haso oğlu Bedri.

On yedi yaşında bâkire kızı Fâtıma'nın cebren bikri izâle edilmiş ve hânesi yağma edilmiştir. Üç mâh hapsedilerek ahîren darb ve işkence ile angaryada kullanılmışdır. Ve dört yüz guruş kesesinden alınmıştır.

Kızılmescid mahallesinde Şâkir bin Mehmed.

Hânesi yağma edilmiş, kendisi firâra muvaffak olmuştur.

Avih mahallesinden Mutki Mekteb Mu'allimi Abdülhakim Efendi bin Molla İsa Efendi.

Kama ile kafası cerh edilmiş, gözlerine ağaç sokmak sûretiyle sakat edilmiş ve sağ kaburgası darb ile kırılmışdır. Kesesindeki on bir lirasıyla iki sâ'ati alınmıştır.

Mahallebaşı civârında Emine binti Musa Ağa.

Zevci Bitlis İstînâf A'zâ Mülâzımı Şaban Efendi geceleyin Ermeniler tarafından sûret-i fecî'ada katledilmiş, on sekiz beşibirlik, elli adet lira, yüz elli adet baş altunu, dört kemer, dört altın küpe, yirmi sekiz adet yüzük banknot cebren alınmış ve hânesinde bulunan bütün eşya yağma edilmiş, kızı on beş yaşındaki Nâciye'nin cebren bikri izâle, Emine Hanım'ın pederi Musa şiddetle darbedilerek katl, amucazâdesi Gülperi nâm kadın dahi Ermeni kadınları tarafından darbedilerek katledilmişlerdir. Emine Hanım'ın boğazı kertebatla ip ile kısırdılmak sûretiyle bir kaç def'alar ölümle tehdîd ve darbedilmiştir.

Taş mahallesinden Zülfü bint-i Sâdık nâm kadın.

Kayın vâlidesi Fidan ve kayın birâderi Kâmil, kurşunla katl ve hânesi yağma edilmiştir.

Taş mahalleli Âişe bint-i Abdullah.

Zevci Kâmil ve üç aylık çocuğu ma'sûm Şerif ve hânesindeki Rukiyye nâm kadın, kurşunla gâyet fecî' bir sûrette katledilmiş ve cenâzeler köpekler tarafından parçalanmıştır. Hânesi yağma ve kendisi sol budundan kurşunla cerhedilmiş ve cerîhası el-ân mevcûd bulunmuştur. Beş lira on iki mecdiyesi cebren alınmıştır.

Taş mahalleli Münteha bint-i Monla Abdullah.

Oğlu Fâris cebren hânedan alınıp götürülmüş, hayat ve memâtı meçhûldür. Fâris'in on yaşındaki oğlu Kadir ve on iki yaşındaki Tefvik, kurşunla katl ve on yaşındaki Şerif, Ermeniler tarafından duvara vurulup kafası çizmelerle tüfenk dipçikleriyle ezilmek sûretiyle vahşiyâne bir şekilde katledilmiştir. Dayısı Tâhir'in oğlu Dursun'un zevcesi Mintan ve Kışmış ve Zinet nâm kadınların ırzına ta'arruz edilmiş ve Zinet nâm kadın, defâ'atle cebren götürülüp fi'li şenî' icrâ edilmiş ve amcazâdesi Esad dahi kılıçla parça parça edilmiştir. Ve hânesi eşyası kâmilen yağma edilmiş ve her türlü vahşetler bu hâne hakkında irtikâb olunmuştur.

Kızılmescid mahallesinde Âdilcevalı Mecidiye bint-i Ayn nâm kadın.

Çekiçle başı birkaç yerinden cerhedilip gözleri sakat edilmiştir.

Zeydan mahallesinden Fâtıma bint-i Mustafa nâm kadın.

Nâmûsuna tecâvüz edilmek istenildiğinden müdâfa'ada bulunmuş olduğu için, kafası dört yerinden değnekle darbedilip sol kolu kırılmış, yüzünden ve sol kolunun iki yerinden kurşunla cerhedilmiş, üç lira, bir çift bilezik götürülmüştür.

Taş mahallesinde mukîm Mekteb-i Rüşdî mu'allimlerinden Hacı Ömer Efendi.

Yetmiş lira ve sâ'at kendisiyle refikasından alınmış, bütün eşyası gasb, son zamanlarda Ermeniler, nezdine gidip para talep etmişlerse de olmadığından tazyik edildiği.

Zeydan mahallesinde Molla Ali Kadızâde Fâzıl'ın kerîmesi Elmaset.

Düşmanın şehre duhûlü esnâsında firâr eder iken arkasında bulunan altı yaşında ve Eyyub nâmındaki mahdûmu katledilmiş ve kendisi Ruslar tarafından kaldırılıp Kızılmescid mahallesine getirilmiştir.

Kızılmescid mahallesinde Erzurumlu Hünkar Hanım.

Kocası, Vergi Kalemi Odacısı Şükrü Efendi esîr-i harb olarak götürüldüğü ve Hoca Ömer Efendi'nin hânesinde bulunduğu esnâda Ermeniler tarafından beş lira cebren alınmıştır.

Ahlat'ın Erkizan [Erkezen] mahallesinden olup Kızılmescid mahallesinde mukîme Âişe bint-i İbrâhim.

Nezinde bulunan kayın birâderinin mahdûmu Halil'in babası Kadri katledilmiştir.

Ahlat'ın Erkizan [Erkezen] mahallesinden olup Kızılmescid mahallesinde mukîm Mahmed bin Yakub.

Düşmanın şehre duhûlü esnâda Arap köprüsü civârında, kurşunla sol omuz başından mecrûh olduğu ve henüz i'âde-i âfiyet etmediğini söylemiştir.

Kömüs mahalleli Zeyneb bint-i Mehmed.

Düşmanın şehre duhûlü esnâda on altı yaşında Arif nâmındaki oğlu katl ve kendisi kurşunla ve on iki yaşında Hâlid nâmındaki oğlu, altı yerinden süngü ile cerhedildikleri.

Kömüs mahalleli Abdülgani bin Selim.

Düşmanın şehre duhûlü esnâda 19 yaşındaki birâderi Abdülbâki'yi esîr ederek götürüldüğü, üç sâ'atlerini ahz ve şehirden çıktıkları sırada, pederi Selim'i de Kızıl câmi'-i şerîfi önünde katledildiği ifâde edilmiştir.

Hersan mahallesinden Hanife bint-i Halil.

Kılıçla tehdid edilerek 30 lira-i nakdî ile sâ'ir huliyyâtı cebren alınmıştır.

Kızılmescid mahallesinden Münevver bint-i Veli.

Düşmanın şehre duhûlü esnâda on beş yaşında kızı Nasibe, Ermeniler tarafından alınıp götürülmüş ve nâmûsuna tecâvüz edilmiştir ve kocası Mehmed Şirin nâm şahsı da esîr-i harb olarak götürülmüş ve huliyyâtı alınmıştır.

Zeydan mahalleli Sultan bint-i Veli.

Esnâ-yı istilâda birâderi asker Ömer ile berâber şehirden çıkar iken Tahşot civârında, birâderi katledildiği ve kendisi esîr düştüğü söylenmiştir.

Kızılmescid mahallesinden Sultan bint-i Molla Süleyman.

Düşmanın şehre duhûlü esnâda Ermeni ve Ruslar hânesine giderek kocası Hoca Yusuf'dan, tazyîk sûretiyle para talep ve on lira, iki sâ'at ve kemeri ile bilezikleri almışlar ve ihâfesinden kocası vefât etmiştir.

Avih mahallesinden Dilber bint-i Şemo.

Düşman şehre girdiği esnâda kâ'im birâderini altı yaşında ve Beyaz nâmındaki kızı katl ve kerîmesi on yaşındaki Sultan'ın cebren bokrini izâle etmişlerdir.

Zeydan mahallesinden Dilber bint-i Mehmed.

Düşmanın şehre duhûlü esnâda kocası Hakverdi, kurşunla cerhedilmiş ve boğazından kesilmiştir.

Düşmanın hîn-i istilâsında tahlis-i nefse muktedir olmadıklarından dolayı, Bitlis'de kalıp Rusların ve Ermeni çetelerinin ta'arruzât ve tecâvüzâtına dûçâr olan ahâlî-i İslâmiyye tarafından ifâde edilip ma'a'l-kasem huzûrumuzda zabtedilen işbu ifâdât tarafımızdan tasdîk olunur.

Fî 30 Temmuz sene [1]332

Kazâzlar Şeyhi
Şeyh Yusuf

Hacı Melikzâde
Şeyh Yusuf

Molla Îsazâde
Abdülhakim

Rüşdiye-i Askeriyye Arabî Mu'allimi
Ömer Hulusi

Polis Müdüri Vekîli
M. Arif

Bitlis Mektûbî Vekîli
Hakkı

Hersan mahalleli Kalalızâde Dursun Efendi.

Pederi seksen yaşındaki Hulefâ-yı Nakşibendiyye'den Haydar Efendi, Ermeniler tarafından kama ile doğranmak sûretiyle şehîd edilmiş ve cesedinin bazı parçaları ve bir kolu kanlı elbiseleri içinde bulunmuştur. Hânesindeki eşya kâmilen yağma edilmiştir.

Mahallebaşında mukîme ve anası Sâniye bint-i Mustafa.

Kurşunla altı yaşında Nâciye nâmındaki kerîmesi katl ve vâlidesi Sinem'den altı lira gasb ve Bekir nâmındaki birâderi esîr edilerek götürülmüştür.

Âdilcevazlı olup Kızılmescid mahallesinde mukîme on beş yaşında Hediye bint-i Reşid.

Düşmanın şehre girdiği esnâda Rus ve Ermeniler tarafından cebren bikri izâle edilmiştir.

Avih mahallesinden Yadiğar bint-i Şaban.

On altı yaşında birâderi Polad kurşunla katledilmiştir.

Avih mahallesinden Zernişan bint-i Sayyad.

Elli yaşında kâ'in birâderi Hasan oğlu İzzet ve komşusu Ali nâm şahıslar kurşunla katledilmiş ve altmış liraları cebren alınmıştır.

Kömüs mahalleli Kişmiş bint-i Hoca Şaban Efendi.

Kocası bakkal Muhyiddin kurşunla katl ve yanında bulunan otuz altını cebren alınmıştır.

Karçikan kazâsı sâkinelerinden Güllü bint-i Sâlih.

Kocası Osman katl ve on yaşındaki mahdûmu Hacı esîr edilmiştir.

Kızılmescid Mahalleli Bedo bint-i Receb.

On beş yaşında hafidi Ali, kurşunla katledilmiştir.

Avih mahalleli Cevahir bint-i Fehim.

Sekiz yaşındaki Gülbeyaz ve dört yaşındaki Behiyye nâmındaki kızlarını kurşunla katl ve mezbûreyi boynundan kurşunla arkasından da süngü ile cerh ve yirmi aded mecdiyesini ve bir aded Serkisof sâ'atini ahzetmişlerdir.

Kömüs mahalleli Mercan bint-i Abdurrahman.

Kırk yaşında Rahime ve kırk beş yaşında Hanife ile kâ'in birâderi Resul, hânede kurşunla katl ve altmış lirası cebren ahzedilmiştir.

Yako karyeli Hacı bint-i Hâlid.

Fâtıma nâmındaki kızını kurşunla katl ve beş lirasını cebren ahzetmişlerdir.

Tatargâzi karyeli Fidan bint-i Andelib.

Kocası Ârif esîr edilip götürülmüştür.

Patnos karyeli Telli bint-i Haso.

On iki yaşında Sultan nâmındaki kerîmesi kurşunla katledilmiştir.

Kızılmescid mahalleli Gülsüm bint-i Mehmed Efendi.

Kocası berber Şükrü'yü süngü ile katl ve dâmâdı bakkal Mehmed Ali'yi esîr etmiş ve üzerinde bulunan bir mikdâr parasını almışlardır.

Kızılmescid mahallesinden Leyla bint-i İlyas.
Mahdûmu Külhancı Sâlih'i kurşunla katletmişlerdir.

Kızılmescid mahallesinden Karacazâde Abdülaziz bin Hacı İsmâil.
Babası Hacı İsmâil ile birâderi İshak'ı kurşunla katl ve altı yüz liralarnı cebren almışlardır.

Taş mahalleli Şeyh Abdülgani oğlu Şeyh Yusuf.
Ermeniler tarafından darb ve tehdîd ve envâ'-i işkence ile yirmi üç lira parası ve karısına â'id elbise vesâ'ir eşyası alınmış ve hânesi hedmedilmiştir.

Hersan mahalleli Kalalı oğlu Osman bin Yusuf.
Kızı Medine nâm kadın, Ermeniler tarafından darb ile eser-i darbdan ölmüş ve dâmâdı Hâlid'i ve oğlu Ali'yi boğazından kama ile keserek katl ve hânesi yağma edilmiş ve on dört lirası kesesinden alınmıştır. Ve komşusu bulunan Molla Mehmed'i, oğlu Ziver'i, kızını, kayın vâlidesi Hezar'ı, bacanağı Resul'ü ve hânesinde müsâfir bulunan Komas karyeli İbrâhim'i, kılıç ve kama ile kafaları kesilmek sûretiyle itlâf etmişlerdir. Ve Osman'ın hânesine ilticâ eden Çüküs karyeli Reşid ve karısını, üç kız ve üç erkekden ibâret çocuklarını, yine kılınc ve kama ile katletmişlerdir. Yine Çüküs karyeli olup Hersan mahallesinde Osman'ın komşuluğunda bulunan bir hâneye ilticâ eden Yusuf ve refikasıyla altı çocuğu fecî' bir sûretde katl u itlâf edilmiştir.

Hersan mahalleli Maksud oğlu Musa.
Oğlu on dört yaşındaki Hasan, Ermeniler tarafından tüfenkle katledildiği gibi dört meci diye parası alınmış ve hânesi yağma edilmiştir. Komşusu Haso oğlu Ahmed'i, Ermeni çetesi tarafından baltalarla parçalanmışlardır. Ve Musa'nın kâ'in birâderi Sâlih bin İbrâhim, tüfenk kurşunuyla elleri bağlanmak sûretiyle katledilmiştir.

Taş Mahalleli Haydar oğlu Hasan.
Ermeniler tarafından kafası kamalarla cerhedilerek kesesinden 67 lirası alınmıştır ve kendisi üç ay hapsedilmiştir.

Taş mahalleli Rıdvan oğlu Sufi Hâlid.
Hemşireleri Hanife ve diğeri Rahime ve birâderi Resul, birâderi Mehmed'in çocukları; Yusuf, Cemil, Hamid ve Horsî nâm ma'sûm ve ma'sûmeler kılınc ve balta ve

kamalarla Ermeni çeteleri tarafından fecî bir sûretde katledilmiştir. Yüz yirmi liralık ziynet, altın ve lirası ve otuz iki beşi birliği alınmış, hânesi yağma edilmiştir.

Taş mahallesinden Sadık oğlu Polad.

Oğlu yedi yaşında Yusuf, refikası Nazlı bint-i Rüstem ve kızları; Nesibe, Hâdiye ve birâderinin haremi Sultan, Ruslarla Ermeni çeteleri tarafından kılıç ve kama ile parçalanmış ve kesesinden yetmiş aded lirası alınmış ve hânesi yağma edilerek hânesi yakılmışdır.

Vanlı olup Mahallebaşı'nda mukîm ihtiyâr Hasan Ağa.

Darb ve işkence edilmiş ve elbiseleri yırtılarak beş yüz guruşu alınmıştır.

Hersan mahalleli Hatibzâde Molla Hamza bin Molla İbrâhim.

Amucazâdesi Haydar Efendi'nin oğlu Abdülmecid ve Abdülaziz, Ermeniler tarafından kurşunla katledilmiştir. Diğer amucazâdesi Halife Molla Ali oğlu on beş yaşında Mehmed ve iki refikası Cevahir ve Zeyneb'in nâmûslarına tecâvüz ve kızları Huri ve Sabriye'nin bikrleri izâle ile mükerreren fi'l-i şenî icrâ edilmek sûretiyle cümlesi kılıç ve baltalarla katledilmiştir. Ve hânesinde müsâfireten mukîm Malazgird'in Tendürek karyeli Fakı Mehmed iki oğlu, iki kızı ve refikası, yine Ermeni çeteleri tarafından Hersan mahallesinde telgraf müdürlerinden Resul Efendi, hânesinde parçalanmıştır. Ve Molla Hamza'nın elli beş lirası kesesinden alınmış ve kızının huliyyât ve elbisesi ve hânesi yağma edilmiştir.

Hersan mahalleli Bedir bin Süleyman.

Birâderi Molla Resul Ermeni çeteleri tarafından tüfenk kurşunuyla katledilmiş, yedi lira ve sâ'ati cebren alınmıştır. Hemşiresi Yadigar ve Feride'nin huliyyâtı alınmıştır.

Zeydan mahalleli Reyhan bint-i Ömer.

Zevci Musa kılıçla öldürülmüştür.

Taş mahalleli Zülfinaz bint-i İsa Ağa.

Oğlu Abdülhamid kafası parçalanmak sûretiyle katledilmiş ve yirmi lirası kesesinden alınmıştır.

Aynülbârid mahalleli Zeyneb bint-i Hâlid.

Kızı Hanife ve dâmâdı Memi, Ermeni çetesi tarafından kama ile katledilmiştir.

Hersan mahalleli Cevahir bint-i Hacı Ali.

Oğlu Mehmed Said kurşunla katledilmiş ve kırk aded güllü altun ve gümüş kemer ve altun küpesi ve yirmi üç mecdiyesi alınmıştır.

Hersan mahalleli Kışmış bint-i Osman Bey.

Hânesi Rus ve Ermeni çeteleri tarafından yakılmış, kızı Zinet, hafidesi altı yaşında Âliye, oğlu yedi yaşında Mehmed Sâlih, hâne derûnunda ihrâk edilmiştir. Oğlu on beş yaşındaki Osman, esîr-i harbolarak götürülmüştür. Hafidi beş yaşındaki Necdet, Rus kumandanı tarafından cebren alınıp götürülmüştür.

Hersan mahalleli Yadigar bint-i Süleyman Çavuş.

Pederi Süleyman Çavuş ve birâderi Resul, Ermeniler tarafından balta ve kılınçla katledilmiş, elli lira ve başındaki ferâhîsi ve kesesinde yedi lirası ve bir çift altun küpesi alınmıştır.

Taş mahalleli Ayn ibn-i İsmâil.

Pederi ihtiyâr İsmâil, Ermeniler tarafından katledilmiş, on üç lira otuz guruş ve sâ'ati alınmıştır ve iki ay hapsedilmiştir.

Taş mahallesili Ali bin Mehmed.

On beş yaşında bulunan merkûm, Ermeniler tarafından üç yerinden kama ve süngü ile cerhedilmiş ve amcası Kâsım, hâne derûnunda yakılmış ve amuczâdesi Hâlid ve Abdülkâdir'i ve amcasının karısı Rukiyye'yi kılınçla kesmişler, yirmi lirasını almışlar, beş lira da Rukiyye'nin cebinden çıkarıp almışlar ve kendisinden iki lira, bir rovelver, bir sâ'at alınmış ve hânesi tamamen yağma edilmiştir.

Aynülbârid mahallesinden Mehmed bin Hamid.

Sekiz yaşında bulunan merkûm Mehmed Ermeni çeteleri tarafından darb ve cerhedilmiş ve pederi Hamid esîr-i harbolarak götürülmüş ve amucaları Fâris ve İsmâil kama ve kılınçla parçalanmıştır.

Zeydan mahalleli Kadri bint-i Cum'a.

Oğulları dört ve on dört yaşında Hüseyin ve Mehmed'i kılınçla kesmişler ve kâ'in birâderi Emin kurşunla katl ve hânesi yağma edilmiştir.

Mahallebaşı'ndan Didar bint-i Receb.

Ermeniler tarafından darb ve işkence edilerek hânesi eşyasıyla Sefer Beyzâde Kâmil Bey'in emâneten bırakılan eşya-yı beytiyyesi kâmilen yağma edilmiştir.

Taş mahalleli Muhabbet bint-i Hacı İsmâil.

Zevci Kâsım hasta yatakda iken tüfenk kurşunuyla katledilip hâne derûnunda ihrâk edilmiştir. Yirmi lirası alınmıştır. Birâderi Hâlid dahi kapı önünde asılmak sûretiyle öldürülmüştür. Dayısı karısı dul Rukiye'yi de kılınçla kesmişler.

Hersan mahallesinden Mercan bint-i Şâkir.

Birâderzâdesi on beş yaşındaki Yusuf'u kama ile öldürüp hânesi ihrâk edilmiştir.

Avih mahalleli Polad oğullarından Hâlid'in zevcesi Minnetî.

Zevci Hâlid ve yedi yaşındaki Çerkes nâm oğlu, Ermeni çeteleri tarafından fecâ'atle katledilmiş ve yirmi lirası alınmıştır.

Zeydan mahalleli Besi bint-i Süleyman.

Zevci Abdullah ve Besi'nin birâderi Ma'rif ve Reşid ve görümü bâkir Feriha nâm kız, Ermeni çeteleri tarafından katledilmiştir.

Hamtos mahalleli Yadiğar bint-i Hasan.

Oğlu on sekiz yaşındaki Abdülbaki, Ermeniler tarafından alınıp götürülmüş ve hânesi yağma edilerek kendisinden on lira alınmıştır.

Avih mahalleli Cemile bint-i Bekir.

Sekiz yaşında bulunan mezbûrenin anası Hezar, Ermeniler tarafından katledilmiş ve hâneleri yağma edilmiştir.

Mahallebaşı'ndan Hayriye bint-i İbrâhim.

Ermeni çeteleri tarafından cebren bikri izâle ve Rus efrâdı tarafından defâ'atle nâmûsuna tecâvüz edilmiştir. Bir lirası, saç bağları, elbise vesâ'ir eşyası kâmilen alınmıştır.

Kızılmescid mahalleli Kûy (?) bint-i Şero.

Zevci Mehmed Ali hasta iken Ermeni çeteleri tarafından katledilmiştir.

Marmutlu mahallesinden Şöhret bint-i Mehmed.

Dokuz yaşındaki oğlu Müştak ve dört yaşındaki Hikmet, Ermeni çeteleri tarafından kılınçla katledilmiştir. Cebinden beş lirası alınmış ve hânesi yağma edilmiştir.

Ahlatlı olup Hamtos mahallesinde mukîme Hamail bint-i Abdülaziz.

Oğulları Ali ve Şâkir Ermeniler tarafından kurşunla katledilmiş ve hafidesi on yaşında Pâkize'nin kolunu ve kulağını kesmek sûretiyle katledilmiştir. Gelini Hamail tüfenk ile cerhedilerek eser-i cerhden beş gün sonra öldürülmüştür.

Tatargâzi karyeli olup Diyarbekir cihetine gitmek üzere Bitlis'den geçmekte iken Ermeni çeteleri tarafından der-dest edilen Sâfiye.

Zevci Süleyman, kızları sekiz yaşındaki Emetullah ve memedeki Redikal (?) nâm sabiyye kılınçla Ermeni çeteleri tarafından parçalanmıştır. Oğlu Abdülkerim gâ'ib olmuştur. Eşyası yağma edilmiştir.

Hamtos mahallesinde mukîme Âdilcevağ'ın Manik karyeli Fidan bint-i Musa.

Zevci Abdülmecid darb ve cerhedilerek esîr-i harbolarak Ermeniler tarafından götürülmüştür.

Azâd karyeli olup Diyarbekir cihetine gitmek üzere Bitlis'den geçmekte iken Ermeni çeteleri tarafından der-dest edilen Subera bint-i Amo.

Gelini Medine ve on beş yaşındaki oğlu Abdülbaki, Ermeniler tarafından cebren götürülmüştür. Eşyası alınmıştır.

Kerekoğlan karyeli olup Kômüs mahallesinde mukîme Zarife bint-i Süleyman.

Birâderleri Ali ve Memi, Ermeni çeteleri tarafından katledilmiş ve eşyası kâmilen gasbolunmuştur.

Dedeli karyeli olup Kurubulak mahallesinde mukîme Abanî bint-i Hasan.

Zevci Haso, kâ'in birâderi Süleyman ve haremi Harime Rus ve Ermeni çeteleri tarafından kılınçla kesilmiş ve yirmi lirasıyla eşyası gasbedilmiştir.

Ahlatlı olup Kurubulak mahallesinden Minnetî bint-i İbrâhim.

Pederi ihtiyâr İbrâhim, kardeşi Mecid, Ermeni çeteleri tarafından kılınçla kesilmiştir. Eşyası ve dört yüz guruşu alınmıştır.

Taş mahalleli Cemile bint-i Hüseyin.

Zevci İbrâhim ve oğlu on iki yaşındaki Sayyad*, Ermeni çeteleri tarafından katledilmiş ve üç lirası alınmıştır.

Nâhoşnûd mahalleli Zinet bint-i Nûri.

Kardaşı Hâlid'i kurşunla Ermeniler katletmişler, iki yüz guruşunu almışlar.

Dedeli karyeli olup Kurubulak mahallesi,nden Gürnaz bint-i Haso.

Babası Haso, birâderi 15 yaşındaki Cemşid, vâlidesi Amo, birâderi dört yaşındaki Ahmed, kılınçla, kurşunla katledilmiş, on iki lirasıyla eşyası alınmıştır.

Şamlı olup Kızılmescid mahallesinde Esmâ bint-i Hacı Mustafa.

Oğlu mahkeme başkâtibi İzzet Efendi Ermeniler tarafından katledilmiş, on beş lirasıyla sâ'at ve eşya-yı beytiyyesi kâmilen yağma edilmiştir.

Mabekor mahalleli Fâtıma bint-i Mehmed Efendi.

Oğlu on yaşındaki Necmeddin, Ermeniler tarafından katledilmiş, kocası İsmâil eser-i darbdan altı aydır yatakta hareketden mu'attal bir hâlde bulunuyor. Üç yüz lirası ve başındaki altmış altunu ve ferâhîsi, beş sâ'at ve üç bilezik ve eşya-yı beytiyyesi tamamen alınmıştır.

Zeydan mahalleli Kişmiş bint-i Ahmed.

Pederi Ahmed'i Ermeni çeteleri kılınçla kesmişler ve beş lirasını almışlar.

Tatargâzî karyeli olup Bitlis'den geçmekte iken Ermeni çeteleri tarafından derdest edilen Sâliha bint-i Memi.

Birâderleri Hâmi ve Hamza ve oğlu dokuz yaşında Sâlih ve altı yaşındaki Sâbit ve dört yaşındaki Sultan, Ermeni çeteleri tarafından kılınçla kesilip parçalanmıştır.

Tatargâzî karyeli Elmaset bint-i Abdülgafur.

* Sayyad yâhûd Seyyid olsa gerek

Oğlu on beş yaşındaki Said esir edilip Ruslar tarafından götürülmüşdür. Zevci Hüseyin, kılınçla Ermeniler tarafından katledilmişdir.

Malazgird'in şirvanşeyh karye li Râbia bint-i Hacı.

Pederi Hacı ve vâlidesi Saray ve birâderinin zevcesi Leyla, birâderi on yaşındaki Sabri ve memedeki birâderi şebab ve halası Horzi ve hemşiresi Cemile, Ermeni çeteleri tarafından katledilmişdir.

Malazgirdli Nuran bint-i şebab.

Pederi şebab Ermeniler tarafından g'ib edilmişdir.

Avih mahalleli Nigar bint-i Polad.

Kocası Ermeniler tarafından kama ile kesilerek otuz lirası alınmış, hânesi yağma edilmişdir.

Kızılmescid mahallesinde Papir sokağında.

Dâvud'un haremi Ftma ve iki oğlan, bir kız çocuğuyla Dellak Nezir'in haremi ve baldızları Ftma ve Hâdiye ve Ftma'nın iki kız ve bir oğlan ve Hâdiye'nin bir kız, bir oğlan çocukları ve Kms mahalleli Hasan'ın zevcesi ve k'in vâlidesi ve kızı Ermeni çeteleri tarafından götürülmüşdür. Ve serdan Krmzde Habib Efendiyle Emrullah nâmındaki çocuk, katl u itlâf ve Alemdar köprüsü civârında Hacı Rüstem'in on iki yaşındaki kızının cebren bikri izâle edilmişdir.

Aynlbrid mahalleli Abdülhamid'in haremi Aşe bint-i Ahmed.

Zevci Abdlhmid, oğulları altı ve iki yaşında şevket, Latif, İhsan, Ermeni çeteleri tarafından götürülmüşdür. Hânesi yağma edilmişdir.

Komus mahalleli İbrâhim Halil zevcesi Gürcü bint-i Ahmed.

Nâmûsuna Ermeniler tarafından tecâvüz edilmiş, k'in birâderi İsa Efendi'nin oğlu on yedi yaşında Abdülbâki, Ermeni çeteleri tarafından götürülmüş ve hânesi yağma edilmişdir.

Aynlbrid mahallesinden Aşe bint-i Slin.

Ermeniler tarafından kafası ve dişleri kırılmış ve hânesi yağma edilmişdir.

Aynülbârid mahalleli Yedigâr bint-i Bayram.

Ermeni çeteleri tarafından hânesi yağma edilmiştir. Zevci Polad Efendi götürülmüştür.

Taş mahalleli Cemile bint-i Feyzi Bey.

Zevci Mehmed ve kâ'in birâderi Mikdad'ı Ermenilerle Ruslar katletmişler ve cenâzelerini yakmışlar. Hânesi yağma ve ihrâk edilmiş, hânesi kapısı yangın esnâsında Ermeniler tarafından bağlanıp tahlîs-i nefis için kendisini pencereden atarak kulağından mecrûh olmuştur.

Taş mahalleli Hanım nâm kadın, Ermeniler tarafından parçalanmış ve hânesi yağma edilmiştir.

Taş mahalleli Sufi Veli bin Receb.

Amcazâdesi Keşiş ve kızı Hâdiye ve Cemile ve birâderzâdesi on beş yaşında Said ve on üç yaşında Hamid ve yedi yaşında Cemil ve beş yaşında Garib, Rus ve Ermeniler tarafından kılınç ve kama ile kesilmiştir. Ve hânesi yağma edilmiştir. Haremi Cemile'den altmış lira alınmıştır.

Taş mahalleli binâcı Mahmud'un zevcesi Nasibe'nin kafası Ermeniler tarafından kesilmiş ve Nasibe'nin beş yaşındaki çocuğu Şükrü kılınçla kesildikten sonra, alet-i tenâsülü kat' ile ağzına sokulmuş ve on yaşındaki Cemile'nin gözleri oyulmuş ve kafası kesilmiştir.

Avih mahalleli Râyişe bint-i Mustafa.

Oğlu on beş yaşında Ali, on yedi yaşında İzzet, zevci Hasan, Ermeni çeteleri tarafından parçalanmış ve kafaları el-ân mevcûddur.

Avih mahalleli Kûy (?) bint-i Resul ve Kılıç oğlu Haso ve oğlu İzzet, Mazoran şeyhi Şeyh Ahmed Efendi ile zevcesi Şema ve hizmetçisi Kırmızı, Ahmed oğlu Mehmed ve birâderi Mikdad ve Aşrzâde Fâris, birâderi Ahmed, üveği oğlu İzzet ve Aşrzâde Habib'in karısı Zekiye, Polad oğlu İsmâil, birâderzâdesi Hâlid, sıvacı Bolak oğlu Fethullah, Bayındır oğlu Hacı Ali, mahdûmu Yusuf Ermeniler tarafından katledilmiş ve kılınçla parçalanmışlardır.

Hacı Yusufzâde Şemseddin'in kızı on üç yaşında Melek ve Arafat'ın vâlidesi Zülfînaz Ermeniler tarafından katledilmiştir.

Meşkozâde Mahmud'un kerîmesi Feride, korkusundan tecennün ederek kendisini asmak sûretiyle hûnhâr çetelerin elinden kurtarmıştır.

Hersan mahalleli Maksud bin Kâsım.

Ruslar tarafından birâderi Süleyman'ın on beş yaşındaki kızı Güllü'nün bikri izâle ve yirmi yaşındaki Peri'nin nâmûsuna tecâvüz edilerek ba'dehu kılınç ve kama ile parçalanmıştır. Hânesi yağma edilmiştir.

Hersan mahalleli Mehmed bin Hasan.

Hânesinde misâfir seksen yaşında Mehmed isminde bir Kürd katl ve hânesi yağma edilmiştir.

Hersan mahalleli Reyhan bint-i Şemseddin.

Hânesinde misâfir Hizanlı Fâtıma ve Van köylülerinden Ziyet nâm kadınların nâmûsuna Ruslar tarafından tecâvüz edilerek ba'dehu katledilmiştir.

Hersan mahalleli Batum bint-i Yusuf.

Oğlu yedi yaşındaki Tevfik, Ruslar tarafından esîr edilip götürülmüş ve hânesi yağma edilmiştir. Ve komşularından Azizo Neno nâm kadının kocası Ruslar tarafından katledilmiştir.

Hersan mahalleli Şöhret bint-i Mehmed.

Ruslar tarafından oğlu Şefik esîr edilip götürülmüştür. Hânesi yağma edilmiş ve kırk yedi lirası cebinden alınmıştır.

Avih mahalleli Güllü bint-i Emrullah.

Zevci Cihangir Ruslar tarafından katledilmiştir. On beş lira ve on beş mecdiyesi alınmıştır.

Avih mahalleli Ümmühan bint-i Abdülgafur Efendi.

Hafidi on altı yaşında Polad, Ermeniler tarafından parçalanmıştır.

Kömüs mahalleli Molla Velizâde Bilal bin Hasan

Ruslar tarafından katl ve hânesi yağma edilmiştir.

Kömüs mahalleli Birâderzâde Mirze'nin refikası Gülçin bint-i Selam ve yine Birâderzâde Hacı Mehmed'in refikası İffet bint-i Abdurrahman ve ortağı Vanlı Kadın ve İffetin kızı ve Gülenzâde Fâris bin Eyyub'ün refikası Mahbube bint-i Yakub ve Dilanzâde (?) Polad'ın refikası Hano bint-i Ali ve Barutcuzâde Osman'ın refikası Ana bint-i İsmet ve küçük çocuğu Abdullah ve Güloğlu Molla Mahmud'un kızı a'ma Koşdu (?) ve Rüstem oğlu Şaban ve Kösezâde Hasan ve oğlu Süleyman ve Senco bin Şaban Ruslarla Ermeniler tarafından kılınç ve kama ve süngü ile parçalanmak sûretiyle katledilmişlerdir.

Kömüs mahalleli Hamza Çelebizâde Haydar'ın haremi Peru bint-i Abdullah Ermeniler tarafından götürülmüş ve Hamza Çelebizâde Fâris bin Yusuf ve haremi Kudret bint-i Ali Efendi ve Hamza Çelebizâde Ayo'nun oğlu Halo'nun haremi Sultan bint-i Abdullah ve yine o â'ileye mensûb Ahmed'in refikası Cevahir bint-i Ömer Ağa Ruslar tarafından katledilmiştir. Ve Hamza Çelebizâde Veli Çavuş'un hânesi Ermeni çeteleri tarafından bomba ile tahrîb edilmiştir.

Kömüs mahalleli Fethullah'ın kızı ve Nûri'nin haremi Meryem Ruslar tarafından katledilmiştir.

Zeydan mahalleli Reşid bin Cafer, birâderi Ali, birâderzâdesi Hâlid sûret-i fecî'ânede katl, Hâlid'in mahdûmu on beş yaşında Mehmed Sâlih esîr ve hâneleri yağma edilmiştir.

Zeydan mahalleli Nûri bin Osman'ın zevcesi Fâtıma ve altı yaşında kızı Hürriyet, üç yaşında oğlu Abdulaziz esîr ve hâneleri yağma edilmiştir.

Zeydan mahalleli Ömer bin Mehmed'in karısını ve yedi yaşında kızı ve Resul bin Veli'nin altı yaşında oğlu, sekiz yaşında kızı Ruslar tarafından esîr ve eşyaları yağma ve Sofu İbrâhim sakat ve yetmiş yaşında olduğu halde ve zevcesi Âsiye ihtiyâre ve ma'lûle bulunduğu halde katledilmişlerdir. Zeydan mahalleli elli yaşında Süleyman bin Mehmed yüz yaşında vâlidesi Ümmihanî Rus ve Ermeniler tarafından katl ve zevcesi Kışmış bint-i Halil cerhedilmiştir. Hızanlı Hamza Ruslar tarafından katl ve hânesi yağma edilmiştir.

Zeydan mahalleli Hacı Mahmud Efendizâde Hâfiz Yakub Ruslar tarafından katl ve Hasan oğlu Eminin karısı Elmas katl, kerîmesi Nâdire dört yerden kurşunla cerhedilmiştir. Veli mahdûmu Ömer, Haydar oğlu Halef ve iki küçük mahdûmu ve Hâlid bin Nûri, Hamza oğlu Said, Sâdik oğlu Mikdad, Mahmud'un zevcesi Dîdare, kızı Güllü, Hasan'ın kerîmesi Cevahir, diğer Cevahir bint-i Abdullah, Melenzelizâde yetmiş yaşında İrfan, Hacı Cümdi Abdulcelil, Hacı Cümdi'nin haremi Zekiye, diğer haremi Ziyet, vâlidesi Güllü, oğlu üç yaşında Abdullah, kerîmesi dört yaşında Nûriye, Şükrü'nün karısı Penbe, Ahmed'in zevcesi Nâdire, Habib'in mahdûmu Eşref, Terzi

Murtaza oğlu Fâik sûret-i fecî'ânede, Terzi Pûrîzâde Abdurrahman parçalanmak sûretiyle, Kazancızâde İbrâhim oğlu Tevfik, Seyfullah Efendi oğlu sekiz yaşında Dursun, Hamza oğlu Bekir, Zülkadirzâde Sâdık oğlu Mikdad, Mamagüzâde (?) Osman oğlu Hâlid, Tahincizâde Abdullah, Zülkadirzâde Kâsım'ın oğlu yedi yaşında Mehmed katl ve hâneleri Rus ve Ermeniler tarafından yağma edilmiştir.

Pûrîzâde Receb oğlu yetmiş yaşında Hakverdi katl ve hânesi ihrâk edilmiştir. Dizdarzâde İrfan'ın oğlu Şükrü, Gülşo oğlu Musa katl ve Musa'nın karısı Reyhan iki yerden yaralı, Hâlidzâde Nûri'nin mahdûmu Hâlid Ruslar tarafından esîr ve karısı katledilmiştir. Vankkavarlı Mehmed bin Mahmud ve kızı Huri Ruslar tarafından cerhedilmiştir. Zeydan mahalleli Abdullah oğlu İsa, Çürükzâde Hâlid'in karısı Halime, Muhtar Şaban'ın mahdûmu Nûri ve hafidi Şemseddin Ârif zükûr ve Rus ve Ermeniler tarafından katl ve Şaban'ın kâ'in birâderi Tevfik esîr ve hâneleri yağma edilmiştir.

Zeydan mahalleli Pir Musazâde Şevket bin Habib Efendi Ruslar tarafından götürülmüş ve yine o mahalleli Kalalızâde Mustafa bin Hakverdi'nin birâderi Abdullah, Mustafa'nın karısı Selbi bint-i Reşid Efendi Rus ve Ermeniler tarafından katl ve hâneleri yağma edilmiştir. Ve yine o mahalleli altmış yaşında Polad bin Hâlid, Nâsırzâde Hacı Osman'ın hemşiresi seksen beş yaşında Rindi (?), Müzikzâde (?) Şemseddin, Fethullah haremî Nigar, Budağzâde Mehmed'in karısı Hediye, iki ve dört yaşlarında iki kızıyla yedi yaşında bir oğlu, Nâsırzâde İshak'ın karısı Selbi, Nâsırzâde Şemseddin Efendi'nin vâlidesi seksen yaşında Kudret, Kalalızâde Süleyman bin Sadullah Rus ve Ermeniler tarafından katl ve hâneleri yağma edilmiştir.

Beşir Efendizâde Şükrü'nün vâlidesi Hanım ve kerîmesi on beş yaşında Cemile, Kâdızâde Mahmud'un haremî Fâtma, Derviş'in vâlidesi Hazo, Mustafa'nın haremî Hamo, Hâfız'ın haremî Kudret Ruslar tarafından katl ve hâneleri yağma edilmiştir.

Düşmanın hîn-i istilâsında tahlîs-i nefse muktedir olamadıklarından dolayı Bitlis'de kalıp Rusların ve Ermeni çetelerinin ta'arruzât ve tecâvüzâtına dûcâr olan ahâlî-i İslâmiyye tarafından ifâde edilip ma'a'l-kasem huzûrumuzda zabtedilen işbu ifâdât tarafımızdan da tasdîk olunur.

Kazâzlar Şeyhizâde
Yusuf

Hacı Melikzâde
Şeyh Yusuf

Molla İ sazâde
Abdülhakim

Rüşdiye-i Askeriyye
Arabî Mu'allimi
Ömer Hulusi

Polis Müdüri Vekîli
M. Arif

Bitlis Mektûbî Vekîli
Hakkı

Câmi'ler

Meydan câmi'-i şerîfi	İhrâk
Câmi'-i Kebîr	İhrâk ve tahrîb
Hocabey	"
Gökmeydan	"
Şeyhhasan	"
Kurupınar	"
Fârisiye câmi'-i şerîfi	Tahrîb
Hâtûniyye	Ahur ittihâz edilmişdir
Kureyşi	Tahrîb
Marmut	"
Taş	"
Kızılmescid	Tahrîb
Alemdâr	"
Şerefiye	"
Çeharsandık	İhrâk
Sultânarab	Tahrîb

Medreseler

Gökmeydan medresesi	Tahrîb
Kirafiye (?)	"
Gazibekye	"
Şerefiye	"

Tekyeler

Küfrevi tekyesi	İhrâk
Şeyheminefendi tekyesi	Tahrîb
Şeyhabdullâh Bedehşânî tekyesi	İhrâk

Ziyaretgâhlar

Şeyhabdullâh Bedehşânî	İhrâk
Velîşemseddîn	Tahrîb
Şeyhbabo	Tahrîb
Şeyhü'l-garib	"

Mektebler

Gökmeydan İbtidâ'î mektebi	
Marmut civârında Sultânî	
Kızılmescid'de İbtidâ'î	
Çarşubaşı'nda İbtidâ'î	
Hersan mahalle-si'nde İbtidâ'î	

Hânlar

Çarşuda tüccâr hanları	İhrâk
Aşağıkal'a'da Hamza'nın hanı	"

Devâ'ir-i Resmîyye

Hükûmet dâ'iresi	Dâhilen tahrîb
Polis dâ'iresi	"
Jandarma dâ'iresi	"
Beledî dâ'iresi	"

Polis karagolhâneleri

Mahallebaşı karagolhânesi	Tahrîb
Çarşı karagolhânesi	"
Kurupınar karagolhânesi	"
Saparkur karagolhânesi	"
Kömüs karagolhânesi	"
Zeydan karagolhânesi	"

Köprüler

Arap köprüsü	
Alemdâr köprüsü	
Saferbey köprüsü	
Diyadin köprüsü	
Şorpunar köprüsü	
Hatuniye	

Hamâmlar

Paşa hamâmı	Tahrîb
Hân	"
Orta	"

Depolar

Gökmeydan civârında askerî deposu	İhrâk
Beledî dâ'iresi civârında askerî deposu	Tahrîb

Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni.

Memleketin Zeydan, K m s, Hersan mahallelerindeki bütün bağlar tahrîb müsmir ve gayr-ı müsmir eşcâr kat'edilmişdir.

ÇarŐudaki d kk nların bütün kapakları ihrâk ve ba'zılarının damları hedmedilmiŐdir.

1- Mahallebaşı'nda Caferuz de'nin hânesi hedm ve kapusu önünde yirmi nüfûsu mütecâviz kadın, erkek,  ocuk katledilmiş, fotoğrafı alınmışdır.

2- Yine o mahallede Ahmed'in hânesi tandırında Taş mahalleli on ikişer yaşlarında Ali ve Abdullah nâmlarındaki iki çocuğu katl ve Taş mahalleli İlyasz de Kerimo'nun kafası kesilmiş ve kanlı k l hı fotoğrafı alınmışdır.

3- Mahallebaşı caddesi üzerinde onbeŐ nüfûsu mütecâviz kadın, erkek sıbyan sûret-i feci' da itlâf edilerek fotoğrafı alınmışdır.

4- Ayntab kazâsı s kinlerinden on beş yaşında F t ma nâmındaki kızın bîkrini izâle, sol elinin iki parmağı kat'edilmiş ve fotoğrafı alınmışdır.

İhrâk Edilen H neler

Zeydan mahalleli Suvacız de Abdulgani hânesi.

Zeydan mahalleli Bidâyet Başkâtibi Resul Efendi.

Zeydan mahalleli birâderi Süleyman hânesi.

Zeydan mahalleli Tahinciz de Hakverdi hânesi.

Zeydan mahalleli Molla Musaz de Reşid hânesi.

Zeydan mahallesinin AŐaėıkala'da Hacı Hamza'nın h nı.

Hersan mahalleli S 'atcız de Hacı Mehmed Efendi hânesi.

Hersan mahalleli Polis Halef Efendi.

Hersan mahalleli Hale Aliz de Osman hânesi.

Hersan mahalleli Tahtav z de Mahmud Efendi.

Zeydan mahalleli Tüccâr Resulz de Receb oğlu Derviş hânesi.

Taş mahalleli Hacı Mehmed Sâlih Efendi hânesi. Cesîm bir hânedir.

Taş mahalleli Kasab Beşir hânesi.

Taş mahalleli Da'va Vekili Mustafa Efendi hânesi.

Taş mahalleli Mecid bin Polad hânesi.

Taş mahalleli Bekir bin Ahmed hânesi.

Taş mahalleli Barutcuz de Yasin'in fevk n  kısmı.

Taş mahalleli Derviş Ağazâde Sâdik hânesi.

Taş mahalleli Hacı Hasanzâde Resul Efendi bin Hacı Bedir Ağa hânesi.
Muntazam ve cesîm bir hânedir.

Taş mahalleli Hacı Hasanzâde Osman Efendi bin Hacı Mehmed hânesi.

Taş mahalleli Hacı Hasanzâde Komiser Ârif Efendi bin Murad Ağa hânesi.

Taş mahalleli Hacı Hasanzâde Yasin Efendi bin Fâris hânesi.

Taş mahalleli Dört sanduk Şeyhizâde Şeyh Abdulmecid ve Şeyh Nazif (?) efendiler hânesi.

Taş mahalleli Papuççu Bedir hânesi.

Hersan mahalleli Hangölüzâde Bapir hânesi.

Hersan mahalleli Müzikzâde (?) Cehver hânesi.

Hersan mahalleli Halil Bey hânesi.

Taş mahalleli Kösezâde Bayram hânesi.

Müftizâde Sadullah Efendi'nin kahvehânesi.

Zeydan mahalleli Cafer'in hânesi.

Zeydan mahalleli Hacı Rüstem hânesi. Büyük bir hânedir.

Zeydan mahalleli Caferuzâde Eyyub hânesi.

Taş mahallesinin Gökmeydan civârında Tüccâr Yakubzâde Süleyman hânesi.

Zeydan mahallesinin altında Kalbur civârında Kâkîzâde Ahmed bin Receb hânesi.

Zeydan mahallesinin altında Kalbur civârında İsa bin Abdüssamed hânesi.

Zeydan mahallesinin altında Kalbur civârında Yunus bin Hacı Hasan hânesi.

Zeydan mahallesinin Yusufpaşa civârında Mecid bin Bekir hânesi.

Zeydan mahallesinde Kâkîzâde Abdürrezzak bin Hamid hânesi.

Zeydan mahallesinde Gülşenem oğlu Halil hânesi.

Zeydan mahallesinde Fakih Hasan'ın hânesi.

Hulâsa

Rus kıta'âtının mağlûben hezîmeti üzerine Bitlis'e duhûlümüzde şehrin hey'et-i mecmû'ası yek-nazarda bir levha-i hûnîn-i fecâ'at ve harâbiyyet arzetmiştir. Öyle bir levha ki:

Her sâhib-i vicdân bu derece vahşetler îkâ' eden insânlara la'net-hân olmakdan kendisini alamaz. Yukarıda ahâlî-i İslâmiyye tarafından ma'a'l-kasem ifâde edilip sırasıyla yazıldığı üzere şehre duhûl eden Ruslar tahlîs-i nefse şitâb ile kurtulamayan çocuk, kadın, erkek birçok insânların hûn-ı ma'sûmânesini kılıç, kama, balta, kurşun, bomba gibi vesâyit-i vahşetleriyle ırâka etdikden sonra bakiyetü's-süyûf sekiz yüz

seksen iki nüfûsu kâbiliyyet-i istî'âbesi on-on beş nüfûsa ancak kâfi gelebilen ve beher odaya altmış-yetmiş nüfûsu bırakmak sûretiyle bilâ-istisnâ cümlesini iki ay dâ'ire-i hükûmetde ve ba'dehu Kızılmescid mahallesindeki hânelerde hapsederek erkekleri angaryada kullanmışlar ve esîr ettikleri me'mûrları altı gün aç bıraktıktan sonra gerilere göndermişler şehrin umûm erzâkını alıp kalanlara yevmiye yarım nefer ta'yîni olarak kuru ekmekten başka bir şey vermemişlerdir. Zulm-dîdegân beş ay altı gün zarfında mahbeslerinin tenvîr edildiğini göremiyerek karanlıklarda imrâr-ı vakt eylemişlerdir. Otuz ikisi müstesnâ olmak üzere bütün genç ve ihtiyâr kadınların nâmûsunu hetk ve kızların bokrini izâle eylemek vahşet ve cinâyetini irtikâbdan ve bî-çâregâna ezâ ve işkenceden çekinmemişlerdir. Hatta tefrîk ettikleri kadın ve kızlardan on sekizini bir hâneye tıkayarak cebren fuhşa alıştırmış ve aşıladıkları sifilisten altısının ma'lûliyeti müşâhede edilmesi üzerine tecrîd edilmişler, diğerlerinin nâmûsu şehrin istihlâsı gününe kadar hazz-ı behîmelerinin âlet-i fecâ'at-âlûdu olup kalmıştır. Fuhşiyâta alıştırdıkları kadınları dîn ve milliyetlerini her sûretle tahkîr etmeğe icbâr etmişlerdir. Zeydan mahallesinde mukîm Ahlatlı Kasab oğlu Ahmed'in on altı yaşındaki kızı Aslı'nın bokrini izâle etmek, ismetini yırtmak istedikleri halde nâmûsunu kemâl-ı salâbet ve celâletle müdâfa'a etmesinden gazab-nâk olan cellâdlar bir kolunu kılınçla vücûdundan ayırmış iseler de sebâtını ihlâl etmiyerek firâra başladığı sırada Arab köprüsü civârında kurşunlarla o iffet mücessemini öldürmüşlerdir ve hiç bir sûretle müdâfa'a kudretine mâlik olmayan ma'sûm bir çok insan yavrularının kafalarını duvarlara çarpıp çizmelerle ezerek katletmeleri levâyih-ı fecâ'atın en kanlı, en şenî', en nefret-âver, en mü'essir nümûnelerindendir. Hânelerde bağçeler arasında parçalanmış ve vücûdlarından ayrılmış kafalar, kollar, bacaklar, kadın saçları, pek küçük çocuk cenâzeleri, kanlı gömlekler, elbise parçaları, yatak bozuntuları ve şehirden firârları günü katlettikleri yirmi iki kadar erkek Müslimânın kanlar içerisindeki cesedleri târîh-i beşerin eşk-i te'essürle tahrîr ve tersîm edeceği müvahhaş, mü'essif işkâl irâ'e ediyor. Bu vahşetlerin tahammülsüz te'sîriyle bir hayli insânlar açlıktan ölmüş, korkudan tecennün eylemiştir. Kumandan ve zâbitânın ikâmet eyledikleri otuz kadar hâne istisnâ edilirse kırkda biri ihrâk ve bütün hânelerin kapıları, pencereleri, camları hatta ekserisinin demirleri sökülüp mahvedilmiş ve bilâ-istisna bütün hânelerin kâffe-i müştetilâtı kazılıp ikâmete gayr-ı sâlih bir şekl-i harabîye getirilmiştir. Hatuniye, Şerefiye, Kurubulak, Kızılmescid câmi'leri ahur ittihâz olduğu gibi çeşmelerden yedisi ve Hersan ve Mahallebaşı mahallelerinin su yolları büsbütün tahrîb edilmiştir.

Mecmû'u hakîkata karîb bir tahmîne nazaran a'zami bin beş yüz kıyye kadar kısım-ı mühimmi isti'mâlden sâkıt bakır evâni ve bir iki yüz parça kırık bozuk koltuk sandalyesi ve masadan ve Bank-ı Osmanî'deki üç adet kasanın mâ'adâ devâ'ir-i resmiyye ve hânelerin her cins ve nev' eşyası yağma edilmiş ve istemedikleri parçalanmış ve üserânın beyânatına göre kısım-ı cüz'îsi Ermeniler vâsıtasıyla İran tüccârlarına satdırılmış ve diğerleri kâmilen gerilere sevkettirilmiştir. Civâr köylerde

kaçamayıp kalan ahâlî-i İslâmiyye kâmilen aynı ahvâle ma'rûz kaldıkları müşâhede edilmiştir. Ve'l-hâsıl Bitlis kasabasıyla civârı hâtır ve hayâle sığmaz fecâyî'a sahne-i cereyân olmuştur.

Fî 14 Ağustos sene [1]332

Bitlis İkinci Komiseri
M. Ârif

Bitlis Mektûbî Mümeyyizi
Hakkı

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 34-55

— 17 —

*ERMENİ VE RUSLARIN TRABZON'DA MÜSLÜMANLARA YAPTIĞI
KATLIAM*

Ermeni ve Rusların, Trabzon'un Yomra nahiyesinin Kalafka köyü Müslümanlarını evlerinden toplayıp, kadın ve erkekleri ayırarak erkekleri bilinmeyen bir yere sevkettikleri küçük kız çocuklarına ve kadınlara tecavüz ettikleri, yeni doğmuş bir bebeği havaya fırlatarak altına tuttukları süngüye tesadüf ettirmek suretiyle katlettikleri, Maçka kazasının İpsil, Haçavra ve Soldoy köylerinde de benzer biçimde kadınların ve kız çocukların namuslarının kirletildiği ve birçok kişinin hunharca katledilip ateşte yakıldığı, yapılan bu katliamları Rumların teşvik ettiğine dair maktul ve mazlumların isimlerinin de belirtildiği hususlarında Kalafka köyünden Salim oğlu Mehmed'in zevcesi Fatma bint-i Ali Osman'ın ve İpsil köyünden Alemdaroğlu Besin bin Mehmed'in yeminli ifadeleri.

Massacre of Muslims in Trabzon by Armenians and Russians

According to testimonies made under oath by Fatma daughter of Ali Osman, wife of Mehmet son of Salim from the village of Kalafka and Alemdaroğlu Besin son of Mehmet from the village of Ipsil, Armenians and Russians gathered up muslims from the village of Kalafka in the sub-district of Yomra in Trabzon, picking them from their homes and then separating men from women, took the men to unknown whereabouts, raped the teenaged girls and women, killed a newborn baby by throwing up and picking it at the point of a bayonet; they perpetrated the same atrocities in the villages of Ipsil, Haçavna and Solday in the sub-prefecture of Maçka violating women and teenaged girls and ferociously killing and burning

many people; these massacres had been instigated by Greek Ottoman citizens; the names of the victims had been quoted in the said testimonies.

9 Za. 1334 (7. IX. 1316)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Trabzon Polis Müdüriyeti'nin 25 Ağustos sene [1]332 târîhli ve 6053/184 numaralı müzekkiresi sûretidir.

Şeref-vârid olan 18 Ağustos sene [1]332 târîh ve 666 numaralı tezkire-i aliyye-i atûfleri cevâbidir. Rusların ve bunlara pey-rev olan Ermeni çetelerinin ahâlî-i İslâmiyyeye karşı îkâ' etdikleri mezâlim ve şenâ'atın şâhidi olup dâ'ireye mürâca'at eden Yomra nâhiyesinin Kalafka karyesinden Sâlim oğlu Mehmed'in zevcesi yirmi beş yaşlarında Fâtıma bint-i Ali Osman'ın, Polis Komiser Mu'âvini Hakkı ve Hamdi ve me'mûru Mehmed Cemil efendiler tarafından ma'a'l-kasem ahzolan ifâdesinde; karyelerine gelen düşman askeri karye muhtârının hânesinde müctemi' ve âkıbet-i ahvâle muntazır bulunan ahâlîden Kolan oğlu Hüseyin ve zevcesi Ulviye ve gelini Hüsniye ve Kolak oğlu Ali, zevcesi Züleyha ve bu â'ile akrabâsından Mehmed, zevcesi Gülfem ve kerîmesi on yedi yaşlarında Güllü ve kâ'im vâlidesi Fâtıma ve Kolak oğlu Emrullah ve zevcesi Zâkire ve Kolak oğlu Mehmed'in hemşîresi Emine ve daha isimlerini tahattur edemediği bir çok erkek ve kadın ve çocukları mezkûr hânedan alarak bir dereye getirdiklerini ve orada erkekleri kendilerinden tefrîk ederek alıp bir tarafa sevkedikden sonra, kadın ve çocukları dahi ayrı ve düz bir mahalle îsâl ile orada gecenin hulûlünde Pashâ oğlu Ali'nin on sekiz yaşlarında Emine nâm kızın alenen bîkrini izâle ve hemşîresi Hadîce'nin henüz tevellüd etmiş bir kız çocuğunu havâyâ doğru fırlatarak altından tuttukları süngüye tesâdüf ettirmek sûretiyle itlâf ve Kolak Hasan'ın zevcesi Emine ve Mevlüde ve sekiz yaşlarındaki kerîmesi Şükriye'nin ırzına tecâvüz etdiklerini ve bütün bu ef'âl-i şenâ'at-kârânelerinin men'-i temâdîsi maksad-ı insâniyet-kârîsiyle müdâhale cesâretini gösteren bir Rum kadını dahi süngü ve tüfenk darbeleri altında öldürdüklerini ve sâ'atlerce gözleri önünde cereyân eden bu kanlı fâci'anın a'sâbında husûle getirdiği te'sîrât üzerine mevcûdiyetinden geçmiş bir hâlde oradan tebâ'udla karanlıklar arasında düşe kalka Osmanlı askerlerinin bulunduğu noktaya vâsil olduğunu ifâde ve beyân eylemiştir. Kezâlik istîlâdan bir müddet sonra â'ilesiyle berâber firâren buraya gelebilen Maçka kazâsının İpsila [İpsil] karyesinden kırk yaşlarında Alemdar oğlu Besim bin Mehmed'in, Polis Komiser Mu'âvini Mehmed

Hamdi ve me'mûru Mehmed Ali ve Sâlih efendilerin huzûrunda ma'a'l-kasem vâki' olan ifâdesine nazaran; o havâlîye vürûd eden düşman askeri ile Ermeni çeteleri kazâ-yı mezkûrenin Soldoy karyesinden ism ve şöhretini bilemediği bir kızın ve Haçavra karyeli mâliye tahsildârlarından Osman Efendi'nin on beş yaşlarındaki kerîmesinin ırzlarına tasallut ve İpsila [İpsil] karyesinden Alemdar oğlu Hasan ve Deli Balta oğlu Hasan ve Eyyubzâde Mehmed ve Hacı Ahmed oğlu Osman ve Hasan Ağa'yı süngülerle itlâf ve bunlardan Hasan Ağa'nın ellerini ve kollarını keserek canlı olduğu hâlde ateşle ihrâk ve Eyyub oğlu Mustafa'nın kerîmesini bir kaç gün yanlarında sakladıkdan ve birkini izâle etdikden sonra envâ'-i işkence ile katl ve helâk ve evvelce çıkamayıp ahîren kaçmak üzere iken der-dest etdikleri polis me'mûrlarından Hasan Efendi'yi salben i'dâm ve sâbık polis me'mûrlarından Aldıkaçızâde Hikmet Efendi'yi dahi katl ve telef eyledikleri ve şu cinâ'î ve vicdân-sûz fi'llerinin ekserîsi oradaki Rumların teşvîkât ve tezvîrâtıyla temâdî edegelmekte olduğu anlaşılımış ve mezbûre Fâtıma ile merkûm Besim'in ifâde-i mazbûtaları aynen ve leffen takdîm kılınmış olduğundan ba'demâ bu husûs hakkında istihsâl edilecek ma'lûmât ve vesâ'ikin pey-der-pey takdîm olunacağı kısm-ı idârî ifâdesiyle arz olunur.

Ashına mutâbıktır
Trabzon Vilâyeti

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-4, nr. 125-126

- 18 -

ERMENİ VE RUSLARIN VAN'DA YAPTIKLARI SOYKIRIM

Ermeniler ile Rusların Van'da yaptıkları soykırımdan kurtulabilenlerin ifadelerinden bazıları:

Masumların kanını içen ve Müslümanlardan asırlardır iyilik ve insaniyet gördükleri halde aksini gösteren Ermeniler, İslâmları yok etmeye kesin karar almışlardı. Mübarek İslâm büyüklerinin mezarları, tekke ve mabedler tahrip edilmiş, pisletilmiş ve yakılmıştı. İşkencelerle milyarlarca nakid para ele geçirmişlerdi. Bütün kadınları götürmüşler, götürmedikleri kadın ve kızların ise kafalarını keserek, saçlarından haneler önüne asmışlardı. Kadınların birçoğu tecavüzlerin tesiriyle vefat etmişler, namusuna ilişilmeyen kadın kalmamıştı. Tecavüzden sonra budlarını yarıp açdıkları oyuklara pislik doldurmuşlardı. Tecavüzlerin çeşitlerini anlatmak bile utanç vericidir. Korkunç vahşete dayanamayan çocuklu ve ihtiyar kadınlardan aklını kaybeden ve intihara mecbur olanların mikdarı hayli fazladır. Girdikleri yerleri ateşlemişler, çocuklar kırbaçların,

çizmelerin altında yuvarlanmışlar, herkesi öldürmüşler, selhhane halinde bırakmışlardı. İnsanları ot yığınları şeklinde yakmışlar veya kadın ve kızları ayırıp, erkek ve çocukları tezek yığınları içinde yakmışlar, çocukları süngü ucuna takmışlardı.

Van'ın alındığını işiten ahaliden, Edremit ve Vastan mevkiine gelen on binden fazla nüfustan, Rusların tekrar takibinde pek azı kurtulabilmiş, kalanı ve esir alınan askerler tamamen katledilmiştir. On bine yakın ahali de susuzluktan kurumuş, ağaç yaprağı gibi sönmüş, küçücük çocukların korkudan yürekleri patlayıp ölmüştür.

Amerika müessesesine götürdükleri ahaliyi ise üç gün aç bırakıp, günde birer somun ve yemekle az zaman içinde telef etmişlerdir.

Sor dağına çekilen ahaliden birçoğu ise soğuktan donmuş, karların, kayaların içinde yuvarlanmışlar, teslim olmak zorunda kalmışlar, ancak gene de Ermeni ve Ruslar tarafından katledilmişlerdir. "Harb esirlerine birşey yapılmaz" dediğinde Ermeniler, Ruslara küfrederek hiçbir haklarının olmadığını söylemişler. "Size bildiğimizi yapacağız" demişlerdir. Ruslara adeta karşı geliyorlardı. Ahaliyi her taraftan hayvan sürüleri gibi sürüklemişler, on binlerce insan cinayet saatini bekler durumda kalmıştır.

***Massacre committed by the Armenians and Russians
in Van Some of the evidences given by those who
escaped the Massacre.***

Armenians who had been for centuries treated with humanity and kindness by Muslim population had turned into bloodthirsty people who had sworn that they would annihilate muslims. Muslim saints' sepulchres, dervishes lodges, temples had been profaned, soiled and burnt. Moneys amounting to billions had been extorted under torture. All women were forced to go with them; women and girls who could not be taken off with were slain, beheaded and hanged with their hairs, in front of their homes; many women died under the effect of rape; no women escaped the shame of dishonour and degradation; their abdominal cavities were cut and filled with dirt, it was an undecipherable savagery and it is a shame even for those who narrate these horrors; many old women and those with child who were witnessing these cruelties had gone mad and lost consciousness and even many persons committed suicide. Where they burst into was set fire to, children were beaten and flogged, trodden under the heels; everybody was killed; everywhere was like a slaughterhouse. Living

persons blazed up like haystacks; putting apart women and girls, they had burnt male children and men by covering them with dried dungs and setting fire on; children were stabbed with bayonets.

When news spread concerning the occupation of Van, people who came by thousands to the locality of Edremit were pursued by Russians, few of them had escaped, the remainder and the prisoners were entirely killed. About ten thousand people suffering thirst dyed away like seared leaves; frightened too young children, fell dead of horror; people were driven into an american foundation and locked in and kept hungry for three days and then left with a paltry ration of one loaf and nearly nothing more to eat; so many of them died.

Those of the population who sought refuge in the mountain of Sor suffered the effects of intense cold and got frozen amid snow covered rocks; in spite of all these sufferings they were killed by the Armenians and when the Russians said to Armenians that prisoners of war should not be killed, they inveighed against them saying "we are doing it in our own way", Russians almost opposed them; people were dragged; ten thousand people were staying as though awaiting the crimes' death knell to toll.

18 Za. 1334 (16. IX. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti
Husûsî: 158
Şu'be: 2

Mahrem

Hâriciye Nezâreti Vekâlet-i Celîlesi Cânib-i Âlîsine

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir,

Ağustos [1]332 târîhli ve 152 numaralı tezkireye zeyldir.

Rusların Ermenilerle birlikde ahâlî ve muhadderât-ı İslâmiyye'ye karşı irtikâb etdikleri mezâlim ve fecâyi'a dâ'ir Bitlis, Van, Diyarbekir vilâyetlerinden bâ-tahrîrât gönderilen üç kıt'a evrâkın sûretleri leffen savb-ı âlîlerine tisyâr kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 18 Zi'l-Ka'de sene [1]334 ve

Fî 3 Eylül sene [1]332

Dâhiliye Nâzırı

Tal'at

*Van'ın Tebrizkapısı ahâlisinden ve jandarma efrâdından ve Van hâdisesinde
Ermeniler tarafından öldürülen Mahmud Çavuş'un
zevcesi olup Diyarbakir'de Halife Abdullah Efendi'yle tezevvüc
eden Reyhan Hanım'ın ifâde-i muhlifesinde:*

«Sâhibsiz nisvândan bulunduğuma binâ' en Van'ın tahliyesinde çıkamadım. Benim gibi daha birçok kadın ve çocuk ve ahâlinin çıkamamalarını ve Ruslar gelirse bir şey yapmazlar diye ahâlî beyninde söylenmesi üzerine Selahaddin, Alaeddin, Bahri, Fahri ile kerîmem Fahriye ve Lâmia ki bunların en büyüğü on dört yaşlarında idi. Sâ'ika urur gibi memleketin her tarafında ateşlerin alevlendiğini ve çetelerin bütün kapılara yanaşıp kıldıklarını görünce hemen öksüz yavrularımı kurtarmak azmine düşdüm. Bulduğum mahallenin yukarısındaki mahalleye giderken çocuklarımın ikisi korkudan yürüyemediler. Bir takım çalıların altına sokulduk. Çok sâ'at geçmedi; gelip bizi orada yakaladılar. Ciğer-sûz o dakikalar bize azâb-ı cehennemden bir nümûne idi. Çocuklarım kırbaçların, çizmelerin altında yuvarlanıyordular. Ricâlarım kırbaçların a'dâdını arttırıyordu. Yarım can bırakılan ma'sûmlarımla merkeze bir sâ'at mesâfedeki Kalacık karyesine hemen yürümemizi ihtâr ve icbâr ettiler. İnkıyâd-ı tabî'î ile o köye giderken yolda tesâdüf eden bir Ermeni kadını "O köye gidiniz ki orada Müslümanlar sılacı oluyorlar" deyince mahall-i maktel olduğunu anladım. Vatani uğrunda kurbân giden bir babanın beş çocuğu gözümün önünde doğradıktan sonra, "Ölmekden ise kendimizi denize dökmek daha evlâdır" kuruntusuyla denize giderken çetelere tekrâr yakalandık. Bizi bidâyeten murahhashâneye getirdiler. Mülâzım Hüseyin Efendi'nin kerîmesi Nâdide Hanım'ı orada yaralı ve inler gördüm. Üç gün kaldık. Birisi mülâzım-ı mûmâ-ileyhin kerîmesini götürdü. Bizi ve bir kaç kadını Amerika mü'essesesine götürdüler. Üç ay kaldık. Bir müddet birer somun verdiler. Yiyenlerin çoğu telef oldular. Çocuklarımdan ancak Bahri ve Lâmia isimlerinde iki çocuğum kurtuldu. Bunlar ve kendim de hâlâ o te'sîrin netîcesi olarak hastayız. Ta'zîbât-ı cismâniyyeyi müntic olmak imiş ki mü'essesede kalan yüzü mütecâviz kadın, çocuk, Hacı Ziya Bey'in hânesine sevk olunduk. Akköprü mahallesinden Polis Mehmed Efendi'nin Binnaz ismindeki zevcesi ve bâkir bâliğe kerîmesi ve diğer Kumru nâmında bir geline yapılan tecâvüzât-ı kesîre altında terk-i hayat etdiler. Şenâ'atin en ziyâde icrâ-yı serî'î Rusların Van'dan ilk ric'atlerinde oldu. Bunların ellerine geçen büyük ve küçük erkekleri katlettiler. Kadınlara ve çocuklara revâ gördükleri hakâret, hayatım boyunca benim için cehennemden bir nümûnedir. Birçok kadın, kızları da götürdüler. Yapılan fenâlığı ta'dâd etmekden ise la'netle yâd etmek daha evlâdır. Ümîd-varız ki cenâb-ı Allâh feryâdımızı işitmişdir. Vahşileri kudret-i kâhiresiyle kahredecektir» diyerek mâtem-i hitâmı huzzârı da ağlatmışdır.

Fî 1 Haziran sene [1]332

Van Belediye
Re'îsi
Abdurrahman

Van Sâbit Jandarma
Alay Kumandanı
Ali Vâsıf

Van polislerinden
Mehmed Hulusi

Van komiser-i sânilerinden
Zübeyr

Tekâ'üd-i askeriyyeden
Mülâzım
Receb

Van'ın Norşın-i Ulyâ mahallesinden el-yevm Diyarbekir'de bulunan halîfe-i dervîşânından Abdullah Efendi'nin ifâde-i dil-sûzânesinde:

«Van'ın Selimbey mahallesinde Tâhir Ağa'nın oğlu Eyyub ve dâmâdı bulunan Abdullah Efendi'nin hasta bulunmasına binâ'en, biri on dört yaşlarında Şükrü, yedi yaşlarında Sıdkı ve yek-diğerden birer ikişer yaşlarında farklı olarak Cemîle ve Fikriye ve çocukların ceddeleri Ziba Hanım ile kendi hânelerinde kalmışlardı. Kerîmem Firdevs ve yedi yaşındaki Sıdkı'nın bi'z-zât getirildiklerini ve diğerlerinin yırtıcı canavar vazîfesini der'uhde edenler taraflarından parçalandıklarını şimdi taht-ı nikâhımdaki Reyhan'ın müşâhedâtından anlaşılmıştır. Medeniyet diyerek ortada deverân eden bu düstûr-ı a'zam, hakîkaten düvel-i mu'azzamaca müstelzim-i taharrî-i mes'ûliyyetden ise ilk Van'a duhûl eden Rus kumandanyla Ermeni komite rü'esâsından Aramek Papasyan, Vahan ve Terzi Başba, Avadis Keşişyan ve Ehram Şahba, Galyan Agop ve Van murahhasının taht-ı hükme aldırılarak nisvân ve sibyanın katlleri gibi kürraye mevzû' modanın hangi devlet-i kanundan iktibâs etdiklerinin tedkîk ve tasfiye buyurulmasını bendeniz de medeniyet mukâbilinde âlem-i insâniyyet nâmına âvâze-i ma'sûmânemizin Avrupa'ya îsâl ve intişârını istirhâm eder ve semere-i fu'âdim, ciğer-pârelerim nereye götürülmüşlerse tarafıma teslimlerini istid'â eylerim.» demekle eşkrîz-i şeyhûhası, sâmi'ini dil-hûn eylemiştir.

Fî 1 Haziran sene [1]332

Van Belediye
Re'îsi
Abdurrahman

Van Jandarma
Alay Kumandanı Binbaşı
Ali Vâsıf

Van polislerinden
Mehmed Hulusi

Van komiser-i
sânilerinden
Zübeyr

Mütekâ'idîn-i askeriyyeden
Vanlı Mülâzım
Receb

***Van'ın Norşın-i Ulyâ mahallesinden olup Hamidiye kazâsının Kuşcu karyesinde
mukîm İsmâil oğlu Hoca Bayram Efendi'nin
muhlifen ve istimâ'an mazbût ifâdesinde:***

"Van'ın istilâsı akîbinde Rus çeteleri, karyeleri de taradılar. Bunların gelmekde bulduklarını uzakdan görünce ben ve on dört yaşlarında Mehmed isimindeki oğlum ve on sekiz yaşlarında zâtü'z-zevc kızım ile kapıda duruyorduk. Oradan bunların yaklaştıklarını ve hânemizdeki külfetimin birlikde kurtaramayacağımı anlayınca hemen kızım ile oğlumu alarak dağa kaçırdım. Köyün kısım-ı küllîsi katledilmiş. Benim de halilem Gülizar, hafidem dört yaşlarında Fazliye ve iki yaşlarında Medine'nin de meydân-ı vahşetde parçalandıklarının haber-i keder-i ebedîlerini aldım. Üç ay dağlarda kaldık, sonra yakalandık. On dört yaşındaki mahdûmum Mehmed'i elimden aldı götürdüler. Kerîmemi götürmedilerse de icrâ edilen fenâliğe kurbân olup gitdi. Bir müddet hayli ahâlîyle nezâret altında kaldık. Ruslar çekildikten sonra Van'a gittik. Oraya etrâfdan ve gerekse Van'ın alındığını işiden ahâlîden Edremid ve Vastan mevki'lerine kadar gelenlerin mevcûdu on bini mütecâviz idi. Rusların tekrâr ta'kîbâtlarında bu kadar nüfûsdan pek azı kurtuldu. Üst tarafı ve esîr aldıkları askerlerimiz kâmilen kılınç ve kama ve şarapnelden itlâf olundular. Kalbimde mezârî kazılan mahdûmum nerede ise buldurulup î'âde etdirilmesi ve şâyed katledilmiş ise ma'sûm kanlarının hederine hükmveren kanun-ı vahşetin menşe'-i emri neredense, bunun zâhire ihrâcıyla hukûk-ı ma'sûmânemizin vikâyesini medeniyet ve mürüvvet-i beşeriyye nâmına iddi'â ederim" dedi.

***Efendi-yi mûmâ-ileyhin henüz otuz beş yaşlarında Diyarbekir'de tezevüc ettiği
Mahbube Hanım'ın ifâdesinde de:***

"Bidâyeten Topçuoğlu mahalleli Süleyman'ın zevcesi bulunuyordum. Van'ın tahliyesi esnâsında bir kaç komşu ve berâberimizde bir de bir asker neferi gidiyorduk. Ermeni çeteleri Edremid'de önümüzü aldılar. Altı yaşında mahdûmum ve zevcim Süleyman'ı ve diğer on iki kişiyi kurşunla öldürdüler. Askeri de kama ile boğazladılar. Bizi ve birçok kadınları bir köyde üç gün sakladılar. Gûyâ "Ermeni rü'esâsından Rusyalı Aram sizi istemiştir" diyerek bizi oradan çıkardılar. Yoldan hâric bir dağın kayalıkları altına bıraktılar. İşkence edeceklerine şüphemiz kalmadı. Bu çeteler silâhlarına fişenk koydular. Bir köşeden bir takrîb birisine, para verilmek va'dine karşı "Bunlar öldürülmeyecek, Aram Paşa'nın huzûruna gideceklerdir" diyerek hayli mücâdele edildi. Tûrâb-ı ecel orada değil imiş. Bizi vurarak, döğerek Amerika mü'essesesine götürdüler. Üç gün aç kaldıktan sonra birer somun verdiler. Bir aralık

da birer mikdâr yemek verdilerdi. Tahmînen on bine karîb ahâlî, gerek mü'essesenin ve gerekse hâricinde ahâlî görünüyordu. Az zaman içinde o kadar ahâlî susuzluktan kurumuş ağaç yaprağı gibi söndüler. İşe yarayan nisvânı seçdiler, hep götürdüler. Nâmûsuna ilişilmeyen kadın kalmadı. Tecâvüzâtın an'anâtını söylemeye utanırım. Utanmayan yüzlere la'net olsun. Ermenilerin icrâ eyledikleri mezâlîm tabî'îdir ki âfâkı titretmiş gayret-i ilâhiyyeye dokunmuştur. Cenâb-ı Hakk kudret-i kâhiresiyle zâlimleri kahretsin ve böyle vahşî medeniyete ebedî la'net olsun! Medeniyetin ciddî âlimleri varsa böyle vâdî-i vahşetde pâ-mâl edilen hukûk-ı sarîhamızı müsebbiblerinden arasınlar" demekle dil-hırâş ifâdesine hâtime verdi.

Fî 2 Haziran sene [1]332

Van Belediye
Re'îsi
Abdurrahman

Van Sâbit Jandarma
Alay Kumandanı Binbaşı
Ali Vâsıf

Van polislerinden
Mehmed Hulusi

Van komiser-i
sânîlerinden
Zübeyr

Mütekâ'idîn-i askeriyyeden
Vanlı Mülâzım
Receb

***Van'ın Selimbey mahallesinden olup Van'dan kurtulup gelenlerden Reşid oğlu
Nâsır'ın zevcesi Piruze Hanım'ın ifâdesindedir.***

"Vesâ'it-i nakliyye bulamamak ve Rusların düvel-i mu'azzamadan bulduklarından, tebe'a hakkında cins ve mezhep aranılmaz fikrine zâhib olmak zu'mlarıyla kaldık. Mahallede Deli Mustafa oğlu Mehmed'in hânesine toplandık. O hânedeki otuz karîb erkek ve yüze karîb kadın ve hayli çocuk bulunurduk. Ermeniler geldiler, "Teslîm olunuz" dediler. Öteden beri hânümân söndüren, bi-gayr-i hakkın nice yüzlerce ma'sûmînin kanını içen ve Müslümanlardan asırlardan beri iyilik, insâniyyet gördükleri hâlde aksini gösteren Ermenilerin hûn-hârlığından korkarak bir-iki sâ'at kadar tereddüd etdik. "Teslîm oluyoruz" diye nidâlarda bulunuyorduk. Amân vermeyerek bağçe kapısını ateşlediler. Odalarda hasta ve sağlam olanlarımızı dışarı dökülünceye kadar hânenin bir kısmındaki kadın, çocuk, gerek korkudan ve gerekse müte'essir-i telâşdan çıkamadılar. Orada yandılar. Dışarı çıkan erkekleri ve erkek çocukları hizâ ile dizdiler, yaylını ateşle öldürdüler. Sonra da ateşlediler, yakdılar. Nisvânı da bunların cephesine dizmişlerdi. Bu cinâyet-i vahşîyye, ebeveynin ve zevcelerinin huzûruyla ve sibyanın fiğânına bakılmayarak selhâne hâline bırakıldı. Geçen acılı sâ'atlerimiz içinde mûsikaları ve şarkıları da terennüm, din ve îmân ve hükümdârımızı tefevvühat ve tecâvüzât-ı lisâniyyeleri, lisâna getirilemeyecek ve daha

doğrusu manzara-i cinâyet, tahammül edilemeyecek bir mikyâsda idi. Orada yürekleri sızlanan ve nevbet-i zebhiyyeyi bekleyenlerimizden bir kaçımızı mûsika ile Amerika mü'essesesine götürdüler. Üç gün aç bıraktılar, ondan sonra yevmiye birer somun verdiler. Onu müte'âkib bir aralıkda da yemek verdiler. Yiyenlerin çoğu ve Amerika mü'essesesinde bulunan ahâlinin kısm-ı küllisi az zaman içinde mahvoldular. Benim evimde on beş nüfûs var idi; hepsi öldüler. Kendim de o te'sîrden işte ölüm hâlinde yatıyorum. Şimdi zevcleri harbde bulunan Derviş Mehmed'in Hânî ve Râbia isimlerindeki kadınları da diğerleri miyânında seçti götürdüler. Nisvân ve sıbyâna yapılan şenî' ve fecî' tecâvüzât nâ-mütenâhîdir. Bu şenâ'at-i zinâ'ıyyeden vefât edenler pek çoktur. Bunu yapanların en çoğu Ermenilerdir. Bu edepsiz cinâyetler, iyilik, insâniyyet bilmeyen bu rezîller, İslâmların hânelerinde saklanmış kimler varsa tarafımızdan mahall-i ihtifâları gösterilmek ve gösterilmezse hepimizin kesileceğimizi berây-ı ihtâr bidâyeten bir Kürd kadınla altı yaşında kız çocuğunu gözümüzün önünde hayvân biçimi boğazladılar. Zâten Müslüman mahallâtı bi'l-umûm yanmış ve köstebek gibi her taraf yoklanmıştı. Ferden vâhid kimse kalmamış, toplatdırılarak muhtelif mahallerde ârzûları vechile doğratmışlardı. Zâten bu cinâyet ise kasdî ve keyfî idi. Böyle kâsîd ve mûcid-i zemîn-i zaman olan cinâyetlerin acabâ lâıyk oldukları cezâ âcil tatbîk edilecek midir? Böyle bir adâlet-i kanûniyye icrâ buyurulacak mıdır? "Heyhât!" kelimesiyle içini çekerek rûhunun, huzûr-ı ilâhiyyeye şikâyete giden sâ'ir ervâha ulaşmasını temennâ eylemiştir.

Van Belediye
Re'îsi
Abdurrahman

Van Jandarma Sâbit
Alay Kumandanı Binbaşı
Ali Vâsıf

Van polislerinden
Mehmed Hulusi

Van komiser-i sânilerinden
Zübeyr

Mütekâ'id-i askeriyyeden
Vanlı Mülâzım
Receb

*El-yevm hayat ve memâtu mechûl bulunan ve şimdilik bi't-tahkîk Diyarbekir
merkezinde sâbit olabilen me'mûrînin
ber-vech-i zîr isimleri:*

Hoşab kazâsı Telgraf Müdîri Ruşen Efendi ve vâlidesi, Dir Nâhiyesi Telgraf Müdîri Tevfik Efendi, Şemdinan Telgraf Müdîri Vehbi Efendi ma'a-â'ile, Başkala Telgraf Çavuşu İsa Efendi ve haremi ve bir kızı, Âdilcevaz Telgraf Müdîr-i sâbıkı Resul Efendi ve Van Telgraf me'mûrlarından Ya'kub Efendi, Bulanık Telgraf Müvezzi'i Ahmed Efendi, Baş Telgraf Müdîri Hacı Necib Efendi'nin üç çocukla

haremi, Havasor Nâhiye Çavuşu Mehmed Efendi, Vanlı Haçonan'da Müvezzi' Vanlı Rüstem Efendi, Erciş Çavuşu İbrâhim Ağa ve â'ilesi, Hoşab Tahsildârı Avni Efendi, dört çocukla â'ilesi; Van Jandarma yüzbaşılığından mütekâ'id müteveffâ Mahmud Efendi'nin haremi ve çocukları, Van Jandarma yüzbaşılığından mütekâ'id Kaplanzâde Mehmed Efendi, Redif yüzbaşılığından mütekâ'id Diyarbakirli Mehmed Efendi zevcesi, Muradiye aşîret kâ'im-i makâmlarından Mehmed Sıddık Bey ve â'ile-i kesîresi, Otuz üçüncü Fırka Veznedârı Erzincanlı Mustafa Efendi'nin ihtiyâr peder ve vâlidesi, Polis Haydar Efendi'nin peder ve vâlidesi, Vergi Kâtibi Vehbi Efendi'nin vâlidesi, Hakkârî Tahrîrât Müdür Mu'âvini Kâmil Efendi'nin vâlidesi, Van Telgraf müdâvimlerinden Siirdlizâde Ali Efendi ve ceddeleri, Yüzbaşı Hüseyin Efendi'nin mahdûmu Polis Nesimi Efendi, Van polislerinden Mehmed Emin ve Şerif Efendiler, Van Muhâsebe Ketebesinden Siirdlizâde Tevfik Efendi ve â'ilesi, Yüzbaşı İsmâil Ağa'nın mahdûmu Tahsildâr Şükrü Efendi ma'a-â'ile, Van Telgraf çavuşlarından İsa Efendi ma'a-â'ile, Erciş Mahkeme Başkâtib-i sâbıkı Murtazazâde Abdurrahman Efendi ve zîrde esâmîsi muharrer efrâd-ı â'ilesi, mûmâ-ileyhin mahdûmu Mehmed Said, on sekiz yaşında Osman Ferid, on üç yaşında Abdülmecid, on iki yaşında Abdülkadir, on altı yaşında Mehmed, yirmi yaşında bâkir[e] bâliğa Münire, on dört yaşında kerîmesi Nûriye, kırk beş yaşlarında zevcesi Güzel, birâderi Hacı Hamdi Efendi, â'ilesi Hanife, on iki yaşında mahdûmu Alaeddin, sekiz yaşında mahdûmu Şihabeddin, altı yaşında kerîmesi Kumru ve Bedriye ve mûmâ-ileyhin kırk yaşlarında hemşîresi Sultan, on iki yaşında mahdûmu Celâl ve beş yaşında Mahmud ve on iki yaşında kerîmesi Fâtıma; Hoşab Tahrîrât Kâtibi İbrâhim Efendi'nin beş oğluyla zevcesi Fâtıma Hanım.

Fî 3 Haziran sene [1]332

Van Belediye
Re'îsi
Abdurrahman

Van Sâbit Jandarma
Alay Kumandanı Binbaşı
Ali Vâsıf

Van polislerinden
Mehmed Hulusi

Komiser-i Sâni Vanlı
Zübeyr

Mütekâ'id-i askeriyyeden
Vanlı Mülâzım
Receb

Van'ın Norşın-i Ulyâ mahallesinden Adıgüzeloğlu nâmında Muradiye kazâsının tahsîl me'mûrlarından Ali Efendi'nin zevcesi Binnaz Hanım'ın muhlifen alınan ifâdesinde;

"Van'ın istîlâsından haberdâr olmadık. Merkez-i kazâ halkının hemen bir tarafa savuşmalarının ve Rusların Abaka (?) tarîkiyle gelmekte bulduklarının haberi i'lân olundu. Çocuklarımızın ellerini tutarak Van'a doğru yürüdük. Yolda Van'ın istîlâyâ

uğradığını ve yolların Ermeniler taraflarından kesildiğini haber alınca Erciş kazâsı istikâmetine döndük. O tarîkin de tutulduğunu söylediler. Artık bi'z-zarûr karla mestûr "Sor" dağına çekildik. Kazâ halkı tahmînen on beş bini mütecâviz idi. Bir çok ma'sûmîn soğukdan dondular. Üç gün berflerin, kayalıkların içinde yuvarlandık. Önde çeteler, geride Ruslar etrâfımızı çevirdiler. Teslîm işâreti verildiyse de dinlemediler. Top ve mitralyöz ateşleriyle külliyetli insân ve sekiz yüzü mütecâviz binek hayvân ve sürülerle mevâşî telef oldu. Orada sağ kalanlarımızı topladılar, Muradiye merkezine getirdiler. Yolda giderken Küçükköylü Ermeniler ve kadınları da Rus çeteleriyle birlikte idiler. Altmış lira benden, seksen lira kardeşimin zevcesi Düriye'den ve seksen yedi altın Gülizar'dan aldılar. Meydân-ı katle her ferd nefsinin kurtarmak mecbûriyetinde bulduklarından bir çok ma'sûmlar ebeveynini gâ'ib etdiler. Benim evli oğlum yirmi yaşlarında Dursun gözünden kurşunla yaralı idi. Cerhin te'sîri altında inleyen bu nev-civân cerîhasının sarılması şefâ'atini gözlerken bir kaç müsellah efrâd gelerek gözümüzün önünde süngü ile ma'sûm cesedini delik deşik etdiler. İhtiyâr pederi semere-i fu'âdının feryâdına tahammül edemeyerek ve korkusundan ağlayamayarak başını yere bırakır, tekrâr kaldırır, bu manzara-i cinâyeti görür, yine kafasını yere sürerdi. Bu hâlde çocuğun hayatına hâtme verildi. Bizler esîr-i harb olduk. "Esîrler azâbdan masûnlar" dediğimize cevâb olarak, "Rusların da dînine, mezhebine diyerek, mülkü bizler kazanmışız. Rusların ne hakkı vardır? Size bildiğimizi yapacağız" deyince bu gürûh-ı bâğiye'nin Ermeni olduklarını anladık. Bunların içlerinde Norduz'un Küçükköylülerinden bir kaçını tanıdık. Köyün keşîşinin oğlu da berâber bulunuyordu. Kardeşim Muhyiddin'in on dört yaşlarında Zülfinaz ismindeki kerîmesi, yedi yerinden kurşun yarası almış bî-tâb düşmüştü. Yaralıları ve ebeveynini gâ'ib eden bir takım sıbyânı sonra Muradiye merkezine Ruslar getirdiler. O sırada Ermeniler Ruslara âdetâ karşı gelir bir tavırda bulunuyordular. Çocuğu hastahâneye bırakmıyordular. Güç hâl kabûl edilen ma'sûme el-yevm ber-hayatdır. Bir kaç def'a esîrlerin tasvîrimizi aldılar. Yolda getirilirken biri dokuz, biri dört, biri üç yaşında üç çocuğumun korkudan yürekleri patladı; öldüler. Ermeniler on beş çocuğu gözümüzün önünde Abdi Ağa'nın gölüne atdılar. "Sor" dağında ve mahâll-i muhtelifede bulunan ahâlînin toplanmaları ve herkes zirâ'at ve ticâretleriyle iştigâl etmeleri i'lân edildi. Monlaâbâd karyeli Hurşid Bey altı bin kadar bir hâne ile teslîm oldu. Bidâyet-i teslîmde tahlîs-i can edememesi ve dağlarda açıklıktan telef edilmeleri için Ermeniler mûmâna'atda bulundular. Hatta bir kaç Kürd'ü tepelediler. Ruslar bir tabur asker gönderdiler. Bunları da getirdiler. Zevcim de bunlarla geldi. Bir müddet kaldık. Rusların ric'atlerinde Körzot karyesi Ermenilerinden bidâyetten sekiz kişi, üç yüz hâneyi mütecâviz Kômüs karyesine giderek "Size Rus Devleti'nden ihsân gelmiştir. Dışarı çıkınız. İsimlerinizi yazdırınız" diye gerek ihtâr ve gerekse icbâr sûretiyle erkekleri topladılar, derhâl etrâfını çevirdiler. Fakih İhya'yı kuzu yerine boğazladılar. İşte ilk ihsân ve ikrâm budur. Ondan sonra erkekleri kama ile parçaladılar. Kadın, çocukları köyde üç dama doldurdular. Bunları da gaz ile ihrâk

etdiler. Tandırlara ve kuyulara gizlenen ancak üç-beş can kurtuldu. Kazâ halkından beş yüz kişi de amele diye Ruslar götürdüler. Onların da sonra katli haberleri geldi. Aşîret kâ'im-i makâmlarından ve Ruslara iltihâk eden Mustafa Bey'in amcazâdesi Mehmed Bey'in Ermenilere olan hizmeti hakkında gazetelerin neşrettiklerini oradaki Ermeniler söyledi. "Bu kadar iyiliğine karşı bunlara pek çok fenâlık yapmayacağız fakat ırzları elimizden kurtulmayacaktır" demekle Fâtıma isminde bir kızını bir kaç Ermeni haydûdları mûmâ-ileyhin bahçesine götürdüler. Tecâvüzât-ı şenî'adan sonra getirdiler, budlarını yardılar, "Sizler parayı çok severdiniz, para doldurmak için ceyb yapıyoruz" diyordular. Mezbûrenin feryâdı ve mâtem-i deryâyâ dalan kalanlarımızın meydân-ı cinâyetde muntazır-ı münâdiyeleri kanlarımızı dondurmuş ve zalâm-ı sehâbdan eser-i necât kalmamıştı. Çocukdan açtıkları oyuklara pislik doldurdular. "Bu hediye hükümdârınızdan gelmiştir. Cevdet Paşa'ya yollayınız" diye kahkahada bulunuyorlardı. Bir çok gelin ve kızları da Ruslar seçti götürdüler. Kızılkilise karyeli pîr-i fânî Sûfî Yunus isminde ve yirmi yaşında oğlunu süngülediler. Kızının kucağındaki çocuğu ve bununla berâber diğer on iki kadının çocukları kucaklarından alınıp fırlatıldı. Kadınları da bir kaç şapkaklı ve kalpaklılar taşın altında tecâvüzâtde bulunduktan sonra öldürdüler. Bundan başka kucaklarından atılmış kundak içinde ağlayan tahmînen beş yüze karîb sıbyânın âvâze-i ma'sûmeleri dağları inletiyordu. İnleye inleye âlem-i ma'sûmâneleri vâsıl-ı cinân oldu idi. Tecâvüzât-ı kesîreden müte'essiren vefât eden nisvân zâten cânîlerin esîr-bend-i inânında bulunuyorlardı. Altı yedi kadar gelin ve kızlar dahi Rusların hükûmet konağı ittihâz ettikleri mahalde Kazakların şehvât-ı nefsâniyelerinin hâdimi ve bu sûretle esîr-i ebedîleri idi. Devam eden tatbîkât-ı cinâ'iyyenin biri de Muradiye tahsildârlarından Şükrü Efendi'nin müsinn pederi Yunus Ağa'nın on iki yaşlarında kerîmesini, tüyler ürpertir fecî'ada rûh-ı bî-günâhını ma'sûm cesedinden ayırdılar. Bunun üzerine yek-diğerle mücâdelede bulundular. Irzına geçmeden tâ'ife-i inâsı ifnâ etmek "merhamet mülgâdır" diye sancaklarımızdaki levhaya muğâyir bir harekettir, dediler. Bunu müte'âkib Yunus'un mâ-lâ-yukâlmı kesdiler. İhtiyâre zevcesi Zeyneb'e hitâben "Hükümdârınızdan sizlere gönderilmiş zıvanalı sigara hediyesidir" diyerek kadıncağzın ağzına verdiler. Kadının fercini kesip, "Osmanlılar sakızı çok severler" diyerek, erkeğinin ağzına bıraktılar. Bu iki ihtiyâr-ı bî-bahtiyâr günlerle sızlandıktan sonra terk-i hayat etdiler. İ'lânnâmelerine rağmen teslim olan Hurşid Bey'in ihtiyâre vâlidesinin de kezâ fercini kesdiler. Mûmâ-ileyhin arz-ı istîmânına mükâfâten "Rus Çarı'ndan nişân gelmiştir, göğsüne taksın" diye bir Kürd ile gönderdiler. Muça karyeli Hamid Bey'in de dört evlâdını parçalamışlardı. Bizimle berâber bulunan on sekiz yaşında bir oğlunun da mâ-lâ-yukâlmı kesdiler, vâlidesi Züri (?) Hanım'a "Çar hazretlerinin Osmanlı hanımlarına hediyesidir" demekle gönderdiler. Kadıncağzın yürek ateşleriyle sekte-i kalbden vefât ettiğini söylediler. Jandarma Sâlih Onbaşının seksen yaşındaki vâlidesine de şenâyi'-i kesîre icrâsından sonra çaya atdılar. Zâten çaya atılanların a'dâdı külliyyetlidir. Kenâr-köşe ve bizim göremediğimiz daha

nice bin ma'sûmîn zulmen ve fecî'an ifnâ ve nice bin hânümân imhâ olup gitdi. Bakiyye-i süyûf olarak Erciş kazâsı dâhilinde Zilan deresine toplanan on bin hâneyi mütecâviz ahâlînin sâ'at-i cinâyete muntazır buldukları da oradan gelen zevcim Ali Efendi'nin meşhûdâtı altındadır. Bidâyet-i seferberîde erkeklerimiz, "Asker muhârebesi, vatan kavgası oluyor" dediler. Bizim ebeveynimizden işitdiğimizde, herhangi bir devlet olursa olsun istîlâya uğrayan bilâd ahâlîsine tecâvüzât-ı ta'zîbiyyede bulunmazlar denilirdi. Bu nokta ise bizlerde pek me'men bir düstûr sayılırdı. Vâ-esefâ! Muhârebe değil, selhânedan bed-ter bir sahne-i cinâyet imiş. Aldandığımız sahâbet ve medeniyyetlere binlerce la'net!" demekle pek dil-sûz dakîkalarına hâtime vermişdir.

Van Sâbit Jandarma Alayı

Kumandanı Binbaşı

Ali Vâsıf

*Van'ın Norşın-i Ulyâ mahallesi ma'rûflarından Hadan Efendizâdelerden
Abdülhâdi Efendinin muhlifen alınan ifâdesinde:*

Kendisinin merkez-i vilâyete dört beş sâ'at mesâfede vâki' İrmanis karyesindeki çiftliğinde ma'a-â' ile bulunduğundan, merkez-i vilâyetin istîlâsından geç vakit haber alıp, yolların münkati' olduğundan dolayı artık mukadderâta tâbi' olarak karyede kalmış. Oradan da on beş külfetini alıp bir gece dağa kaçmış. Bir kaç gün sonra yakalanarak merkez-i vilâyete götürülüp orada diğer ahâlî ile Fransız Mektebine bırakılmış ve bulunduğu karye Ermenilerine i'âşe ve mu'âvenet-i sâ'iredeki insâniyyetine ibtinâ'en bazılarının mazhar-ı himâyesinde bulunduğundan hayatına ilişilmemiş ve zâten Ermeniceyi farkolunmayacak derecede telâffuz etdiğinden sâ'ir Ermeniler dahi Ermeni olduğu zehâbında bulduklarından bi'l-istifâde ferce-yâb-ı firâr olarak dağdan dağa yürümüş ve açıklıktan sekiz nüfûs telef olmuş ve güç hâlde yedi nüfûsla Siird'e muvâsalat etmiş olduğu dil-sûzâne dakîkalarla hikâye etmiş ve Van'daki müşâhedâtını da ber-vech-i zîr beyân eylemiştir.

"Bidâyeten Van'a giren Rus müfrezesi bizim ordugâhlardan kaçanlardan dört beş yüz kadar küçük çaplı tüfenk ile mücehhez Ermeni çetesi idi. Bunların delâletiyle Norduz'daki Rus fırkasından hayli kuvvet getirildi. Derhâl Müslüman hâneleri yağma ve müte'âkıben ihrâk ve tahrîb olundu. Ahâlî kâfile kâfile her taraftan hayvân sürüleri misillü sürükleniyordular. Kadınların kucaklarındaki çocukları cebren yere atıyordular. Tüfenklere takılmış süngülerle çocuklar ber-hevâ edilip arkalarına fırlatıyordular. Bu sûretle İslâm mahallât ve nüfûsu imhâ ve ifnâyâ hükm-i kat'î almışdı. Bir çok kadın ve çocuk Norşın câmi'ine ve bir kaç hâneye dolduruldu. Ot yığınları şeklinde bilâ-terahhum ihrâk olundu. Kadınlara ârzû ettikleri mahallerde hayvâncasına fi'l-i şeni' yapıyordu. İşe yarayan bir çok kadınlar seçildi, götürüldü. İşe yaramayanlar aynı

habâsiyye ve vahşiyâne fecî'alarla imhâ olundular. Molla Kâsım şeyhlerinin gelinlerinden birisine alafranga elbise iksâ olunmuş ve Aram'ın metresi olarak birlikte gezdiğini gördüm. Çocuğun ahvâl-i hazînânesi reng-i esâretini ra'nâ gösteriyordu. İzâhan sordum. Şeyhlerin gelini olduğunu söylediler. Cinâyet bitdikden sonra, mukeddemâ Van'da mütehaşşiden isyân eden üç bin kadar Ermenilerden kâfile kâfile etrâfi taramağa girdiler. Nevâhî halkını da bitirdiler. Ondan sonra Ruslarla birleşdiler. Bitlis cebhesine yürüdüler. Efendiler, tabî'î sizler [de] gazetelerde okumuş ve medeniyet mebhasleriyle bir çok mücâdele ve mücâvireleri dinlemişsinizdir. Afrika'da Arab dîndaşlarımızın eşek yerine çarşılarda satdıklarını, Hindistan Müslümanlarından hâlet-i nez'a gelenlerden birinin, vergisinin müddet-i te'diyesi mürûr ettiğinden, tahsildârın âlet-i cerhayı hastanın boğazına dayayıp ya paranın i'tâsı veyahûd bıçağıma cevâb verilmesi gibi teklîf-i bî-rahîmâneleri ve Rusya'dakilerin de ceyb bıçağını kama şeklinde görürken emlak ve arâzîden nasîbdâr olamadıkları ve on beş yaşlarını doldurmayan çocukların i'dâm ve mü'ebbed kürek cezâlarıyla cihet-i mahkûmiyyetlerine gidilmesini ve Trablus istîlâsında salben i'dâm olanların etfâl ve â'ileleri velilerinin ayakları altından geçirilmesi ve bir takım nisvânın uryân olarak divân-ı örfiye sevk ve tebriyeleri tefhîm edilip dışarı çıkarıldıktan sonra üzerlerine ateş açılmak fecî'alarımı okumuş ve gıyâben de ağlamışdık. Ve bazan da düvel-i mu'azzama taraflarından bilâ-cins ve mezheb adâlet-i kanuniyelerinin seyyânen icrâ edileceğine de tesellî-bahş olmuş, inanmışdık. Acabâ medeniyet hâmîliğiyle ortaya atılanların medeniyet dedikleri o kelime-i mübeccel hangi karâr ile sahne-i hiyânet-i azîmeye mütehavvel oldu? Kabâhat, hem de büyük kabâhat, harb içinde düvel-i mu'azzamanın esîr-i harb olanlara lâzîme-i şefâ'atleri mukâbilinde bi'l-aks pek büyük mikyâsdaki şenâ'at ve hiyânetin irtikâb edileceğini ihtâr etmeyen me'mûrlarımızdır. İhtâr vukû' bulsaydı böyle eli bağılı olarak selhâne[de] boynunu bıçağına büken sığır misillü, zâlimlere yüz elli bin mikdârındaki eli silâh tutanlarımızın ve be-tahsîs nisvânımız, sıbyânımız, kanımızı, ırzımızı böyle ucuz ve rezîl bahâlara satmış olmazdık. O kadar mevcûdumuzla düşmanlarımızın belki bir kaç misilini ezer ve küllî ziyâ'a uğratar, ondan sonra hitâm-ı nâmûsa intihâ verirdik. Mâdemki Müslüman kanını dökmek medeniyet kanunlarında karâr-gîr ve şeref-bahş-ı efâhirden bulunuyormuş. O medeniyeti de hûn-i pâkimizle karşılamak bizim için bir kanun-ı vâcibeden imiş. Heyhât! O hisse-i vecîbe-i ihtârın işâ'a edilmemesi memleketimizin bütün sekenesi zâlim ve gaddâr ellerde doğranmış oldu" diyerek gördüğü müdhiş manzara-i cinâyetlere tekrâr la'net-han oldu.

Fî 3 Haziran sene [1]332

Van Belediye
Re'îsi
Abdurrahman

Van Sâbit Jandarma
Alay Kumandanı Binbaşı
Ali Vâsıf

Van polislerinden
Mehmed Hulusi

Van komiser-i sânilerinden
Zübeyr

Mütekâ'id-i askeriyyeden
Vanlı Mülâzım
Receb

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Bir zamandan beri Van vilâyetindeki Ermeniler âlem-i medeniyet ve insâniyyetin kabûl etmediği tarîk-ı şekâveti ihtiyâr ile her türlü fezâhiyyât ve cinâyâtı irtikâb ve ahâlî-i İslâmiyyeyi bî-zâr ve it'âb etmekde idiler. Seferberlik i'lânından sonra tasallutât-ı vâkî'a vâsî' mikyâsda tekessür etmiş ve İslâmların nâm-dârları bir sûret-i vahşet-kârânede katl ve Ermeni ile meskûn mahallerdeki yollar kat' olunarak mârrîn ve âbirîn mahv ve nâ-bedîd edilmekde ve daha nice nev'-nev' fenâlıklar ikâ' olunmakda idi. Vaktâki, üç yüz otuz senesi evâhirinde Ruslar tarafından Mahmûdî kazâsı istilâ ve bir kaç gün sonra bizim taraftan istirdâd olduğu hengâmda Hıristiyanlar Rusların iğmâziyla Mirkeho, Astuci, Mollahasan ve diğer ma'lûmü'l-esâmî kurâ-yı İslâmiyyedeki erkek ve çocukları tezek yığınları içinde yakmış ve genç kadın ve kızların nâmûslarını hetk ile bir kısmını berâber götürmüş ve mütebâkîsi de koyun gibi kafaları kesilerek saçlarından hâneler önünde asılmışdır. Üç yüz otuz bir senesi Mart ve Nisan'ı zarfında Gevaş kazâsı kâdısı efendi ve fuzalâ-yı be-nâmdan Van Müftîsi Mehmed Sıddık Efendi ve posta jandarmalarından Sayyad ile iki refiki, Atlan karyesinde ve Giravi ağavâtından Hurşid Ağa ile mahdûmu ve Vastanlı ümerâ-yı Abbasiyyeden Ata Bey'in hânesinde ve iki milis neferi, Pelli karyesinde ve Norduz Kazâsı Mal Müdüri Veli Efendi, Jandarma Nûri ve İbrâhim, Aspaşın karyesinde Erciş Kazâsı Bölük Kumandanı Yüzbaşı Süleyman Efendi ile ma'iyetindeki jandarma müfrezesi, Nebat karyesinde ve Yaşar Çeto'nun adamlarından sekiz nefer, Yedikilise'de ve Seyyid Ali'nin adamlarından altı kişi, Âdilcevaz'ın Arın karyesinde ve Âdilcevazlı Alay Beyi oğlu Hamza ve Hacı Ali oğlu Abdurrahman ve Sa'id efendilerle beş refiki, Karaşeyh karyesinde ve jandarma Hamid ve rüfekâsı, Şuşanis karyesinde ve daha yüzlerle ma'sûmîn, müteferrik mahallerde Van'ın istilâsından evvel katl ve ihrâk olunmuşlardı. Üç yüz otuz bir senesi Mayıs'ında ve Van'ın istilâya uğradığı sırada memleketden çıkamayarak ma'a-â'ile kalan ulemâ-yı mahalliyyeden Rüşdiye-i Askeriyye Mu'allimi Râsîh ve e'imme-i benâmdan Halil Ağa Câmî'i İmâmı İsa ve Hayrâtiye İmâmı Hacı Derviş efendilerle eşrâf-ı memleketden Kirdivânlızâde Hurşid, Câmüşcuzâde İsmâil ve Vergi Mümeyyiz-i sâbıkı Hasan ve birâderi Hüseyin, Hacı Bekirzâde Hacı Abdullah, Cebecizâde Hacı Yakub, kendi oğlu Halil, Alay Kâtibi mütekâ'id Mehmed Ali, Beşir oğlu Derviş, Hacı Latifzâde

Hacı Şerif, Hertüşlüzâde Mustafa, Murtazazâde Abdurrahman, Topçuoğlu Hacı Rıf'at, Kaya Çelebizâde Mahmud ve Yusuf Bey ve efendiler ve Süvar oğlu Ziver ve kırk kadar akrabâ ve ta'allükâtı ve Erciş hânedânından Hacı Hasan ve Kahramanzâde Bekir ve Şâkir ve Şükrü Ağa ve efendiler ve Bârgîrili Mehmed Sıddık Bey ve isimlerinin zikrine hâcet olmayan binlerle ahâlî ve Van'ın Timar nâhiyesinde Monlakâsım, Ayans, Amuk, Hızır, Zeyve, Şeyhayne, Şeyhkara ve diğer kurâ-yı İslâmiyyede mevcûd büyük küçük, zükûr ile Pirbedlan (?) köprüsünde toplanan iki bin hânevi mütecâviz mahaller halkı ve Âdilcevaz'ın Parkat İskelesi'nde altı sefine Van ahâlîsi kâmilen mahv ve itlâf edilmiştir.

Şâyân-ı kayd ve tezkâr vekâyi'dendir ki bu vahşiler tarafından esâmîsi bâlâda ma'rûz eşrâf ve ahâlî ve bî-kes kalan binlerle hânelerdeki muhadderât takım takım mevâki-i mahsûsaya toplanarak erkeklerinin karşısında bir cemm-i gafir içerisinde kadınlara fi'l-i şenî' icrâ ve envâ'-ı hakârât ikâ'ından sonra, bütün erkek ve zükûr çocuklar türlü türlü işkencelerle ve bazıları koyun zebhediliyorcasına katl u itlâf edilmiş ve ba'dehu genç kadın ve kızlar seçilerek bölük bölük hazeleye taksîm ve bir takımı Rus memâlikine tesrîb kılınmıştır. Şu manzara-i vahşet-nümûna tâkat-yâb olamayan çocuklu ve ihtiyâre kadınlardan aklını gâ'ib eden ve intihâra mecbûr olanların mikdârı hayli yekûna bâliğ olmuş ve bu cümleden birisi de el-yevm El'azîz Polis Me'mûrluğu'nda bulunan Vanlı Mehmed Zeki Efendi'nin, dört çocuğu gözü önünde türlü ezâ ile itlâf olunduğunu gören zevcesi zehir içerek terk-i hayat etmiştir.

Van'da beyne'l-müslimîn mukaddes tanılan Şeyh Abdurrahman Gâzi, Şeyh Gaza[l]î Baba, Hüsrev Paşa gibi bir çok merâkîd-ı mübâreke ve bütün tekâyâ ve ma'âbid-i İslâmiyye tahrîb ve telvîs edilmiş ve milyarlarca bâliğ olan nükûd ve emvâl-i menkûle ba'de'l-ihrâc emâkin-i İslâmiyye tamamen mahv ve ihrâk olunmuştur. Hâsılı târih-i beşeriyetin kaydetmediği mezâlim-i tâkat-fersâyı yapanlar Rusların müzâheretiyle sırf Ermenilerdir. Bu harekât-ı vahşet-kârâne Avrupa'da ve hissiyât-ı beşeriyeye mâlik bulunan kâffe-i akvâm nazarında kabûl edilecek mevâddan olmadığını ve ta'dâd olunan fecâyî', mezâlim-i vâki'anın binde biri bulunmadığını ma'a'l-kasem arz ve beyâna cür'et eyleriz. Ol bâbda.

Fî 4 Haziran sene [1]332

Kazâz Bâkizâde
Abdurrahman

Hurşid Efendizâde
Mehmed Hilmi

Kazâz Bâkizâde
Mehmet Rıfat

Yüzbaşızâde
İsmâil Hakkı

Dilaverzâde Mehmed Nazmi	Van Belediye A'zâsı Dilaverzâde Mustafa Vasfi	Abdurrahman Beyzâde Mustafa Hulusi	Van muhâcirlerinden Eşrâfdan Mehmed Fehmi
Haydarzâde Ali Haydar	Haydarzâde İsa Hakkı	Boyazâde Bekir Sıdkı	Kindizâde İbrâhim Hakkı
Fâide-horzâde Mehmed Zeki	Mustafa Paşazâde Hasan Tahsin	Abbaszâde Münir Bey	Bu dahi Mehmed Fehmi
Kavas Şâkirzâde Mustafa Âsım	Ahmed Ağa oğlu Mahmud	Kanberzâde Hasan	Hacı Şerifzâde Cevdet
Arabzâde İsmâil	Kazâz Bâkizâde Sıdkı	Siirdlizâde Mustafa Fehmi	Erciş Belediye Re'isi Mehmed Emin
Müderris Hacı İbrâhim Efendizâde Mustafa Hakkı	İbrâhim oğlu Abdülmeçid	Mustafa oğlu Ali	Hoca İsa Efendi zâde Mahmud
Misafir oğlu Abduh	Erciş eşrâfindan Ahmed	Hacı İsmâil Efendi mahdûmu İbrâhim	Kanber oğlu Ahmed

Zülfikâr oğlu
Emin

Van muhâcirlerinden mahallemizde sâkin ve şahsları ma'lûm ve ma'rûfumuz olan bâlâda vâzi'u'l-izmâ zevât işbu varaka mündericâtını münferiden ma'a'l-kasem huzûrumuzda beyân ve ifâde eylediklerini tasdîk eyleriz.

Fî 4 Haziran sene [1]332

A'zâ
Veliyüddin

A'zâ

Muhtâr
Mehmed

Muhtâr
Mehmed Vefik

A'zâ Mehmed	A'zâ Hasan	El-azîz'in Akpınar Mahallesi İmâmı Hâfız Ahmed	Eddâ'î El-azîz'in Nâilbey Mahallesi İmâmı Hâfız Mehmed Ömer
-----------------------	----------------------	---	--

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 66-74, 99-100, 124

– 19 –

ERMENİ VE RUSLARIN VAN'DA YAPTIKLARI SOYKIRIM

Ermeni ve Rusların Van'da yaptıkları soykırımdan kurtulabilenlerin ifadelerinden bazıları:

Hıristiyanlar fikir birliği içerisindeydiler ve her yerde casuslar bulunduruyorlardı. Seferberlik zamanında İslâmları katliama kalkışmışlar, girdikleri yerlerde ahalinin büyük kısmını kılıçtan geçirmişlerdi. Dinî liderleri öldürmekteki maksadları ise İslâmları tahrik ve ülke içerisinde bir ihtilâle sebep olmak niyetiydi. Yaptıkları her vahşette de İslâmiyete küfürler etmişler "Yaşasın Ermenistan! Kahrolsun Osmanlılar!" diyerek seçtikleri gebe kadınların karınlarını delip çocuklarını çıkararak havaya attıktan sonra nişan aldılar, "Bütün insanların hatta hayvanların bile hayâ edeceği surette", "kız ve kadınlarımızı gözlerimizin önünde" soyup "namuslarına taarruz ettikten sonra karınlarını yırttılar. Bunların içerisinde on yaşını ikmal etmemiş pekçok kız da bulunuyordu." Irza tecavüz, çocukları öldürme ve parçalama, Ermeniler, Ruslardan daha ileri gitmişlerdi. Ancak Ruslar da göz oymak, burun kesmek, kadınların memelerini süngülemek gibi vahşetlerle Ermenilere cesaret vermişlerdi. Ufak çocukları yakmaktan, parçalamaktan çekinmemiş, genç kızları ayırdıktan sonra kalan insanları ateşe vermişlerdir. İslâmlar silahları olmadığından karşı koyamayarak teslim oldukları halde her tarafı ateşe vermişler, süvarilerin atları arasında çocuklar, kadınlar çiğnenmişlerdi. Tekâlif-i harbiyye için gelen memur ve jandarmalar feci' şekilde telef edilmişti. Ancak dağlara kaçanlar, ağaçların ve otların arasında gizlenenler güç bela kurtulmuşlardır.

Massacre committed by the Russians and Armenians in Van

(Testimonies of those who escaped the massacre perpetrated by the Armenians and Russians in Van)

Christian Ottoman subjects had by a common consent agreed to act together and everywhere introduced their spies. When the general mobilization was declared, they tried to massacre muslim population and in the localities they occupied to put to the sword the greater part of the muslim population. What they aimed at by killing religious muslim leaders, was to provoke the muslim population and start a rebellion throughout the country, whenever they committed atrocities they always had cursed İslam and shouted "Long live Armenia" and "down with the Ottomans" and then ripping the abdomen of pregnant women, eviscerated youngs in the wombs and hurled them up and shot at as a targets. "Even animals can feel ashamed of what has been done"; they stripped our women and girls' clothes before us" and after raping them they ripped their abdomen" many of the raped girls were less than ten years old. In matter of raping, killing children and cutting them up, Armenians were more ferocious than Russians, but when it comes to slitting the eyes, cutting the noses and thrusting thin bayonets into the women breast the Russians were the first to start such savageries thus emboldening the Armenians to commit atrocities. They even burnt and cut to pieces small children and after taking aside young girls they burnt the remainder. Although Muslims being disarmed could not fight and were forced to surrender every place was put to fire, children and women were trodden under the horsemen heels. Government agents and gendarmes in mission for levying war taxes were also savagely slain. Only those who sought refuge and hid themselves into thickets and bushes were enough fortunate to have their lives safe.

28 Za. 1334 (26. IX. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti
Umûmî: 52685
Husûsî: 165
Şu'be: 2

Mahrem

Hâriciye Nezâreti Vekâlet-i Celîlesi Cânib-i Âlîsine

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir,

17 Ağustos sene [1]332 târîhli ve 152 mahrem numaralı tezkireye zeyldir.

Rusların Ermenilerle birlikde ahâlî ve muhadderât-ı İslâmiyyeye karşı yaptıkları mezâlim ve fecâyi'a dâ'ir olup Van ve Diyarbekir vilâyetlerinden bâ-tahrîrât gönderilen evrâkın sûretleri leffen savb-ı âlîlerine tisyâr kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 28 Zi'l-ka'de sene [1]334 ve

Fî 13 Eylöl sene [1]332

Dâhiliye Nâzırı Nâmına

Müsteşâr Mu'âvini

İmzâ

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Seferberliğin [1]331 senesi bidâyetinde Hashır karyeli ve Ermeni komitelerinin postabaşı denilen Kişi (?) kadın, bendelerine yanaşarak kendisi kazâmızın Özîm karyesinden geldiğini ve komitecilerden İşhan'ın selâmını ve hâtırımı istifsâr etdiğini ve Van Vilâyeti'nde yine telgraf me'mûrluğunda bulunduğum esnâda gûyâ komiteci İşhan'ın bendelerine samîmî bir muhabbet peydâ etmiş olduğunu ve henüz bu muhabbeti bâkî bulunduğunu ve bu vesîle ile Aram'ın dahi bendelerine pek ziyâde teveccüh etdiğini bi'l-beyân alacağım çok bir ma'âş ve ikrâmiyeler mukâbilinde komitenin âmâlîne ciddiyetle iş ve hizmet görmem lâzım geldiğini ve aksi hâlde ya'ni sırrım ifşâsı takdîrinde dünyânın herhangi köşesine kaçsam komite tarafından parçalanacağımı ve çoluk çocuğumun kâffesi boğazlanacağımı ve komitenin âmâlî tervîc ve hizmetimin sebkati hâlinde Ermenilerin İslâmlar hakkında yapacakları son mu'âmeleden bendeleri müstesnâ tutularak sa'âdetle yaşayıp hiç bir Ermeninin bendelerine ilişmeyeceğini ve mezbûre Kişi (?)'ye, komiteye ne gibi hizmet lâzım geldiğini su'âlîme cevâben: Ermenistan teşkîli takarrur etmiş olan vilâyât-ı sittede Türklerin buna mukâbil ne gibi bir vaz'iyet ve tedâbîr ve hareketde olduğunu ve Ermeni komiteleri hakkında hükûmetin vaz'iyetini ve muhâberâtın mâhiyetini ve bir de asâkir-i Osmaniyye'nin hangi cihetlerde topluca ve hangi cihetlerde noksân ve nerelerin taht-ı murâkabe de olduğunu ve hangi noktalar açık kalacağını ve'l-hâsıl seferberliğin her türlü mu'âmesinden beheme-hâl mümkün mertebe kesb-i ittîlâ' edilmesiyle ma'lûmât verilmesi cihetlerini teklîf ederek söze nihâyet verdi.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin müsâvaten Ermeni milletine de bahşetmiş olduğu hukûk ve hürriyet ve serbestî lâ-yetezelzel bir râdde olduğu için bu gibi şübheyi ve

ihtilâlî dâ'î sözlerin son derece vehâmetinden bi'l-ihâfe bir zaman haber ederek hiç kimseye işitdiremedim. Bir gün dahi Pervari'nin Hişet-i Süflâ karyeli ve Ermeni câsûslarından Topal Markire, yine bendenize yanaşarak İşhan'ın Özim karyesine gelip Özimli Lato, nâm-ı diğer Mihran ile birlikte selâmlarını tebliğ etdikden sonra, bu selâmdan maksad ne idüğünü su'âlîme cevâben; "Sen yerinde otur, iyi adamsın Lato bir gün hafıyyen Pervari merkezine gelecek ve sana da gizlice ma'lûmât veririm. Onunla görüşerek ve yek diğerinizi pek yakından tanımış olsanız sa'âdet senin başınadır. Dâ'imâ mu'azzez olursun" dedi ise de Markire'ye hitâben; "Biraz dur da geliyorum. Uzun konuşalım" diye şuna buna ma'lûmât ve der-dest etmek sırasında iken Markire tavr ve hareketden şübhe ederek oradan ancak azıcık infikâkim üzerine gözden nihân oldu ve bir iki adamın ma'lûmât alacağı vakit işin alevlenmesinden endîşe edilerek bu mes'ele de ol günü kapalı kaldı ve en nihâyet işin bu derecede kalamayacağını anlıyor idim. Bunun için son nefes olarak hükûmeti bu işlerden, vehâmet-i azîmeden haberdâr etmek için Özim karyesine gün-be-gün sevkolunmakda olan mühim ve külliyetli mikdârdaki erzâk ve eşya-yı sâ'ireyi şifâhen hükûmete arzetmiş idim. Bu erzâk ve levâzımât Nezarburum tâbir edilen beş altı Ermeni ve Keldânî karyeleriyle kezâlik Ermenilerin Hişet-i Süflâ, Mâlik, Vilas ve Pervari'nin merkezi olan Hashır ve Keldânîlerin kezâlik Piroz [Piros], Dentas, Hertivin-i Ulyâ, Hertivin-i Süflâ karyelerinden çekilmekte ve iddihâr edilmekte idi. Bu mes'ele büyük bir mâhiyyet-i siyâsiyyeyi teşkil edeceği re'yü'l-ayn zâhir bulunuyor idi.

Onun üzerine tahkîkâta girişildi. İş tahakkuk ederek keyfiyet resmen Siird Mutasarrıflığı'na ve vilâyet-i celîleye bildirildi ise de hâdise zuhûr etmemek için tahkîkât hâliyle bırakıldı. Asker der-desti için yine Özim'e giden kuvve-i inzibâtiyye Ermeniler tarafından tehdîd ve fenâ derecede tahkîr edilip Özim'den matlûb efrâd ile diğerleri kâffesi firâr ve Müküs nâhiyesi ile Şatak cihetine savuşdular ve oradan getirdikleri ikinci def'aki külliyetli esliha ve mühimmât ile büsbütün âşikâre olarak kuvve-i inzibâtiyyeye karşı geldiler. Her taraftan ya'ni Hizan, Pervari, Şatak ve Karçikan kollarından Özim karyesine ictima' etdiler. Bu mes'ele Van'daki Ermenilerin ihtilâl çıkarmakda oldukları günlere müsâdif bulunuyor idi. Bir İslâmî, bir inzibât me'mûrunu, bir jandarmayı Özim'e bırakmayarak tabyalar inşâ etdiler. Bazı nesâyih ve vesâyânın tebliği için üçüncü def'a giden me'mûrîn ve jandarmalara şiddetli ateş icrâ edip üç gün müsâdemeden sonra giden kuvve-i inzibâtiyyeyi ric'ate mecbûr bıraktılar.

Özimpliler günün birinde Pervari'nin hukûk-ı hâkimiyetini ihrâz edeceklerini Hinolu Kişi (?) kadın her cema'atde alenen söylemiştir. Ermenilerin binbaşlarından Hashır karyeli Meçin'in emriyle ta'lîme gitmekte olan Pervari jandarma efrâdına Hashır Ermenilerin kâffesi şiddetli bir yayılım ateş icrâ edip Pervari merkezini muhâsara etdiler. Bunun üzerine müsâdeme icrâ edilerek bir jandarma mecrûh düşmüştür ve bu bâbdaki birçok imzâyı hâvî zabıt varakası Pervari Adliyesi'nde mahfûz bulunmaktadır.

Özimli Lator, nâm-ı diğeri Mihran'ın miralay ve Borumlu Keldânî milletinden Nirso'nun binbaşı ve Hashırlı Ermeni milletinden Meçin'in kezâlik binbaşı ve Vilas karyeli Ermeni Mehr'in yüzbaşı olduğu işidilip Pervari muhîtindeki ve Siird cihetlerindeki bütün Hıristiyanlar müttefikü'l-efkâr bulunuyorlar idi ve câsûsları her tarafa işlemekdeydi. Her tarafda bulunan Ermeniler, seferberlik zamanında İslâmları katli'âma kıyâm etmişlerdir. Ez-cümle Van Müftîsi Şeyh Mehmed Sıddık Efendi, Van'ın Engil karyesi köprüsünde abdest almak zamanında bir hizmetkârıyla birlikde ve Muş'dan Sason'a gitmekde olan jandarmalar da oradaki dağda itlâf edilmişlerdir ve jandarmalar dört-beş nefer olup başları baltayla fecî' bir sûretde ezilerek mahvolmuşlardır. Bunlar berây-ı me'mûriyyet Sason'a gidiyor idiler. Hiç bir şeyden ma'lûmâtları yok idi. Pervari'nin Cilcimekan karyeli Şeyh Abdullah Efendi'nin mahdûmu Şeyh Mehmed yine Pervari kazâsının Hertivin karyeli Keldânîler tarafından Herakolu dağı eteğinde bilâ-sebeb katledilmişdir. Bu gibi rü'esâ-yı rûhâniyyenin vücûdlarının izâlesinden maksad millet-i İslâmiyye'nin urûk-ı asabiyyetlerinin tahrîki ve mülkde bir ihtilâle bâdî olmak için evvel ve âhir tasmîm edilen bir keyfiyyet idi.

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Zabıt Varakası

Şatak'ın Darnıs-i Süflâ ve Ulyâ karyeleri ahâlîsindeniz. Van'ın Havasor nâhiyesi ahâlîsinden komiteci Leo'nun ma'iyetinde Peşanedli (?) ovasının Kağazuz [Kagasız] ve Şidan ve Kahnemiran ve Arihan karyelerinden toplanan beş bin müsellağ Ermeni çetesi üzerimize gelmezden bir kaç gün evvel bize haber gönderdiler ve beş yüz lira ile elli kızın gönderilmesini teklîf eylediler ve artık kaçmağla ellerinden kurtaramayacağımızı Rusların bütün İslâmları telef etdiklerini ve hatta İstanbul'u bile alarak padişâhımızı kaldırdıklarını ve artık Ermeni olmakdan başka çâre olmadığını ilâve eylediler. Korkumuzdan ne cevâb vereceğimizi bilemeyerek derhâl paranın tedârikine başladık. Bir kaç gün vakit geçdi. Bir taraftan kaçmak üzere hâzır bulunuyorduk. Bunlar "Kahnemiran" karyesinde bulunan on hâne İslâm ahâlîyi telef etdikden sonra Şidan karyeli Mesrup, Aslo, Kağazuzlu, Simon, Giru, Süzigen karyeli Bartık, Bağdo, Ko[f]kan karyeli Beydo'nun kılavuzluğuyla akşam üzeri karyelerimizi basdılar. Karyeyi ateşe verdiler ve bütün nüfûsu kılıçdan geçirdiler. Bunların içerisinde şapkalı, asker elbiseli çok süvârî ve bir mikdâr da piyâde var idi. Karyelerimizde bulunan üç yüz yirmi nüfûsdan ancak elli nüfûsu kaçırdık. Bu da, köylerimizin taşlık ve dere-tepe, arâzî olmasından ve gece bulmasından ileri geldi. Ermenilerin içerisinde daha

kimler olduğunu, gece olmasından fark edemedik. Amma öğün öğün kamçısı elinde dolaşüyor ve kadınları birer birer mu‘âyene ediyordu ve "Yaşasın Ermenistan! Kahrolsun Osmanlılar!" diyerek köpek gibi bağıyor ve gebe kadınların karnını deldirmek çocuğu çıkararak havaya atdıktan sonra tabancasıyla nişân almaktan çekinmiyor ve diğerleri bunu taklîd ediyorlardı. Ruslar da göz oymak, burun kesmek, kadınların memelerini süngülemek gibi fecâyî‘de Ermenilere cesâret verdiklerini ma‘a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 6 Haziran sene [1]332

A‘zâ
Abdülhamid

İmâm
Hangir

Muhâcir karye-i mezkûrede
muhtârı

Yukarıdaki beyânâtta bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde olunduğunu tasdîk eyleriz.

Fî 6 Haziran sene [1]332

Gevaş beylerinden
Hasan

Müküs beylerinden
Mehmed Şevki

Müküs müdür ve beylerinden
Abdullah

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Zabıt Varakası

Şatak'ın Serir karyesi ahâlisindeniz. Etrâfımızda bulunan Sortikin, Arçkanis [Açkanis], Mezre‘a, Purs karyelerinin bütün Ermenileri bir sabah erkenden köyümüzü sardılar. Dînimize, îmânımıza söğerek üzerimize ateş ve karyemize doldular. Altmış nüfûsdan ancak on beş erkek kaçabildik. Diğerlerinin kâffesini yakdılar. Malımızı, eşyamızı, kadınlarımızı, bütün götürdüklerini ma‘a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 6 Haziran sene [1]332

Karye-i mezkûreden
Çelo oğlu Sâlih

Karye-i mezkûreden
Hâlid oğlu Ali

Muhâcir, karye-i mezkûre
ulemâ ve meşâyihden

Yukarıdaki beyânâtta bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde olunduğunu tasdîk eyleriz.

Fî 6 Haziran sene [1]332

Gevaş beylerinden

Hasan

Müküs beylerinden

Mehmed

Müküs müdür ve beylerinden

Abdullah

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Şatak kazâsının Sokan karyesi ahâlîsindeniz. Karyemiz oldukça büyük ve zengin ve zükûr-inâs altı yüz seksen nüfûsdan ibâret idi. Bir gece düşman tarafından basıldık. Biz de silâh olmadığından mukâvemet edemeyerek teslim olduk. Düşman köye girer girmez aman yâ Rab, feryâd, vâveylâ göklere çıkdı! Evleri, otlarımızı derhâl ateşlediler. Her taraf ateş kesildi. Ayak altında süvârilerin atları arasında çiğnenen çocukların, kadınların feryâd ve figânlarından başka tüfenklerin sesleri, kılıçların şakırdıları kulakları çınlatıyor idi.

Bu hâl sabah açılıncaya kadar devam etdi. Her istediklerini, her ârzûlarını yaptılar. Kız ve kadınlarımızın gözlerimizin önünde ırzlarına nâmûslarına tecâvüz etdikleri gibi ufak çocuklarımızı yakmaktan, parçalamaktan çekinmediler. Sabah oldu. Sağ kalan erkek ve kadınların kâffesini toplayıp bir yere doldurdular. Kadınların arasında genç ve kızdan eser görülüyordu. Bunların kâffesini ayırmış ve geri sevk etmişlerdi. Öğleye doğru üzerlerimizden fenâ kokulu birşey serbdiler ve ateş verdiler. Bütün oradakilerini ateş aldı. Herkes yanıyordu. Yanımızda ikinci bir ev var idi. Birkaçımız oraya hücum etdik. Bir pencere açdık ve oraya kaçmağa topraklara sürünerek ateşden kurtarmağa çalışdık ve ancak altı yüz seksen nüfûsdan yirmi bir nüfûs erkek kurtardık. Düşman içerisinde Şataklı Sahak, Ayvaz, Osbep, Samiel, Artin ve Kâ'be [Kahbi] karyeli Hovik, Simon ve Atomosis ve isimlerini bilmediğimiz az çok Ermeniler de bulunuyor idi. Irza tecâvüze, çocukları öldürmeğe, parçalamağa Ruslardan daha ileri gidiyorlardı. Onlar bizden ileri bir gün yürüdüler. Gece oldu, oradan çıkarak gizlice ve dağlardan geçerek gündüz ağaçların ve otların arasında gizlenerek buralara kadar geldiğimizi ma'a'l-kasem arzeyleriz.

Fî 6 Haziran sene [1]332

Muhâcir ulemâdan

Kutas oğlu Mahmud

Muhâcir karye-i mezkûreli

Said oğlu Behlül

Muhâcir karye-i mezkûreli

Tatar oğlu Şemdin

Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde olduğunu tasdik eyleriz.

Fî 6 Haziran sene [1]332

Gevaş beylerinden

Hasan

Müküs beylerinden

Mehmed

Müküs müdür ve beylerinden

Abdullah bin Mutîullah

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Şatak kazâsına tâbi' Avzını karyesindeniz. Karyemiz elli hâne ve tahmînen beş yüz nüfûsdan ibâret idi. Bu beş yüz nüfûsdan otuz nüfûsu ancak kaçabildi. Hatta karyemizin ağalarından Yusuf Ağa'nın oğlu Sâlih Ağa isminde birinin otuz nüfûsdan ancak bir çocuğu kurtarabilmişdir. Vak'a şu sûrettedir: Van ve Havasor tarafıyla külliyetli bir kuvvetin geldiğini gördük. Bu kuvvetin önünde kulağuzluk vazîfesini, Geri karyeli Haro, Serkis, Kızıtaşlı Berho, Avadis vesâ'ire yapıyordu. Bunlar Ruslar idi. Köye dîn imân şetmederek "Nerde sizin hükûmetiniz, askeriniz? Kahroldular. Bir daha buralarda onları görmeyeceğiz" diyerek saldırdılar ve köyü derhâl ateşlediler. Feryâd, vâveyla, kılıç sadâsı göklere çıkıyordu. Biz kaçıyoruz. Arkamıza dönüp bakamıyorduk. Daha neler yaptıklarını bilemiyoruz. Yalnız toplandığımız bir mahalde herkes â'ilesini, çocuklarını, akraba ve ta'allukâtını su'âl ediyor ve arıyor idi. Topu topu bu kadar nüfûsdan otuz nüfûs toplandık diğerleri yok idi. Oradan kal[k]dık, aç bî-ilâc buralara kadar geldiğimizi ve o hâ'in kör moskofların ne kadar alçak ve cânî oldukları[nı] ma'a'l-kasem arz ederiz.

Fî 7 Haziran sene [1]332

Muhâcir A'zâ

Mustafa

Muhâcir İmâmı

Muhâcir karye ulemâsından

Esad

Yukarıda beyânâtda bizzât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifade olduğunu tasdik ederiz.

Fî 7 Haziran sene [1]332

Ulemâdan

Abdülhakim

Meşâyih-i Nakşibendiyyeden

Yusuf

Müküs müdür ve beylerinden

Abdullah

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Ermenilerin Van vilâyetinde çıkardıkları ihtilâl ve müsâdemât üzerine Pervari Hıristiyanları ile Ermeni milleti, kâffesi fırsattan bîl-istifâde çoluk çocuklarıyla birlikde

Van vilâyeti hudûduna firâr ve orada muntazam bir alay yaparak Pervari'nin Bidar karyesi hudûduna ve Hişet civârlarına hücûm etmişlerdir. Bidar karyesi müsâdemesi bir gün devam etmiştir. Bu müsâdemede iki erkek ve bir çocuk ve bir kadın İslâmlardan maktûl düşmüştür. Bunların son def'a vukû'bulan ric'atlerinde terketmiş oldukları iki sandık keskin bıçak ve el humbaraları elde edilmiştir. Bıçaklardan maksad İslâmların kadın ve çocuklarını, kâffesini koyun misillü zebhetmek idi. Getirdikleri kuvvette mitralyözler dahi var idi. Tekâlif-i harbiyenin cibâyeti için Gevaş kazâsında köylere çıkarılan me'mûrîn ve jandarma, Ermeniler tarafından fecî' bir sûretde itlâf edilmişlerdir. Şatak kazâsında zâten İslâmların hemen nısfı seferberlik zamanında Ermenilerin kılıncından geçmiştir ve çocuk kadın tefrîk edilmemiştir.

Fî 13 Haziran sene [1]332

Siird Sancağının Pervari Kazâsı
Telgraf ve Posta Müdîri

Hulusi

Yukarıdaki beyânâtta bi'z-zât bulunduğumuzu ve böyle ifâde edildiğini tasdik eyleriz.

A'zâ
Abdurrahman

Muhtâr
A'zâ

İmâm
Abdülmecid

Müftî
Hâfız Osman

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyet-i Umûmiyye Müdîriyeti

Karçikan kazâsına tâbi' Alan karyesi

Düşmanın 100 kadar süvârî ve oldukça kuvvetli piyâdesi karyemizin üzerine geldiğini bıraktığımız kulağuz haber verdiler. Hemen çoluk çocuğumuzu alarak kaçmak istedik ise de civarımızda bulunan Pellü, Nanikas, Arzikuh, Pürünüs karyelerinin Ermenileri önümüzü kesdiler. "Dînini, îmânını bilmem ne etdiklerimiz! Şimdiye kadar sesimizi çıkarmıyor idik. İşte bu günü gözlüyorduk. Şimdi verin bakalım paraları, kızları! Hem nereye kaçılıyorsunuz? İleride de Rus Ermeni kahramânları, fedâ'ileri var. Sizin kaçmaktan ziyâde yapacağımız bir iş kaldı ise o da kızları Ermenilere vermek siz de Ermeni olmaktır. Göreceksiniz ki, Ermeni Hükûmeti sizin tenbel, gayretsiz hükûmetiniz gibi mi olacaktır?" Bir taraftan bu sözleri söylüyor, diğer taraftan da istediklerini yapıyorlardı. Bunlar rezâletlerinde devam etmekte iken Ruslar da köyümüze girdiler ve derhâl evleri ateşlediler. Orada kalan a'mâ, hasta,

ihtiyâr ve çocukları bilâ-rahm kılıçdan geçirdiler. Biz kaçmak için Ermenilerle çarpışıyorduk. Artık kendini kurtaran kurtardı. Kaçmayanlar, şiddetle hücum eden Rus Kazaklarının atlarının ayakları altında acı acı feryâdlarla teslim-i rûh ediyorlardı. Bu kadar cesîm köyümüzden pek az nüfûs gelebildik. Mütebâkîlerin kâffesi gerek Rus, gerek etrâf Ermenilerinin hedef-dâneleri oldu. Bu fecî'alar söylenmekle bitmez. Meselâ, bütün insânların, hatta hayvânların bile hayâ edeceği bir sûrette kızlarımızı üryân üryân yapıyor ve nâmûslarına ta'arruz ettikten sonra, karınlarını yırtıyorlardı. Bunların içerisinde on yaşını ikmâl etmemiş pek çok kızlar bulunuyordu. Hangisini arzedeğim. Cenâb-ı Allâh an-karîb intikâm müyesser eylesin. Bunların böyle yaptığını ve bir harf-i hilâf bulunmadığını ma'a'l-kasem arz ederiz.

Fî 24 Haziran sene [1]332

Muhâcir karye-i mezkûre İmâmı
Molla Ahmed oğlu
Molla Reşid

Muhâcir Karçikan ulemâsından
Şeyh Han oğlu
Şeyh Enver

Yukarıdaki beyânâtda bi'z-zât hâzır bulunduğumuzu ve böyle ifâde edildiğini tasdik ederiz. Fî 24 minh.

A'zâ
Osman

Muhtâr
Abdullah

Haray (?) karyesi İmâmı
Şâkir

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 135-143

– 20 –

*ERMENİ ÇETELERİNİN RUSLARLA TERCAN'IN KÖYLERİNDE
YAPTIKLARI MEZÂLİM*

*Ermeni çeteleri ile Rusların Tercan'ın köylerinde yaptıkları tüyler
ürpertici mezâlîme dair.*

*Rus, Kazak ve Ermeniler girdikleri köyleri servetinden, canından,
malından, ırzından ve mukaddesâtından mahrum olarak harabe bir halde
bırakmışlar, herşeyi yağmalamış, ziraat aletlerini bile imha etmişler, kuru
araziden başka birşey bırakmamışlardı. Ele geçirdikleri erkekleri
katletmişler, süngü ile gözlerini parçalamışlar, insanları koyun boğazlar*

gibi kesmişler, cesedleri kuyulamışlar, tüyler ürperten eza, cefa ve işkence yapmışlar, bir yaşındaki kız çocuğun parmaklarındaki iki altın yüzüğü, kızcağızın parmaklarıyla birlikte götürmüşlerdi. Yedi yaşından başlayarak kız ve kadınlardan namusununa ilişilmemiş kimse bırakmamışlar ve bu kadınlardan birçoğu korkudan vefat eylemiştir. İslâmlar kadın ve kızlarını taarruzdan korumak için bacalarda, zemin altındaki zahire kuyularında, dağlardaki mağaralarda, dere içlerinde, kuyularda gizlenmişlerdi.

Köylerin kabristanlarını yıkmışlar, camilerini tahrip etmişler, minberini yıktıktan sonra ahır yapmışlar, pislik içinde bırakmışlardır. Mama Hatun mezarını tahrip etmişler, camiin de minberini yıkarak kiliseye tahvil edip, minareye çan takmışlardır.

***Atrocities perpetrated by the Armenian bandits
and the Russians in the villages of Tercan.***

(Concerning the horrible atrocities perpetrated by the Armenian bandits and the Russians in Tercan)

Villages raided by Russians, cossacks and Armenians had been sacked, their populations exterminated, their chattels and goods seized and their women dishonored, what is sacred profaned, pillaged, even agricultural implements broken and shattered and all was reduced to mere barren soils. Captured male people were killed, their eyes pierced with bayonets, their throats slit, corpses thrown into wells, unheard of horrible tortures inflicted, a baby girl less than a year old had her fingers cut and taken away because they wore two gold rings, women and girls from seven years up were all violated, some of the assaulted fell dead being struck by horror. Muslim people in order to protect their wives and young girls hid them in houses, chimneys, underground grain and provisions stores, in mountains' caves, in valleys and wells.

Villages; cemeteries were also profaned and demolished; their mosques and mosques' pulpits pulled down soiled and afterwards used as stables the Tomb of Mama Hatun was demolished and after pulling down another mosques' pulpit they transformed it was a church and set a bell into the minaret the minarets transformed into bell towers.

6 Z. 1334 (3. X. 1916)

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti
Umûmî: 52986
Husûsî: 167
Şu'be: 2

Mahrem

Rusların Ermenilerle birlikte ahâlî ve muhadderât-ı İslâmiyyeye yaptıkları mezâlim ve fecâyi'a dâ'ir.

Hâriciye Nezâret-i Vekâlet-i Celîlesi Cânib-i Âlisine

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

13 Eylül sene [1]332 târîhli ve 165 numaralı tezkireye zeyldir.

Rusların Ermenilerle birlikte Tercan kazâsında ahâlî ve muhadderât-ı İslâmiyyeye yaptıkları mezâlim ve fecâyi'a dâ'ir Erzurum Vilâyeti'nden bâ-tahrîrât gönderilen evrâkın sûreti ile fotoğrafları hâvî bulunan aslı leffen savb-ı âlîlerine tisyâr kılınmış olmağla mu'âmele-i lâzimesinin îfâ ve ikmâlinden sonra fotoğraflı aslının i'âde buyrulması mütemennâdır. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 6 Zi'l-hicce sene [1]334 ve

Fî 20 Eylül sene [1]332

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Erzurum Vilâyeti'nden alınan 25 Haziran sene [1]332 târîhli ve 1599 numaralı tahrîrâtın sûretidir.

Muhârebât-ı ahîrede Ruslar tarafından iki ay müddetle işgâl olunup ahîren istirdâd edilen Tercan kazâsında, Rusların ve bi'l-hâssa Ermeni çetelerinin yaptıkları mezâlim ve i'tisâfa dâ'ir Tercan kazâsının bazı köylerinde yapılan tahkîkâta dâ'ir evrâk ile bir takım fotoğraflar manzûr-ı sâmi-i nezâret-penâhîleri olmak üzere leffen arz ve takdîm kılındı. Bu sûretle tahkîkâta devam ve evrâk-ı lâzime pey-der-pey takdîm edilecektir. Kiliseye tahvîl olunan Mama Hâtun Câmi'-i Şerîfi yeniden ta'mîr ve Ermeniler tarafından çalınan halıların yerine yenileri tefrîş edilmiştir. İhtiyâr Dursun Ağa'nın gösterdiği hamîyyet takdîr-i hikmet-semir-i sâmilere lâyük görülecektir. Bu adamın zarar ve ziyânı der-dest-i tesviyedir. Diğer kurâyâ, muhâcirîn tahsisâtından

tevzî'âta başlanılmışdır. Fotograflarda görüleceği vechile bütün Tercan köyleri tahrîb edilmiştir. Bu ırz ve nâmûs düşmânlarının âlem-i insâniyyete teşhîri müsterhamdır. Ol bâbda.

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Kurukol karyesi:

Bu köye 24 Mayıs sene [1]332 Salı gününde gelindi. Türk ve Ermeniden ibâret oldukça büyücek bir köydür.

Türkler Ermenilerden korkarak kable'l-istilâ civâr kurâdan Pertüsek [Terpüsek], Albirik [Alirik], Mizgik [Mezgik] köyelerine ilticâ etmiş ve henüz köyelerine avdet eylememiş oldukları için Kurukol'u tek ve tenhâ bulduk.

Köyün mebânîsi, hâricen görülen dört duvârla sakflar nisbeten sağlam ise de kapı, pencere, merdiven ve buna mümâsil kereste aksâmı sökerek oda, matbah, anbar gibi müştemilât-ı dâhiliyye dahi tamamen yıkık ve gayr-i kâbil-i süknâ bir hâlde idi.

"Sürülmüş tarlalar, idrâk etmiş ekin, hayvânât, ağnâm" hâsılı köy hayatını andıran her şey' mefkûd idi. Bu i'tibârla bu ıssız köy âdetâ bir harâbe hâlini arz ediyor.

Köyün tahrîbâtını gözden geçirmekte olduğumuz esnâda an-asl Kars muhâcirlerinden olup, Doksanüç Harbi'nde bi'l-muhâcere Mizgik [Mezgik] karyesine gelerek orada tavattun eden tahmînen altmış beş-yetmiş yaşlarında Kına Mehmed Efendi nâmında bir ihtiyârın â'ilesiyle köye muvâsalat etmekte olduğunu gördük ve mûmâ-ileyhin yanına giderek nereli olup nereye gitmekte olduğunu sorduk. Mârru'z-zikr hüviyetini beyândan sonra Mezgik karyesinin tahlîs ve istirdâdından bi'l-istifâde â'ilesiyle Sivas taraflarına geçmek için şimdilik Erzincan'a gitmekte olduğunu söylemesi üzerine, Mezgik'in tahlîsinden sonra muhâceretdeki maksadı lede's-su'âl: Mezgik karyesinde hatt-ı harbe yakın bulunması ve Ermeni ile Kazak tazyîkâtının fevka't-tahammül mezâlimden ma'dûd olması hasebiyle, her ihtimâli pîş-i nazara alarak hicreti bi't-tercîh yola düştüğünü ve zâten sağ kalabilen diğer Mezgiklilerin de tamamen tarîk-i muhâceret üzere buldukları[nı] söyledi. Bu cihetle Mezgik'in istilâ müddetince uğradığı mesâ'ib ve mezâlimi hikâye eylemesini kendisinden ayrıca ricâ etdik.

Kına Mehmed Efendi fecâyî' i'tibâriyle hâtıra her ne gelir ise, düşmanca icrâsı hemen ef'âl-i mübâha i'dâdına girmiş olduğunu, Mezgik ahâlîsi istilâ ve esâretde

kaldığı müddet zarfında her gün yağmaya uğraya uğraya servetinden sarf-ı nazar, idâresinden bile mahrûm edildiğini; ahâlî, kadınları ta'arruzdan kurtarmak için "bacalarda, tahte'z-zemîn zahîre kuyularında" gizlediklerini ve düşmanın başlıca yerli Ermenilerinin her taharrîde kadına ve kıza tesâdüf edememekden mütevellid gazab ve tehevürle ele geçirdikleri erkekleri katl u itlâf eylediklerini ve bu sûretle düşmanın köyde her gelişinde bir-iki kişi şehîd ederek kısmen tatmîn-i tehevürden sonra mütebâkî halkı darb ile göz, baş yarmakdan hâlî kalmadıklarını, "Mezgik karyesinde böyle ezâ ve cefâ ve işkence ile itlâf edilenlerden biri İsmâil nâmındaki kardaşı olup kurşunla kafatası parçalanmış" diğerleri de tahmînen altmış yaşlarında Kürd Ahmed nâmıyla ma'rûf bir ihtiyâr, süngü ile göbeğinden ve bu ihtiyârın on beş yaşlarında Esad nâmındaki oğlu kılınçla boynundan vurulmak sûretiyle; Sâbit oğlu Merd'i, takrîben altmış beş yaşlarında Dursun oğlu Hasan'ı kurşunla şehîd ve Ali oğlu Ağa'yı sol kolundan cerhetdiklerini; şehîd edilen, Dursun oğlu Hasan'ın kocamış haremî İzzet Hatun'un dahi sağ bacak budunu kıyma doğrarcasına süngü ile parçalayarak yaralı bir hâlde bıraktıklarını ağlayarak nakl ve hikâye eyledi.

24 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdüri

Vilâyet Hukûk Müşâviri
Kemal

Terpüsek karyesi:

Yetmişlik üç-dört ihtiyâr ile zulm-dîde genç kız ve kadınlardan başka seknesi kalmayan bu köye, 24 Mayıs sene [1]332 Salı günü sâ'at yedi buçukda muvâsalat olundu. İhtiyârlardan Haydar oğlu Musa ile Muhtâr Hüseyin ve köyün istilâ müddeti esnâsında, her nasılsa firâr ve kıta'âtımıza ilticâ ederek istirdâd üzerine bu kerre köyüne avdet eden Süleyman oğlu Hürrem, celb ve tahkîk-i mezâlim edildikde:

Hürrem, Kazak ve hâssaten Ermenilerin, Terpüsek'de ikâ' edegeldikleri tazyîkâtı yalnız yağma ve gasb ile bırakmayarak, genç erkekleri imhâ ve umûmen kadınları istifrâş sûretiyle fecî'aya kadar tevsî' etmelerinden dolayı, sabr ü tahammül edemeyerek hem canını kurtarmak ve hem kadınların âkıbet-i fecî'asını görmemek için her çi bâd-âbâd deyib gece dağ yollarından firâra ve nihâyet kıta'âtımızın ileri mevâzi'ine ilticâyâ muvaffak olduğunu söyledi.

İhtiyâr muhtâr ile refiki Haydar oğlu Musa ise düşman tarafından köylerinin daha ferdâ-yı istilâsında; Rus, Kazak ve yerli Ermeniler gelerek, buldukları erzâk, eşya, müzeyyenât, nükûd ve hayvânâtı yağma sûretiyle aşırıdıkdan sonra köylüyü darb-ı şedîd ile cebr ve tazyîka başlayarak, nakd ve servet nâmıyla daha neleri var ise yed-i gasba

geçirdikten sonra iş görebilen zükûr kısmını tamamen der-dest ve Erzurum'a sevketdiklerini ve böylece köyü zükûrden tahliye edince, yedi yaşından başlayarak kız, kadın, inâs sınıfında ele geçirdiklerinin ırz u nâmûslarına kahren ta'arruz eylediklerini ve bu hâle her gün devamdan hâlî kalmadıklarını, kadınlar her ân ve dakika "Amân memelerimiz ağrıyor" feryâd ü figânıyla mütevâliyen te'evvühâta ma'rûz kaldıklarını, düşman bi'l-umûm hânelerin kapılarını sökerek dâ'imâ açık bulundurmak ve kadınları dunsuz gezdirmek sûretiyle köyün târîh-i istirdâdına kadar ef'âl-i şenî'a-i vâkı'adan ferâgat etmediğini, bir lisân-ı ye's ve mâtemle beyân ve hikâye eylediler.

Yalnız, vaktiyle Tercan kâdılığında bulunmuş ve bi'l-âhire bu köyde tavattun ederek sekiz sene evvel vefât eden Ardanuç muhâcirlerinden Hâlid Efendi'nin haremi, elli yaşlarında Ayşe Hanım, iki yüz altmış lira kadar tahmîn edilen bütün servet ve nakdini fidye-i can ve nâmûsu mukâbilinde Rus, Kazak ve Ermenilere vermek sûretiyle tecâvüz-i ırz beliyesinden kurtulabilmiştir.

Düşmanın bu köydeki mezâlimi pek iğrenç ve mahûf bir derecede olup, havf ve heyecân netîcesinde yirmi kadar kadının vefât eylediğini ve Rus kumandanına bir-iki def'a vâkı' olan şikâyet ise kumandanın şikâyete giden kadınlardan beğendiğini cebren firâşına almak tarz-ı fecî'yle mukâbele gördüğünü ve köyde kalan bu üç-dört ihtiyâr ile bi'l-cümle kadınların istimdâd husûsundaki bi'l-cümle teşebbüsâtı her mürâca'atda akîm kalarak, iş dâ'imâ zulmden zulme büründüğünü bi'z-zât kadınlar ağlayarak söylediler.

Yine bu köyde, el-yevm esîr-i firâş bir hâlde bulunan, müteveffâ Mikdad'ın zevcesi Suna Hâtun muhâfaza-i iffet yolunda nesi var ise vereceğini söylemesi üzerine, Ermeni ve Kazaklar ibtidâ muvâfakat göstermiş ve otuz beş liradan ibâret olan kâffe-i nükûdunu bu vechile aldıktan ve mükemmel bir de dayak atdıktan sonra mezbûreyi firâş-ı marazında cebren yine istifrâş etmiş olduklarını Terpüsekli kadınlar ihbâr ve ifâde eylediler. Bu zulm-dîde ihtiyâr ve kadınların tesâvirini musavver fotoğraf ikinci sahîfeye derc edilmiştir. Bu köy bütün ma'nâsiyla muhtâc-ı mu'âvenet ve imdâddır.

Fî 24 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdîri

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Seygi karyesi:

Terpüsek karyesinden ayrılarak dokuz buçukda, harâbeden başka bir şey'e benzemeyen Seygi köyüne vardık. Köy kırk hânedan ibârettedir. Kâbil-i süknâ ancak on iki hânesi kalabildi. Bu köy iki ay kadar düşmanın taht-ı işgâlinde bulundu. Bu müddet zarfında zahîre, hayvânât, nükûd, huliyyât, zînet ve zî-kıymet eşya gibi ayn-ı servet

veyâ vâsita-i servet itlâkına sezâ ne var idi ise tamamen düşmanın yed-i gasbına geçmiştir. Köy bu sûretle soyulduktan sonra iş görebilecek halkı düşman tarafından cem' ve Erzurum cihetlerine sevk edildi. Buradaki Rus kumandanı Arslan nâmında Kazanlı bir İslâm olduğu için köyün bütün kadınlarının ırzına tasallut edilemedi ise de kadınlar büsbütün dahi kurtulamadı. Bi'l-hâssa Timur oğlu Murad'ın zevcesi Zeyneb, Ahmed oğlu Mehmed'in refikası Havva, Yağız oğlu Mehmed'in kızı Güllü (kocası askerdir), Beşir oğlu Şâkir'in kızı Zekiye, Pavili Hâfız'ın kerîmesi Fehime ile Beşir oğlu Refet'in kadını diğer Fehime pek fenâ bir sûrette Ermenilerin ta'arruzâtına uğramışlar, hemen mütemâdiyen taht-ı istifrâşda kalmışlardır. Kendisini Ermenilerin firâş-ı şenâ'atına teslimden imtinâ' eden Kargılı [Kargınlı] yirmi beş yaşında bir kadın bomba ile itlâf edildi. Vaktiyle bi'r-rızâ Ermeni bir kadınla te'ehhül etmeyerek çoluk çocuk sâhibi olan Pavili Hıfzı[yı] Ermeniler tutarak süngü ile gözlerini çıkardıktan sonra merhûmu â'ilesinin gözü önünde parçalamışlardır.

Karısını ve on beş yaşlarındaki kerîmesini dahi alıp götürmüşlerdir. Bütün bu fecâyî'a karşı Arslan Bey yalnız izhâr-ı te'essüfle iktifâ ediyormuş. Muhtârın ifâdesine bakılır ise Ermenileri cebr ve tazyîkden korkuyormuş. Çünkü, birçok def'alar köylülerin evlerine girip, kapılarını muhkemce kapamalarını tenbîh ve her tenbîh gününde veyâ gecesinde, Ermeniler tarafından vâki' olan ta'arruzâtı Rus piyâdesi ma'rifetiyle kısmen men' eylediğini fakat mukâvemet görünce iğmâz-ı ayn etmek sûretiyle ihtifâ edegeldiğini muhtâr söylüyor. Rus, Kazak ve Ermenilerin bu köyde îkâ' ettikleri mezâlîme karşı Arslan Bey'in herhâlde şâyân-ı töhmet müsâmahaları vardır.

Fî 24 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdürü

Vilâyet Hukuk Müşâviri

Kemal

Göktaş karyesi:

Sâ'at on birde Göktaş karyesine gelindi. Mevcûd olan ve esâsen Erzincan'a hicret ederek bu kerre köye avdet etmiş bulunan Ömer oğlu Mustafa Ağa ile istilâ müddetince karyeden çıkamayan Reşid, Mahmud, Hasan, Mevlüd Çavuş, Mevlüd Ağa, Hüseyin Çavuş vesâ'ire ile görüşüldü. Düşman, karyelerinin bi'l-cümle hayvânâtına vaz'-ı yed ederek kısmen zebh ile sarf ve mütebâkîsini Erzurum'a sevk etmiştir. Hânelerde bulunan erzâk ve eşyayı dahi kâmil almış ve nakleylemiştir. Gençlerden tefrîk ve Pasinler'e i'zâm ettiği on dört gençten üçü firâr ve Göktaş'a avdet etmişlerdir. Bunların ifâdâtına nazaran Pasinler'de mevzi' inşâsı ve yol hidemâtında istihdâm edildiklerini, yevmiye beş şahsa yalnız üç kıyye ekmekten başka hiç bir şey verilmemesinden dolayı, iki gencin açlıktan telef olduklarını söylemişlerdir. Karyede

dahi birisi on dört, diğeri otuz beş yaşlarında iki genci açıktan açığa "Siz askerlikle bize kurşun atmışsınızdır" diyerek süngü ile parçalamışlardır.

Bu karyede sekiz-dokuz yaşlarında bulunanlar bile dâhil olduğu hâlde umûm kızların ırz u nâmûsunu hetk ve göze çarpan kadınlara fi'l-i şeni' icrâ eylemişlerdir. Bu mezâlimden sonra, "Göktaş sâha-i harbdir, dâhile doğru çekileceksiniz" diye karyedeki kumandanın muvâfakatıyla ahâlinin bir kısmı Kom[s]or, kısm-ı diğeri de Alirik ve Çikerkim karyelerine sevk edilmişlerdir.

Mâil'in gelini Hediye nâm kadını mevzi'lere götürerek haftalarca yanlarında bulundurmak sûretiyle ırz u nâmûsuna tecâvüz etmişlerdir. Hediye, düşmanın ta'arruzumuz üzerine ale'l-fevr ric'atinden bi'l istifâde firâr ve Edebük karyesine ilticâ edebilmiştir. Göktaş karyesinin yirmi yedi hânesini tamamen harâb etmiştir. Mütebâkisini de dâhilen yakmışlardır. Köyün bütün arı kovanlarını dökerek imhâ eylemişlerdir.

Göktaşlılar Ermenilerin bir çoğunu tanımışlar, Tercan kazâsı ahâlîsinden olduklarını söylemişlerdir. Bunlar miyânında Antranik Paşa nâmıyla yâd olunan Kötürlü Alekan oğlu Antranik, Çıknızlı Nişan, Armenak Tako'nun oğlu Olos, Musik oğlu Sahak vesâ'irenin bulduklarını söylüyorlar.

Göktaşlı Ahmed oğlu Reşid'in hafidi dokuz yaşlarında bulunan Mehmed nâm çocuğu da düşman alarak berâberlerinde gezdirmek sûretiyle götürmüşler hâlâ hayat ve memâtı mechûl bulunuyor.

Köyün en ziyâde tahrîb edilen mebânîsinden biri de câmi'-i şerîf idi. Ermeniler mukaddesâta dahi ta'arruz etmişler ve câmi'-i şerîfin minberini yıkıdıktan sonra ahır yapmışlar idi. Bu binâ telvisat içinde idi. Câmi'in ve bıkrleri izâle edilen yedi ile dokuz yaşlarındaki üç kızın fotoğrafleri merbûtdur.

25 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdürü

Erzurum Hukûk Müşâviri

Kemal

Alirik karyesi:

Şehr-i hâlin yirmi beşinci Çarşamba günü Göktaş karyesinden kalkarak ezânî sâ'at dörtde Alirik köyüne geldik.

Bu Türk köyü dahi zulm ve ta'addînin pek tahammül-fersâ bir derecesini görmüş, servetinden, malından, mukaddesâtından mahrûm edilmiş idi.

Bu köyde Kurukol ağniyâsından Mehmed Bey'e tesâdüf etdik. Mehmed Bey, uğradığı mâcerâyı şu sûretle hikâyeye etdi ve her sözünde köylüleri iştihâd etdirdi.

Kurukol'daki konaklarımın aldığı hâl-i harâbîyi gördünüz. Hikâyeye lüzûm göremem. Düşman ve bi'l-hâssa Ermeniler o binâlarımın yemleri, üç yüz somar (?) zahîremi, iki yüz koyunumu, sekiz at, sekiz câmûs ve sekiz öküzümü, altı yüz liramı, refikamın elli beş liralık bir yüzüğünü, lâ-akal beş altı yüz lira kıymetindeki bi'l-umûm eşya-yı beytiyye, huliyyât, müzeyyenât vesâ'ireyi yağma etdi ve etdirdi. Bununla da kâni' olmayarak beni ve â'ilemi öldürmek için beni tanıyanları tazyîkden hâlî kalmadı. Nihâyet amucazâdem Mecid Bey'i ele geçirerek koyun boğazlar gibi kesdi. Dayızâdem Ağa oğlu Ahmed'i de aynı sûretle itlâf eyledi. Amucamın elli yaşlarında sakat Meçi nâmındaki haremimi hasta olduğu hâlde şedîden darb ve ba'dehu boynuna ip geçirerek odada sürüklemek sûretiyle ihtinâk ve şehîd eyledi. Mûmâ-ileyhin bu beyânâtını Alirikliler müşâhedâta istinâden te'yîd ve tekrâr ediyorlardı.

Ba'dehu köylülere tevcîh-i su'âl ile başlarına geleni istîzâh etdik. Cevâben, ağlayarak can u mal, ırzlarının mahv u perîşân edildiğini, köyde zahîre, hayvânât ve eşya gibi neleri var ise düşmanın nehb ü yağmasına uğradığını, sekiz yaşlarındaki kızlardan başlayarak ırz u nâmûsu tamamen rencîde edilmiş, ilişilmemiş bir kadın kalmamış olduğunu, melîhü'l-vech kadınlardan İçağası Mehmed'in torunu ve Emir Han'ın kızını, yirmi beş yaşlarındaki Haznur Hatun'u, biri sekiz, diğeri beş yaşlarında iki çocuğuyla Yâsin'in torunu ve Mehmed Onbaşı'nın kızını, yine yirmi yaşlarında Esmâ'yı bir müddet köyde istifrâşdan sonra alıp berâber götürdüklerini, Alirik imâmı Molla Şükrü Efendi'nin sekiz yaşında Fâtıma nâmındaki kerîmesini, kezâ binbaşımın oğlu Şâkir'in sekiz dokuz yaşlarında Nigar isimindeki kızını, Salıklı (?) Ali Mustafa'nın yedi, nihâyet sekiz yaşındaki kızı Münevver'i cebren alıp kahren bikrlerini izâle eylediklerini, yine bu karyeden kırk beş yaşlarında Ali oğlu Süleyman'ı kılınçla parçaladıklarını, altmış yaşındaki Küçük Ömer oğlu Ahmed'i keyfsiz olduğu hâlde ayakları altına alarak şehîd oluncaya kadar çiğnediklerini bir lisân-ı elem-nâk ile beyân ve hikâyeye eylediler.

Bir kadını kolundan süngü ile, bir ihtiyârı da ayağından kurşunla cerhetdirilmiş; bu kadın ve ihtiyârın ve el-yevm köyde mevcûd olup bikri izâle edilen kızlardan birinin fotoğrafleri merbûtdur.

Bu köy, Antranik Paşa nâmıyla yâd edilen Kötürlü Aleksan oğlu Antranik'in mîntika-i şenâ'ati miyânında bulunduğu ve bu mezâlîme Rusların da iştirâk ettiği anlaşıldı. Mâ-hasal Alirik karyesi ezâ ve cefâ ve işkencenin insânı ürperdirecek derecesini gördü.

Fî 25 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdüri

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Parsinik karyesi:

Alirik'den yedide hareketle sekiz buçukda Parsinik karyesine muvâsalat edildi.

Üç aya karîb bir müddetden beri bu köyde kalan Ermeni ve Rus Kazağının zulm [ve] vahşetinden pek elem-nâk olan Parsinikliler bizi büyük meserretlerle karşılayarak nakl-i mâcerâyâ başladılar.

Evlerine götürerek belli başlı ellerinde kalabilen birer kat yataktan eşya nâmiyla başka bir şeyleri kalmadığını söylediler ve gösterdiler. Ağnâm, hayvânât zahîre ile berâber nakd gibi neleri var ise hatta para kiselerinin ucunda bağlanmış zâtî mühürlerinin bile düşman yağmasına heder olup gitdiğini ağlayarak hikâyeye etdiler. Irz u nâmûsa olan ta'arruzun pek bî-rahmâne vukû' bulduğunu köylerinde sağlam kız kalmadığını; zevce, hemşîre, ana, kız, hâsılı kadın kıyâfesinde köylerinde yaşayanların umûmen hetk-i ırz beliiyesine uğradıklarını, işine yarar adamlarının Erzurum'a gönderildiğini, câmi'-i şerîfin tahrîb edildiğini, kabristânın yıkıldığını yana yakıla beyân etdiler.

Musa oğlu Fehim isminde bir ihtiyâr gelerek ikisi kürek aralarında, biri kalçasında, Ermenilerden aldığı üç bıçak yarasını gösteriyor idi. Fi'l-hakîka henüz iltiyâm bulmuş tâze cerîhalar idi. Beri taraftan babasını gâ'ib etmiş bir çocuk, ağlayarak geldi. İnde't-tahkîk Parsinik'de muhâcereten mukîm terekme (?) Pasinli Halil'in oğlu olduğu, Halil dahi Ermeniler tarafından şehîd edildiği anlaşıldı.

Ma'nen ve mâddeten zarâr-dîde olan bu köy Terpüsek ve Alirik gibi muhtâc-ı mu'âvenetdir.

25 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdüri

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Çikerkim karyesi:

Dokuz buçukda Parsinik'den bi'l-müfâraka Çikerkim karyesine vardık. Bu köy ahâlîsi pek ziyâde yılmış olduğu için daha ferdâ-yı istirdâdda muhâcereti tercih ve köyü terketdikleri cihetle kimseyi bulamadık. Mezgik karyesi dahi aynı hâlde idi. Bu köyler kısmen harâb bir hâledirler.

25 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdürü

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Kuzvıran [Kuzveren] karyesi:

Sâ'at on birde Kürd köylerinden Kuzvıran [Kuzveren] karyesine geldik. Bu köyde düşman tahrîbât veyâ talan yapmamış. Bu cihetle Kuzvıran [Kuzveren] sağlam, hatta köy halkından vakti hâli yerinde olanların bileklerinde gümüş kordonlu sâ'atleri bile mevcûd idi.

25 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdürü

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Kızılca karyesi:

26 Mayıs sene [1]332'de Kızılca'ya vardık. Bu köy oldukça büyük ve kurâ-yı sâ'ireye nisbetle ma'mûrdur. Kızılca'da düşman, bir süvârî alayı ikâme etmişti. Bu cihetle hayvânâtın te'mîn-i i'âşesi için köylünün elindeki arpa, saman, ot ve kısmen sığır ve davarından istifâde etdi. Ma'amâfih sâ'ir Kürd köylerinde yaptığı gibi burada da köy hayatını imhâ etmedi. Köyün her cins hayvânâtı, ağnamı oldukça mebzûl, erzâk ve zahîresi vardır. Kızılcalı İsmâil oğlu İsmâil ve Süleyman oğlu Ali ki, zâten fukarâdandırlar, bunlardan başka muhtâc-ı mu'âvenet kimse görülemedi.

Düşman bu köyün ırz u nâmûsuna tecâvüz etmediği gibi, mebânîsini dahi tahrîb eylemedi. Tarlaların sürülmesine, ekin ekilmesine, çayır ve mer'âlardan istifâde edilmesine, köyden köye gidip gelmelerine Kızılcalılara müsâ'ade etdi.

Düşmân hîn-i ric'atinde nakledemediği erzâkdan bi'l-hâssa gaz, şeker, sabun ve buna mûmâsil eşya ile epeyce mikdârda esliha ve cebhâne, Kızılcalılar tarafından alınıp koyulundurulmuşdur. Her ne kadar Kızılcalılar erzâkın düşman tarafından imhâ edildiğini, kalan eslihayı da askerimize verdiklerini söylemekte iseler de hâlen çaya mahsûs dört köşeli şeker kullanmaları, akşamları hatta fukarâ hânelerinde bile gazyağı yanması ve saklı saklı silâh satmaları keyfiyyâtın delâletiyle bu eşya ve eslihanın Kızılcalılar tarafından alınıp saklandığını, eslihadan bir mikdârını kendilerini ta'kîbden masûn bulundurmak için askerimize verdikleri anlaşılıyor.

Kızılca'da düşmanın ikâme ettiği süvârî alayı kumandanı Alman imiş. Bu zât, mıntıkası dâhilindeki kurâda geşt ü güzâr eden ve Rus Kazak ve Ermenilerinin halka karşı revâ gördüğü tazyîkâtı şiddetle men' ve İslâmları himâye eyleyerek şikâyetlerini dinlediği için Ruslar bu zâtı câsûslukla bi'l-ittihâm tebdîl edip taht-ı muhâkemeye almış

ve Erzurum'a sevkeylemiş olduğu yine Kazakların Kızılcalılara vâki' ihbârına atfen Kızılcalılar tarafından bize nakl ve beyân edilmiştir.

Fî 26 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdürü

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

İlaldı karyesi:

Sâ'at bir buçukda Kızılca'dan hareketle, üç buçukda kurâ-yı ekrâd'dan İlaldı karyesine muvâsalat olundu. Köy tek ve tenhâ, yalnız Hüseyin nâmındaki ihtiyâr bir bekçiden başka kimse yok idi. Bu köy esâsen harâb bir hâlde idi. Ahâlîsi gûyâ ateş hattına yakın bulunmamak bahânesiyle dâhildeki Kürd köyüne gitmiş idi. Bekçi, köyde kalan eşyanın muhâfazasına me'mûr bulundurulması hasebiyle İlaldıların harb korkusundan ziyâde, askerimize mu'âvenet etmemek maksadıyla oradan tebâ'ud ettikleri anlaşılmaktadır.

Bu köyün eşrâfindan Halil oğlu Ahmed nâmındaki birisi[nin] Kazaklar tarafından itlâf edildiğini haber aldık. Sebeb-i katli, yolda tesâdüf ettiğimiz Mamahâtunlu Hacı Memiş ve rüfekâsından inde't-tahkîk maktûl, Kazaklarla arasında vâki' bir inek mübâdelesini mes'elesinden tehevüre gelerek Kazakları darb ve birisini cerhetmesi üzerine mukâbeleten merkûmun Kazaklar tarafından katl u itlâf edildiği anlaşıldı. İlaldı karyesinin bir kıt'a fotoğrafı merbûtdur.

Fî 27 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi

Hukûk Müşâviri

Kemal

Kursan karyesi:

Yevm-i mezkûrda sâ'at altıda İlaldı'dan kalkarak Kursan karyesine gitdik. Bu köy dahi boş idi. Köyde câlib-i dikkat ne bir yıkık binâyâ, ne nâmûsa ta'arruz, ne de düşman tarafından itlâf edilmiş eşhâs vekâyî'ine tesâdüf ettik. Kursan köyü eski ma'mûriyetini muhâfaza ediyor idi. Mer'âlarında inek, koyun sürülerinin kemâ-kân otlamakda olduğu görüldü. Kursanlılar da mücerred yed-i mu'âveneti fekk için çekilmişlerdi.

Bekçilik vazîfesini gören Muhtâr Şerif nâm şahs, bize askerimizden şikâyetle kendilerini tazyîk etmekte olduklarını söyledi ve köydeki bir iki neferi yağmager gösterdi. Bu neferleri yanımıza çağırarak mensûb oldukları vazîfe-i askeriyye ile nereli olduklarını sorduk. Netîcede Kürd gönüllülerinden bulduklarını, ileri mevzi'den geldiklerini öğrendik. Binâ'en-aleyh bunların iddi'âsı vârid bile olsa, tecâvüz-i vâki' yine Kürdler tarafından vukû' bulduğu tahakkuk ediyor.

Fî 27 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdüri

Hukûk Müşâviri

Kemal

Pelegöz karyesi:

27 Mayıs sene [1]332 ba‘de'z-zevâl ezânî sekiz buçukda Yirmidokuzuncu Fırka karargâhı 85, 86, 87'nci Alayla[r] merkezi olan Pelegöz karyesine gel[in]di.

Kurâ-yı sâ'ireye nisbetle daha cesîm ve daha ma'mûr olan bu karyenin bir tek malına bile ilişilmemiş, köy olduğu gibi kalmıştı. Harâbe-zâra dönen Türk köylerine nazaran bu Kürd köyünün manzarası pek câlib-i dikkat idi. Fotoğrafi merbûtdur. Pelegöz'de muhâfiz kabîlinden kalan beş altı hânedan mâ'adâsı Ekrâd-ı sâ'ire misillü evlerini, anbârlarını kapayarak ağnâm ve hayvânât-ı sâ'iresini dahi alarak dâhile çekilmişlerdir.

Burada 29. Fırka Ser-tabîbi Binbaşı Rıfat Bey'le görüşüldü. Mûmâ-ileyh bize âtîde mûnderic ser-güzeşt-i fecî'i hikâye etdi:

"Biz Mamahâtun'dan ilk çekildiğimizde bir harb vermiş idik. 1 Mart sene [1]332'de ceryân eden bu harb esnâsında, Onyedinci Fırka, Kursan tepelerinde müsâdeme ediyor idi. Fırka, esnâ-yı ric'atında ağır yaralılarından 5. Al. 1. Tb. mitralyöz Gümüshaneli Kibar oğlu Ferid, Bağdadlı Kellemit oğlu Granduk, 12. Al. 2. Tb. Topçu Göreleli Hüseyin oğlu Ahmed ile 5. Al. 1. Tb. 1. Bl. efrâdından Haçık, İmâmkolluğu karyesinden İsmâil oğlu Hasan nâmındaki dört neferimizi nakledemeyerek İlaldı ile Çikerkim civârlarında bıraktı ve fırka çekildi. Düşman oraya gelince mecrûhların yaralarını sarmak, tedâvî etmekden sarf-ı nazar kaldırıp bir eve bile koymamış ve o kış mevsiminde alâ-hâlihi karlar üzerinde bırakmıştı. Yaralılar, gidip gelen Rus efrâdını ve hâssaten oradan geçen Rus zâbitlerini, pek çok yalvararak istimdâdda bulunmuşlar ise de insânlık nâmıyla hiç bir mu'âvenete mazhar olamamışlar ve bu hâl ile tamam yirmi gün kırlarda, kar üzerinde kalmışlar idi. Köylüler düşmandan korktukları için bu bî-çâre kahramanları köylerine nakledemeyerek yattıkları yerde bırakmış, yalnız gecenin geç vakitlerinde karanlıktan bi'l-istifâde bin türlü havf ve helecân ile bir parça ekmek, biraz süt getirmek sûretiyle ölmeyecek kadar i'âşeleri te'mîn edebilmişlerdir. Bu fecî manzara bu tarzu'l-hîle yirmi gün devam etdikden sonra köylünün mütevâlî istirhâmâtı netîcesinde, bunların Rus hastahânelerine uğradılmaması şartıyla köylere nakledilmelerine müsâ'ade edildi. Bunun üzerine Kibar oğlu Ferid ile Kellemit oğlu Granduk Çikerkim'e, diğer ikisi de İldialldı [İlaldı]'ya götürüldü ve bizim bu havâlîyi istirdâdımıza değin ya'ni 21 Mayıs sene [1]332 târîhine kadar orada kaldı. Fırka sıhhiyesi bu köylerden geçerken fecî'adan haberdâr edildim ve bu kahramanları bulup der-akab hastahâneye gönderdim ve bir gün sonra bize müşâhedât-ı tıbbiyesini hâvî 23 Mayıs sene [1]332 târîhli 62 numaralı raporunu gösterdi. Raporda yaralıların yaraları

usûl-i tabîb dâ'iresinde sarılmamış ve bakılmamış olması yüzünden her dördünün de cerîhası kesr-i fahz ile müterâfik olduğu, birisinin sâkında takallus, diğer ikisinde endimal miyop husûle geldiği, biri dahi hummâ-i simhâka uğradığı ve her dördü ise mevtâ zannedilecek kadar za'îf düştüğü ibâresi görülmüştür.

Fî 27 Mayıs sene [1]332

İlca Nâhiyesi Müdîri

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Sos, Bıyıkviran [Bıyıkveren], Yaylacık karyeleri:

Bu köylerde mesken-i ekrâd bulunması hasebiyle istilâdan kat'iyen müte'essir olmamış, düşmanın hîn-i ric'atında kaçırmadığını, birçok eşyayı alıp saklamak yüzünden, hatta müteneffi' bile olmuşlardır. Köyün fukarâsı işleri başında, ağniyâsı da mal, mülk, nakd ve buna mümâsil her türlü servetleri yanında müreffeh bir hâlde görülmüştür.

27 Mayıs sene [1]332

İlca Nâhiyesi

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Zarifbey komu [Beykomu]

Şehr-i hâlin yirmi sekizinci günü Yaylacık'dan kalkarak Çınar komundan ba'de'l-mürûr Zarifbey komuna [Beykomu] gelindi. Çınar komu, istilâdan evvelki hâlini muhâfaza ediyor idi. Fakat Zarifbey komu [Beykomu] yığıntıdan ibâret harâbelerden nişân veriyor idi. Bu komdan iki katlı, cesîm ve iti vechli, altı yüz ile bin lira arasında bir kıymeti hâ'iz ve enkâz ile göze çarpan duvarlara nazaran mücedded olduğu anlaşılın Zarif Bey konağını düşman tamamen yıkmış, sökmüş ve sökdüremediği mahalleri yıkarak meskene gayr-i sâlih bir hâle getirmiştir. Komun kuru arâzîsinden başka, servet nâmına nesi var idi ise düşman alıp götürdü. Bu komun harâbhâneleri diplerinde ikâmet eden murâba'acıları yoksulluk yüzünden muhtâc-ı mu'âvenetdir. Tahrîb edilen konağın fotoğrafı merbûtdur.

28 Mayıs sene [1]332

İlca Nâhiyesi Müdîri

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Tercan kazâsı merkezi olan "Mamahâtun" kasabası:

28 Mayıs sene [1]332'de Tercan kazâsının merkez-i idâresi olan Mamahâtun kasabasına muvâsalat olundu. Rus kumandanlarının gözleri önünde kasabanın bi-hasebi'l-istîlâ gördüğü zarâr ve hasâr cidden şâyân-ı dikkat ve nazardır. Merbût iki kıt'a fotoğrafın irâ'esiyle de anlaşılacağı vechile kasaba emâkin-i mevcûdesinin beşde dördü düşman tarafından sökülmiş, yıkılmış, ancak beşde biri ya'ni iki yüz seksen hânedan altmış dördü sağlam kalabilmiştir.

Düşman, Mamahâtun Cami'-i şerîfinin minberini hedm ile kiliseye tahvîl etmiş, minâreye çan takmıştır. Medhal i'tibârıyla câmi'in sağ duvârında pek büyük bir eser-i zafer telakkî ve kabûl ettiği Mamahâtun'un târîh-i zabtını süslü ve büyük harfler ile ve kırmızı mürekkeble yazmıştır. Bu ibâreyi ihtivâ eden fotoğraf da merbûtdur.

Mamahâtun mezârı nâmıyla yâd edilen târîhî iki katlı künbeti de kısmen yıkılmış ve tahte'z-zemîn mezârın taş döşemesini sökerek defne gibi bir şeyler aradığı mezârın tahrîbâtıyla anlaşılmalıdır.

Mamahâtunlulara Ermeni ve Rus Kazakları ma'rifetiyle de tecâvüz ederek bir kısmının ırz u nâmûsuna cebren tasallut ve umûmen hânelerini yağma etmiştir. Sûret-i cebriyyede ırz u nâmûslarını rencîde ettiği hâne sâhibleri şunlardır:

Mamahâtunlu Bayram oğlu Edhem, müteveffâ Jandarma Cemâl Çavuş, Dede oğlu Hüseyin, Kiraz Hatun ve Belediye Kâtibi Bekir Efendi â'ileleridir.

Bunlardan Cemâl Çavuş'un haremi Fâtıma Hanım müdâfa'a-i ırz husûsunda karşı koyarak pek büyük sebât ve metânet göstermiş ve muvaffak olamayacağını anlayınca kendisini düşmana teslimden ise intihârı tercih eyleyerek kendi kendini salbeylemiştir. Müntehirenin şu âkıbet-i fecî'asına tahammül edemeyen Nâzım nâmındaki oğlu dahi vâlidesinden bir kaç gün sonra ye's ve eleminden müte'essiren o dahi ölmüştür. Merhûme Fâtıma Hanım'ın ırz husûsunda gösterdiği mukâvemetden hâl-i gazab ve tehevüre gelen düşman gûyâ ahz-ı sâr için merhûmenin ve kayın birâderi yine Mamahâtunlu Aşçı Selim'in evlerini yıkılmış ve malları, hâsılı neleri var ise alarak bu â'ileyi sıfru'l-yed bir hâle getirmiştir. Garîbdir ki Fâtıma Hanım'a müzâheret eden Aşçı Selim'i Rus kumandanları i'dâm için hayli taharrî etmiş ve bulamayınca akâribini darb ve tazyîkten hâlî kalmamış, bütün bu fecâyî'in düşmanın en yüksek mehâfiline mensûb zâbitân, ümerâ ve kumandanların ma'lûmât ve muvâfakatıyla ve şübhesiz verdikleri ta'lîmât ile icrâ edilmiş şenâ'atlerden olduğu vekâyi'-i ânife delâletiyle tahakkuk ediyor.

Mamahâtunlular düşmanın haklarında revâ gördüğü zulm ve tazyîkten yılmış ve korkmuş oldukları için Tercan'ın daha ferdâ-yı istirdâdında hicret ederek kasabada hemen hemen kimse kalmadığından, mezâlim-i câriyyenin teferru'âtına kadar tahkîkine imkân ve vâsita kalmadı.

Dâ'ire-i Hükûmet'de kâ'im-i makâm nâmına îfâ-yı umûr eden ve bir hafta evvel Tercan'a geldiği anlaşılan kazâ Mal Müdürü Hamdi Efendi'nin, mesmû'ât ve istilâ'âtına mürâca'at olundukda, tahkîkâtımızdan fazla bir şey öğrenemediğini, yalnız Türk köylerinde yaptığı gibi buradan dahi düşman kırk kadar genç ayırıp Erzurum'a sevk ve hâlâ taht-ı esâretde bulundurduğunu söyledi.

Fî 28 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdürü

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Humlar karyesi:

Ahâlîsi sâ'ika-i havf u hirâs ile köyü terk ederek her birisi â'ilesiyle gerideki köylere ilticâ ettiği ve Humlar'ın yağma, tahrib ve tecâvüz-i ırz husûsâtında sâ'ir kurâ-yı etrâk misillü dûcâr-ı zulm ve mesâ'ib olduğu anlaşılmışdır.

Fî 28 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdürü

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Vartik karyesi:

Akşam sâ'at on buçukda Mamahâtun'dan hareket ederek Vartik karyesine geldik. Bu köy Türk, Ermeni ve Kürd'den ibâret idi. İstirdâd hasebiyle Ermeniler düşmana iltihâk etmiş, köyde Türkle Kürdler kalmışdı. Esnâ-yı istilâda düşman ordusundaki gönüllü Ermenilerden beş altı kişi bu köye gelerek yerleşmiş ve birkaçı civâr kazâda sâkin Ermeni kızlarıyla ba'de't-te'ehhül Türk evlerinden beğenip aldıkları eşya ve levâzımât-ı beytiyye ile hânelerini tefriş ve idârelerini te'mîn ederek Vartik karyesinde oturmuşlardı. Ermeniler diğer yerlerde olduğu gibi, burada dahi Kürdlerle pek iyi anlaşabılmışlardır. Bu köyde cereyân eden vak'a-i âtiyye, tasallut-ı ırz beliyyesini bertârâf edebildi. Şöyle ki:

Ermeni kızlarıyla te'ehhül edip Vartik'de ihtiyâr-ı ikâmet eden Ermenilerden ikisinin hânesine bir gece iki Rus zâbiti girerek genç Ermeni gelinlerine evvelâ rızâlarını istihsâle çalışmışlar ve fakat muhâlefetlerini görünce on beş yirmi kadar Rus neferi getirerek gelinleri cebren kendi odalarına bi'l-celb sabaha kadar eğlenmişler idi. Şu vak'adan münfâ'il olan Ermeniler, ertesi gün Kürdlerle birlikde Mamahâtun'da mukîm

Rus kumandanına bi'l-mürâca'a şikâyet etmiş ve Rus zâbitânını Vartik'den tebdîle muvaffak olmuşlar idi. Fakat mütecâviz bu iki Rus zâbitine halef olanlar şu vak'adan dolayı Vartik'deki Ermenileri tazyîk ve Türk â'ilelerin nâmûsuna ta'arruz ve tecâvüzden men' etdiler. Vak'anın hudûsu gününe kadar bu köyün câmi'-i şerîfinin minberi Ermeni ve Kazaklar tarafından yıkdırılmış bulundu. Mezkûr câmi'in bir kıt'a fotoğrafı merbûtdur.

Fî 29 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdüri

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Şorlar, Ömer Ağa, Merik Ali, Tuzla, Topal Hasan ve Hüseyin Efendi komları:

Yirmi hânedan ibâret Şorlar komundan ancak üç ev sağlam görülebilir. Ömerağa, Merikali komları ise zâten hâk ile yeksân edilmişdir. Bu iki komun manzarası ancak bir taş yığıntısından ibâretdir. Topalhasan ve Hüseyinefendi komları ve Tuzla komu kısmen tahrib edildiği görüldü. Her altı kom, el-yevm gayr-i meskûn bir hâldedir. Merbût fotoğraf Şorlar komunun hâl-i harâbisini irâ'e etmektedir.

Fî 29 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdüri

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Şehr-i hâlin otuzuncu pazarertesi günü Vartik, Tuzla memlehası, Zazavartik, Ağtaş, Karacaviran, Zülfo komu ve Kışlak karyesi devredildi.

Tuzla memlehası:

Binâ, dört duvârla sakfi muhâfaza ediyor idi. Aksâm-ı sâ'iresi gayr-ı sâlih-i süknâ bir hâlde harâb idi. Düyûn-ı Umûmiyye Başmüdüri'nin bi't-tesâdüf beyânına nazaran işledilmek için bu memleha herhâlde ta'mîre muhtâcdır.

Zazavartik karyesi:

Bu Türk köyünün dahi istilâ yüzünden dûcâr olduğu hasâr ve mezâlim pek büyük ve gayr-ı kâbil-i telâfidir. Köyün mebânîsi düşmanın tahrîbâtına uğradı ve karye ahâlîsinin yedinde topraktan başka bir şey kalmadı. O derece ki, düşman âlât-ı zirâ'ıyyeyi bile imhâ etdi. Kız ve kadınlara cebren tasallut etdi. Â'ilesini şu âkıbet-i fecî'adan tahlîs için mu'âvenet etmek isteyen yedi kişiyi çoluk çocuklarının gözü önünde şehîd eyledi. Şühedânın esâmîsi şunlardır:

Zazavartikli Servet'in oğlu Süleyman, Mustafa oğlu Durak, Süleyman oğlu Mahmud, Mustafa oğlu Dursun Çavuş, Mustafa oğlu Mâil, Rüşdi Mehmed, Bayburdlu Mustafa'dır. Bunlardan Mustafa'nın haremi Fethiye, kendisini düşmanın firâş-ı fecî'ine teslimden şiddetle mûmâna'at etmesi üzerine süngü ile parçalandırılarak öldürülmüştür. Köyün kızlarından on iki yaşlarında Nûriye, yine on iki yaşlarında Mencu oğlu Osman'ın kızı Peluka, Ârif'in kızı on yaşlarında Kudret ile Mencu oğlu Osman'ın haremi, Hasan'ın Hanım nâmındaki haremi, Servet'in oğlu Süleyman hânesinde mukîme yine Hanım nâmındaki genç bir kadını düşman istifrâşla berâber birçok ezâ ve cefâ ve işkence dahi yaptığı, hâsılı bu köyün ihtiyâr kadınlara bile tecâvüz edildiği ve Zazavartik'in taht-ı istilâda kaldığı üç ay zarfında bilâ-fâsıla her gün bu fecî'aların devam edegeldiği her bir kadının yevmî hissesine isâbet eden Rus Kazak ve Ermenilerin adedi on ile otuza bâliğ olduğu Zazavartikli kadınlar feryâd ü figân ile nakl ve hikâye eylediler.

Düşman bu köyün gençlerini asker firârîsi sıfatıyla der-dest ve esîr ederek Erzurum'a sevk etmiştir. Zazavartik karyesi, Terpüsek köyü misillü ma'nen ve mâddeten müte'essir ve mutazarrır olmuş, her sûretle muhtâc-ı mu'âvenet bir hâlde kalmıştır.

Ağtaş karyesi:

Düşman Türk köylerinde ta'kîb ettiği fikr ve gâye dâ'iresinde bu köyü dahi kâmilen yağma, gençlerini esîr-i harb sıfatıyla sevk ve tağrîb ve meskenlerini tahrîb etdi. Köyde kalabilen altmış ile seksen yaşları arasındaki ihtiyârları darb ve tazyîk ederek köyün servetini, nükûdunu bu sûretle taharrî ve tahkîk ve ele geçirdiğini cebren gasbetdi. Bu köyde kalan ihtiyârları, pek fecî' işkencelere uğradıklarını söylemekdedirler. Köyün muhtârı Edhem Ağa'nın belini dipçik ile kırdıkları gibi, Karahan oğullarından İsmâil Ağa'yı da yere yatırarak bıçağı boynuna dayatmak sûretiyle tehdîd ve verdikleri havf u hirâs netîcesinde, elli liradan ibâret mütebâkî servetini de kahren ahzeylemişlerdir.

Ağtaşlılar, kızlarını ve kadınlarını mevki'lerinin teşekkülât-ı arzıyyesinden bi'l-istifâde yüksek ve sa'bu'l-mürûr dağlardaki mağaralarda, köyün pek hücrâ dereleri içinde hafrettikleri kuyularda, üç ay mütemâdiyem gizletmek sûretiyle tasallut-ı ırz

beliyyesinden tahlîs edebilmişlerdir. Yalnız keyifsizliği dolayısıyla dağ ve derelere çekilemeyen Zübeyde nâmında, on beş yaşlarında, Aktaşlı Ahmed oğlu Nâzım'ın kızını, düşman köyü tarar iken görmüş ve cebren yere yatırarak zavallının kahren bickrini izâle etmiştir. Kız, uğradığı bu musibetden gayr-ı kâbil-i tesellî bir ye's ve te'essüre giriftâr olmuş ve intihâra kasdeylemiştir. Ağtaşlılar, kızın o günden bu güne kadar hemen her gün, her sâ'at azmetdiği fi'l-i intihâra teşebbüs eylemekte olduğu cihetle nöbetle köylüler tarafından tarassud ve muhâfaza edilmekte bulunduğu anlaşıldı. Kızın hâl-i hâzırı yememek, içmemek, muttasıl ağlamak ve âh ü figân etmekden ibâretidir. Merbût fotoğraf Zazavartık kız ve kadınlarını tasvîr ve irâ'e ediyor.

Karacaviran karyesi:

Düşman bu köyü de mal, nakd ve hayvânât i'tibârıyla diğer Türk köylerine benzetti. Yalnız köyün hânelerini pek o kadar tahrîb etmedi. Ma'amâfih Ermeniler köy câmi'-i şerîfinin minberini yıkmaktan ferâğat edemedi. Ağtaşlılar gibi Karacaviranlılar dahi kadın kısmını tahte'z-zemîn anbârlarda, dere ve dağlarda gizledebilmek sâyesinde düşmanın tasallutâtından kurtarabildiler. Bu i'tibâr ile denilebilir ki, kurâ-yı etrâk miyânında en az müte'essir olan bu köydür.

Zülfo komu:

Ufak bir köy kadar olan bu kom, hâl-i sâbıkını muhâfaza ediyor idi. Ne can ve nâmûsunda, ne de servetinde eksilmiş bir şey var idi.

Kışlak karyesi:

Vakt u hâlî yerinde zengîn bir köyde her ne tasavvur ediliyor ise, Kışlak karyesinde dahi o mevcûd idi. Mesâkin sağlam ve tamam, ağnâm ve hayvânâtı mevcûd. Köylü nakdini sandığında veyâ cebinde muhâfaza edebiliyor idi. Gerçi Kışlaklılar muhîte uymak için düşmanın nehb ü gârâtına ma'rûz kaldıklarını iddi'â eylemekte iseler de, evlerinin anbârlarının dolgunluğu, hayvânlarının köy mer'âlarında mevcûd görülmesi iddi'â-yı vâki'i tekzîbe kâfidir. Esâsen düşmanın bu Kürd beylerinden bir şey aldığı kabûl edilse bile, bunun yağma sûretiyle te'mininden ziyâde mübâya'a cihetiyle alınmış olması zannı daha kavîdir.

Ilıca Nâhiyesi Müdüri

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Kışlak'dan hareketle köylerinin hatt-ı harbe yakın bulunmasından, geri mıntikalardaki kurâya hicret eden ve daha doğrusu Kürd olmaları hasebiyle kıta'âtımıza mu'âvenetde bulunmamak için dâhildeki Kürd köylerine azîmet eyleyen Komzun karyesiyle Kilise komunun ahvâlini tahakkuk ederek akşam Hoğik karyesine gidildi. Komzun köyüyle Kilise komu sâ'ir Kürdler gibi rencide edilmemiş ve bütün mâ-melekine sâhib bulunmuşdur.

Hoğik karyesi:

İki yüz on hânedan ibâret olan bu köyün ihtivâ ettiği mesâkinden ancak doksan sekizini kâbil-i süknâ bir hâlde gördük. Ermeni ve Kazaklar, köyün câmi'-i şerîfini ahıra tahvîl, minber ve mihrâbını tamamen tahrib etmişlerdir. Düşman bu köye geldiği vakit köylü ile meskûn ancak yirmi beş hâne halkını bulabildi. Mütebâkîsi istîlâdan evvel hicret ettiği için nüfusça olan zâyî'âtı ancak on altı esîrden ibâretidir.

Düşman bu köyün dahi mukaddesâtına, malına ve kısmen ırzına ta'arruza başlaması üzerine, az mikdârda köyde kalan diğer Hoğikliler, köylerinin ileri mevâzi'imize yakın bulunmasından cür'et alarak bir gece karanlığında, çoluk çocuklarını ellerinden tutup firâr ve mevzi'lerimize ilticâyâ muvaffak olmaları sâyesinde tahlîs-i cân ve nâmûs edebilmiş olduklarını söylemişlerdir. Hoğik'de tesâdüf ettiğimiz Kapunduruk, Mustafabey komu, Eyyuboğlu komu, Söğüdlü komu, Sırmacı komu, Ağviran ve Çiftlik ve Ovacık karyesi ahâlîsinden evvelâ sebep-i hicreti sü'âl ettik. Cevâben köylerinin hatt-ı harbe yakın bulunması hasebiyle vaz'iyetin tamamen tavazzuhuna kadar oraları tehlikeli gördükleri için geriye çekildiklerini söylediler. Bunun üzerine esnâ-yı istîlâda uğradıkları zarar ve hasâr sorulmuş ve şu ma'lûmât alınmıştır: Düşman Kapunduruk'dan el-yevm hayat ve memâtı mechûl on dokuz kişiyi esîr-i harb addederek Erzurum'a sevketti. Zahîre, mal ve eşya ve hayvânâtı da yağma ederek köy sekenesini hâl-i ihtiyâcda bıraktı. Mustafabey komu da aynı hâledir.

Eyüboğlu komunda ise servet itlâkına sezâ ne buldu ise alıp aşırıldığı gibi Hançer oğlu Hasan, Hüseyin oğlu Dursun, Hasan oğlu Mehmed ile vâlidesini ve Hasan oğlu İsmâil, Hüseyin oğlu Ali, Hasan oğlu Hâlis, Hasan oğlu Mahmud'u enva'-ı ezâ ve cefâ ile pek fecî' bir tarzda öldürülmüş ve Söğüdlü komundan Saylam oğlu Yusuf'a da aynı âkıbeti vermiştir.

Sırmacı komunda otuz iki ve Çiftlik karyesinde yirmi ev yıkdı. Ele geçirdiğini aşırđı ve yirmi altı kişiyi esîr aldı. Mustafa oğlu Osman'ı, Durak'ın kızı Seyyare'yi, dokuz yaşında Mustafa oğlu Aşir'i ve henüz altı yaşlarında bir tıfl-ı ma'sûm bulunan Molla Mustafa'nın kerîmesini kılınçla parçaladı.

Mustafabey komundan Mehmed oğlu Durak'ı, Rıdvân oğlu Hüseyin'i ve Zeynal oğlu Güli'yi şehîd etdi. Bunlardan Zeynal oğlu Güli'yi kable'l-itlâf bir sûret-i fecî'ada darb ve ba'dehu kasatura ile doğramak sûretiyle şehîd etmişdir.

Ovacık karyesi:

Servetce olan zayı'âtı diğer Türk köyleri derecesindedir. Köyde ancak yirmi ev sağlam kalabildi. Zaza Ali'nin gelinine cebren tasallut edilmek istenilmesi üzerine, Zaza Ali araya girerek gelini kurtarmağa çalışmış ise de yetmiş yaşlarındaki bu zavallı ihtiyâr, teşebbüs-i vâki'inde muvaffak olamamış, şiddetle darb ve cerhedilerek âkıbet öldürülmüşdür. Bu pîr-i mağfûrun, şu sûretle şehâdetinden sonra düşman yine gelinine tasallut etmiş ve cebren ırz u nâmûsuna geçmiştir.

Fî 31 Mayıs sene [1]332

Ilıca Nâhiyesi Müdüri

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Pekeriç karyesi:

Pekeriç'e 1 Haziran sene [1]332'de geldik. Bu köy zulm u şenâ'atin pek iğrenç bir ma'kesi olmuştur. Ermeni ve Kazaklar, köyün tahrib-i mesâkin ve mekâbirinden başlayarak câmi'-i şerîfinin minber, mihrâb ve mahfilleri hedm; erzâk, eşya, hayvânât, nükûd, hâsılı servet itlâkına sezâ nesi var ise gasb, lokomotifli bir harman makinesiyle bi'l-cümle âlât ve edevât-ı zirâ'ıyyesini imhâ etdikden sonra zavallı köylüye hücum ile pek şenî' bir şekilde birçok cinâyât îkâ' eyledi. Şöyle ki:

Düşman daha köye hîn-i duhûlünde Karaçaylı Emrullah ile Mahmud'un yolda tesâdüf etdiği biri altı, diğer yedi yaşlarında iki sabî-i ma'sûmu yakalayarak kilise kapısının eşiğinde koyun boğazlar gibi zebh ve ser-i maktû'larını kilise tarafına, gövdelerini de kapı önünde terketdikden sonra ihtiyârlardan Fettah oğlu Ahmed'i, Merik Ahmed Efendi'yi, Ahmed oğlu Hilmi'yi, Ako oğlu Kaya Onbaşı'yı ve Cedeli Mehmed'i, Memi oğlu Molla'yı, Menfekarlı (?) Mehmed Çavuş'u ve mahdûmu Osman'ı, Haydar Ağa'yı, Hâfiz oğlu Halil'i, Dellal oğlu Hayri'yi ve yedi yaşındaki oğlu Hakkı'yı, Mustafa oğlu Zihni'yi, dokuz yaşlarında Yusuf oğlu Mevlüd'ü, dört yaşındaki kardeşi

Eyyub'u, ve kadınlardan Altıntaşlı Mevlüd'ün vâlidesini, kızlardan Şeyh Beşir'in on beş yaşındaki kızını, Hoti Mustafa'nın altı yaşındaki keyifsiz kerîmesi Fâtıma'yı, Karşı Bahri'nin sekiz yaşındaki kızı Naime'yi ve dört yaşında diğer kızı Esmer'i fecî'âne ve pek akûrâne bir sûrette katl ve şehîd eyledi.

Pekeriçli Ahmed Bey'in hânesine ilticâ ve ihtifâ eden yüz elli kadar kadınla mûmâ-ileyhin â'ilesine ve Mamahâtunlu Mustafa Efendi'nin biri on iki ve diğeri on dört yaşındaki iki kızına, Karaçaylı Selim'in Sanem ismindeki bir kızına, Muhtâr Molla Şükrü'nün yedi yaşındaki kızı Fehime'ye, beş yüz kadar tahmîn etdikleri Kazak ve Ermeniden mürekkeb Rus müfrezesi hüçûm ederek kız ve kadınları ekalli sekiz def'a istifrâş sûretiyle ırz u nâmûslarına tasallut etdikleri ve bunlardan teslîm-i nefis edemeyerek kendilerini müdâfa'â eden dört kadınla Ârif Çavuş'un İzzet Hatun nâmında otuz yaşlarındaki haremîni yaralayıp göz baş kırdıktan ve kuvvetden düşürdükten sonra koyun boğazlarcasına keserek cesed-i maktûllerini Aron'un hânesinde kuyuladıkları, hâsılı Pekeriç pek şe'âmet-engîz bir sahne-i fecâ'at hâlini aldığını Pekeriç Muhtârı Molla Şükrü ile rûfekâsının te'essür-âmîz ifâdâtından anlaşılmıştır.

Düşman, şehîd ettiği bu beş kadının gövdelerini kuyular iken erkek ve kadınların feryâd ve figânından husûle gelen kargaşalık esnâsında İzzet Hatun'un kesilmiş başını gizlemeği unutmış ve iffet ve nâmûsunun kurbânı olan bu şehîde-i mağfûrenin başı bizim Pekeriç'e muvâsalatımıza değin açıkta, ev içinde kalmış köylü getirip bize göstermiştir.

Bed-baht şehîdenin baş etleri erimiş, iskelet hâlini almıştı. İmkân-ı teşhîs kalmadığı için fotoğrafi alınmadı. Yalnız bu ser-i maktû'un köylülerce ihtifâlât-ı lâzime ile defnine nezâret etdik. Düşman İzzet Hatun'un müdâfa'asından hiddet ve tehevür ettiği için ufak, bir yaşındaki kızının iki parmağında taşıdığı iki altın yüzüğü çıkarıp almak sûretiyle değil, kızın parmaklarını kasatura ile kesmek tarz-ı şenî'asıyla mezkûr yüzükleri kızcağazın parmaklarıyla birlikde alıp götürmüşlerdir.

Köyün ileri gelenlerinden Dursun Ağa nâmında doksanlık bir ihtiyârı celb ve üstünde, evinde, ahurlarında mevcûd nükûd, eşya ve hayvânâtı aldıktan sonra, nakdi az görerek tezyîdini mûmâ-ileyhden talep eden ve Dursun Ağa da başka birşey olmadığını bi'l-beyân cevâb-ı redd vermesinden münfa'îl olan düşman uzun bir ip getirip bu pîr-i muhteremi ayaklarından bağlamış ve aradığı parayı vermediği takdîrde su kuyusuna baş aşağı asmak sûretiyle i'dâm edeceğini söylemiş. Dursun Ağa dahi cevâben şer ve zulmlerinden kurtulmak için ölümü zâten tercîh ettiğini, şu kadar ki salben i'dâm keyfiyetinin ayakdan değil ipi boğazdan takmak sûretiyle icrâ edilegelmekde olduğundan kendisinin dahi o sûretle lüzûm-ı i'dâmını ihtâr eylemiş ise de, düşman dinlemeyerek mûmâ-ileyhi baş aşağı ayaklarından kuyuya asıp yarım sâ'at kadar o hâl-i pür-ıztırâbda bıraktıktan sonra kuyu başından yüksek ses ile Dursun Ağa'ya hitâb

ederek para verdiği takdîrde yukarıya çekip afvedeceklerini söylemişler ise de, Dursun Ağa düşmanın bu teklifini redd ve ikâ'ına başladıkları fi'l-i cinâyetin itmâmına devam eylemelerini beyân eylemesi üzerine, mûmâ-ileyhi yukarıya çekmişler, ayağını çözerek iyice dövmüşler, ba'dehu yere yatırarak el ve ayağını bağladıktan sonra boyun kökünden kasatura ile yavaş yavaş boğazlamağa başlamışlar. Dursun Ağa fi'l-i zebhin dahi teşebbüsleri gibi olmadığını, sür'atle ve doğrudan doğruya boğazından kesmek sûretiyle imhâ edebileceklerini ve bu tarz i'dâm, hem düşmanı yorulmaktan ve hem kendisini yormaktan men' edeceğini söylemiş bu sûretle hareketlerini tekrâr ihtâr eylemiş ise de düşman zavallı Dursun Ağa'yı bir türlü bırakmayarak birçok ezâ ve cefâ ve işkence ile ta'zîb etmiş ve nihâyet bayılcıya kadar döğüp kuyu başında terkedip gitmiştir.

Dursun Ağa'nın boynu kökünde ve cild üstünde henüz iltiyâm bulmuş hafif bir bıçak cerîhasının eseri görülmektedir. İnde't-tahkîk tazyikât-ı vakı'a esnâsında, Dursun Ağa'da hükûmetin erzâk mübâya'a akçesinden seksen lira bulunmakta idi ise de hükûmetin kendisine emâneten tevdi' ettiği bir parayı böyle şeni'u't-tab' bir düşmana vermekten ise ölümü tercih ettiği ve fi'l-hakîka bu elîm ser-güzeştten sonra muhâfaza edebildiği marrül-arz seksen lirayı dört gün evvel Pekeriç'ten geçen Tercan Kâ'im-i makâm Vekîli ve Erzurum Polis Müdîri Hulusi Bey'e nakden ve tamamen i'âde ve teslim eylediği anlaşılmıştır. Bu pîr-i şeci' ve muhteremin alınan bir kıt'a fotoğrafı işbu evrâka merbûtan takdîm kılındı.

Fî 1 Haziran sene [1]332

İlîca Nâhiyesi Müdîri

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

Tahkîk edilen Rus- Ermeni mezâliminden dolayı bazı tesâvîr ve birçok fecî' cinâyâtın sûret-i icrâsını hâvî kaleme alınan rapor manzûr-ı âlî buyurulmak üzere takdîm kılındı.

Cem' ve telfik-ı hakâyıkdaki mecbûriyet nazar-ı dikkate alındığı için mezkûr raporun birçok fikarâtı Kürdleri ithâm eylemektedir. Ruslar, Türkler için hakk-ı hayat tanımamış ve Tercan ile havâlisini taht-ı işgâlde bulundurduğu üç ayın her gününü fırsat telakkî ederek Türk köylerini ve sekenesini mahv u ifnâ ile uğraşmıştır.

Düşman, emr-i imhâyı teshîl ve tesrî' için de bu husûsda kendisine vâsıta ve âmil olan Ermenileri gayr-i kâfi görerek Tercan muhîti mâddî ve ma'nevîsini sâ'ika-i hemşehrî ile daha yakından tanıyan Kürdlerden isti'âne lüzûmunu düşünmüş ve bunların ya cehâletinden veyâhûd cibillî ihtirâsâtından bi'l-istifâde gereği gibi maksadına

nâ'il olmuş. Kürdlere hâmi görünmek, ileri gelenleriyle dost geçinmek gibi az bir emekle birçok şeyler yapabilmıştır. Düşman bu sûretle cellâd vazîfesini görebilecek vesâ'it-i tahrîbiyyeyi ba'de'l-ikmâl Kürdlerin rehberliği ve Rus Kazağının nezâretiyle Ermenilerini Türkler üzerine saldırarak köyleri tahrîb, mevcûd serveti yağma, ırz u nâmûsu pây-mâl, genç Türklerden hatta çocuk ve kızlardan bir kısmını katl u itlâf, bazılarını da esîr-i harb etmekden bir dakika bile fâriğ kalmadı. Öyle zannediyoruz ki bu havâlî bir iki ay daha düşmanın taht-ı işgâlinde kalsa idi, erkek-kadın Türk nâmıyla yaşayanlara tesâdüf ihtimâli kalmaz idi.

Can havliyle gece dağlardan aşarak sabah Mamahâtun'a, Rus kumandanının nezdine gidip de tazallüm-i hâl edebilmek fırsatını ele geçirenler ise kumandanın emriyle habs, darb ve tağrîb edilmiş ve bu sûretle hakk-ı şikâyet dahi bu zavallılardan selbolunmuştur.

Her Türk köyü mukadderâta sabr u tahammülden başka çâre bulamamış, her gün düşmanın zâlim süngüsü altında şehîd olanlara rahmet-hân olmakla iktifâ eylemiş idi. Hayatda kalanlar o kadar yılmışdır ki, köylerinin daha ferdâ-yı istirdâdında "Ne olur ne olmaz" korkusuyla gerilere kaçmışlar; hicreti yegâne çâre-i selâmet bulmuşlardır.

Bu köylerde her şey mefkûd, köylüler sıfru'l-yeddir. Buralarda yeniden bir hayat-ı sâ'iyâne te'sîsi için Türk köylülere müsâ'adât-ı mahsûsa gösterilmek, nakden ve suver-i sâ'ire ile mu'âvenet edilmek zarûrî ve muktezî bulunduğu arzıyla huzûr-ı celîl-i cenâb-ı vilâyet-penâhîye takdîm.

Fî 3 Haziran sene [1]332

Ilca Nâhiyesi Müdîri

Vilâyet Hukûk Müşâviri

Kemal

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2 nr. 144-162, 178

– 21 –

*RUS DONANMASININ TERME'YE ÇIKARDIĞI ERMENİ EŞKİYASININ
YAPTIĞI MEZÂLİM*

Rus donanması tarafından Terme'ye çıkarılan Ermeni eşkiyasınca dokuz kişinin şehid edildiği, iki kişinin yaralandığı ve on dokuz kişinin de

bir kısmının kendi isteği ile bir kısmının da esir olarak götürüldüğü, ayrıca 3.100.000 kuruş kıymetinde maddî zarar verildiği tespit edildiğinden, Müslüman esirlere karşılık Rus tebeasından yirmi şahsın tevkif edildiği, şehid ve yaralılara tazminat alınmasının temini için dokuz kişinin daha tevkif edilmesi ve tazminat miktarının tespit edilmesi hakkında.

***Atrocities perpetrated by Armenians bandits landed
by the Russian fleet on the shores of Terme.***

Armenians bandits landed by the Russian fleet on the shores of Terme killed nine persons and wounded two and took by force 19 persons as prisoners and besides caused material damages worth 3.100.000 piastres; as a retaliatory measure 20 Russian nationals were arrested and in order to secure reparations of the killings and damages caused nine more nationals were to be arrested and the amount of the total damages evaluated.

3. I. 1917

**Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti**

Rus donanması tarafından Terme'ye çıkarılan Ermeni eşkıyası tarafından ihrâk edilen mebânî-i resmiyye ile telefât mikdârını vesâ'ireyi mübeyyin cedvelin sûretidir.

Muhterik olan mebânî-i resmiyye:

Adliye, jandarma, polis, telgraphâne, liman dâ'iresi, belediye, düyûn-ı umûmiyye dâ'iresi, reji idâresi ma'a-anbâr, zükûr ve inâs mekteb-i ibtidâ'îleri.

Aded	Şehîd ve mecrûh olanlar
1	Kasabada bombardıman esnâsında muhâcirînden şehîd.

2	Mecrûh. Muhâcirînden Hopalı Mehmed oğlu Cafer, diğeri Arhavili Hasan Ağa kerîmesi Gülizar.
1	Çetenin kasabaya duhûlünde şehîd "asker".
1	Hükûmetin ihrâkı esnâsında yanmış "efrâd-ı münakkameden".
3	Kasabaya bir sâ'at mesâfede Miliç karyesinde bombardıman esnâsında şehîd: Hacı Kanber oğlu Keziban, Çolak Hasan'ın kızı Havva, İsmâil Bey oğlu Bekir.
1	Miliç'de çete tarafından şehîd edilen Beyastan oğlu Yusuf.
2	Yine Miliç'de şehîd. Bombardımandan Hacı Hasan oğlu Kemal kerîmesi Hadîce, muhâcirînden Hopalı Bektaş oğlu Dursun zevcesi Binnaz.
+ 11	
Aded	Kasabada mevcûd Rum ve mühtedî Ermenilerden çeteye iltihâk eden ve cebren götürülenler:
5	Demirci Kosti ma'a-â'ile kasabada sâkin.
2	Demirci Kosti kâ'in birâderi.
2	Ermeni mühtedîlerinden Ünyeli bir kadın ve kerîmesi.
1	Ermeni mühtedîlerinden Terzi Maksud.
7	Eskici Ohannes ma'a-â'ile
2	Cebren götürmüş oldukları: Kasabada Hacı Ali oğlu Hasan'ın bâkire kızı Firdevs ve diğeri yine kasabadan Dayı oğlu Hasan kerîmesi Satiye.

Dokuz şehîd
İki mecrûh
On dokuz esîr

Aslına mutâbıkdır.
Fî 15 Kânûn-ı Evvel sene 1332
Emniyyet-i Umûmiyye Kalem-i Husûsî
Müdiriyyeti

Sıra Numarası	Yekûn guruş	Muhterik olan ebni-yenin kıymeti guruş	Nev'i	Hâne eşyasının kıymeti guruş	Dükkân eşyasının kıymeti guruş	Zahîre kıymeti guruş	Mikdârı Kıyye	Esâmî
---------------	-------------	--	-------	------------------------------	--------------------------------	----------------------	---------------	-------

1	51.000	15.000	Bir bâb hâne	18.000	8.000	10.000	5.000	Taşcızâde Numan Efendi
2	20.000	20.000	Bir bâb hâne ma'a dükkân					Emvâl-i metrûkeden Madalyanların
3	3.000			3.000				Hastahâne eşyası
4	1.500			1.500				Konak Kumandanı Hayri Bey
5	4.600			4.600				Hopa Mahkeme Başkâtibi İbrâhim Hakkı Efendi
6	400.000	70.000	Ma'a-otel, kahvehâne ve dükkân	10.000	320.000			Hacı Paşazâde Hacı Fevzi Efendi
7	12.000				12.000			Ünyeli Kahveci Besim Efendi
8	1.500			1.500				Emvâl-i metrûke eşyası
9	30.000	30.000	İki göz dükkân ma'a-furun					Kürd Hacı Ali Efendi oğlu Mustafa
10	49.000	16.000	Bir bâb hâne ma'a ahur	25.000	7.000	1.000	500	Furuncu Hacı Mü'min ve birâderi Ömer Efendi
11	7.000				7.000			Taşcızâde Ahmed ve şerîki Hâfiz Hüseyin Efendi
12	4.000			4.000				Taşcızâde Ahmed Efendi
13	60.000	60.000	Ma'a-otel, kahvehâne, dükkân					Çarşambalı Laz Hacı Reşid Efendi
14	51.000		"	26.000	25.000			Kahveci Laz Süleyman Ağa
15	12.000		"		12.000			Bakkal Kâmil Efendi
16	85.000		"	45.000	40.000			Görelle muhâ cirlerinden Halil İbrâhim Efendi
17	15.500	5.000	Bir bâb hâne	5.000	3.000	2.500	1.250	Kasab oğlu Bekir

18	15.000	15.000	"					Emvâl-i metrûkeden belediye ve liman da'iresi
19	2.500		"	2.500				Tahrîrât Kâtibi Tevfik Efendi
20	1.300		"	1.300				Tedrîsât-ı İbtidâ'iyeye Mufettişi Mehmed Ali Efendi
21	15.000	15.000	"					Emvâl-i metrûkeden inâs mektebi
22	3.000		"	3.000				İnâs mektebi demirbaş eşyası
23	10.000	10.000	"					Laz Hacı Reşid Efendi
24	45.000	20.000	"	25.000				Hacı Müftî Efendi
25	75.000	15.000	"	25.000		35.000	17.500	Hacı Muhsinzâde Hâfız Hüseyin Efendi
26	32.740	10.000	"	13.000	3.500	6.240	3.120	Hacı Muhsin zâde Mehmed Efendi
27	30.000	15.000	"	15.000				Hacı Kâtib'in mahdûmu Ahmed Fâik Efendi
28	8.000	5.000	"	3.000				Dul karı Gülizâr
29	10.000	10.000	"					Kemahlı Hasan Usta ve şerîki
30	10.000			10.000				Trabzonlu Zühdü Efendi
31	2.000			2.000				Hacı Ömer Ağa
32	38.000	18.000	Bir bâb hâne	12.000	8.000			Derviş Kadir Efendi
33	3.000		"	3.000				İnâs mektebi mu'allimesi ve bevvâbesinin eşyası
34	51.000	23.000	"	15.000	13.000			Nallı oğlu Mustafa Efendi

35	50.000			50.000			Ünyeli Tâcu libâd Efendi
36	6.000			6.000			Belediye eşyası
37	3.000			3.000			Liman dâ'iresi eşyası
38	9.000	9.000	Bir bâb hâne				Hacı Hakkı Efendi
39	15.000		"	15.000			Tahsildâr Ahmed Efendi
40	30.000	30.000	"				Hacı Ali Efendi mahdûmu Mustafa ve şerîki Mevlü[d]
41	6.300	5.000	Kahve, furun ve dükkân		1.300		Hacı Resul oğulları Musa ve Hüseyin
42	50.000	17.000	Dükkân ma'a-furun		33.000		Kahvecizâde Temel Efendi
43	20.000	20.000	Dört göz dükkân				Kürd Hacı Ali Efendi oğlu ve şerîki Hüseyin
44	40.000				40.000		Soğancızâde Hacı Şükrü Efendi
45	20.000				20.000		Laz Süleyman ve şerîki Ömer Efendi
46	88.000	13.000	Ma'a-dükkân, hâne	407.000	35.000		Kopuz oğlu Hacı Mehmed Efendi
47	9.000	9.000	Fırın ma'a-dükkân				Hacı Seyyid Efendi vereseleri
48	3.000				3.000		Topal Behcet Efendi
49	4.000	4.000	Bir bâb dükkân				Kasterzâde Nâfiz Efendi
50	5.000				5.000		Kasterzâde Nâfiz Efendi'nin müste'ciri Sadeddin
51	12.000	2.000	Bir bâb dükkân		10.000		Kasterzâde Nedim Efendi

52	12.900	4.500	"		8.400			Keleş Efendizâde Emin Efendi
53	4.500	4.500	"					Kasterzâde Ziya Efendi
54	4.000				4.000			Kasterzâde Ziya Efendi müste'ciri Mehmed
55	6.000			6.000				Hacı Seyyid Efendi vereseşi
56	5.000				5.000			Adalı oğlu Hacı Hüseyin Ağa
57	2.500				2.500			Aşçı Mehmed Usta
58	24.000	20.000	Üç göz mağaza		4.000			Kürd Hacı Ali Efendi oğlu Mustafa
59	10.000	10.000	Bir göz mağaza					Kürd Hacı Ali Efendi oğlu Mustafa ve şerîki Hacı Kâmil
60	50.000			50.000				Bank Me'mûru Hâlid Efendi
61	150.000				150.000			Trabzonlu Kalyoncuzâde Osman Efendi
62	6.400				6.400			Hacı Hâfiz Mehmed Efendi
63	10.000	10.000	Hâne ma'a- dükkân					Emvâl-i metrûkeden düyûn-ı umûmiyye idâresi
64	5.000				5.000			Belediye eczâhâne eşyası
65	400			400				Sihhiye Me'mûru Yusuf Kemal Efendi
66	35.000	35.000	Hâne ma'a- dükkân					Ünye Reji Müdürü Hacı Ahmed Efendi

67	40.000	40.000	Telgrafhâne					Ünye Reji Müdüri Hacı Ahmed Efendi
68	65.000	65.000	Tütün anbarı					Ünye Reji Müdüri Hacı Ahmed Efendi
69	14.000				14.000			Reji idâresinin ma'mûl tütün ve demirbaş eşyası
70	1.350			1.350				Reji Me'mûru Mustafa Efendi
71	6.800			6.800				Düyûn-ı Umûmiyye Me'mûru Remzi Efendi
72	26.000				26.000			Düyûn-ı umûmiyye idâresinin demirbaş eşyası
73	6.000				6.000			Telgrafhâne'nin eşyası
74	2.000			2.000				Telgraf Me'mûru Osman Efendi
75	15.000				15.000			Trabzonlu Sâ'atci Hâfiz Zühdü Efendi
76	5.000	5.000	Bir bâb dükkân					Fakı Ali'den Hacı Osman vereseleri
77	2.000	2.000	Bir bâb dükkân					Seyyid Yazıcı oğlu Hacı İsmâil
78	400				400			Muhâcirîn idâresinin eşyası
79	80.000	80.000	Bir bâb hâne					Avukat Ali Efendi vereseleri
80	1.000			1.000				Kâdı Halil Hâkî Efendi
81	1.000			1.000				Keyvezâde Süleyman Efendi ve şerhîki Monla Mehmed

82	10.000	10.000	Bir bâb hâne					Emvâl-i metrûkeden Aşçı Simon hânesi
83	20.000	20.000	"					Sâbık Tapu Kâtibi Ahmed Efendi
84	16.500			16.500				Düyûn-ı Umûmiyye Kâtibi Mehmed Efendi
85	16.000			16.000				Giresunlu Rıza Re'îs
86	23.000	20.000	Bir bâb hâne	3.000				Modire gelini Oyani
87	21.500	20.000	"	1.500				Mülâzım Bekir Ağa
88	500			500				Ünyeli Yordan
89	4.800			4.800				Polis Sâlim Efendi
90	1.000			1.000				Meyhâneci Kırlandı
91	20.000	20.000	Bir bâb hâne					Emvâl-i metrûkeden zükûr mektebi
92	3.000			3.000				Mekteb demirbaş eşyası
93	20.500	15.000	Bir bâb hâne	1.500		4.000	2.000	Hacı Şaban oğlu Receb
94	10.000	5.000	"	1.000		4.000	2.000	Kara Ahmed oğlu Ahmed
95	9.000	4.000	"	1.000		4.000	2.000	Salıklı oğlu Ahmed
96	9.000	4.000	"	1.000		4.000	2.000	Çavuş oğlu Hamid eytâmı
97	19.500	10.000	"	2.000		7.500	3.750	Çolak Musa oğlu Receb
98	3.500			3.500				Rüsûmât Muhâfaza Me'mûru Emin Efendi
99	1.200			1.200				Rizeli Mahmud Efendi â'ilesi Zülal Hatun

100	20.400			20.400				Mahkeme-i şer'iyeye ve eytâm eşyası ve nakdi
101	100.000			100.000				Bayrakdarzâde Hacı Mehmed Efendi
102	2.000			2.000				Sivri oğlu zevcesi Emine
103	700			700				Tahsildâr Edhem Efendi
104	400					400	200	Yani Ağa
105	2.500				2.500			Çapolacı Vasil Usta
106	1.600				1.600			Geleydili Hacı Hasan
107	12.400	3.000	Bir bâb hâne	9.400				Çekiş Efendizâde Hacı Ahmed Efendi
108	4.500				4.500			Taşinzâde Mustafa Efendi
109	3.000	3.000	Bir bâb kahve ve otel					Moral oğlu Hacı İsmâil
110	1.000				1.000			Soğancı Mustafa Efendi
111	2.500			2.500				Taşcı oğlu Ömer bin Receb Usta
112	2.000			2.000				Kürd Yetim Hasan oğlu Said
113	5.000			5.000				Iraklı Posta ve Telgraf Müdîri Ali Efendi
114	6.000			6.000				Hacı Muhsinzâde Mahmud Efendi
115	3.500			3.500				Kürd Rahmi Efendi
116	1.500			1.500				Hacı Resul oğlu Hacı Mevlüd
117	1.200			1.200				Hacı Mevlüd yengesi (?) Âsiye

118	150.000				150.000			Sabuncuzâde Râif Efendi
119	13.000				13.000			Külâhlı oğlu Hacı Hasan Efendi
120	12.000				12.000			Dükkâncı Osman Efendi
121	9.000			9.000				Görelî Cücezâde Temel Efendi
122	4.500				4.500			Mahkeme-i nizâmiyye demirbaş eşyası
123	1.000				1.000			İstintâk idâresinin demirbaş eşyası
124	1.000				1.000			Polis dâ'iresinin demirbaş eşyası
125	3.000				3.000			Jandarma dâ'iresinin demirbaş eşyası
126	400				400			Orman Me'mûru Mehmed Efendi
127	1.200			1.200				Liman Re'îsi Emin Efendi
128	4.000			4.000				Seyyid Yazıcızâde Hacı İsmâil Efendi
129	600			600				Muhâsebe-i Husûsiyye Me'mûru Ali Efendi
130	5.500	3.000	Bir bâb hâne	2.500				Hacı İsmâil yetîmleri
131	900			900				Tahsildâr Reşid Efendi
132	8.000				8.000			Kolukısa oğlu Şükrü Efendi
133	50.870					50.870	10.173	Reji idâresinin gayr-i ma'mûl yaprak tütünü
134	10.000				10.000			Trabzonlu Mehmed Efendi

135	1.000			1.000				Kasterzâde Nâfiz Efendi zevcesi Zeliha
136	3.500			3.500				Beşir oğlu Mehmed Re'îs
137	2.500				2.500			Furuncu Hâfiz Ömer Efendi
138	5.000			5.000				Polis Kâmil Efendi zevcesi Zehra
139	40.000				40.000			Mâliye dâ'iresinin zarar ve ziyânı
140	4.000			4.000				Belediye Re'îsi Musa Efendi
141	40.000				40.000			Nâfizzâde Sabri Bey'in değirmen motoru
142	14.000	4.000	Bir bâb hâne	10.000				Miliç'den Hacı Kanber
143	3.000	3.000	"					Ârif Efendi
144	20.000			20.000				Yahyalı'dan Kâzım Bey
145	16.500			16.500				Düyûn-ı Umûmiyye Kâtibi Mehmed Efendi hemşî-resi Kerime
146	200			200				Ünyeli Müezzîn oğlu Hacı Mehmed kerîmesi Gülsüm
147	500			500				Üçbuçuk zevcesi Resmiye
148	300			300				Kahveci Emin Usta
149	1.500			1.500				Yunuszâde Hasan Efendi
150	1.500			1.500				Hacı Enbiya oğlu Mehmed
151	500			500				Müfredât Kâtibi Nâzım Efendi

152	2.500			2.500				Taşcı oğlu kâ'in birâderi zevcesi
153	15.000					15.000	7.500	Kibar Efendi
154	15.000			15.000				Kocaman'dan Hüseyin Ağa
155	12.000			12.000				Kocaman'dan Çakır Ağa
156	5.000				5.000			Ünyeli Zekerriyya
157	5.000	5.000	Bir bâb hâne					Miliç'den Çolak Hasan
158	5.000	5.000	Bir bâb kahve					Miliç'den Sâlih Bey
159	8.000			8.000				Kocaman'dan Kavaklı oğlu Mehmed
160	1.500			1.500				Doğanevci'den Kâsım oğlu İbrâhim
161	1.000			1.000				Doğanevci'den Ünyeli Râsim
162	1.000			1.000				Doğanevci'den Kuşka oğlu Ramazan
163	3.000			3.000				Laz Süleyman'ın hânesindeki zevcesi Makbule
164	5.000			5.000				Görelili Şehid oğlu Müştak
165	4.000	4.000	Bir bâb kahve					Kesem Ali oğlu Hasan
166	4.000	4.000	Bir bâb kahve					Büyüklimanlı Mehmed Ali
167	500			500				Trabzonlu Civelekzâde Süleyman Efendi
168	4.500				4.500			Ünyeli Vehbi Efendi
169	2.000			2.000				Ünyeli Yordan
170	2.640			2.640				Cücezâde Abdullah
171	12.000	12.000	Bir bâb dükkân					Taşcı oğlu Ahmed Efendi

172	12.000			12.000				Hacı Seyyid Efendi oğlu Hüseyin ve birâderi Fuad
173	8.000			8.000				Hülya karyesinden Hacı Ömer
174	5.000			5.000				Ünyeli Sadeddin
175	5.000			5.000				Büyüklimanlı Mehmed Ali
176	7.000			7.000				Acem oğlu Hüseyin ve refikası
177	1.000			1.000				Bağdadlı Asker Muhyiddin
178	500			500				Şerif Efendi
179	1.500			1.500				Seyyid Efendi kerîmesi Kadriye
180	1.000			1.000				Nüfûs İdâresi'nin zararı
181	3.400			3.400				Doğanevci'den Mahmud
182	2.000			2.000				Doğanevci'den Ali Küçük (?)
183	2.700			2.700				Yahyalı'dan Mustafa Çavuş
184	2.900			2900				Nâfîz Beyzâde Hayri Bey
185	5.000			5.000				Yahyalı'dan İslâm oğlu Hüseyin Efendi
186	2.500			2.500				Yedek oğlu Hüseyin
187	1.500			1.500				Tapucu oğlu Hasan
188	1.500			1.500				Mehmed Ali oğlu Şükrü zevcesi
189	500			500				Konak Kumandanı Hayri Bey
	3.100.000	931.000		885.990	1.138.500	144.510	56.993	Yekûn

Bin üç yüz otuz iki senesi Teşrîn-i Evvel'in yirminci perşembe günü Rus donanması tarafından çıkarılan Ermeni çeteleri Terme kazâsına duhûl ederek ihrâk etmiş oldukları mağaza, dükkân, kahve, otel, hân ve hâne eşyası, dükkân eşyası vesâ'ire, ma'rifetimizle bi'l-keşf esâmîsi bâlâda muharrer olduğu üzere cem'an üç milyon yüz bin guruş kıymetinde zarar u ziyân vukû' bulduğunu tasdik ederiz.

Fî 23 Teşrîn-i Sâni sene 1332

A'zâ
Nüfus Me'mûru
İdris Sıdkı

A'zâ
Düyûn-ı Umûmiyye Me'mûru
Osman Remzi

A'zâ
Ticâret Re'îsi
Mehmed

A'zâ
İdâre A'zâsı

A'zâ
Belediye Re'îsi

Terme Harîk Komisyonu
Re'îsi Kâdî
Halil Hâkî

Aslına mutâbıkdır.

Fî 15 Kânûn-ı Evvel sene 1332
Emniyyet-i Umûmiyye Kalem-i Husûsî
Müdîriyeti

Bâb-ı Âlî
Hâriciye Nezâreti
Umûr-ı Siyâsiyye Müdîriyyet-i Umûmiyyesi
Mühimme Kalemî
Umûmî numara: 91604
Husûsî numara: 1794
22 Kânûn-ı Evvel [1]332
Fî 3 Kânûn-ı Sâni [1]916 [1917]

Dâhiliye Nezâretine

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti İkinci Şu'besi'nden muharrer 15 Kânûn-ı Evvel sene [1]332 târîhli ve 217 husûsî rakamlı tezkire-i aliyye-i âsafâneleri ahzolundu.

Ermeni eşkiyâsı tarafından Terme'ye vukû' bulan ta'arruzda asker de dâhil olmak üzere dokuz şehîd ve iki mecrûh zâyî'âtımız olduğu ve on dokuz kişinin esîr

götürüldüğü sâlifü'z-zikr tezkire-i devletlerine melfûf cedvelin mütâla'asından müstebân olmuştur. Esîr edilen Müslimlere mukâbil Rusya tebe'asından yirmi şahsın tevkîf edildiği anlaşılacak ise de, şühedânın â'ileleri ve mecrûhîn için tazmînât istihsâli zımında da tevkîfât icrâsı müterettib olduğundan işbu yirmi kişiden mâ'adâ tebe'a-i merkûmeden ayrıca dokuz şahsının[şahsın] tevkîfiyle diyâr-ı ba'ideden birine i'zâmları ve şehîd â'ileleriyle mecrûhîn için istihsâli lâzım gelen tazmînât mîkdârı da takdîr ve tahmîn olunarak mevkûfnin isimleriyle birlikde nezâret-i âcîziye iş'ârı mütemennâdır.

Tevkîf edilen yirmi kişi miyânında bulunan Nikola Kakolidis, Gabriyel Kotanof nâmlarındaki eşhâsın seyri ilerlemiş verem illetine mübtelâ oldukları Amerika Sefâreti'nden beyân edilmiş ve kezâlik mevkûfından altmış yaşlarındaki Jorj Korubakalis (*Georges Cauroubakalis*) nâmındaki şahsın da romatizma, âlâm-ı kebediyye, sarılık ve iltihâb-ı mesâneye mübtelâ idüğü sefâretten gönderilen tabîb raporunda tezkâr kılınmış olmağla ifâdât-ı mezkûre sahîh olduğu takdîrde bunların yerine tâmmü's-sıhha kesân tevkîf edilmesi için iktizâ-yı hâlin inbâsı menût-ı himem-i aliyye-i âsafileridir. Emr ü fermân.

(Hasârât-ı mâddiyye üç milyon yüz bin guruş kıymetindedir. Tazmîn-i hasârât ne sûretle icrâ etdirilmek münâsib olacağını ta'yîn için müsteşâr beyefendi hazretleri hukûk müşâvirimiz efendiyle görüşeceklerdir. Pusulası müsteşâr beyefendiye takdîm edilmiştir.)

Pusula Hukûk Müşâvirliği'ne havâle buyuruldu.

Askerler muhârebe-i muntazamada terk-i hayat etmediklerinden ve esîr gidenlerden ihtiyârıyla iltihâk edenlerin tefrîki kâbil olmadığından cümlesi hakkında mukâbele-i bi'l-misle karâr verilmiştir.

BOA. HR. SYS. HU, kr. 122, dos. 7, nr. 1, 11-12, 29, 31, 1916. XI. 13

ERMENİ MEZÂLİMİNE DAİR İSVEÇ GAZETELERİNİN
NEŞRİYATI

Ermenilerin Erzincan'da yaptıkları mezâlime dair İsveç gazetelerinde yayınlanan yazılar hakkında.

*Publications in the swedish press concerning
Armenians atrocities.*

(Concerning the atrocities perpetrated by the Armenians in the city
of Erzincan and published in the swedish press.)

20. II. 1918

Stokholm Sefâret-i Seniyyesi

Aded: 5892/118

*Hulâsa: Ermeni mezâlimi hakkında
İsveç matbû'âtında neşriyât.*

Melfûf: 6

Hâriciye Nâzır Vekîli Devletlü Halil Bey Efendi Hazretlerine

Devletlü Efendim Hazretleri,

15 Şubat târîhli ve 106 husûsî numaralı tahrîrâta zeyldir.

Erzincan'da Ermenilerin ikâ' etdikleri mezâlim-i hûn-rîzâneyi musavver Millî Ajans tarafından gönderilen 16 Şubat 1918 târîhli telgrafnâme dahi aynen İsveç matbû'âtıyla neşr ve i'lân etdirilmiş ve "Ravayes Arméniens á Erzindjian." - Bruautes Commises par les brigands Armeniens" ünvanları altında "Stockholmes Dagbladet" - ve - "Aftanbladet" gazetelerinin bu bâbdaki neşriyyât-ı maktû'aları manzûr-ı âlî-i nezâret-penâhîleri olmak üzere leffen takdîm kılınmıştır. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 20 Şubat sene [1]918

Stokholm Sefiri
Cevad

BOA. HR. SYS. HU, kr. 122, dos. 7, nr. 22, 24-25, 1917. XII. 22

*RUS İSTİLASINDAKİ YERLERDE ERMENİLERİN MÜSLÜ
MANLARA YAPTIĞI MEZÂLİM VE KATLİAM*

Batum Andlaşması'nın imzasına kadar geri çekilen Ermenilerin, kadın, çocuk ayırmaksızın Müslümanları katlederek, cesetlerinin uzuvlarını keserlerle parçaladıkları, antlaşmanın imzasından sonra da Müslümanları imhâ politikası gereği özellikle Antranik'in binlerce çete mensubuyla Gence, Erivan, Ordubat ve İran'da katliama devam ettikleri; Ermenilere gösterilen her türlü hoşgörü ve yardıma karşılık, yapacakları yeni mezâlimlere zemin hazırlamak ve cinâyetlerini örtmek için katliamlarına son vermek üzere Antranik'in Osmanlı ordusunca yakalanmasının zulüm olarak gösterildiği ve Ermenistan Hükûmeti ile Ermenistan Hariciye Nezâreti'nce ufak tefek hadiseler büyütülerek ve uydurma hadiseler eklenerek ecnebî hükûmetlere bildirildiği; mezâlimden kaçan Müslümanların Nahçıvan'a hicret ettikleri ve mahvolmamaları için yardım gerektiği;

Şahtahtı, Zengezur, Nahçıvan, İğdir, Serdarabad ve havalisindeki yüzlerce köyde, Ermenilerin binlerce Müslümanı şehit ettikleri, Antranik ve Bapun çetelerinin yakıp yıktıkları, aylarca mezâlim altında bıraktıkları bu köylerin mallarını yağmaladıkları, binlerce hayvanını gasp ettikleri, mezâlimden kurtulabilenlerin de hicrete mecbur bırakıldığı, bu Müslümanların geriye çekilen Ermenilerin boşalttığı köylere yerleştirildiği; ancak tahliyeden önce ve tahliyeden sonra Ermenistan'dan gelen Ermenilerin, kendi bıraktıkları köylere yerleşmek istedikleri ve bu köylere yerleştirilen Müslümanları sıfırın altında 40-50 derecedeki soğuklarda sokaklara atarak ölümlerine sebep oldukları;

Ermenilerin bir taraftan da Avrupa'yı Türklük aleyhine kışkırttıkları, tarafsız bir heyetin yerinde yapacağı bir araştırma ile bunca mezâlimlerine karşılık Ermenilerin hiç bir şeyine dokunulmadığı halde, mezâlimden bir an bile geri durmadıklarının anlaşıldığı; Ermenilerle Müslümanların bir arada yaşamalarının mümkün olmadığı, yeni katliamların yapılmaması için lüzumlu tedbirlerin alınması gerektiği;

Ermenilerin Şahtahtı civarındaki köylerin halkını perişan halde sürgün ettikleri, hudut dahilindeki Müslümanların da kendilerine mezâlim yapılmaması için hicret ettirilmelerini istedikleri, ancak hicretin yasaklandığı, bunların hayatlarının kurtarılması için gereğinin yapılmasının istendiği;

Osmanlı ordusuyla çarpışarak geri çekilen Ermenilerin beşikteki çocuklardan, hasta yatağındaki ihtiyarlara kadar ellerine geçirdikleri Müslümanları süngüleyerek, baltalayarak, gözlerini oyarak, yakarak pek vahşice katlettikleri; Erzincan, Mamahatun, Erzurum, Kars ve civar köylerinde de korkunç mezâlimler uyguladıkları, kuyuların cesetlerle doldurulduğu; İstanbul gazetelerinden bazılarının Rus istilâsındaki yerlerde Müslümanlara Ermenilerin yaptığı mezâlimden habersiz oldukları, çeşitli milletlerden heyetlerin gelerek mezâlimi yerinde incelemelerinin sağlanmasının istendiğine dair.

***Massacre and atrocities perpetrated by the Armenians
in the zone occupied by the Russians.***

Before their withdrawal in conformity with the treaty of Batum the Armenians had killed, without distinction of age or sexes, women and children and using adzes, cut into pieces their slain bodies and also, following the signing of the said treaty they pursued their policy of annihilation of Muslim people especially thousands of bandits led by the Armenian Antranik sacked the muslim homes and committed massacre in Gence, Erivan Ordubat and Inan; in spite of all the spirit of tolerance towards the Armenians, this people, in order to prepare the way for their future acts of savagery and cover up the crimes they had committed tried to present the capturing of Antranik as an act of cruelty; the Armenian government and its foreign minister, exaggerating small incidents and inventing some, denounced to foreign governments these fabricated stories; muslims who had escaped Armenian atrocities fled to Nahçıvan; help must be secured to these people to save them from destruction.

Armenians had also killed in thousands muslim inhabitants of hundreds villages of Şahtahtı, Zengezar, Nahçıvan, Iğdir, Serdarabad, and the surrounding areas; all these villages were exposed to the cruelties and devastations of the bandits of Antranik and Bapun, their properties and possessions had been sacked and their livestock amounting to thousands heads seized and those who escaped had been forced to emigrate; these emigrants were settled in villages evacuated by Armenians, but the Armenians who came from Armenia before and after the evacuation wanted to be settled in the villages they had evacuated and having been settled drew the Muslims out and left them freeze to death under temperatures below 40° to 50° zero centigrade.

While continuing to commit atrocities Armenians were provoking European states against the Turks; an impartial commission which will make investigations on the spot will ascertain that in spite of perpetrating and continuing to perpetrate such atrocities Armenians had been living in safety and had never been disturbed; the coexistence between the Armenians and Turks was rendered impossible by the Armenians and to stop new massacre adequate measures should be taken.

Armenians were chasing and driving out of their villages in the neighborhoods of Şahtahtı; all of its inhabitants, driven to despair and destitute; even Muslims living in localities within the frontiers have been asking to emigrate in order to avoid atrocities but they were forbidden to do so, in consequence their lives are in danger, required measures should be taken.

The Armenians in retreat, while fighting the advancing Ottoman Army were ferociously killing muslims with bayonets, axes, going out their eyes setting fire to and burning them without sparing infants in their cradles and old persons in their sickbeds; they have been committing terrible atrocities in the villages of Erzincan, Mamahatun, Erzurum, Kars and in the villages in the neighborhood of Kars to such an extent that wells were filled with slain bodies; some daily newspapers in İstanbul published informations stating that from the territories occupied by the Russian Army they didn't receive any news concerning the atrocities perpetrated by the Armenians and consequently they asked for the formation of a committee consisting of members from different nations to investigate, on the spot, these atrocities.

29 S. 1337 (4. XII. 1918)

Bâb-ı Âlî

Sadâret-i Uzmâ

Umûr-ı Mühimme Müdîriyeti

Kars'dan Harbiye Nezâret-i Celîlesi'ne Mevrûd Şifre Sûreti

1- Sene ibtidâsında ordunun ileri harekete başladığı andan i'tibâren Batum Mu'âhedenâmesi'nin akdi zamanına kadar Ermeniler, kadın, çocuk, tefrîk etmeksizin yakalayabildikleri her Müslim ferdi katlederek bugünkü mevki'lerine kadar çekildiler. Ermenileri ta'kîb eden ordumuzun bütün aksâmı da bu Müslüman şehîdlerinin cesedini

ve keserle parçalanmış olan uzuvlarını defnederek geldiler. Batum Mu'âhedenâmesi'nin akdinden sonra Ermeniler, İslâmiyetin imhâsı politikasına devam ediyorlar. Bi'l-hâssa Antranik nâm cânî, başına topladığı binlerce avanesiyle Gence ile Erivan ve Ordubat, İran'daki mıntıkada bulunan ahâlî-i İslâmiyyeyi bu güne kadar katli'âma devam etdi ve hâlâ ediyor. Birbuçuk ay evvel İslâm ordusunca bu şakînin ta'kibi hakkında tertib edilen harekâtta ilcâ'ât-ı siyâsiyye ile tevkîf edildi ve bu harekât, Ermeniler tarafından birçok tasnî'ât ilâvesiyle zulm şeklinde gösterildi.

2- İcâbât-ı siyâsiyyeye tevfiikan biz, Ermenilerle hoş geçinmek, onlara müsâ'adekârlıkda bulunmak tarîkini iltizâm etdik ve ediyoruz. İ'âşelerini te'mîn için hükûmetleri nâmına külliyetli hubûbât verdik. Ahâlî-i İslâmiyyeyi dâ'ire-i sükûnet ve i'tidâle sevkettik. Bu ay zarfında Ermeni muhâcirlerini kabûl ve iskâna ve hatta meccânen i'âşelerine mu'âvenete başladık. Ahâlî-i İslâmiyye'de Ermeni muhâcirlerine hüsn-i mu'âmelede gösterdiler. Buna mukâbil Ermeni muhâcirleri ufak tefek ehemmiyetsiz bir-iki hâdiseyi i'zâm ederek Ermeni Hükûmeti'ne iblâğa ve kendilerinin haklı olduklarını göstermeğe ve ileride yapacakları şenâ'atlere şimdiden zemîn hâzırlamağa başlıyorlar. Bu asılsız şayi'âtın Ermenistan Harbiye Nezâreti'nce de ecnebî hükûmetlere iblâğ edildiği hiss olunuyor ve bu da Ermenistan Hükûmeti'nin ahâlî-i İslâmiyye hakkında bir hüsn-i niyyet ve tasavvuru olmadığını gösteriyor ve bütün bu ahvâlde önyak, biridir. Her güne bir sûretle katli'âma ma'rûz kalmış söğülmüş, hâneleri yakılmış, emvâl ve eşyası gasb ve hicretle icbâr edilmiş olan fil-hakîka gözlerimiz önünde her gün bir felâkete ma'rûz kalan ve bunların hepsine serfûrû etmekden başka bir çâre, bir sâhib-i himâyeye mâlik olmayan zavâllı İslâmları havf ü haşyetlere ilkâ ediyor ve şimdiye kadar her nasılsa tahlîs-i nefse muvaffak olmuş olan bir kısım İslâmların ne sûretle mahv u ifnâ edileceği intizâra da'vet ediliyor.

3- Ermenistan Hükûmeti, Ermenilerin bu cinâyet ve şenâ'atlarını setr ü ihfâ etmek maksadıyla mevcûd ufak tefek hâdisâtı i'zâm ve kendiliklerinden icâd ettikleri hâdisât ile birlikte ecnebî hükûmetlere karşı neşr ü i'lâna çalışıyor.

4- Son günlerde bir taraftan Gökçeğöl ile Nahcivan arasındaki mıntıkada kalmış bulunan İslâmlar, Ermenilerin top ve tüfenk ateşleri ile köyleri tahrîb ve emvâl ve eşyaları gasbedilerek muhâcerete icbâr edilmişler. Diğer taraftan İrân dâhilinde Tigântepe ve Sâinkala'daki Müslümanlardan üç yüz elli-dört yüz nüfusun Ermenilerin tecâvüz ve ta'aruzlarından hicrete mecbûr kalarak Nahcivan civârına gelmişler.

5- Binlerce İslâm ahâlînin de kendilerini ta'kîben gelmekde olduklarını söylemişlerdir.

6- Bî-çâre İslâm ahâlînin hakîkî bir himâyeye ve sıyânete mazhar olamadığı takdirde Ermenilerin bu imhâ politikası karşısında muhâfaza-i mevcûdiyyet edemeyerek mevte ve mahva mahkûm olacakları şübheden vârestedir. Bu zavâllıların hayat ve

nâmûslarının tahlîsi ve te'mîni için muktezî tedâbîrin ittihâz ve te'mînine delâlet buyurulması müsterhamdır. Fermân

25 Teşrîn-i Sâni [1]334

Aslına mutâbıktır
1 Kânûn-ı Evvel sene [1]334
9. Ordu K.
Şevki

Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu
Başkumandanlığı Vekâleti

Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezâreti'ne mevrûd
27 Teşrîn-i Sâni sene [1]334 târîh ve 5807 numaralı şifre sûreti.

20/21-11- [13]34 gecesi Şâhtahtı'nın iki kilometre şimâlinde Çerakçı köyündeki İslâm ahâlînin 737 koyununu Ermeni eşkıyâsı götürmüş ve bu baskında Ermeniler, ahâlîden bir kişiyi şehîd ve iki kişiyi mecrûh etmişlerdir. 20-11- [13]34 gününden beri Zengezur mıntıkası garbindan (*Bu mıntıka şarken Aras nehrine munsab olan Burguşeht suyu, şimâlen Karabağ havâlîsi, garben Nahcivan sancağı, cenûben Aras nehri ile muhât olan havâlîdir*) ve Nahcivan'ın elli kilometre şimâl-i şarkîsinde bulunan Cul nâmındaki İslâm köyünü Ermeni askeri ve eşkıyâları muhâsara ederek üç günden beri müsâdeme devam etmiş ve Cul'un on altı kilometre garbinda Kabahlu ve Kabahlu'nun beş kilometre garb-ı şimâlîsindeki Kurban köyleri ile bu köyler yakınındaki İslâm kurâsına Ermeni asker ve ahâlîsi tarafından baskın yapılarak üç yüz kadar İslâm şehîd edilmiş ve mütebâkîsi hicrete mecbûr edilerek eşya ve hayvânâtı gasb olunmuşdur. Zengezur mıntikasıyla Dereligühter mıntıkası (*Dereligühter mıntıkası, Nahcivan sancağının şimâli ve Zengezur mıntikasının şimâl-i garbîsindeki havâlîde*) hudûdları arasındaki on üç pâre İslâm köyü bir aydan beri Antranik ve Bapun çetelerinin ta'arruzuna dûçâr olarak kurtulanları çırılçıplak bir hâlde Nahcivan havâlîsiyle Gence'ye firâr etmişlerdir. Zengezur mıntikasındaki İslâm köylerine şimdiye kadar vukû' bulan umûmî üç hücumda bini mütecâviz telefât veren İslâm ahâlî bütün mâ-melekini terkle darmadağın bir hâlde kaçmışlar ve nereye ilticâ etdikleri ve ne oldukları öğrenilememiştir. Dereligühter mıntikasında ve Cul köyünün otuz kilometre şimâl-i garbîsinde Güllüdüz köyü ile bu köyün sekiz kilometre şark-ı cenûbunda Gehzâra ve Gehzâra'nın yedi kilometre cenûb-ı şarkîsinde Gökabbas, beş kilometre cenûbunda Kutatlu, sekiz kilometre cenûb-ı garbîsinde Novulu, on üç kilometre cenûb-ı garbîsinde Argana'dan, beş kilometre cenûbunda Daylahlu nâmındaki İslâm köyleri üç aydan beri ma'rûz-ı mezâlim olarak en nihâyet Mapunek (?) top ve makineli tüfenk

ateşi altında dört yüz zâyi'âtle hicret etmişlerdir. Çanakçı'nın şimâlinde menba'ını alarak Gökçeğöle munsab olan Ayricaderesi mıntıkasındaki İslâm köyleri de aynı sûretle tazyîk ve mezâlîme uğrayarak çıkarılmışlardır. Yapılan tedkîkât ve tahkîkât netîcesinde şimdiye kadar muhtelif menâtîkdan yüz otuz üç köy ahâlîsi tazyîk görerek çıkarılmış ve el-yevm muhtâc ve perîşân bir hâlde üç-beş hâne halkı bir evde güçlûkle melce' bulabilmişlerdir. Esâsen İğdır, Serdarâbâd, Nahçıvan mıntıklarındaki İslâm köyleri mevâki'-i mezkûreyi istîlâmızdan evvel Ermeniler tarafından kâmilten yakılmış ve kurâ-yı mezkûre ahâlîsiyle Ermenistan'dan hudûdumuz dâhiline hicret eden Müslümanlar, ordumuza karşı silâh isti'mâl ve muhârebe ederek çekilen Ermenilerin boş köylerine güçlûkle iskân edilmiş idi. Bu def'a gerek tahliyeden evvel hudûdumuz dâhiline alınarak iskân edilen ve gerek tahliyeden sonra Ermenistan'dan gelecek olan Ermeniler, kendi köylerini taleb ve köyleri harâb edilmiş olan yerli Müslümanları tahte's-sıfır otuz, elli, kırk dereceye çıkan bu soğuk mıntıkada cebren sokaklara ihrâc ve bu sûretle de mevte mahkûm edeceklerdir. Hâlbuki tahliye edilecek mıntıkadaki Ermeni köyleri Ermenistan dâhilinde ve Erivan havâlîsinde Müslümanlar tarafından terkedilmiş Müslüman köylerinden pek azdır. Binâ'en-aleyh Ermenilerin bu mes'eleda ta'kîb edegeldikleri mahv ü ifnâ politikası pek ziyâde vuzûh ile tezâhür ediyor. Bir taraftan İslâmlara zulm ü cefâ ile berâber diğer taraftan Avrupa efkârını Türklük aleyhine çevirmek için vâveylâ koparıyorlar. Bî-taraf bir hey'etin mahallinde ve bî-tarafâne yapacağı tedkîkât ile derhâl müstebân olacağı vechile yakılan, harâb edilen yüzlerce Müslüman köyüne mukâbil Ermenilerin hiç bir şey'ine dokunulmamış ve bu insâniyet-kârâne mukâbelemize mukâbil Ermeniler, Müslüman ahâlîye zulm ve tazyîk icrâsından bir an bile geri kalmamışlar ve askerlerini de bu vicdân-şikenâne mu'âmelâta teşrîk etmişlerdir. 3-11-[13]34 ve 5420 numaralı telgrafnâmede Hâriciye Nezâretimizin bu tevâlî eden Ermeni mezâlîmine nihâyet verecek teşebbüsâtta bulunmasını istihâm etmişdim. Hâlbuki Ermenilerin harekât-ı bâğiyâne ve vahşiyânesi gitdikçe arttı. Ber-vech-i bâlâ misâllerle Arpaçayı şarkını tahliyeden sonra alacağı şekli, zuhûr edecek fecâyi'i şimdiden kesdirmek mümkündür. Terkedeceğimiz arâzîde mâddî ve ma'nevî her türlü himâyeden mahrûm kalacaklarını ve Ermeni bıçakları ile bilâ-rahm kesileceklerini kanâ'at-ı kaviyye ile hisseden bu mazlûm Müslümanların tazallumât ve istimdâd-ı feryâdlarına ve pek zâhir olan âkîbetlerinin tasavvuruna en katı kalb bile tahammûlden âcizdir. Binâ'en-aleyh son nevmîdi ile bu zavallıların yapacağı harekâtı ne nasîhat, ne tedbîr ve ne de cebrin men' edemeyeceği tahakkuk etmiştir. Hiç bir maksad ve gâyeye ma'tûf olmayan ve insâniyete mugâyir olan bu sûret-i hareketle bî-hûde yere dökülecek kanların ve mahvolacak hânûmânların mes'ûlü yine âlem-i insâniyyet olacaktır. Çünkü insâniyyet hazırlanan bu felâketin önünü almağa bu gün dahi kâdirdir. Bir i'tilâf hey'etinin tahliye edilecek arâzîde vazîfe-i nezâreti der'uhde için müsâra'ati ve bunun vusûlüne değin icâb eden nukâtın Osmanlı ve Ermeni askerinin müştereken taht-ı işgâlinde kalmasını yeni bir kıtâlin önünü alabilecek idi. Esâsen asırlardan beri

hâlet-i rûhiyelerinde ma'kûs ve zıd cereyânlar tahassül eden Ermeni ve İslâm milletlerinin ba'demâ bir arada yaşamaları imkânsız, biri diğeri ifnâ edici iki kuvvetin cem'î şeklinde olduğundan hiç olmazsa bu kış için ahâlî-i merkûmenin hayatlarını te'mîn edecek tedâbîrin âcilen ittihâz ve ilkbahâra bunların kâffesinin mübâdele veyâ suver-i âharla İran, Azerbaycan veya Devlet-i Aliyye'ye hicretleri esbâbının istikmâl buyurulmasını istihâm eylerim. Ancak bu sûretle iki hasmın birbirinden ayrılması ve mevcûd arâzînin tarafeyn beyninde taksîm edilmesi ve hayat-ı tabî'yye ve sükûnun avdet eylemesi mümkün olacağı ve bi'l-âhire tedricen birbirlerine kesb-i ünsiyet edebilecekleri me'mûldur.

Dokuzuncu Ordu Kumandanı
Şevki

Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu
Başkumandanlığı Vekâleti

*Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezâreti'ne mevrûd
27 Teşrîn-i Sâni sene [1]334 târîh ve 5830 numaralı şifre sûretidir.*

27-11-[13]34 ve 5807 [numaralı] telgrafla arzetmiş olduğum Ermeni mezâliminin tevâlî etmekde olduğu her gün alınan vesâ'ik-i müsbeteye müstenid olan rapordan anlaşılmaktadır. Bu def'a da Şahtahtı'nın kırk kilometre şimâlinde kâ'in Çiva köyüyle bu köyün sekiz kilometre şimâlinde Konulca köyüne Ermeniler tecâvüz ve silâh isti'mâl ederek ahâlîsini perîşân ve tehcîr etmişlerdir. Bu mntıkaya civâr olan hudûdumuz dâhilindeki Müslüman köyleri ahâlî-i İslâmiyyesi kendilerinin de aynı âkıbete ve mezâlîme uğrayacaklarını düşünerek hukûk-ı hayatlarının, ya askerlerimiz tarafından muhafâzasını veyâhûd asker-i Osmaniyye çekilmeden evvel kendilerinin hicret etdirilmesini istihâm etdirmektedirler. Mukaddemâ hicret men' edilmiş olduğundan bu mürâca'atları orduca is'âf edilememektedir. Ordunun bu ahâlî-i İslâmiyyenin felâketine karşı yalnız seyirci kalması ahâlî-i merkûme üzerinde pek zîyâde sû'-i te'sîr yapmakda ve onları ümîdsizliğe düşürmektedir. Evvelce de istihâm edildiği vechile bu zavallı halkın nâmûs ve hayatlarının tahlîsi esbâbının istikmâl buyurulması.

Dokuzuncu Ordu Kumandanı
Şevki

Bâb-ı Âlî
Sadâret-i Uzmâ
Umûr-ı Mühimme Müdîriyeti

*Ermenilerin Türklere icrâ eylemekte
oldukları mezâlim hakkında.*

Melfûf 1

Hâriciye Nezâret-i Celîlesine

Devletlü efendim hazretleri,

Gerek vilâyât-ı müstahlasada, gerek şimâlî İran ve Kafkasya mntıkasındaki ahâlî-i İslâmiyenin Ermenilerden gördükleri zulm ve i'tisâfa dâ'ir Dokuzuncu Ordu'dan keşîde olunan telgrafnâme gönderildiğinden bahisle, yalnız Ermenilerin Türklere zulm gördükleri iddi'â edilen şu zamanda, Türklerin ma'rûz kaldığı fecâyî'i musavver olan telgrafnâme mündericâtına nazaran îcâb eden teşebbüsâtın icrâsı lüzûmu Harbiye Nezâret-i Celîlesinden bâ-tezkire izbâr olunmuş ve sâlifü'l-beyân telgrafnâmenin sûreti leffen taraf-ı devletlerine tisyâr edilmiş olmağla mündericâtının notîsi(?) şeklinde olarak îcâb edenlere teblîğine himmet buyurulması siyâkında tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim.

26 Safer [1]337 ve
1 Kânûn-ı Evvel [1]334

Sadr-ı a'zam
Tevfik

Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu
Başkumandanlığı Vekâleti

İstanbul

1 Kânûn-ı Evvel sene[13]34

Sûret

Harbiye Nezâret-i Celîlesine

Arâzî-i müstevliyemizin istirdâdında ve elviye-i selâsenin tarafımızdan işğâlinde Ermenilerin beşikdeki çocuklardan, hasta döşeğindeki ihtiyârlara kadar ellerine Müslüman olarak ne geçdiyse süngüleyerek, baltalayarak, gözlerini oyarak, yakarak pek vahşice katli'âm ettiklerini vesâ'ikiyle berâber (*fotoğraf, rapor, Rus zâbitlerinin raporları*) mâ-fevklerimize arz ediyorduk. Bu zulm ve vahşet ancak kıta'âtımızın işğâl ettiği mntıkalarda nihâyet bulmuşdu. Karargâhın lağvı târîhi olan 31 Teşrîn-i Evvel

[13]34 târîhine kadar hâlâ Ermenistan dâhilinde İslâmlara mezâlim yapılmakta idi. Geçtiğim yerlerin ahâlî-i İslâmiyyesi elim te'essür ve feryâdlarla, mâ'rûz kalacakları ikinci fecâyî'den olsun kurtarılmalarını hükûmetimizden istihâm ediyorlardı. Kars'da Dokuzuncu Ordu Kumandanı Mîrlivâ Şevki Paşa hazretlerine ma'rûzâtta bulundum. Ahılkelek ve Ahışa'nın dahi aynı feryâdda bulunduğunu ve bu fecâyî'a meydân verilmemesi için Harbiye Nezâret-i Celîlesi'ne lâzımı gibi yazdıklarını söylediler ve tahliyeden evvel müşterek murahhaslar i'zâmı (*Bizden terfîk olunacaklar ahvâl-i mahalliyyeye vâkıf ve i'tilâf murahhaslarıyla bi'z-zât görüşebilecek derecede lisân-âşina*) hususünün bi'z-zât tarafımdan dahi nezâret-i celîleye arzını emir buyurdular.

İlâveten şu ma'rûzâtta dahi bulunurum ki; Erzincan, Mamahâtun, Erzurum, Kars ve civâr köylerinde Ermenilerin fecâyî'i o kadar azîmdir ki görülen sahneler en katı yürekli olanları dahi ağlatmıştır. Bu gün dahi kuyular açılarak o fecî' manzaralar, bilmeyenlere, inanmayanlara, inkâr edenlere gösterilebilir. İstanbul gazetelerinden bazıları[nın] kendi ırkının uğradığı felâketden, fecâyî'den, ya'ni Rus istilâsına ma'rûz mntıkalarındaki Müslüman unsurunun Ermeniler tarafından ifnâ edildiğinden bî-haber oldukları yazılarından anlaşılıyor. Her türlü esbâb-ı istirahatleri taraf-ı hükûmetden te'mîn edilmek üzere ârzû eden anâsır-ı muhtelifeden hey'etler gönderilmesi ve fecâyî'in mahallinde tedkîki dahi pek fâ'ideli olacağını arzeylerim.

Mülgâ Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı
Mîrlivâ
Kâzım Karabekir

Osmanlı Ordû-yı Hümâyunu
Başkumandanlığı Vekâleti
Şu'be: 1
Numara: 9923/11309

Makâm-ı Sadâret-i Uzmâya

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir,

28 Teşrîn-i Sâni sene [1]334 târîh ve 9844 numaralı ma'rûzât-ı âcizâneme zeyldir.

Ermenilerin Zengezur ve havâlisinde icrâ etmekte oldukları mezâlim ve fecâyî'a dâ'ir Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı'ndan mevrûd iki aded şifreli telgrafnâme dahi leffen takdîm kılınmıştır. Türk mezâlimi hakkında bî-intihâ müşteki efvâhın

kapanılması için bu kabîl pek müberhen vesâ'ikın iktizâ-yı isti'mâline müte'allik irâde-i fehîmânelerini arz ve istirhâm eylerim. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 28 Safer sene [1]337

Fî 2 Kânûn-ı Evvel sene [1]334

Harbiye Nâzırı
İmza

Osmanlı Ordû-yı Hümâyunu
Başkumandanlığı Vekâleti
Şu'be: 1
Numara: 9980/11333

Makâm-ı Sadâret-i Uzmâya

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir,

1/12/[1]334 târîh ve 9923/11309 numaralı tezkireye zeyldir.

Gerek arâzî-i müstevliyyenin istirdâdında ve gerek elviye-i selâsenin işgâlinde ve gerek ise hâlen Ermenistan dâhilinde Ermenilerin İslâm anâsırına karşı yaptıkları mezâlîm-i fecî'a hakkında, ahîren Kafkas cebhesinden avdet eden mülgâ Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Mîrlivâ Kâzım Paşa tarafından makâm-ı âcizîye verilen rapor sûreti leffen arz ve takdîm kılınmıştır. Şu fezâyih ve mezâlîme bir nihâyet verebilmek için hiç olmazsa Ermeniler kadar olsun Hükûmet-i Seniyyece de ref'-i şikâyet ve taleb-i adâlet edilmesine ta'alluk eder. İrâde-i fehîmâneyi istirhâm eylediğim ma'rûzdur. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 29 Safer sene [1]337 ve

Fî 3 Kânûn-ı Evvel sene [1]334

Harbiye Nâzırı Nâmına
Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Re'îsi
Ferik (imzâ)

BOA. HR. SYS. MÜ, kr. 37, orj. nr. 12541, 1918. XII. 4

– 24 –

*PAYAS VE DÖRTYOL'DA ERMENİ VE FRANSIZLAR
TARAFINDAN YAPILAN MEZÂLİM*

Payas ve Dörttyol'u işgal eden, içinde Ermenilerin de bulunduğu Fransız kuvvetlerinin bir askeri yaraladıkları, jandarmaları tehdit ederek vazifelerini terke zorladıkları ve nahiye dışına çıkardıkları, hapishaneyi basarak oradaki mahkumları salıverdikleri, jandarmaların işgal edilen bölgelerden çıkarılmasından sonra Fransız askeri kıyafeti giymiş Ermenilerin birçok Müslümanın evine girerek dövdükleri, para ve eşyalarını gasp ettikleri hakkında.

***Atrocities committed by Armenians and French
in Payas and Dörttyol***

The occupying French forces of Payas and Dörttyol including Armenians had wounded a Turkish soldier and forced under menace the gendarmes to give up their jobs and leave the township and, attacking the prisons, set free all the inmates and after having displaced the gendarmes, the Armenians putting on french uniforms raided Muslims' houses, beat the dwellers and robbed their moneys and goods.

11 Ra. 1337 (15. XII. 1918)

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye
Telgrâf İdâresi
Mahreci: Adana

Telgrâfnâme

Evvelisi gün İskenderun'da bulunan ve Ermeni efrâdıyla mahlût Fransız kuvvetinden iki yüz kişi Payas, dört yüz nefer de dün Dörttyol'u işgâl ettiklerini şifre ile arzetmiş idim. Payas'daki kuvve-i işgâliyye efrâdından dört-beş kişi oradaki Hasan Onbaşı'yı hükûmet konağından alarak kal'aya götürüp boğazından ağır sûretde cerhetmişlerdir ve nâhiye hükûmetinde ve karakolda mevcûd jandarmaları da tehdîd ve terk-i vazîfe etdirerek nâhiye hâricine çıkartmışlardır. Dörttyol'a gelen kuvve-i işgâliyye kumandanı, bidâyetde jandarma mevcûdunun mikdârını ve vazîfelerini su'âl edip mevcûd jandarmanın me'mûrîn-i mülkiyye gibi Dâhiliye Nezâreti'ne merbût inzibât-ı mahalliyeyi te'mîn ile mükellef bulunduğu cevâbı verilmiş ve mukâbele-i mûmâ-ileyhe kumandan jandarmaların îfâ-yı vazîfe edebileceklerini ve muhill-i âsâyiş hiç bir harekete karşı lâ-kayd kalmayacağını ve kendi askerini de tecziyeden geri durmayacağını ve ahâlînin aynı sûretle hareket etmesini ârzû eylediğini ifâde eylemiş iken dün sâ'at ondan i'tibâren kuvve-i işgâliyye efrâdı öteye beriye ta'arruz ettikleri gibi bir emr-ber

neferinin yedine i'tâ ettiği bir varaka ile jandarmaların dahî behemehâl Ceyhan nehrinin öte tarafına savuşmaları lâzım geldiği[ni] tebliğ etdirmişdir. Bu vesîka da gurûb arsa ta'bîri olduğuna göre, arada bir sû-i tefehhüm olmak ihtimâline binâ'en berâ-yı istifsâr kâ'im-i makâm kumandanın nezdine gitmiş vekâyî'-i muhtelifeden dolayı kuvve-i işgâliyye kumandanına şikâyet etmekle berâber jandarmaların çıkarılması hakkındaki emrin esbâbını istifsâr eylemiştir. Kumandan-ı mûmâ-ileyh, askerinin ilk girdikleri yerlerde yağmagerâne harekete tasaddîleri tabî'îdir, şâyân-ı istiksâr değildir. Fransız askeri Fransa dâhilinde bile hâdiselere meydân verirler. Bu hâl her orduda vardır, buna rağmen bu hâl devam edemez, az zamanda önü alınır. Jandarmaya gelince, mâdem ki bunlar da eşhâs-ı müsellehadandır behemehâl buradan gideceklerdir. Aksi takdîrde yarım bunları esîr-i harb diyerek der-dest etdireceğim. Binâ'en-aleyh terk-i mevki' etmelerinden başka çâre yokdur demişler ve her türlü îzâhâta rağmen taleplerinde ısrâr ederek, jandarmaları terk-i mevki' etdirmişlerdir. Jandarmalar çıkdıktan sonra Fransız elbîse-i askeriyesini lâbis, müsellağ ve Ermeni efrâdından mürekkeb eşhâs kasabanın geceleyin mevâki'-i müstahfazasında evlere ta'arruz ederek kâ'im-i makâm-ı sâbık Necati Bey'in hânesinde sandıklarını açdırarak sandıklar muhteviyâtını ve düyûn-ı umûmiyye me'mûr-ı sâbık İhsân Efendi'nin eşyasıyla nükûd-ı mevcûdesi ve Medîne mültecîlerinden kezâ bir kadının eşya ve nükûdu alındığı gibi Medîne mültecîlerinden Hacı Ahmed'in eşyası alınmakla berâber darbedildiği ve Üzeyirli mekteb mu'allimi Ahmed Efendi'nin bi't-tazyîk on lirası alındığı gibi jandarma dâ'iresi kuvve-i işgâliyye tarafından işgal ve jandarma deposundaki esliha ve eşya zabtedilmiş ve geceleyin kezâ hapishâneye altı nefer Fransız askeri girerek nöbetçiyi darb ve mevkûfîni tamamıyla tahliye ettikleri gibi â'ilesini başka mahalle nakletmek isteyen Payas müdürünün de hânesi Ermeni efrâdı tarafından taht-ı muhâsaraya alınarak â'ilesiyle birlikde efrâd-ı mezkûrenin hâne derûnunda kalarak dışarı çıkmasına mûmâna'at eyledikleri alınan ve telgraf başında cereyan eden muhâberâtdan anlaşılmışdır. Bu ahvâl işgâl edilecek vilâyetin her tarafında aynı sûretle hareket olunacağı âşikâre olarak irâ'e etmektedir. Jandarmasız şahs-ı vâhiden ibâret kalmayacak kâ'im-i makâm ve nâhiye müdürünün ve hiç bir mülkiye me'mûrunun îfâ-yı vazîfe edemeyeceği âzâde-i iştibâhdır. Ta'rîzâtın tevâlîsi ise unsur-ı İslâmın câlib-i infî'âlî olarak ma'âzallah vekâyî'-i müte'essifenin zuhûruna meydan vermesi zarûrîdir. Şimdiye kadar müte'addid ma'rûzât ve me'mûrîn-i mülkiyyenin hatt-ı hareketi hakkında vâki' olan istirhâmıma cevâb alamadım. Kuvve-i işgâliyye yazın Ceyhan'ı, iki gün sonra da Adana'yı ve pey-der-pey mevâki'-i sâ'ireyi taht-ı işgâle alacak, jandarmaları bu sûretle tard ve me'mûrîn-i hükûmet tezlîl edilecekse; bu hâli vekâyî'-i mü'essife ve vahîmeyi intâc edeceğini şimdiden çare bulunmasını ve herhâlde bu meşkûk hâle sarîh bir sûret verilmesini ehemmiyetle arzeylerim. İrâdelerine muntazırım.

ERMENİLERİN DÖRTYOL'DA YAPTIKLARI MEZÂLİM

Osmanlı kuvvetlerinin Dört Yol'dan çekilmesinden sonra asayiş durumunun bozulduğu, çoğunluğu yerli firari Ermenilerden oluşan Fransız üniforması giymiş dört yüz kişilik bir müfrezenin, Dört Yol'da on iki haneyi basarak eşya ve para gaspedip bir kadını yaraladıkları, mütareke hükümlerine aykırı olan bu olay hakkında gerekli girişimlerde bulunulmasına dair.

Armenian assaults and lootings in Dört Yol.

After the retreat of the Ottoman Armed Forces from Dört Yol public order was disturbed, a detachment of four hundred soldiers, the great majority of native Armenians dressed in french army uniforms had attacked twelve dwellings in Dört Yol and after looting and seizing moneys wounded a women residing there; this act of violence constitute an infringement to the provisions of the armistice, in consequence necessary steps should be taken.

11 Ra. 1337(15. XII. 1918)

Bâb-ı Âlî

Sadâret-i Uzmâ

Umûr-ı Mühimme Müdîriyeti

422

Dört Yol kasabasında mütârekenâme ahkâmına muhâlif olan vak'a hakkında.

Hâriciye Nezâret-i Celîlesine

Devletlü efendim hazretleri,

12 Kânûn-ı Evvel [1]334 târîhli ve 410 numaralı tezkireye zeyldir.

Üç zâbit kumandasında ekseri yerli firârî Ermenilerden mürekkeb olmak üzere Fransız askerî üniformasını lâbis dört yüz neferlik bir müfrezenin Dört Yol kasabasına geldikleri ve on iki hâne yi basarak eşya ve para gasb ve bir kadını boğazından cerh ve jandarmayı kasabadan ihrâc etdikleri İkinci Ordu Kumandanlığı'ndan bildirildiğinden

bahisle mütârekenâme ahkâmına muhâlif olan bu vak'a hakkında teşebbüsât-ı lâzime icrâsı ve bu kabîl Ermeni firârîlerinin işbu menâtika adem-i idhâlinin ve me'mûrîn-i mülkiye ile jandarmanın tahliye olunan mahallerde emniyetle iş görebilmelerini kâfil tedâbirin te'mîni Harbiye Nezâret-i Celîlesi'nden iş'âr kılınmış olmağla iktizâsının serî'an îfâ ve inbâsı siyâkında tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim.

11 Rebî'ü'l-Evvel [1]337 ve
16 Kânûn-ı Evvel [1]334

Sadr-ı a'zam nâmına
Müsteşâr
(imza)

BOA. HR. SYS. MÜ, kr. 36, nr. 59, 1918. XII. 16

– 26 –

*BAYBURD VE İSPİR KAZALARINDA ERMENİLERİN YAPTIĞI
SOYKIRIM*

Bayburd ve İspir kazalarında Ermenilerin Türklere vahşiyane zulümler yaptıkları, Arşak adlı Ermeni çete reisinin Antranik adlı çeteciyle koordineli olarak bu bölgedeki zulümleri idare ettiği, yetimhanede bulunan çocukların hançerlenerek katledildikleri, Bayburd'da tutuklanan Türklerin tamamen katledildikleri; genç kız ve kadınların namuslarına tecavüz ettikleri, ayrıca Ermenilerin Bayburd'dan çekilirken zorla yanlarına aldıkları 150 kadar Türk çocuğundan bir kısmını da yollarda katlettiklerine dair Rus Kızılhaç hemşirelerinden ve Moskova Tıp Fakültesi öğrencilerinden Tatyana Karameli'nin hatıratı.

*Massacre perpetrated by the Armenians in the
sub-prefectures of Bayburt and İspir.*

Armenians were ferociously committing oppressions in the sub-prefecture of Bayburd and İspir, an Armenian chief bandit named Arşak, coordinating his activities with another Armenian chief bandit Antranik, had with their bands stabbed and killed small children living in an orphanage and slaughtered all muslim turks they captured, raped young muslim girls and women and when they were forced to retreat, had assasinated, on their way back many of 150 Turkish children they forcibly dragged into their road of retreat. Memories from Tatyana Karameli who

*was a nurse of Russian Red Cross and a student of Moscova Medical
Science Faculty.
(1918)*

36 / Mühim Bir Vesîka-i Mezâlim

*Bayburd ve İspir kazâlarında Türklere fecî' zulmler, vahşiyâne cinâyetler,
işidilmemiş işkenceler yapan "Arşak Paşa(?)" çetesi hakkında Rus Hilâl-i Ahmer
hemşirelerinden ve Moskova Tıp Fakültesi müdâvimîninden Madam "Tatyana
Karemeli"nin beyânât ve hâtırâtı*

Sözlerimde doğrulukdan ayrılmayacağım. Bütün milletlere karşı hakîkati söyleyeceğim:

8 Ağustos sene 1917'de Bayburd'a muvâsalat etdim. Bayburd'da da bir menzil Piyâde Taburu, bir Terek Kazak Süvârî Alayı, bir Rus topçu bataryası, bir Rus istihkâm ve (*amele ve fennî adamlardan mürekkeb*) bu taburun bir de ufak hastahânesi (*reviri*) ve bir de ahâlînin tedâvîsine mahsûs Ambulatoryya denilen bir belediye hastahânesi ve bu ambulatoryaya merbût olarak yetim çocuklar için bir eytâmhâne var idi. Ben bu eytâmhânenin müdüresi idim. O vakit burada yirmi kadar çocuk vardı. Ma'amâfih elli iki yatak hazırlanmıştı. Ayrıca Ermenilere mahsûs olarak daha büyük bir eytâmhâne Ermeniler tarafından ihzâr ve idâre olunuyordu. Benim eytâmhânemde takrîben beş-altı Ermeni çocuğu da var idi. Bunlara ders gösterilmiyordu. Yalnız sıhhatlerine, banyolarına, yemeklerine, oyunlarına ve gezintilerine bakıyordum. Çocuklarım beni çok seviyorlardı ben de onları severdim. İstihkâm Derujin Taburu bütün malzemeleri veriyordu. Rus İhtilâli 27 Şubat 1917'de başlamıştı. Ben Bayburd'a geldiğim vakit orduda ve menzildeki inzibât, eskisi gibi mükemmel idi. Eylül evâsıtında Bayburd'da mevki' kumandanlığı eden bir Kazak Yasaulı (*Yüzbaşı demektir. Esâsen adliye me'mûru olup ihtiyât zâbitânındandır.*) eytâmhânenin erzâkını, Derujin Taburu kumandanının talebine karşı vermedi. Çocuklarım beş-altı gün pek az ekmek parçaları ile iktifâyâ mecbûr oldular. Bu herîf gâyet fenâ bir adamdır. Ermeni muhibbidir. Ahâlîden hiç birisi sevmez. Şâyed Bayburd'dan geçerseniz muhtârlardan sorunuz onlar iyi bilirler. Bir de belediye re'îsi vardır, akıllı, zekî bir adamdır. Ayrıca mîralay rütbesinde bir Rus menzil kumandanı vardı. Bu ihtiyâr Rus, gâyet iyi bir insândır.

Kazak olan mevki' kumandanı, gâyet iyi olan Derujin Taburu âmirinin muhtelif taleplerine karşı "Türkler benim düşmanımdır. Ben Ermeni eytâmhânesine erzâk vereceğim çünkü keyfim böyle istiyor" diyordu. Bunun üzerine Derujin Taburu âmiri Tiflis'deki vâlî-i umûmîye yazdı ve bu herîfle birlikde çalışmak istemediğini bildirdi. İcrâ kılman tahkîkâtda o Kazak yüzbaşısının dostu olan dört-beş zâbitden başka bütün zâbitân, Derujin Taburu âmirinin yazdıklarının tamâmen doğru olduğunu tasdîk ve

te'yîd etdiler. Mevki' kumandanı, istediğini yapıyor ve müstakillen hareket ediyordu. Bu sebeble menzil kumandanı olan mîralay ona söz geçiremiyordu. Çünkü mevki' kumandanı cebheden emir alıyordu. Menzil kumandanı rütbeten büyük idi ise de diğeri onun evâmirine itâ'ate mecbûr değildi. 15 Eylül'den i'tibâren çocuklarım için muktezî gidâ vesâ'ireyi sûret-i muntazamada almağa muvaffak olarak 15 Teşrîn-i Evvel'de ben mevâdd-ı ticâriyye ve eczâ-yı sâ'ire getirmek üzere âmirim tarafından Tiflis'e gönderildim ve çocuklarımı gâyet terbiyeli, kibâr, mekâtib-i âliye talebesinden, Alman ırkından bir Rus neferine tevdî' etdim. Tiflis'deki bu me'mûriyete sebep bu sırada Ardase'nin şimâl-i garbisinde bulunan kabak tepelerdeki mevâzı'da bulunan (Ruslar kartal yuvası diyorlarmış) Rebinski Alayı'na Türkler ta'arruz ettiklerinden, bu alaydan pek çok yaralı zâbit ve nefer gelmekte idi. Bu muhârebede Türkler muvaffak olmuşlardı. Esâsen bu Rebinski Alayı'nın kumandanı, yaralı zâbitân ve askerleri için ilâc, sargı vesâ'ire hâzırlanmasını telgrafla Derujin Taburu âmirine bildirmişdi. Ben, Erzurum-Sarıkaş-Kars-Aleksandrapol tarîkiyle Tiflis'e gitmeğe karâr verdim. Bana verilen büyük bir yol otomobile binerek hasta bakıcı askerimle ayın on sekizinci akşamı Tiflis'e vâsıl oldum. Tiflis'e müteveccihen hareketimde Erzurum'a muvâsalat etmişdim. O gün Erzurum'da menzil kumandanı karârgâhında Rus askerlerine tütün göndermek için bir sepet kakul (?) vermişlerdi. Ben de burada bulundum.

Ertesi gün Derujin İstihkâm Taburu kumandanı olan mühendisimin mektûbunu vâlî-i umûmiye verdim. Vâlî benim istediğim her şeyi vermeleri için icâb edenlere emir verdi. Ertesi günü askerlerim bütün ilâcılarını alarak Bayburd'a hareket etdi. Hemşirem Tiflis'e geldiği cihetle vâlî-i umûmî bana ayın nihâyetine kadar me'zûniyet verdi ve keyfiyeti telgrafla mühendisine bildirdi. Teşrîn-i Evvel'in otuz birinci günü şimendüferle hareket etdim. Sarıkaş'dan otomobil aldım ve Teşrîn-i Sâni'nin ikinci günü akşam Bayburd'a muvâsalat etdim. Ertesi günü mühendise gitdim. Tiflis'de neler yaptığımı bir raporla bildirdim. Bana teşekkür etdi. Bu sıralarda Türklerle ta'tîl-i muhâsamât eylediği cihetle Kelkit'deki menzil kumandanı birçok zâbit ve askerleri terhîs etdi ve kendisi de gitdi. 3 Teşrîn-i Sâni'de Kazak Süvârî Alayı ile batarya, Kafkasya'ya hareket etdiler. Menzil kıta'âtı da Ebi Yesir (?) Alayı ile Erzurum veya Trabzon tarîkiyle memleketlerine gitmek üzere terhîs olundular. Kazak Süvârî Alayı, Erzurum ve batarya Trabzon tarîkiyle hareket etdiler. Avdetde Sarıkaş'da müte'addid alaylar, süvârî ve topçular, derujinler, seyyâr hastahânelerin gelip geçmekte olduklarını gördüm ve niçin geriye gitdiklerini sordum. Onlar, harbin Türklerle ta'tîl edildiğini söylediler. İntizâm mevcûd idi. Âdetâ muhârebeye gider gibi muntazam ve silâhlarıyla birlikde gidiyorlardı.

Ben Erzurum'dan Bayburd'a avdet ederken birçok askerlere ve ilçedeki bir obüs bataryasına tesâdüf etdim ve numarasını sordum. Birinci batarya olduğunu söylediler. Bu bataryada benim kardaşım mülâzım Valdamar Karameli yâver idi. Kendisi[ni]

sordum; "Şu atın üstündeki" dediler. Hemen gitdim; birbirimize sarıldık. Bu gün benim için pek mes'ûd oldu. Kardeşim, "Birlikde gidelim" dedi. Çünkü bütün askerlerin ve hemşîrelerin memleketlerine gitmekte olduklarını söyledi. Hâlbuki ben, vazîfem olduğu için Bayburd'a gitmeğe mecbûr olduğumu anlattım ve ayrıldık.

Avdetimde Pernakapan [Bernekaban] civârında çok kar vardı. Otomobil kara saplandı; çıkarılmadı geceyi pek soğukta otomobil içerisinde geçirmeğe mecbûr oldum. Kürküm ve kaputum da yoktu. Bizim askerler bana kaput verdiler. Ben bu gece pek korktum. Çünkü yalnızdım. Dört Rus askeri içinde idim. Bi't-tab' bir şey olmadı. Esâsen uyuyamadım; gözümü kapayıp havf ile açıyordum. 4 Teşrîn-i Evvel'de (sene 1917) sarılığa yakalandım. Beş günde iyi oldum. Otomobilde çok sarsılmış ve iyi gıda alamamış idim.

Bayburd'daki fenâ adam olan Yasaulı Kazak yüzbaşısı, takrîben yirmi kadar Rus askeriyle kalmıştı. Bu herîf pek zengin idi. Kafkasya'da birçok çiftlikler, evler vesâ'ire tedârik etmişdi. Çünkü kendisi gâyet mürtekeb ve hırsız bir adam idi. Bu serveti muhârebede kazanmışdı. Bu yüzbaşının ismi Popof'dur. Popof, Grozni, Poti ve Sohum şehirlerinde çiftlikleri ve evleri satın almışdı. Müte'ehhil idi. Rum olan zevcesi, Poti'de idi. Kendisi bir Donjuan idi. Bayburd'da bir sistra (*hemşîre*) ile vakit geçiriyordu. Kendisinden daha büyük bir kimse olmadığı cihetle her istediğini yapıyordu. Bir gün fakîr kadın ve çocuklar, hastalar, penceresi önüne geldiler ve un (dakık) istediler. Çünkü artık Bayburd'da ekmek pişmiyordu. Fakat un var idi. Zavallı kadınlar ricâ etdiler. O, pekiyi dedi, fakat vermedi. Bugün yarın diye zavallı fukarâ ve hastaları dört gün bu sûretle süründürdü. Sevgilisi hemşîre Anna'ya gitdim. (*Bunun da Türk ismi benim Türk ismim gibi Gülizar idi. Türklere hürmeten Rus hemşîreleri olan bizler birer Türk ismi taşıyorduk.*) Kocana söyle de bu zavallılara un versin dedim. O zavallı iyi kalbli idi ise de dimâğî fakîr idi. Ağladı ve "Ben vermek istiyorum ama ma'a'tte'essüf bu adam vermiyor." dedi. "Kendim bir şey yapamadım çünkü bir levâzım re'îsi değilim." diyerek izhâr-ı acz ve te'essür etdi. Bir gün bu Anna yanıma geldi ve ağladı. Dedi ki: "Ben bu adamı seviyorum ama yaptığı şeyleri sevmiyorum." Ben dedim ki: "Kendisine söyle, böyle yapmasın! Çünkü Türkler geldiği vakit bu kumandanın yaptıkları Ruslar için mûcib-i hacâlet olur." Ben Anna'ya dedim ki, Popof'a söyle "Eğer beni seviyorsan böyle yapmazsın; irtikâb etmezsın. Şâyed yaparsan ben hemen seni terkedip gideceğim." Gitmiş Popof'a böyle söylemiş o da "Bu benim işimdir ricâ ederim karışma!" demiş. Lâkin kendisinden ayrılmaması için Popof ağlamış. Çünkü bu kızı çok seviyormuş. Fi'l-hakîka Popofun zevcesi iyi bir Rum güzeli imiş ama terbiye-i ictima'ıyyesi noksân imiş.

15 Teşrîn-i Sâni'den i'tibâren Kafkasya ve Rusya ile posta ve telgraf mu'âmelâtı kesildi. Artık ne mektûb ne gazete ne de telgraf alıyorduk. Çünkü bu askerler de işlerini bırakıp memleketlerine gitmişlerdi. Bu târihden sonra kumandan Popof Bayburd ve

civârındaki sivil Ermeni ahâlîsinden 18-45 yaşında olanları çağırarak kendilerine Bayburd'daki depolardan silâh ve cebhâne tevzî' etdi ve "Bu topraklar sizindir. Bunları müdâfa'a ediniz; Türklere vermeyiniz" dedi. Türkler, Ermenilerin bu sûret-i mükemmelede teslîh edildiklerini görür görmez korkdular ve bizim Rus askerleri, mukaddes silâhlarını Türklerin gizli mürâca'atları üzerine para mukâbilinde satdılar. Popof, Ermenilere mitralyözünü ve hayvânlarını verdi. Bayburd'da, bir mikdâr Rus ordusunda ta'lim ve terbiye görmüş Ermeni askerleri de vardı. Bunlar sivil ahâlîyi ta'lime başladılar. Endâht ta'limleri yapıyorlardı. Takrîben dört Ermeni zâbiti de var idi. Kânûn-ı Sâni sene 1918 evâ'ilinde cebheden Ermeni zâbitân ve askerleri Bayburd'a geldiler. Fakat sivil Ermeniler askerlerden daha çok idi. Bu târîhlerde sivil iken tensîk olunan Ermeni askerleri yüz nefer idi. Çünkü Anna o kadar elbise dağıtmışdı. Bana her şeyi söylüyordu, o hâtıra tutmuyordu, ben hâtıra defteri yazıyordum. Bu sebeble bana yazdırıyordu. Tensîk olunmak istemeyen sivil ve müsellağ Ermeniler bu hesâba dâhil değildir. Mikdârları çokdur, fakat adedlerini öğrenemedim. Ermeni askerleri arasında bir mikdâr Rus neferleri de var idi. Bunlar ta'lim ve terbiye yapıyorlardı. Bundan başka Ruslardan mîralay rütbesinde bir telgraf zâbiti ile Gürcülerden bir piyâde zâbiti de var idi. Ermenilerin teslîhi keyfiyetini bu Yasaulı Yüzbaşı Popof yaptı. Ermeniler kendisini çok seviyorlardı, hattâ o gezmeğe gitdiği vakit sekiz-on Ermeni athısı ona refâkat ve muhâfaza ediyorlardı. Bu herîf çok rakı içiyordu, her gün her sâ'at sarhoş idi. Bir gün Anna ile birlikte gezinmeye gittik. Yolda nizâm karakolu önünden geçtik (*corp de garde*). Burada ihtiyâr bir Rus askeri bizi kapının önüne çağırdı. Söylemek, nöbetçilere yasaktır. Bizi işâretle çağırdı. (*Bu zamanda Popof'un yanında ancak beş asker kalmışdı. Zirâ Türklerle aramızda harb yokdur diyerek memleketlerine gittiler.*) "Size gizlice bir şey söyleyeceğim" dedi. Anna ile benden başka kadın da kalmamışdı. Nöbetçi şöyle söyledi: "Burada birçok sivil Türkler mahbûsdur. Popof her gece bir kaç Ermeni ile buraya gelir, Türklere para ister, verenleri salıverir; vermeyenleri çizmesiyle, mahmûzuyla, kırbağıyla fenâ hâlde tepeler, veremeyen zavâllı Türklerin vücûdları şişmiş ve çürümüşdür. Bunlara pansuman yapmak lâzımdır." Pek iyi kalbli olan bu ihtiyâr Rus neferinin bu ifâdelerinden sonra ben ve Anna gittik sargı ve pamuk aldık. Pek yasak olduğu hâlde gidip bu bed-bahtların yaralarını sardık. Ma'a't-te'essüf bu iyi neferin ismini unuttum. Çünkü kendisini ilk def'a görmüşdüm. Nefer bu hâli kimseye söylememekliğimizi ricâ etdi. Bu mel'ûn Popof zâten Türkleri soyuyordu. Halı, lira vesâ'ireyi zorla dayak ile her türlü işkence ile her yerden ve herkesden topluyordu. Bu hâlleri Anna görünce pek müte'essir oldu. Gece geldi; ağladı, "Artık bu aşkı burada kesmek ve bu herîfden ayrılmak lâzımdır." dedi. 24 Kânûn-ı Sâni'de: İstihkâm Derujin Taburu'nun üç bölüğü kademesi ve vicdânsız sevgilisini terkeden "Anna Gülizar" Bayburd'dan hareket etdiler.

Benim muhârebede bir zevce gibi sevdiğim ve hâlen kocam olan Georgi yâhûd Yura da bu Anna'ya refâkat etdi. Yalnız benim eytâmhânemle bir bölük derujin

istihkâm kaldı. Çünkü Yura'yı, istihkâm taburu kumandanı, kademenin sevkine me'mûr etmişti. Bu sebeble biz ayrıldık. İstihkâm taburu kumandanı yâverini bıraktı. Bu taburun bütün askerleri Alman, Leh, Yahûdi idi. Çünkü bunlar cebheden çekilmişlerdi. Türklere ilticâ ettikleri için Yura adliye me'mûru olduğu için yüzbaşı salâhiyetini hâ'iz idi.

24 Kânûn-ı Sâni 1917'den sonra eytâmhânem sûret-i resmiyyede ilgâ edildi. Bu târîhde herkes hareket etmiş idi. Bir bölük derujin ile bir kaç asker kalmıştı. Bizim için muktezî hayvânât ve arabalar on üç gün sonra Trabzon'dan avdet edecekdi.

Bu (*eşolon=kademe*) ile giden arabacıardan birisi mu'ahharan bana dedi ki: "Türk veyâ Kürd olması muhtemel 19 neferlik bir müfreze, bize Zigana dağlarında ateş etdiler. Bunun üzerine kademedeki efrâdımız da mukâbele etmişler. Yollarına devâm edemediklerinden Ardase'ye dönmüşler. Bir hayvân gebermiş. Mu'ahharan Rus zâbiti Zigana'da bulunan bir Türk zâbitine mürâca'at etmiş. Bu zâbit kademeyi ertesi günü Cevizlik'e kadar götürmüş ve bu sefer çete bir şey yapmamıştır. Bu kademe Daltaban'da iken 18'inci ve 23'üncü Türkistan alayları da birlikde imişler ve bu alaylar efrâdi Zigana'da ta'aruz eden çeteye mukâbele eylemişlerdir. Bu târîhde birçok Rumlar yaya olarak hicret etmekte imişler. Hatta bir kısmı Yura'nın arabasına binmek için mürâca'at etmişlerse de yer olmadığından dolayı almamıştır."

Kânûn-ı Sâni'de, Arşak isminde bir Ermeni, apoletsiz zâbit elbisesini lâbis olarak üç-dört Ermeni dostu ile Bayburd'a geldi. Bu bayramın birinci günü yılbaşı, kumandan Popofu ziyârete ve tebrîke gitdim. Büyük bir masada yemeğe oturduk. Orada Arşak'ı, Popofun sağında ve arkadaşlarını sofrada gördüm. Arşak'ın arkadaşlarından birisi Harkof Dârü'l-fünûnu talebelerinden genç ve güzel bir Rus idi. Bunun kim olduğunu Anna'dan sordum. O da söyledi. Bu adamla konuşmayı fâ'ideli buldum. Çünkü ben de talebe idim. Odada bahâne ile biraz gezindikden sonra hemen bu gencin yanında oturdum ve "Talebe misiniz?" diye konuşmaya başladım. Bu adam bir sivil idi. Rus zâbiti değildi. Kendisinin Rus olduğu hâlde niçin buraya geldiğini sordum; kızardı ve bana "Niçin soruyorsunuz? Bu benim işim, çünkü Ermenilerle Ruslar dost bulunuyoruz" dedi ve bana îzâhât vermekden istinkâf eyledi. Gerçi bu adam böyle söylüyorsa da hiç bir Rus Ermenileri kat'iyen sevmez. Berâber bulunulduğu zaman bi't-tab' böyle söylemek lâzım.

(Sevgilim Yura'nın Trabzon'a hareketinden dört-beş gün sonra Yasaulı Popof, Ermenilerle bozuşarak Erzurum'a hareket etdi. Bu dargınlığın sebebi Rus metrûkâtından birçok şeyler almasından mütevellid idi. Hâlbuki Ermeniler vermiyordu. Ma'amâfih kendisi giderken altı-yedi araba dolusu eşyâ ve erzâk ile gitdi. Erzurum civârında Ermeniler bunu mükemmel sûretde soyarlar. Hattâ parasını ve eşyâ-yı askeriyesini bile alırlar. Erzurum'da Ermenilerin en büyüğüne mürâca'at ederek

parasını kurtarmışdır. Popofun hareketinden sonra Bayburd'[d]a hiç bir Rus zâbiti kalmadı. Yalnız benimle bir kaç asker, kaldık. Sebebi de Derujin Taburu an bârlarında olan melbûsât ve techîzâtı Ermenilere vermek istemiyorlar[d]ı. Bu sebeble bana bunları emânet ederek gittiler. Esâsen ben doktor olarak kalmışdım. Bundan başka Bayburd'da büyük Zemestova ya'nî belediye hastahânesi vardı. Bi't-tab' harb olduğu için bu hastahâne askerlere bakıyordu. Harb olmadığı zaman Rusya'da bu teşkilât ahâlîye bakar, bunun için Rusya'da büyük teşkilât vardır. Memleket hastahânesi de diyebilirsiniz. Bu hastahâne takriben Kânûn-ı Sâni bidâyetinde Bayburd'dan Trabzon'a hareket etdi. Eski târihle Şubat'ın –hâtırımından çıkmamış ise– altıncı akşamı Türkler Bayburd'u işgâl etdiler. 19 Şubat, yeni târih. Ben de bu gece Türklerin şehre girdiğinden sonra yedi araba ile beş-altı Rus askeri ve bir mühendis zâbiti ile Bayburd'u Türklerin ma'lûmâtı tahtında terketdim.)

20 Kânûn-ı Sâni'de Popof, benimle gezmeğe gitmek istediğini söyledi. Ben de ma'a'l-memnûniyye kabûl etdim. Popof, bu gezintinin bir kaç gün devâm edeceğini söyledi. Ben de vazîfemi (*geçenlerde Graduk(?) hastahânesi civârında rast geldiğimiz*) hemşîre Maryana'ya verdim. Kar münâsebetiyle kızakla Kotis köyüne gittik. Sekiz-on kadar Ermeni süvârîsi vardı. Kotis köyünde muhtâr imâmın evini bize hâzırladı. Yemeğimizi de muhtâr te'mîn etdi. Güzel güzel yemekleri getirdiler. Mu'ahharan ben kendi odama çekildim. Popof'da kendi odasında idi. Nısfu'l-leyl sularında bir takım feryâd, vâh, efgân sesleri ile uyandım. Hemen odamın kapısını açdım. Orada bir Türk genci vardı. "Ne var!" diye sordum. O, benim Popofun dostu olduğumu zannederek "bir şey yok" dedi. Popofun odasında olup olmadığını sordum. Onun uyumakda olduğunu söyledi. Bî-çâre benden korktu. Orada bir Ermeni askeri gördüm. Sordum, "Niçin böyle yapıyorsunuz" dedim. O güldü ve benimle alay etdi. Hâlbuki ben iyice biliyordum ki bunları Ermenilerle müşterek olarak Popof yapırdıyordu. Ermeni askerlerine ben Popof'a söyleyeceğim dedim. Onlar "Ah, istersen söyle!" dediler. Hemen Popofun oda kapısını çaldım. Gecelik elbisesiyle idi. Afv diledim ve mes'eleyi anlattım. O, gûyâ haberi yokmuş gibi Ermeni askerlerine göz kırparak darıldı ve "Yapmayınız!" dedi. Hâlbuki ben odama çekildikten sonra Popof[un], Ermenilere ne kadar lira aldıklarını sorduğunu işitdim.

Ermeniler, Türk evlerini abluka ederek para, eşya, erzâk, meyve her ne var ise alıyorlardı ve fenâ hâlde zavâllı kadınları, ihtiyâr ve gençleri döğüyorlardı. Fakat benim yanımda kimseyi öldürmediler. Güzel kız ve kadınların nâmûslarına da ta'aruz etdiler. Ertesi sabah diğer bir köye hareket etdik.

Ermeniler eşya ve erzâk götüremediler. Yalnız lira ve paraları aldılar. Fakat Popof, Ermeni askerleri için köylerden inek, öküz, koyun, keçi, kuzu, bârgîr, katır, eşek alıyordu. Sûret-i zâhirede para ile mübâya'a olunuyordu. Hâlbuki aslâ parası verilmiyordu. Her köyde Popof, imâm ve muhtârı çağırarak böyle tenbîhât veriyordu.

Üç köyden böylece geçtikten sonra dördüncü köyde geceyi geçirdik. Popof tekâlif-i harbiyye tarh ediyordu. Bu köylerin cümlesi Çoruh ve Ersinek tarafındadır. Kotis köyü, Úlâ caddesi üzerinde Bayburd'un sekiz versta uzaktadır. İçinde büyücek bir Ermeni kilisesi vardır ki bu şimdi harâbdır. Muhârebede topçu ateşi ile harâb olmuştur. Bu dördüncü köyde de geceyin yine aynı mezâlim ve fecâyi'i yaptılar. Sabahleyin kalktık. Oda bulunmadığı için o gece ben, bir de Serkis isminde bir Ermeni neferi bir odada yatmışdık. Çay içerken 19 yaşlarında gâyet beyâz ve güzel fakat üstü başı yırtık kirli bir kadın geldi. Zavâllı ağlıyordu. Ben "Ne var!" dedim. Popof, "Bunun kocası asker iken esîr olmuş. Palu'da bulunuyordu. Oradan firâr etmiş, burada imiş. Kocasını teslim ederse gitsin. Aksi takdîrde kendisini kollarını bağlayarak Bayburd'a götüreceğim ve kendisini askerlerime orospu olarak vereceğim." demiş. Kadın zevcinden haberi olmadığını söyledi. Kendi nâmûsundan pek korkuyordu. Bana yalvardı. Nihâyet hareket etdik. Popof, kadını kızığa aldı. Yolda Ermeniler, "Bu kadın benim!" öteki "Yok benim!" diyorlardı. Yüzü kapalı, yalnız gözleri açıktı. Bir Ermeni, güzel olup olmadığını bana sordu. Kadının yüzüne gizlice baktım. Cidden pek güzel idi. Askere dedim ki "Gözleri güzel, ama yüzü pek çirkin, çiçek bozuğu, murdâr ve hastalıklı bir kadın" dedim. Ötekiler tükürdüler.

Ayn (Şubat) 23'ünde, Bayburd'a gittiğimiz vakit bu kadına dikkat etmesi için Anna'ya tenbîh etdim. Sonra Bayburd mahallelerinden birisinin muhtârı akrabâsı çıktı. Kocasını tutdular ve bu ihtiyâr bu kadını evine aldı. Emînim ki bu kadının nâmûsuna dokunamadılar. Çünkü ben ve Anna muhâfaza etdik. Kocasını olan o Türk esîrini tekrâr Erzurum tarîkıyla Tiflis'e sevktdiler. Bu zavâllı askeri ma'den hanlarında yolda öldürmüşlerdir. Çünkü en âdî bir bahâne bularak Ermeniler Türkleri yollarda öldürüyorlardı. Bed-baht kadın, Ermeniler zorla ırzına geçse kocasının kendisini keseceğini söyleyip ağlıyordu.

Henüz Ruslar Bayburd'da iken Popofun sevgilisi Anna'nın isim günü idi. Popof büyük bir balo verdi. Bu baloya ben de da'vetli idim. Gitdim. Fevka'l-âde mükemmel yemekler, meyveler ve her şeyler vardı. Ben onlara kendimi Moskova'da zannettiğimi söyledim. Çünkü muhârebe yerlerinde bunları bulmak kâbil değildir. Gece yarısına kadar yedik, içtik, eğlendik, avdet etdik. Baloya Nikitin isminde bir menzil doktoru da'vet edilmişdi, gelmedi. Bu, şahsen çirkin fakat kalben pek güzel değerli bir genç idi. Gâyet güzel şarkı söylüyordu. Nikitin, Anna'yı fevka'l-âde seviyordu. İhtimâl, Popof olmasaydı bu doktor Anna ile izdivâc edecekti. Fakat Anna, Popof'u seviyordu. Ertesi günü Anna bana geldi. Pek mükedder idi. Sebebini sordum. Dedi ki: "Doktor acabâ niçin gelmedi?" Ben, "Belki hastadır. İhtimâl, işi var." dedim. O "Hayır!" diyerek göğsünden bir mektûb çıkardı. Doktor Nikitin yazmışdı ki "Sene-i devriye-i vilâdetinizi tebrik ederim. Ma'a'l-memnûniyye gelmek istiyordum. Fakat, oradaki yemeklerin vesâ'irenin kırbaçla, dayakla, vahşiyâne işkencelerle zavâllı fakîr Türklerden cebren,

zulmen alındığını bildiğim için gelmedim. Çünkü böyle şeyler beni boğar, boğazımdan geçmez. Bu sebeple beni afvediniz." Ma'a't-te'essüf biz bu yemeklerden yemiştik. Pek müte'essir olduk. Esâsen ben biliyordum. İhtilâlden sonra Popof'a, zâbit yerine Havrin isminde bir nefer yâver olmuşdu. Bu mel'ûn, Türklere pek çok fenâlıklar yaptı ve o balo için zannederim bu neferin büyük gayreti sebketmişti. Anna o mektûbu yakdı ve pek müte'essir döndü. Fil-hakîka balodan bir-iki gün evvel birçok adamlar getirmişlerdi ki yüzleri gözleri mosmor olmuş, şişirilmiş bî-çârelerdi. Bi't-tab' paraları, neleri var ise alıyorlardı. Zavallı fakîrler, elbette gönül rızâsıyla bunları veremezlerdi. Zîrâ çoluk çocuklarının yegâne medâr-ı ma'îşeti idi. Popof, Ermenilere silâh tevzî' etdikden sonra mescid önündeki büyük meydânlıkda Arşak'ı soluna alarak at üzerinde askerler ile birlikte fotoğraf çıkardılar. Popof Anna'nın da fotoğrafta bulunmasını ârzü etdi. Fakat Anna kabûl etmedi. Popof'un hareketinden sonra Arşak, İspir ve Bayburd kazâları meliki ve askerî re'îsi sıfatını takınarak icrâ-yı mezâlîme başladı. Türklerin paşalara hürmet ve itâ'atini bildiği cihetle kendisine bir de paşa ünvanını tevcîh etmişti. Gitgide kuvvet ve mezâlîmini artırıyor. Bereket versin Trabzon tarîkı Türk yerlileri tarafından kat' edilmişti. Trabzon'da ictimâ' eden Rus kuvvetleri içindeki Kafkasyalı ve yerli gönüllü Ermeniler gelemediler. Evvelce geldilerse de cüz'î idi. Yollar, Ermeni çeteleri tarafından kat' olunmuşdu. Yollardan geçmek mecbûriyetinde kalan bed-baht Türkler kadınlara, çocuklara varıncaya kadar kesiliyordu. İhtilâl münâsebetiyle Rusya'dan firâr eden binlerce Türk üserâsı Tiflis'den i'tibâren yollarda Ermeniler tarafından itlâf ediliyordu. Köyler vakit vakit basılıyor, soyuluyor ve bi'l-hâssa gençler imhâ olunuyordu.

Türklere karşı yaptıkları hiyânetden dolayı harbin ilk devirlerinde Rusya'ya hicret eden ve âli-cenâb Türkler tarafından tehçîr esnâsında himâye ve ihfâ olunan Ermeni erkek, kadın ve kızları hemen umûmuyla yerli yerlerine gelmiş idiler. Bu nânkörler, diğer vahşileri i'tidâl ve sükûnete teşvîk edecekleri yerde bi'l-akis önyak olarak diğerleriyle birlikte her türlü mezâlîme iştirâk ediyorlardı.

Arşak, Erzincan'daki Antranik'den emir alıyordu. Bu canavarın Erzincan'da yaptığı fecâyî'i Arşak da Bayburd'da tekrâra başladı. Erzâk tevzî' olunacağı her tarafa i'lân olunarak, köylüler Bayburd'a da'vet olundular. Ermenilere i'timâd ve emniyet olunamayacağını pek çok def'alar acı sûrette tecrübe etmiş olan Türklerin bir kısım erkekleri her ne vesîle ile olur ise olsun Bayburd'a cem' olunacak insânların âkıbetinin fecî' olacağını bildikleri cihetle karla mestûr olan sarp dağlara, kayalıklara ilticâ etdiler ve Türk ordusuna haberler göndererek imdâd taleb etdiler. Arşak'ın da'vetnâmelerine sâf ve ma'sûm köylülerin icâbet ve itâ'atini te'mîn etmek üzere Bayburd müftîsine tazyîk ile tezkireler de yazdırılmışdı. Gördüğüm bir tezkirede müftî, şâyed gelmezseniz hakkınızda pek vahîm olacaktır diyordu. Arşak'ın, daha doğrusu müftînin da'vetnâmesine icâbet eden sâf ve zavallı Türk köylülerinden Bayburd'a girenler hemen

tevkîf olunarak büyük evlere, hânlara, mağaza ve mahzenlere dolduruldu. Bayburd'daki ahâlinin ileri gelenleri daha evvel tevkîf olunmuşdu. Hâricdeki köylüler Bayburd'a girenlerin bir daha çıkmadıklarını görünce bir daha gelmediler. Dağlara çekildiler. Onlar da hayâtlarını, ırzlarını müdâfa'ya etmek üzere silâh tedârikine başladılar. Fakat bulabildiler bu da bir müdâfa'ya kifâyet edemezdi.

Fî 2 Şubat'da (Yeni târihiyle 15/16 Şubat gece) akşam çocuklarımın yemeklerini yedirdikten sonra evlerine gidenleri gönderdim. Mütebâkîsini yatırdım. Sâ[‘at] 8[den] sonra da bir gezinti yaptım. Fevka'l-âde hiç bir şey yoktu. Ermeni askerleri muntazam sûrette sokaklarda geziyorlardı. Yarım sâ‘at promonaddan sonra avdet etdim, yatdım. Yanımdaki odada benim için verilen hasta bakıcı ihtiyâr nefer vardı. Çünkü Yura gittiği için korkuyordum. Takrîben sâ[‘at] 1[den] evvel idi. Büyük bir çılgılık içinde uyandım. Dışarıda ve benim eytâmhânedede birçok çocuk, kadın ve erkek feryâdları işidiyordum. Fenâ hâlde korktum. Askerim gelerek kapıya urdu. Sordum: "Ne var!" dedim. O da fenâ hâlde korkmuş ve ağlıyordu. İhtimâl ki Türkler Bayburd'a geldiler diye ağlıyordu. Ben hemen paltomu, fotinlerimi giydim, birlikte çıktık. Fenâ halde korktum. Birlikte ağlıyorduk. Bir de bakdım ki benim yetîm çocuklarımdan bir kısmı hançerlenmiş, öldürülmüş. Bir kısmı yaralı olarak kanlar içinde feryâd ediyor. Mütebâkîsi kapıdan sokağa fırlatılmış orada kesilmiş. Yatakları karma karışık, kapılar pencereler kırılmış. Sokaklardaki bu feryâd, takrîben yirmi dakîka devam etdi. Sonra her taraftan tüfenk sesleri başladı. Bu silâh sesleri üç-dört sâ‘at devam etdi. Belki benim için iyi değilse de (*ya‘nî vazîfem i‘tibârıyla*) yaralı çocuklarıma bakamadım. Çünkü sinirim tutmuşdu. Kendimi şaşırışdım. Ale's-sabah Bayburd'u gezdim. Her tarafta sokaklarda birçok Türk çocuk, kadın ve erkek na‘şları gördüm. Cenâzeleri mollalar kaldırıyorlardı.

Tek-tük Ermenilerin lâşeleri de var idi. Bu gün Ermeni eytâmhânesini hemen Erzurum'a doğru yola çıkardılar. Ermeniler Bayburd'dan çekilirken 150 kadar Türk çocuğunu cebren toplayarak berâber götürmüşlerdir. Bu bed-baht ma‘sûmlardan bir kısmının vahşiyâne bir sûrette katledildikleri bi'l-âhire yollarda ötede beride bulunan na‘şlarından anlaşılmıştır.

Ermeniler Bayburd'da tevkîf ettikleri Türkleri kâmilten katl ve bazı evleri ihrâk etmişlerdi. Yanık kadîdler enkâz arasında gözükiyordu. Bu gece Ermeniler, hemen umûmiyetle evlere de girmişler, buldukları erkek, kadın, çocuğu vahşiyâne öldürmüşler, kuyu bulunan evlerde kuyulara atmışlardı.

Genç kız ve kadınların nâmûsuna ta‘arruz ettiklerini Türk ve Ermeni dostlarımdan haber aldım. Bayburd'un bugünkü manzarasını görmek cidden müşkil ve hazîn-âlûd idi. Yalnız kârgir bir evde hapsedilmiş yetmiş kadar Türk genci kapının arkasına döşeme taşlarını çıkararak yığılmışlar ve bu sûretle müdâfa'a-i nefse kıyâm etmişlerdi. İhrâkı kâbil olamayan bu evdeki Türk gençlerini imhâ için Ermeniler

pencerelerden birçok bomba atmışlarsa da bu bombaların patlamasına meydân vermeden içindeki Türkler bombaları dışarıya fırlatmışlar ve Türk askerinin Bayburd'u işgâli gecesine kadar muhâfaza-i hayata muvaffak olmuşlardır.

Orada birçok fotoğraflar aldım. Ma'a't-te'essüf bu fotoğraflar Moskova'da bulunan kocamın yanında kaldı. Ma'amâfih müsâ'id bir fırsatda bu fotoğrafları hâtırâtımla birlikde neşredeceğim.

Bayburd'dan Batum'a kadar seyâhatim sizi menfa'atdâr etmeyeceği cihetle bahsetmeyeceğim. Yalnız şurasını söyleyeyim ki Bayburd'da sevgilim olan Yura ile Batum'da resmî izdivâcımız vukû' buldu ve izdivâcımızın üçüncü günü Moskova'ya hareket etdi. Ben de Batum'da kaldım. Mazlûm Türklere hidmet ve aynı zamanda kendi ma'îşetimi de te'mîn eylemek üzere burada bir hasta bakıcı bulunuyor.

BOA. HR. SYS. HU, kr. 136, 1917. VIII. 8